ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

Τόμ. 3 (2002)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002)

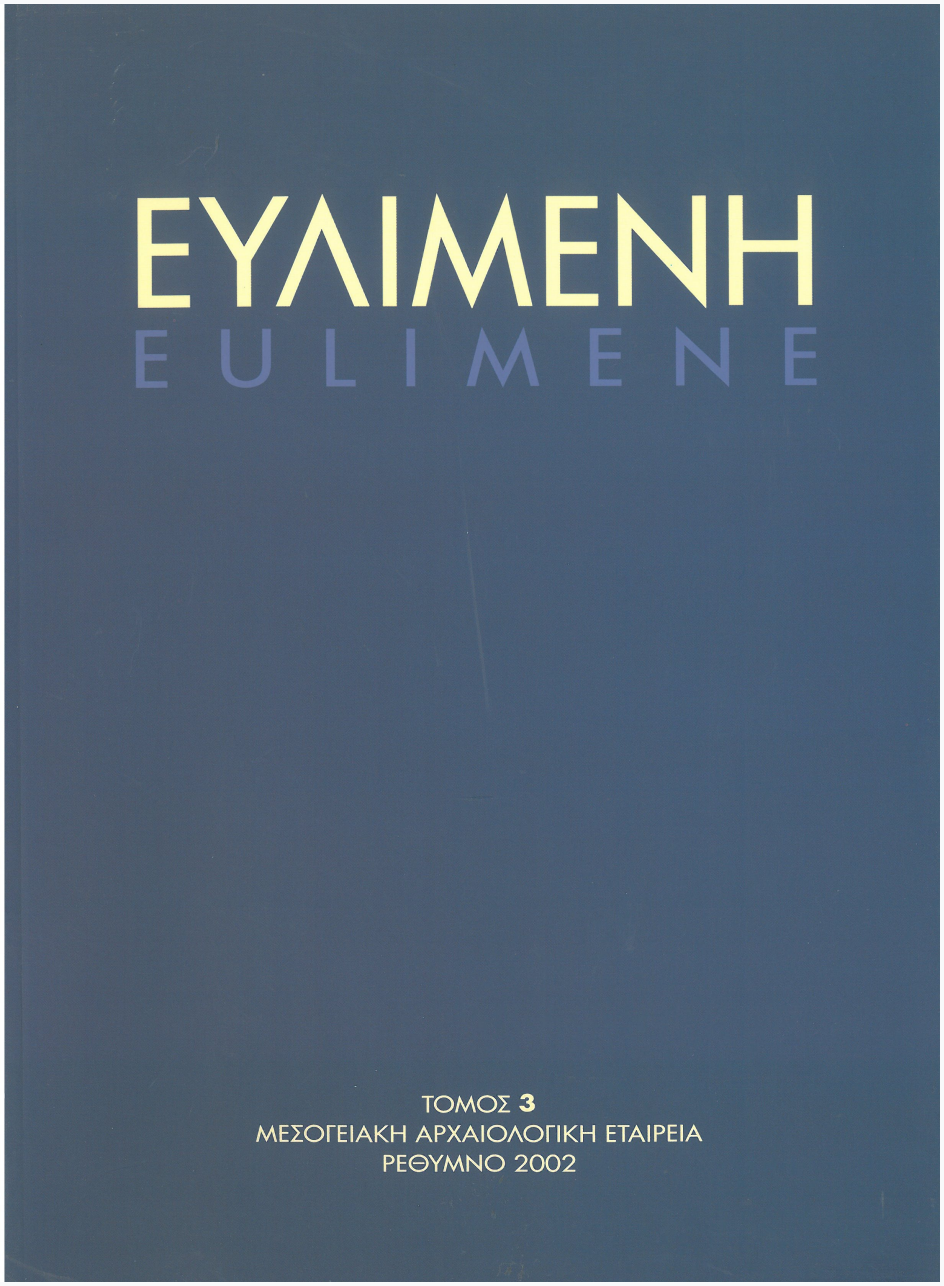

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 18/01/2026 03:03:29

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 3
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2002

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)
ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη

PUBLISHING DIRECTORS–EDITORS
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Bolos)
ASSISTANT TO THE EDITORS
Dr. Dimitra Tsangari

© ΕΥΛΙΜΕΝΗ EULIMENE 2002

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Νέα Υόρκη)

EDITORIAL BOARD
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Volos)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Prof. Sofie Kambitsis (Rethymno)
Prof. Anagnostis Agelarakis (New York)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).
Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.
Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα ανάτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον ανάτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Καλύβες – Αποκορώνου, Χανιά – GR 73003

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).
EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaio–environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black–and–white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.
Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 74100
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100
Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives – Apokoronou, Chania – GR 73003

web: http://www.phl.uoc.gr/eulimene/
mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002)

List of contents
EULIMENE 3 (2002)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti 6

Antonio Corso, Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture» 11

Antonios Kotsonas, The rise of the polis in central Crete 37

Μαρία Σταυροπούλου–Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ – ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής 75

David Jordan, Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών 95

Παύλος Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία 99

Eva Apostolou, Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire 117

Robert C. Knapp, Greek Mercenaries, Coinage and Ideology 183

Nahum Cohen, A Poll–tax Receipt 197

David Jordan, Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1 201

Άννα Λάγια, Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης. 203

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Antonio Corso, Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture», ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 11-36

Classico, non classicista: riflessioni sulle origini della cosiddetta «scultura romana classicistica» In questo articolo è affrontata la problematica delle copie di età ellenistica e soprattutto romana derivate da statue originali di età greco–classica.

Vengono distinte le varianti, che non necessariamente risalgono a un originale comune, dalle copie vere e proprie, che invece derivano dalla stessa statua.

Sono quindi esaminati casi in cui siano sopravvissuti sia l'originale sia copie da questo ottenute, la casistica delle basi da originali famosi giunte sino a noi e quella delle opere tramandate dalla tradizione antica che sono state riscoperte. Sono altresí richiamate le menzioni di maestri e capolavori di scultura e pittura da parte di scrittori di età classica. Inoltre, si riepiloga succintamente la tradizione antica della critica d'arte. È presentata in modo cursorio la storia dei tentativi di attribuire sculture superstiti agli scultori celebrati dalle fonti antiche, dal quattordicesimo secolo ai nostri giorni. È altresí preso in considerazione lo scetticismo diffuso attualmente sulla possibilità di istituire tali relazioni e sono indicati motivazioni e sostrato culturale che hanno portato diversi studiosi a tale conclusione.

Infine, è ribadita la tesi opposta, che diverse creazioni statuarie note da copie di età romana, ritenute spesso ora opere classicistiche romane, risalgono di contro a originali del quinto e quarto secolo a. C. I motivi addotti a sostegno di tale tesi sono essenzialmente tre:

1. la concordanza iconografica spesso convincente tra tipi copistici di età romana e capolavori di età classica noti da menzioni lettetarie;

2. il fatto che diversi tra questi tipi sono stati rieccheggiati su rappresentazioni di piccolo formato già in età classica o nel primo ellenismo;

3. infine il fatto che le grandi arti figurative erano per lo più ritenute morte, o moribonde, durante l'età in cui la produzione copistica fu più intensa.

Antonios. Kotsonas, The rise of the polis in central Crete, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 37-74

Η γένεση της πόλης–κράτους στην κεντρική Κρήτη. Ο 6ος αι. π.Χ. θεωρείται «σκοτεινός» για την Κρήτη. Ο λαμπρός υλικός πολιτισμός της Εποχής του Σιδήρου σβήνει σχετικά απότομα στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. χωρίς εμφανή διάδοχο. Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί στην Κνωσό και αναφέρεται στην αγγλική βιβλιογραφία ως «archaic gap». Η παρούσα μελέτη ξεκινά από τις παρατηρήσεις για την Κνωσό και παρουσιάζει την εξάπλωση του φαινομένου, καταδεικνύοντας αιτίες που έχουν συντελέσει στη διόγκωσή του. Επισημάνσεις αναφερόμενες στο «αδιάγνωστο» της κρητικής κεραμικής του 6ου αι. π.Χ. —το οποίο συντελεί καίρια στη σχετική άγνοιά μας— παρουσιάζουν αυτή την πτυχή του ζητήματος, προσπαθώντας παράλληλα να την εντάξουν στο γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής κεραμικής παραγωγής. Ακολουθεί η ανίχνευση ενός αρχαιολογικού ορίζοντα του τέλους του 7ου αι. π.Χ. σε μια σειρά θέσεων στην κεντρική Κρήτη —την καλύτερα μελετημένη περιοχή του νησιού— ανάλογα με τη λειτουργία τους: νεκροταφεία, ιερά, οικισμοί. Παρατηρείται γενική εγκατάλειψη θέσεων της Εποχής του Σιδήρου και μεταφορά των λειτουργιών τους σε νέες, ένα φαινόμενο με προφανείς κοινωνικές αναφορές. Στοιχεία από την υπόλοιπη Κρήτη επιβεβαιώνουν την εικόνα αυτή. Παράλληλα, αυξάνεται ραγδαία η παραγωγή επιγραφών, ορισμένες από τις οποίες αποκαλύπτουν την αγωνία της κοινότητας να προστατευθεί από περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας. Τα επιγραφικά αυτά δεδομένα και η

ερμηνεία των ανασκαφικών πορισμάτων με βάση παράλληλες ζυμώσεις στην κυρίως Ελλάδα συντελούν στην αναγνώριση του φαινομένου της δημιουργίας της πόλης–κράτους, ενός από τους σημαντικότερους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Απότοκο του πολιτικοκοινωνικού αυτού μετασχηματισμού αποτελεί ένα κύμα επεκτατισμού και εχθροπραξιών που κατέληξε στην καταστροφή ή παρακμή σημαντικών πόλεων, όπως ο Πρινιάς και η Κνωσός, και στην ενδυνάμωση άλλων, όπως η Λύκτος και η Γόρτυνα. Συνεπώς, προτείνεται η χρονολόγηση της γένεσης του θεσμού της πόλης–κράτους στην κεντρική Κρήτη στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., ενός θεσμού που βαθμιαία εξαπλώθηκε σε όλο το νησί και επέφερε σημαντικό αντίκτυπο στην πολιτική του γεωγραφία, αλλά και στις κοινωνικοπολιτικές και χωροταξικές δομές των επιμέρους κοινοτήτων του.

Μαρία Σταυροπούλου–Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ–ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 75-94

Anaktorion–Aktion in Akarnania. Anaktorion was one of the most important colonies of Corinth in the Ambrakian gulf. The ruins of the city are visible in the region of Ag. Petros on the hill Kastri and have been described in E. Oberhummer, W.M. Leake, L. Heuzag, G. Neak and N.G.L. Hammond. Based on the description of the early travelers and on the plan of W.M. Leake, a survey was conducted in order to locate the ancient remains already known and also to uncover new evidence for the topography of the city. In 1995 vegetation was cleared from some parts of the older and more recent fortifications and small trenches were dug in the area occupied by the sanctuaries, roads and cemeteries of the city. The data was marked on an 1:50000 map together with a number of observations. Aktion is included in this topographical analysis, as it served as the port of Anaktorion.

David Jordan, Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 95-98

A lead curse tablet from the Athenian Kerameikos. An edition, from autopsy, of an opisthographic lead curse tablet of the fourth century B.C. from the Athenian Kerameikos. The first edition, which has appeared twice, *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4 (2000) 91–99 and *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 114 (1999 [2001]) 92–96, admits of improvement. The text consists of a list of men's names plus the word γυναῖκα.

Παύλος Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 99-116

Contributions to the history of medicine in ancient Macedonia. The publication of two previously unpublished funerary monuments to physicians, one from Hellenistic Pella, and one from Early Christian Pella, provides an occasion for a study of the history of medicine in ancient Macedonia, the worship of the gods of medicine in the city of Pella and the health problems of its citizens. The first monument is an inscribed marble base from the 3rd quarter of the 4th century B.C., which supported a marble stele commemorating a doctor from Thasos, who worked in Pella as public physician and who died abroad (Fig. 1–2). The second monument is a marble funerary stone to a physician named Alexander, from the 1st half of the 5th century A.D. (Fig. 3).

By the 5th century B.C. the kings of Macedonia were already displaying a considerable interest in medicine, accentuating their care for the army and for their subjects. The development of medical science was chiefly due to the presence at the royal court, as visitors or as permanent

residents, of such illustrious physicians as Hippocrates and his son Thessalus, Nicomachus the father of Aristotle, Critobulus of Cos, Philippus of Acarnan, Menecrates of Syracuse, Hippocrates, the son of Draco, and Polydorus of Teios. Historical sources tell us that Critobulus, Cridodemus and Draco of Cos served in the medical corps in the army of Alexander the Great's, as did Philippus of Acarnania, who was Alexander personal physician, and Alexippus, Pausanias and Glaucus (or Glaucias), respectively the personal physicians of Peucestas, Craterus and Hephaestion. Alexander himself had been initiated into the art of medicine by his tutor Aristotle, and had sufficient medical knowledge to attend to the medical and pharmaceutical care of his friends and his men. From archaeological evidence we know of another physician, who died at Pydna in early Hellenistic period and who, judging from his instruments, must have been a surgeon (Fig. 4–6). In contrast to the Hellenistic kingdoms of the East, however, nothing is known of any other physicians from the time of Cassander to the late Hellenistic period.

In the imperial age the medical profession had made great progress, with the invention of new instruments and through specialisation in the diseases of the various organs of the body. The position of public physician, or chief medical officer, that had been instituted in the Roman world, is also attested in Macedonia in the person of Aurelius Isidorus, scion of a prominent Thessalonican family. The «medici» in the Macedonian colonies also appear to have had some connections in Macedonia were self–employed professional physicians (Sextus Iulius Chariton of Amphipolis, Titus Servius and his wife Servia of Thessalonica, Pubicius Lalus and Publicius Hermias of Beroea, Aelius Nicolaus of Edessa, Aptus of Dion, Theodorus of Kato Kleines Florinas and C. Iulius Nicetas of Lyke, as well as Athryilatus of Thasos and Theodorus of Macedonia, known from literary sources). In addition to Alexander of Pella, Early Christian inscriptions also mention the physicians Paul of Philippi, Damian of Thessalonica and Anthemius of Edessa.

In Macedonia, as elsewhere, medicine progressed *in tandem* with the cult of Asclepius, which is attested in many cities (Beroea, Mieza, Dion, Thessalonica, Moryllus, Kalindoia, Antigoneia, Cassandreia, Amphipolis, Philippi, etc.). The priests of Asclepius were illustrious men from the cities of Macedonia, and his priesthood was an office of great social prestige and of particular importance in the organisation of the Macedonian kingdom. Archaeological excavations in the south–west sector of Pella have brought to light a large sanctuary of Asclepius, whose temple and altar were also used for the worship of Apollo, Heracles and the local healing divinity Darro, to whom the prayers for the sick were addressed. The worship of these gods, which continued in Roman Pella too, was an essential feature in the lives of the inhabitants of the city, whose health was affected by problems associated with bad water and malaria.

Eva Apostolou, Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 117-182

Ελληνιστική Ρόδος. Οι θησαυροί και η νομισματική κυκλοφορία. Η εξέταση των «θησαυρών» που περιέχουν ροδιακά νομίσματα, εκδόσεις του ενιαίου ροδιακού κράτους, από ιδρύσεώς του, το 408 π.Χ., μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Η κυκλοφορία του ροδιακού νομίσματος σ' όλη την προαναφερόμενη περίοδο αποδεικνύεται αρκετά περιορισμένη εκτός των ορίων του ροδιακού κράτους.

2. Ο συστηματικός έλεγχος της κυκλοφορίας του νομίσματος εντός της ροδιακής επικράτειας επιτυγχάνεται με την περιοδική κατάργηση και την απόσυρση της προγενέστερης εγχώριας νομισματικής παραγωγής (ή μέρους της) και παράλληλα με την αντικατάστασή της απο νέες και εξελιγμένες ως προς τους νομισματικούς τύπους εκδόσεις.

3. Ο «κλειστός» χαρακτήρας της ροδιακής οικονομίας στηρίζει την εμπορική και πολιτική δραστηριότητα των Ροδίων, και αποτελεί σημαντικό παράγοντα της ευημερίας τους κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Robert C. Knapp, Greek Mercenaries, Coinage and Ideology, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 183-196

Έλληνες μισθοφόροι, νόμισμα και ιδεολογία. Οι σκοτεινοί αιώνες υπήρξαν για τον ελληνικό πολιτισμό η αφετηρία των σημαντικότερων αλλαγών που διακρίνονται αργότερα κατά την αρχαϊκή εποχή. Στην παρούσα εργασία υπογραμμίζεται η διαφορά στον τρόπο ζωής στην Ελλάδα των σκοτεινών αιώνων και στους πιο εξελιγμένους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου, προκειμένου να γίνει αντιληπτό πόσο αποσταθεροποιητικοί πρέπει να υπήρξαν αυτοί οι πολιτισμοί στη ζωή των Ελλήνων που έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Ενώ οι περισσότεροι μελετητές επικεντρώνονται στους εμπόρους ως την κύρια ομάδα επαφής, εδώ δίνεται έμφαση στους Έλληνες μισθοφόρους, οι οποίοι πολέμησαν στην Αίγυπτο και σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή στα τέλη των σκοτεινών αιώνων και κατά την αρχαϊκή περίοδο. Η μισθοφορική υπηρεσία, όχι μόνο εξέθεσε τους Έλληνες σε διαφορετικούς υλικούς πολιτισμούς, αλλά επίσης συνέβαλλε στην διαμόρφωση της ιδέας περί Ελληνικής «εθνικότητας». Επιπλέον, αυτές οι επαφές οδήγησαν στην συνειδητοποίηση ότι οι κληρονομικές κοινωνικές δομές που βασίζονταν στη γενιά, «πίσω στην πατρίδα», θα μπορούσαν να αλλάξουν προς όφελος εκείνων που είχαν αποκομίσει πλούτο και αυτοπεποίθηση στο εξωτερικό. Η παρούσα μελέτη ασχολείται ειδικότερα με τον πραγματικό και συμβολικό ρόλο του νομίσματος σε αυτή την πολιτισμική αφύπνιση. Όποια και αν είναι τα πραγματικά πλεονεκτήματα του νομίσματος και οποιαδήποτε η πρακτική σχέση της εισαγωγής του με τα προϋπάρχοντα νομισματικά συστήματα της Δ. Ασίας, η συμβολική του δύναμη ήταν να ενδυναμώσει τον πυρήνα του κινητού πλούτου και να αμβλύνει την εξουσία του ακίνητου, βασισμένου στη γη, πλούτου. Ήταν επίσης ένα δυναμικό σύμβολο της σχετικότητας της δύναμης και ουσιαστικά η πραγματική ρίζα της δύναμης, άσχετα με τους μύθους που υπήρχαν για να νομιμοποιούν την συνέχιση της εξουσίας από μια ελίτ. Ως νόμισμα, το χρήμα ήταν πλέον πιο ορατό και ευκολότερο να αποκτηθεί από πριν, και ως τέτοιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ευχέρεια για την αποσταθεροποίηση των υπαρχόντων διανοητικών και εξουσιαστικών δομών μιας ελίτ. Εν κατακλείδι, η εισαγωγή του νομίσματος αποτελεί αφενός τμήμα της πολιτισμικής μεταβολής που επηρεάστηκε από την επαφή των ελλήνων μισθοφόρων με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου και αφετέρου έμβλημα των πολιτισμικών συνεπειών της ελληνικής εμπειρίας που αποκτήθηκε σε εκείνες τις περιοχές.

Nahum Cohen, A Poll–tax Receipt, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 197-200

Απόδειξη καταβολής φόρου (λαογραφίας). Πάπυρος διατηρημένος σε καλή κατάσταση. Πρόκειται για μία απόδειξη καταβολής κεφαλικού φόρου, της λαογραφίας, από έναν φορολογούμενο του οποίου το όνομα έχει χαθεί. Διασώζονται μόνο τα ονόματα των γονέων του, Ονήσιμος και Ηρ( ), και του παππού του, Ωρίων. Το πληρωθέν ποσόν είναι 20 δραχμές και 10 χαλκοί. Το έγγραφο χρονολογείται στις 24 Ιουλίου ενός εκ των ετών 177, 178 ή 179 μ.Χ. και προέρχεται από την πρωτεύουσα του Αρσινοΐτου νομού.

David Jordan, Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 201

Another example of LXX Ps. 90.1. In a writing exercise found on a fragmentary wooden tablet, published at *BIFAO* 101 (2001) 160–2 (V or VI A.D.), there are several lines beginning ὁ κατο[or ὁ κατοι[. Restore, in whole or in part, LXX *Ps.* 90.1, Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου ἐν σκέπῃ τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ αὐλισθήσεται.

Άννα Λάγια, Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 203-222

Ramnous, the stone–cist burial Nr 8: mortuary behavior in the light of the taphonomic and anthropological analysis. The significance of applying taphonomic considerations during the excavation and analysis of a burial as a crucial factor in understanding its function is discussed and it is argued that it requires the participation of an expert in human morphology. The basic taphonomic processes that are important for understanding mortuary behavior are presented and are then applied to the analysis of a multiple burial of the late antiquity from the Necropolis of Ramnous. The stone–cist burial Nr 8 from Ramnous comprised the inhumations of six individuals, three adults and three sub–adults. The position of the skeletal remains in the grave raised questions concerning the manner of burial and the sequence of inhumations. Detailed analysis of the mortuary context, the position of the skeletal remains during excavation, the state of preservation of the bones and bone modifications as a result of taphonomic processes, in combination with the biological profile of the skeletons, suggests that the six individuals were buried in three separate burial episodes. The latest burial was that of an adolescent female that was found *in situ* at the uppermost level of the grave. This had been preceded by the (almost?) synchronous burial of three adults that were laid successively at a deeper level. The earliest inhumations were those of two children, the remains of which were found at the lowest level of the grave in a relatively poor state of preservation. It is argued that the architecture of the grave and the surrounding rocks created different microenvironments within the grave and played a crucial role in the manner of burial and the post depositional position of the skeletal remains. The excavation techniques that were used ensured that bone preservation was a result of events that took place prior to the excavation. The skeleton of the adolescent had the best state of preservation. Among the adults no differences in preservation in relation to sex, age and stratigraphy were observed. Modification of bone surfaces supports the view that the individuals that were the last to bury from each burial episode, were exposed to weathering prior to soil being sieved–in.

CLASSICAL, NOT CLASSICISTIC: THOUGHTS ON THE ORIGINS OF «CLASSICIZING ROMAN SCULPTURE».[1]

For art historians, when a number of representations of a deity, hero or famous ancient person are so similar to each other that they might be thought of as variations on a theme, these representations are called examples of a *type*. Of any given iconographical type, there can exist faithful reproductions, called *copies*, and less faithful reproductions, called *variations*.[2] When the variations are loose, it is quite possible that any given example was conceived independently and that the variant image was, in fact, re–invented casually. The similarities between such variation can often be explained by the fact that standard iconographies were often employed for various subjects in the popular imagination or that the variation in question was inspired or influenced by a literary description. In these cases, it becomes difficult to be certain when representations echo an important work of art, an *original*, which predates the variant.

A good example of the problematic relationship that can exist between variants and originals is the case of the Zeus Ithomatas. Sometime during the second quarter of the fifth century BC, a bronze statue of Zeus was made by the Argive sculptor Hageladas for the Messenians living in Naupactus. On return to their homeland, the Messenians placed this statue on the sanctuary of Zeus on Mt. Ithome.

Pausanias (4.33.2) reports the existence of the image and the same statue is represented on Messenian coins of the fourth and third centuries BC. From the coins, it is known that Zeus was shown naked, striking to right. In his right hand he held the thunderbolt while an eagle perched on his left wrist[3] (fig. 1).

This type is further seen in the famous bronze Zeus (Athens, NAM 15161) recovered from the sea near Cape Artemisium and dated to the second quarter of the fifth century BC[4]. This statue, however, cannot be Hageladas' Zeus, since that image still stood in the second century AD, to be seen by Pausanias while the Artemisium Zeus probably sank sometime in the second century BC, most likely in a ship travelling from

---

[1] Early versions of this article have been given as lectures in Athens (Psaropoulou Foundation, September 2000) as well as in Budapest (Collegium Budapest–Institute for Advanced Study, November 2000).

[2] On the distinction among the different degrees of reproductions of a type, see C. Gasparri, «Copie e copisti», *EAA*, Suppl. 2.2 (1994) 267–280.

[3] See P.G. Themelis, *Herooes kai heroa sti Messini*, Athina (2000) 47, fig. 38. On Hageladas, see P. Moreno, «Hageladas», D. Vollkommer–Glökler (ed.), *Künstlerlexikon der Antike* 1, München (2001) 275–280: this scholar thinks the ancient writers who mention Hageladas refer in fact to two different sculptors; on the contrary, I think that they refer to the same artist, see A. Corso, «Competitions between Myron, Pheidias and Polykleitos», *NumAntCl* 24 (1995) 173–188.

[4] See Ch. Piteros, «O Dias tou Artemisiou kai o Poseidonas tou Istmou», D. Pandermalis (ed.), *Agalma. Meletes gia tin archaia plastiki pros timin tou Giorgiou Despini*, Thessaloniki (2001) 99–121.

the Greek mainland to Pergamum.[5] There are also some important physical differences between the image represented on Messenian coins and the Artemisium Zeus. On the coins, Zeus' right arm is sharply bent while the right arm of the Artemisium Zeus is almost fully extended. It is also significant that there are no traces of the eagle on the Artemisium bronze's left arm. Most important, however, is the fact that the same type is known through several other examples, most notably the bronze Zeus from Dodona (Berlin, Altes Museum 10561), probably made in Corinth around 470 BC[6] and the Zeus from Ugento in south–eastern Italy, made ca 530–520.[7] Since the Zeus from Ugento is at least 50 years earlier than Hageladas' Zeus, it is virtually certain that Hageladas did not invent the type that he adopted, but rather relied on an older iconographic tradition. It is quite logical to conclude, then, that in this case the similarity of these three images is best explained by the notion that the Greek sculptors responsible for them were working within a traditional iconography of Zeus rather than that they somehow copied a sixth century original.

There are other cases, however, when sculptures are so similar to each other that it is virtually certain they are copies of one original statue. The many copies of the Doryphorus type by Polykleitos, for example, are so similar —even at the most detailed level— that there is no question that they derive from the same original bronze[8] (fig. 2). The original, of course, was the famous Doryphorus of Polycleitos, made in Argos sometime around 450 BC and described by ancient writers Pliny, Quintilian and Lucian.[9] In cases as the Doryphorus, when copies are so exact, the use of casts is guaranteed, and plaster casts of several famous bronze statues have indeed been found at Baiae, near the Greek colony of Cuma in Italy. These casts were owned by a copyist workshop established on the Tyrrhenian coast in the late first century A.D. The casts had been taken from several bronze masterpieces of the Greek world, such as Critius and Nesiotes' Tyrant–slayers, the Amazons of Ephesus, the Velletri Athena, the Borghese Aphrodite, the Westmacott Ephebe, Cephisodotus' Eirene with Plutus, the Belvedere Apollo, the Narcissus and the Corinth Persephone, among others. All of the types noted above are known through several copies and it now seems certain that the casts were originally intended for the copyist market of Roman Italy.

Now, in the case of the copies made by the Tyrrhenian workshop, there were several partial casts of different body parts of the copied statues. The original creations were protected with pitch or with wax.[10] There did exist many other cases, however, in

---

[5] On the Artemisium Cape's shipwreck, see A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, Oxford (1992) 60, no. 57.

[6] See C. Rolley, *La sculpture grecque*, Paris 1 (1994) 333–336, with fig. 341.

[7] See Rolley (nt. 6) 301–304, figs. 307–308.

[8] On the copies of the Doryphorus by Polycleitus, see D. Kreikenbom, *Bildwerke nach Polyklet*, Berlin (1990) 59–94 and 163–180; Themelis (nt. 3) 59–87.

[9] Polycleitus' Doryphorus is known especially through the following sources: Pliny 34.55; Quintilian 5. 12.21; Lucian, *De saltatione* 75; other ancient *testimonia* on this statue can be found in J. Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen*, Leipzig (1868) 170–172, nos. 953–961; see moreover A. Stewart, «Nuggets: Mining the Texts again», *AJA* 102 (1998) 273–278. On the reconstruction of the original bronze statue by Polycleitus from which the surviving copies depend, see B. Wesenberg, «Für eine situative Deutung des Polykletischen Doryphoros», *JdI* 112 (1997) 59–75.

[10] See C. Landwehr, *Die antiken Gypsabgüsse aus Baiae. Griechische Bronzestatuen in Abgüssen Römischer Zeit*, Berlin (1985); C. Gasparri, «L' officina dei calchi di Baia», *RM* 102 (1995) 173–187.

which it was forbidden to take casts from the originals. In these instances, copies were made at a distance from the originals. This was often the case when the originals were marble rather than bronze. Naturally, copies made in this fashion were less accurate. While there did exist certain cases in which it was possible to take the exact measures from the statues copied —a fact that explains why different copies from the same originals often share the basic dimensions of single elements even when the copies had been taken at a distance from the originals— there were many cases in which it was impossible to touch the original statues or even get near them. In these cases, the copies are, of course, even less faithful, even with regard to the size and dimensions of anatomical units. The Cnidian Aphrodite offers a good example of a statue which could be seen only from a certain distance. Visitors could view the goddess from just two view–points: frontally, upon entering the temple from the front door, and then, after having gone outside the temple and entered again through a rear door, behind, contemplating her back, according to Lucian, *Amores* 13–17.

A massive copyist industry based on Classical Greek originals finds its roots in the early second century BC and corresponds, apparently, to the monumental policy of Pergamum.[11] This industry, run often by Attic workshops, began to serve Roman and Italian markets from ca. 80 BC and flourished until ca. 230 A.D., a period during which time the visual arts are often thought to be dead or dying. The industry was particularly active during the Hadrianic–Antonine period. Copies become less frequent in the third century A.D., but some are known in the period of Diocletian and Constantine.[12] With the establishment of the *civitas Christiana*, the copying of Classical images became sporadic while the reproduction of Christian images, as icons, blossomed. The Hodegetria Virgin, for example, is represented as a standard type throughout the Byzantine empire while the original icon stood at Constantinople.[13]

In addition to the information offered by the Baiae casts, it is also worth remembering that there are several cases in which both original and the copies are preserved. The most famous case is that of the Erechtheum Corai. Copies of these famous fifth century images were created in the Roman times, especially during the ages of Augustus and Hadrian[14] (fig. 3). Another example is that of the so–called Olympias, a statue of a seated Aphrodite. A fragment of the original marble statue has been discovered and several Roman copies, derived from this original, survive. This piece has been restored on a base located near the Propylaea on the Athenian Acropolis which records a dedication of a statue of Aphrodite and the signature of the famous sculptor Calamis.[15] A final well–known example is provided by the Nemesis of Rhamnus by Agoracritus. Many fragments of this image have been found and several Roman copies of

---

[11] See J.–P. Niemeier, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus*, Bonn (1985).

[12] On copyist production in the Roman period, see Gasparri (nt. 2), with previous bibliography.

[13] On Byzantine icons, the bibliography is, of course, very large. I cite only: R. Cormach, *Writing in Gold. Byzantine Society and its Icons*, London (1985).

[14] See E.E. Schmidt, «Die Kopien der Erechtheionkoren», *Antike Plastik* 13 (1973).

[15] See A. Delivorrias, «Aphrodite», *LIMC* 2 (1984) 90–91, nos. 819–841. On the Aphrodite dedicated by Callias near the Propylaea on the Acropolis of Athens, see Pausanias 1.23.2 and *IG* i^3, 876; Delivorrias (above in this nt.) 23, no. 146.

this masterpiece survive.[16] The famous Hermes of Olympia has been copied in a wall–painting in the Casa del Naviglio at Pompeii.[17]

In addition to the copyists, the ancient literary tradition also preserves names and, sometime, descriptions of the great masterpieces of the most important fifth and fourth century artists. For the most part, these works have long since vanished but several statue bases survive. The bronze statue of the athlete Cyniscus at Olympia, made by Polycleitos, for example, is lost but it is mentioned by Pausanias and its base survives.[18]

There are works of art by famous sculptors celebrated in the ancient literary tradition which survive: the Nike by Paeonius at Olympia is a famous example[19] (fig. 4).

It is particularly important to note that several masterpieces of the Classical period are already mentioned by their near contemporary, writers of the fifth and fourth centuries. Demosthenes, for example, mentions Phidias' colossal bronze Athena.[20] Isocrates (in two passages),[21] Demosthenes[22] and Plato[23] already praise Phidias' Athena Parthenos, a statue mentioned even by Thucydides.[24] Phidias was regarded as an influential man from a political point of view by Aristophanes[25] and Plato praises Phidias in two passages.[26] Aristotle does the same.[27] Polycleitos is praised equally by Plato,[28] Xenophon,[29] in the *dissoi logoi*[30] and by Aristotle.[31] Among the painters, Polygnotus is praised by Plato twice[32] and by Aristotle three times.[33] Micon's Amazonomachy in the

---

[16] See G. I. Despinis, *Simboli sti meleti tou ergou tou Agorakritou*, Athina (1971) 1–108 and 162–177.

[17] Praxiteles' Hermes carrying Dionysus had been seen at Olympia by Pausanias 5.17.3. On the painted copy of this masterpiece, see E.M. Moormann, *La pittura parietale romana come fonte di conoscenza per la scultura antica*, Assen (1988) 181, no. 207/2. The case of classical reliefs which have survived and are also known through Roman copies is not considered here. See, *e.g.*, the Large Relief of Eleusis, dated around 440–430 BC and known also through Roman copies: L. Beschi, «Demeter», *LIMC* 4 (1988) 875, no. 375.

[18] This statue is known thanks to Pausanias 6.4.11, who specifies that the sculptor was Polycleitos. Its inscribed base survives (see W. Dittenberger and K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia*, Berlin (1896) 255–258, no. 149). The identification of Polycleitus' Cyniscus as the original statue of the Westmacott Ephebe is controversial (see E. Angelicoussis, *The Holkham Collection of Classical Sculptures*, Mainz am Rhein (2001) 79–80, no. 1), but I believe it is the right one.

[19] See Pausanias 5.26.1; Dittenberger and Purgold (nt. 18) 377–384, no. 259; and P. Schultz, «The Akroteria of the Temple of Athena Nike», *Hesperia* 70 (2001) 34–36, figs. 22–23.

[20] See Demosthenes, *De falsa legatione* 272.

[21] See Isocrates, *Contra Callimachum* 57 and *De permutatione* 2.

[22] See Demosthenes, *Contra Timocratem* 121.

[23] See Plato, *Hippias major* 290 a–b.

[24] See Thucydides 2.13.5.

[25] See Aristophanes, *Pax* 605.

[26] See Plato, *Protagoras* 311b–c; and *Meno* 91d.

[27] See Aristotle, *Ethica Nicomachea* 1141a.

[28] See Plato, *Protagoras* 311 b–c and 328c–d.

[29] See Xenophon, *Memorabilia* 1.4.2.

[30] See *Dissoi logoi* 6.8 (see E. Ghisellini, «Note in margine a due fonti su Policleto», *Xenia* 20 (1990) 33–40).

[31] See Aristotle, *Metaphysica* 1013 b–1014 a; and *Ethica Nicomachea* 1141a.

[32] See Plato, *Ion* 532 e and *Gorgias* 448 b.

[33] See Aristotle, *Politica* 1340a; *Poetica* 1448a and 1450a.

Stoa Poikile is praised by Aristophanes,[34] while Micon's Battle of Marathon is mentioned by Lycurgus.[35] Pauson is mentioned by Aristophanes three times,[36] by Aristotle twice.[37] Agatharchus is evoked by Andocides[38] and Demosthenes.[39] Aristophon is mentioned by Plato,[40] Dionysius of Colophon by Aristotle,[41] Zeuxis is praised by Plato twice,[42] by Xenophon three times,[43] by Isocrates once[44] and again by Aristotle.[45] Parrhasius was loved by Xenophon.[46] Concerning Late Classical masters, Praxiteles' Cnidian Aphrodite is praised in two epigrams attributed to Plato[47] and a pair of statues by Leochares are praised in a letter attributed to Plato.[48]

Clearly, the impact of the greatest works of the Classical masters was already felt in the Classical period and it is quite true to say that Aristophanes, Xenophon, Plato and Aristotle saw these works as the particular expressions of an individual master's skill and talent. Since the great artistic personalities of the Classical Age were recognised as such sometime already during their lifetimes, the phenomenon of the particular artistic personality can hardly be thought of as the by —product of an art historical myth—making. Indeed, during the late fourth and the early third centuries BC, the first treatises focused specifically on individual Classical painters and sculptors appeared. Duris of Samos wrote two such treatises in ca. 300 BC. While only few fragments survive, his famous text on the early career of Lysippus reveals that the visual arts were already viewed through the cult of personality.[49]

This individualised conception of the artist is implicit in many early Hellenistic descriptions of art works composed in epigram by early third century Greek poets as Posidippus,[50] Leonidas,[51] Theocritus[52] and Herodas.[53] This view can also be seen in

---

[34] See Aristophanes, *Lysistrata* 678–679.

[35] See Lycurgus, in Harpocration, *s.v. Micon*.

[36] See Aristophanes, *Acharnenses* 854; *Thesmophoriazusae* 948–952; and *Plutus* 602.

[37] See Aristotle, *Politica* 1340a; and *Poetica* 1148a.

[38] See Andocides, *Contra Alcibiadem* 17.

[39] See Demosthenes, *Contra Midiam* 147.

[40] See Plato, *Gorgias* 448b.

[41] See Aristotle, *Poetica* 1448a.

[42] See Plato, *Protagoras* 318b; and *Gorgias* 453c.

[43] See Xenophon, *Oeconomicus* 10.1; *Symposium* 4.63; *Memorabilia* 1.4.3.

[44] See Isocrates, *Antidosis* 2.

[45] See Aristotle, *Poetica* 1450a and 1461b.

[46] See Xenophon, *Memorabilia* 3.10.

[47] See Plato, *Anthologia Graeca* 16.160–161; and my comments on these two epigrams in A. Corso, «Small Nuggets about late–classical Sculpture», *NumAntCl* 29 (2000) 150–151.

[48] See Plato, *Epistulae* 13.361a. I have not included in this catalogue of mentions of Classical masters by Classical authours the referencies of writers who flourished before the Hellenistic period to masters of the Archaic period, such as Daedalus (see Overbeck (nt. 9) 12, nos. 76 and 86; 15, nos. 110 and 118–121; 16, no. 122; 17, no. 139; and 35, no. 225), Epeius (see Overbeck 35, nos. 224–225), Glaucus (see Overbeck 47, no. 263), Rhoecus (see Overbeck 48, no. 273), Theodorus (see Overbeck 35, no. 225; and 50, nos. 284–285) and especially Bupalus and Athenis (see Hipponax, *frg.* 1–6; 17–20; 70; 77; 86; 98; 121; and 140 Degani).

[49] Duris, *De toreutice*, *frg.* 32, *FGrHist* 2a Jacoby, no. 76. On Duris, see F.L. Gattinoni, *Duride di Samo*, Roma (1997), especially 40, nt. 5; and 47, nt. 37, on his contribution to ancient art criticism.

[50] See Posidippus 11–14; 17; and 20 Page (not included in the Anthology); moreover, *Anthologia Graeca* 16.119 and 275; 10.7–38 and 11.1–39 Bastianini–Gallazzi–Austin.

several treatises on the visual arts as those by Xenocrates (early third century),[54] Antigonus (third quarter of the third century),[55] Polemon of Ilium (early second century BC),[56] Alcetas (same period)[57] and Apollodorus of Athens (middle to third quarter of the second century BC).[58]

Finally, the most important works of art of Classical masters are often praised by late–republican writers such as Cicero[59] and Varro[60] and especially by writers of the Roman imperial period, as Pliny,[61] Quintilian,[62] Lucian,[63] Pausanias[64] and Athenaeus.[65] Long descriptions of paintings are given by the two Philostrati, in the early third century A.D. and in the age of Diocletian,[66] respectively. Callistratus, writing perhaps in the early third century A.D. also describes sculpture of the great masters.[67]

In an attempt to identify the famous masterpieces of master sculptors, many scholars have tried to connect these texts with sculptural types known from Roman copies. This trend began early in the fourteenth century and finds its roots in the contemporary habit to attribute works of art to well known artists as well as in the wish to restore the outline of the ancient visual arts given by Pliny the Elder.[68] Petrarch, for

---

[51] See Leonidas, *Anthologia Graeca* 6.211; 7.163; 9.179; 320; 719; 744; 16.171; 182; 190; 206; 236; 261; 306; and 318. On Leonidas, see J. Clack, *Leonidas of Tarentum*, Wauconda (1999) 77–186.

[52] See Theocritus, *Idylli* 1.27–58; 5.104–105; 15.119–135; 28.1–25; *Anthologia Graeca* 6. 177; 336–340; 7.664; 9.338; 433; 435–437; 598–600. On Theocritus, see K.–H. Stanzel, *Liebende Hirten; Theokrits Bukolik und die Alexandrinische Poesie*, Stuttgart (1995).

[53] See Herodas 4. 20–78. On Herodas, see L. Di Gregorio, *Eronda, Mimiambi*, Milan (1997) ix–xxvii; on the fourth mimiambus, 241–309.

[54] On Xenocrates, see B. Schweitzer, *Xenokrates von Athen*, Halle (1932) 1–19 and 47–52.

[55] On Antigonus, see T. Dorandi, *Antigone de Caryste, fragments*, Paris (1999) xi–cxxiii; on his treatises *de toreutice* and *de pictura*, 35–37 and 53–55.

[56] On Polemon, see L. Preller, *Polemonis periegetae fragmenta*, Leipzig (1838) 3–30 and 155–199.

[57] On Alcetas, see A. Corso, *Prassitele* 2, Rome (1990) 49 and 177, nt. 1360.

[58] On Apollodorus, see F. Jacoby, *Apollodors Chronik*, Berlin (1902) 1–59.

[59] On Cicero as a writer on Classical Greek works of art, see A. Desmoulier, *Cicéron et son goût*, Bruxelles (1976) 33–75; 86–102; 247–265; 285–316; 445–595.

[60] On Varro and his approach to visual arts, see G. Becatti, *Arte e gusto negli scrittori latini*, Florence (1951) 63–72 and 299–300, sources nos. 1–8.

[61] On Pliny and his books on visual arts, see J. Isager, *Pliny on Art and Society. The Elder Pliny's Chapters on the History of Art*, London (1991) 80–211 and 223–224.

[62] On Quintilian as a source on Greek visual arts, see A. Corso, *Prassitele* 1, Rome (1988) 115–116 and 217–218, nts. 709 and 713–716.

[63] On Lucian and his criticism on visual arts, see my book (nt. 62) 124–140 and 219–223, nts. 765; 767; 778; 784; 797–798; 802; 805; 810; 813–814; 818–820; 824; 827; 829–843; 858–860; and 867.

[64] On Pausanias, see W.E. Hutton, *The topographical Methods of Pausanias*, Ann Arbor (2000).

[65] On Athenaeus, see D. Braund and J. Wilkins (edd.), *Athenaeus and his World*, Exeter (2000).

[66] On the *Imagines* by Philostratus major, see F. Graziani, *Les images ou tableaux de platte/peinture / Philostrate*, Paris (1995). On the *Imagines* by Philostratus minor, see R. Popowski, «Filostrat», *Vox patrum* 11–12. 20–23 (1991–1992) 325–344.

[67] On Callistratus, see A. Corso, «Attitudes to the visual Arts of classical Greece in late Antiquity», *Eulimene* 2 (2001) 13–51.

[68] On this trend during the fourteenth, fifteenth and sixteenth centuries, see A. Corso, «Il collezionismo di scultura nell'antichita», G. Fusconi (ed.), *I Giustiniani e l'antico*, Rome (2001) 101–129, in particular 122–123 and 128–129, nt. 165.

example, early on attributed the two colossal statues of Dioscuri of Montecavallo (the medieval name of the Quirinale Hill at Rome) to Phidias and Praxiteles —no doubt because of their inscribed labels, in which Phidias appears as the master of one Dioscurus and Praxiteles of the other[69]— then regarded as the two great sculptors of the Classical period. B. Rambaldi from Imola attributes a statue of Aphrodite, probably of the Capitoline type, to Praxiteles.[70] At Siena, an ancient female statue, probably a naked Aphrodite, was attributed to Lysippus in the first half of the fourteenth century, on the basis of the name of this sculptor inscribed on its base.[71] The S. Marco horses have been attributed to Phidias, Lysippus or Praxiteles since 1436.[72] An erotic relief in Ghiberti's collection in the 1530s, the so–called «Polycleitan bed», was attributed to this sculptor.[73] A relief re–used in a church near Argus was attributed to Polycleitos by C. dei Pizzicolli of Ancona.[74] In the early sixteenth century, an easy and immediate identification of the Laocoon as the same group mentioned by Pliny as the work of Agesandrus, Polydorus and Athenodorus, suggested itself immediately after the discovery of this piece in 1506[75] (fig. 5). The Hercules with Antaeus, then in the Vatican Belvedere, now in Pitti Palace in Florence was attributed to Polycleitos by 1510,[76] and the Cupido in the collection of Isabella d'Este was given to Praxiteles by 1505, whilst the «Worshipper» at that time at Venice, now at Berlin, was given to the same sculptor in 1549 by P. Aretino.[77]

This effort to reconstitute the historical dimension of the ancient world —begun by Ligorio in the sixteenth century and followed in the seventeenth century by scholars such as Gruter, dal Pozzo, Bellori, and others— revealed a new interest in relating the surviving ancient sculptures to the ancient literary accounts of statues made by renowned masters. In 1579, the Farnese Bull was also identified as the marble group carved by Apollonius and Tauriscus representing the fable of Dirce mentioned by Pliny and this piece is, in fact, now recognised as a true copy[78] (fig. 6). In 1638, the Medici Niobids were recognised by Perrier as the Niobe group mentioned by Pliny as a work of either

---

[69] See Petrarch, *Africa* 8. 907–909; *Ad familiares* 12.7.4. See M. Bettini, «Francesco Petrarca sulle arti figurative», S. Settis (ed.), *Memoria dell'antico nell'arte italiana* 1, Turin (1984) 237. The inscription declaring the two Dioscuri as works respectively of Phidias and Praxiteles is *CIL* 6.2.10038. See S. Geppert, «Die monumentalen Dioskurengruppen in Rom», *Antike Plastik* 25 (1996) 133–147.

[70] See B. Rambaldi from Imola, *Commentarium* to D. Alighieri, *Commedia*, *Purgatorio* 10.32–33, *ad locum*.

[71] See L. Ghiberti, *Commentari* 1.1 and R. Cittadini, «Figure femminili di Lisippo», *BdA* 100 (1997) 67–69.

[72] See L. Borrelli Vlad and A. Guidi Toniato, «Fonti e documentazione sui Cavalli di S. Marco», G. Perocco and R. Zorzi (ed.), *I Cavalli di S. Marco*, Venice (1981) 98–99.

[73] See E. Zöllner, «Policretior manu–zum Polykletbild der frühen Neuzeit», H. Beck *et alii* (eds.), *Polyklet*, Mainz am Rhein (1990) 450–472.

[74] See L. Beschi, «La scoperta dell'arte greca», Settis (nt. 69) 3 (1986) 298–307.

[75] See Pliny 36.37 and S. Maffei, «La fama del Laocoonte nei testi del cinquecento», S. Settis, *Laocoonte. Fama e stile*, Roma (1999) 101, no. ii. 1.

[76] See F. Haskell and N. Penny, *Taste and the Antique. The Lure of Classical Sculpture 1500–1900*, New Haven (1981) 233.

[77] See Beschi (nt. 74) 304–305. See also N. Hockländer, «Der betende Knabe», G. Zimmer and N. Hockländer (eds.), *Der betende Knabe*, Frankfurt/M (1997) 25–34.

[78] See Pliny 36.34 and C. Kunze, *Der Farnesische Stier und die Dirkegruppe des Apollonios und Tauriskos*, Berlin (1998) 25.

Praxiteles or Scopas.[79] In 1671, the Dutch antiquarian Spanheim, visiting the collection of coins of the king of France Louis Fourteenth, examined a coin struck by the Cnidians during the reign of Caracalla. The coin bore an image of a naked statue of Aphrodite shielding her pubis with her right hand and taking up her drapery deposited on a kalpis. Remembering the description of Praxiteles' Aphrodite at Cnidus made in Lucian's *Amores*, where this statue is described in a similar attitude, he exclaimed: *illinc celebrem illam Venerem Cnidian nudam, quae velum sinistra manu e vase tollit*.[80] In 1683, the Farnese Venus was recognised as the Callipygos Aphrodite mentioned by Cercidas, Archelaus and Athenaeus, of which it is often regarded as a copy.[81]

These efforts to compare literary descriptions with figurative evidence, as well as the rationalistic mentality of the eighteenth century (which promoted determinations of «fixed points» in knowledge of the ancient world) led to the establishment of other identifications in the 1720s.

Von Stosch, for example, suggested in 1724 that an emerald in a Dutch collection reproduced the famous statue by Praxiteles of a young Apollo as a lizard–slayer known through a description by Pliny.[82]

In 1728, the Richardsons suggested that the same coin noted above in the French royal collection might indicate that the Belvedere Venus, in 1616 wrongly identified as a Venus by Phidias, might be a copy of the Venus of Cnidus by Praxiteles.[83] During the central decades of the eighteenth century, —the period of Winckelmann, Mengs and Lessing— the concern to give a general interpretation to the ancient arts overtook the research of «fixed points». Consequently, the tendency towards attribution slowed. However, Winckelmann had suggested that the many copies of the Resting Satyr derived from Praxiteles' Satyr *Periboetos*, «very famous».[84]

Soon after, however, with the rising concern in the systematisation of knowledge typical of the Napoleonic period, scholars became increasingly interested in attribution of ancient works of art. E.Q. Visconti, the Director of the Musée Napoleon at Paris, for example, proposed a rich network of attributions and gave the first real voice to the possibility that the comparison among the copies allowed the restitution of the iconography of an original, just as the comparison among the manuscripts of an ancient literary work allowed the restoration of the first edition of that work. Visconti's aim, of course, was to reach, through these attributions, a knowledge of styles of different periods rather than to give insight into the specific styles of single masters.[85] In the first

---

[79] See Pliny 36.28 and Haskell and Penny (nt. 76) 274. My opinion against this attribution has been written in my book (nt. 62) 105–106.

[80] See E. Spanhemius, *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, Amsterdam 2 (1717^2) 296.

[81] See Archelaus and Cercidas in Athenaeus 12. 554c–e and Haskell and Penny (nt. 76) 317. However, the Kallipygos Aphrodite should be rather identified with the Landolina type of this goddess: see A. Giuliano, *Scritti minori*, Rome (2001) 25–30.

[82] See Pliny 34.70 and Martial 14. 172; Haskell and Penny (nt. 76) 151–153.

[83] See Haskell and Penny (nt. 76) 330–331; S. Deswarte–Rosa, «Francisco de Hollanda et le Cortile di Belvedere», M. Winner *et alii* (eds.), *Il cortile delle statue*, Mainz (1998) 402–406.

[84] See Pliny 34.69; Haskell and Penny (nt. 76) 210.

[85] A summary of Visconti's suggestions is offered by F. Zevi, «Visconti, Ennio Quirino», *EAA* 7 (1966) 1187–1188. See also Giuliano (nt. 81) 163–172.

half of the nineteenth century, Sillig,[86] Thiersch[87] and Müller[88] continued to use this manner of attribution in order to define the styles of different ages.

In mid–nineteenth century Germany, however, a different academic trend was taking shape: the use of attributions to restore the styles and careers of single masters. This tendency is clear already in the publications of Welcker,[89] Jahn,[90] Brunn,[91] Friederichs,[92] Urlichs,[93] Benndorf,[94] Stark,[95] Overbeck[96] and Michaelis.[97] For these scholars, reconstructing the artistic curricula of Classical masters through Roman copies was a way to overcome the fragmentary state of our knowledge of the ancient world as well as to assimilate the study of ancient to that of modern art. The publications of these authors are particularly noteworthy, both for their immense erudition regarding all aspects of Classical culture and for their interdisciplinary and synthetic methodology which sought to merge all available source of data, be it epigraphical, literary, or archaeological. It was here that the study of the Classical world reached its zenith.

Towards the end of the nineteenth century, two considerations heightened scholars' interest in the restoration of *oeuvres* and careers of ancient masters. The first was the introduction of Morelli's method of identifying the hand of an artist by observing minute details within his work, then thought to be related to the artist's training.[98] The

---

[86] See J. Sillig, *Catalogus artificum*, Dresden (1827).

[87] See F. Thiersch, *Über die Epochen der bildenden Kunst under den Griechen*, München (1829).

[88] See C.O. Müller, *Handbook der Archäologie der Kunst*, Breslau (1830). See K. Fittschen, «Karl Otfried Müller und die Archäologie», W. M. Calder *et alii* (eds.), *Zwischen Rationalismus und Romantik: Karl Otfried Müller und die antike Kultur*, Hildesheim (1998) 187–216.

[89] See F.G. Welcker, *Alte Denkmäler*, Göttingen, 5 vols. (1849–1864). See also W. Geominy, «Die Welckersche Archäologie», W.M. Calder *et alii* (eds.), *Friedrich Gottlieb Welcker: Werk und Wirkung*, Stuttgart (1986) 230–250; N. Himmelmann, «Die Archäologie im Werk F.G. Welckers», *ibidem* 277–280.

[90] See especially O. Jahn, *Archäologische Beiträge*, Berlin (1847); Idem, *Über die Kunsturteile bei Plinius*, *sine loco* (1850). See W. Ehrhardt, *Das akademische Kunstmuseum der Universität Bonn under der Direktion von Friedrich Gottlieb Welcker und Otto Jahn*, Opladen (1982).

[91] See especially H. Brunn, *Geschichte der Griechischen Künstler* 1, Braunschweig (1853).

[92] See especially K. Friederichs, *Praxiteles und die Niobegruppe*, Leipzig (1855); Idem, *Der Doryphoros des Polyklet*, Berlin (1863); Idem, *Die Gypsabgüsse antiker Bildwerke in historischer Folge erklaert. Bausteine zur Geschichte der Griechisch–Römischen Plastik*, Berlin (1885).

[93] See C.L. Urlichs, *Observationes de arte Praxitelis*, Würzburg (1858); Idem, *Skopas; Leben und Werke*, Greifswald (1863); Idem, *Beiträge zur Kunstgeschichte*, Leipzig (1885).

[94] Among the many important publications by this Austrian scholar, I cite here only: O. Benndorf, *De anthologiae Graecae epigrammatis quae ad artes spectant*, Leipzig (1862); Idem, «Tituli statuariorum sculptorumque Graecorum», *GGA* 16 (1871) 1. 601–625; Idem, «Sopra una statua di giovane nel Palazzo dei Conservatori», *BullComm* 14 (1886) 54–76; Idem, «Über einem in Eleusis gefundenen Marmorkopf», *WienAnzeig* 25 (1887) 151–156.

[95] See K.B. Stark, *Niobe und die Niobiden in ihrer literarischen, künstlerischen und mythologischen Bedeutung*, Leipzig (1863); Idem, «Skopas und seine Werke», *Philologus* 21 (1864) 415–453; Idem, «Die Erosbildungen des Praxiteles», *BerSächGessWiss* 18 (1866) 155–172.

[96] See especially J. Overbeck, *Geschichte der Griechischen Plastik*, Leipzig (1857–1858).

[97] See A. Michaelis, «Die Vaticanischen Repliken der Knidischen Aphrodite», *AZ* 34 (1876) 145–149; Idem, «The Cnidian Aphrodite of Praxiteles», *JHS* 8 (1887) 324–354; Idem, *Altattische Kunst*, Strassburg (1893).

[98] See especially G. Morelli (I. Lermolieff), *Die Werke Italienischer Meister in den Galerien von München, Dresden und Berlin*, Leipzig (1880); Idem, *Kunstkritische Studien*, *ibidem* (1890).

second was the wide–spread acceptance of the reasoning that the catalogues of works of Greek masters by Pliny depended on the catalogue of *opera nobilia* in five books composed by the sculptor Pasiteles in the second quarter of the first century BC,[99] that the choice of monuments to copy depended from Pasiteles catalogue and that it was therefore possible to identify systematically the artistic creations mentioned by Pliny in the works surviving in Roman copies.[100] This, then, was the season of Furtwängler,[101] Treu,[102] C. Robert,[103] Klein,[104] Kekule' (who fought against this trend),[105] Rumpf,[106] Löwy,[107] Wolters,[108] Studniczka,[109] Bruckmann,[110] Amelung[111] and Kalkmann.[112] In the decades before the First World War, it was thought that the definition of the styles of the key Classical Greek masters had been acquired.

After the First World War, the prevailing idealistic culture caused a shift of interest away the studies of single masters towards the definitions of the main features of various art historical periods. Nationalistic concerns also led scholars to determine the stylistic distinctions between what was «Greek» and what was «Roman», thereby devaluing

---

[99] Pasiteles' catalogue is mentioned by Pliny 36.39.

[100] Good summaries of the most important critical contributions to the study of Pliny's three books on ancient visual arts (Pliny, *Naturalis historia* 34; 35; and 36) of the last decades of the nineteenth century and of the first ones of the twentieth century can be found in S. Ferri, *Plinio il Vecchio: storia delle arti antiche*, Rome (1946) 5–17; and J. Pollitt, *The ancient View of Greek Art*, New Haven (1974) 73–81.

[101] See, of course, especially A. Furtwängler, *Meisterwerke der Griechischen Plastik*, Leipzig (1893), probably the most important book on ancient Greek sculpture which has ever been published; also, Idem, *Plinius und seine Quellen über die bildende Künste*, *ibidem* (1877); and Idem, *Über Statuenkopieen im Alterthum*, München (1896).

[102] See especially G. Treu, *Hermes mit dem Dionysosknaben*, Berlin (1878).

[103] See especially C. Robert, *Archäologische Märchen*, Berlin (1886); Idem, «Die Nekyia des Polygnot», *Hallisches Winckelmannsprogramm* 16 (1892); Idem, «Die Iliupersis des Polygnot», *ibidem* 17 (1893); Idem, «Die Marathonschlacht in der Poikile und Weiteres über Polygnot», *ibidem* 18 (1895); Idem, *Archäologische Hermeneutik*, Berlin (1919).

[104] See W. Klein, «Studien zur Griechischen Künstlergeschichte», *ÖstMitt* 4 (1880) 1–25; Idem, *Praxiteles*, Leipzig (1898); Idem, *Praxitelische Studien*, *ibidem* (1899); Idem, *Geschichte der Griechischen Kunst*, Leipzig (1904–1907).

[105] See especially R. Kekulè von Stradonitz, *Die Griechische Skulptur*, Berlin (1906). He has been the first who objected to the use of Roman copies in order to reconstruct ancient Greek sculpture: see on him, W. Geominy, *Das akademische Kunstmuseum der Universität Bonn unter der Direktion von Reinhard Kekulè*, Amsterdam (1989).

[106] See H. Rumpf, «Die Hermesstatue aus dem Heratempel zu Olympia», *Philologus* 40 (1881) 197–220.

[107] See E. Löwy, *Untersuchungen zur Griechischen Künstlergeschichte*, Wien (1883); Idem, *Inschriften Griechischer Bildhauer*, Leipzig (1895); Idem, *Lysipp*, Hamburg (1891); Idem, *Die Griechische Plastik*, Leipzig (1916); Idem, *Polygnot*, Wien (1929).

[108] See P. Wolters, «Die Eroten des Praxiteles», *AZ* 43 (1885) 82–98; Idem, *Polyklets Doryphoros*, München (*sine data*); Idem, «Der Eros des Praxiteles in Parion», *SBerAkadMünch* (1913) 4.21–40.

[109] See F. Studniczka, *Kalamis*, Leipzig (1907); Idem, *Das Symposion Ptolemaios ii nach der Beschreibung des Kallixeinos wieder gestellt*, *ibidem* (1914); Idem, *Artemis und Iphigenie*, *ibidem* (1926).

[110] See H. Brunn and F. Bruckmann (eds.), *Denkmäler Griechischer und Römischer Skulptur*, München, vols. 1–8 (1897–1947).

[111] See W. Amelung, *Die Basis des Praxiteles aus Mantinea*, München (1895); P. Arndt and W. Amelung (eds.), *Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen*, München, vols. 1–6 (1893–1947).

[112] See A. Kalkmann, *Die Proportionen des Gesichts in der Griechischen Kunst*, Berlin (1893); Idem, *Die Quellen der Kunstgeschichte des Plinius*, Berlin (1898).

Roman copies. To this was added the idealistic notion of an art object's «uniqueness». In this intellectual environment, scholars were inclined to think that even the best copy could reveal only the basic patterns of an original, not its soul. Still, the tradition of the previous generations in the field of the *Meisterforschung* was too strong not to have followers. Many studies within this particular sub–field continued to appear. This was the generation of Rodenwaldt,[113] Poulsen,[114] Lippold,[115] Bieber,[116] Richter,[117] Picard,[118] Schweitzer,[119] Blinkenberg[120] and Ashmole.[121] From a methodological point of view, these scholars distinguished themselves from their predecessors by a closer attention to artistic evidence that was contemporary —or not much later— than the assumed originals, especially architectural sculpture, through which the styles of the great masters might be indirectly revealed. Thus, Schweitzer attempted to find the art of Phidias more in the Parthenon sculpture than in Roman copies.[122]

The need to give a «pure» picture of Greek art —freed from any consideration of Roman copies— also led to the open criticism of the use of copies in studies of Greek sculpture as well as to scepticism regarding the conclusions reached by previous generations of scholars. After Kekule's original objections,[123] Blümel[124] and Carpenter[125] were the most important critics of the methods of the old school.

After the Second World War, the prevailing interest in the reconstruction of the social aspects of the Greek world led scholars to consider the means of artistic production rather than the personalities of great masters. This sociological approach to the ancient world, was concerned more with patrons and viewers than artists. This interest in patrons and viewers as well as the social context of art also effected the consideration of

---

[113] See G. Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, Berlin (1927); Idem, «Theoi rheia zoontes», *Abh. der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.–Hist. Klasse* 13 (1943) 3–24.

[114] See F. Poulsen, *Den klassiske Graeske Kunst*, Kobenhavn (1943).

[115] See G. Lippold, *Kopien und Umbildungen Griechischer Statuen*, München (1923); Idem, «Zur Griechischen Künstlergeschichte», *JdI* 38–39 (1923–1924) 150–158; Idem, *Die Griechische Plastik*, München (1950).

[116] See M. Bieber, «Die Söhne des Praxiteles», *JdI* 38–39 (1923–1924) 242–275; Eadem, «Die Koische Aphrodite des Praxiteles», *ZeitschrNum* 34 (1924) 315–320; Eadem, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York (1955); Eadem, *Ancient Copies*, *ibidem* (1977).

[117] See G.M.A. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, New Haven (1929); Eadem, «The Hermes of Praxiteles», *AJA* 35 (1931) 277–290.

[118] See especially C. Picard, *Manuel d'Archéologie Grecque. La sculpture*, Paris 2 (1939); 3 (1948); 4.1 (1954); 2 (1963).

[119] See especially B. Schweitzer, «Prolegomena zur Kunst des Parthenon–Meisters I», *JdI* 53 (1938) 1–89; Idem, «Zur Kunst der Parthenon–Meisters ii», *ibidem* 54 (1939) 1–96; Idem, «Phidias der Parthenonmeister», *ibidem* 55 (1940) 170–241.

[120] See C. Blinkenberg, *L'image d'Athana Lindia*, Kobenhavn (1917); Idem, *Knidia*, *ibidem* (1933).

[121] See B. Ashmole, «Hygieia on Acropolis and Palatine», *Papers of the British School at Rome* 10 (1927) 1–11.

[122] See nt. 119.

[123] See nt. 105.

[124] See C. Blümel, *Griechische Bildhauerarbeit*, Berlin (1927); Idem, *Der Hermes eines Praxiteles*, Baden–Baden (1944).

[125] See R. Carpenter, *The esthetic Basis of Greek Art of the fifth and fourth Centuries B.C.*, Bryn Mawr (1921); Idem, «Observations on familiar Statuary in Rome», *MAAR* 18 (1941) 1–1–5; Idem, *Greek Sculpture*, Chicago (1960).

Roman copies as an aspect of the Roman society. Under this banner, copyist types were studied as distinctly Roman creations as opposed to reflections of Greek originals. This trend in scholarship, anticipated already by Homann Wedeking, who considered the Esquiline Charioteer (fig. 7) «classicistic»,[126] and Schuchhardt,[127] has been emphasised by Zanker, himself a student of Schuchhardt,[128] and by younger scholars, sensible to Zanker's methodology such as Landwehr[129] and M. Fuchs.[130]

On the other side, a revised study of the ancient masters has been making steady progress now finding its basis in fragmentary materials thought to come from the master's workshop or in near contemporary secondary evidence which echoes lost masterpieces. Ashmole pioneered this trend with his study of Leochares based on supposed Late Classical originals as the Demeter of Cnidus and the portrait of Alexander in the Museum of the Acropolis[131] (fig. 8). Stewart, a well established student of Ashmole, rethought the study of Scopas on the basis of the original sculptures as the pediments of Tegea and the sculpture of the Mausoleum.[132] Despinis revitalised the study of Agoracritus, basing it on the preserved original fragments of his Nemesis at Rhamnus,[133] while Delivorrias discovered a fragment of the original statue of the «Olympias/Aphrodite»[134] and identified the copyist tradition of the Gardens' Aphrodite by Alcamenes also on the ground of a Classical relief.[135]

One last trend in the history of the study of ancient masters might finally be mentioned. This school of thought, which can be fairly characterised as empirical, is particularly widespread in the United States. The common element in this variety of scholarship is the assumption that many copyist types or even most of them do not reflect Greek originals but rather are Roman classicistic creations. Robertson, after Carpenter, pioneered this trend, when he suggested that the Soranzo Eros was a classicistic creation,[136] thereby denying the connection of the Crouching type of Aphrodite (fig. 9)

---

[126] See E. Homann–Wedeking, «Zu Meisterwerken des Strengen Stils», *RM* 55 (1940) 196–218.

[127] See W. H. Schuchhardt, *Griechische Plastik der klassischen Zeit*, Stuttgart (1954); Idem, *Die Epochen der Griechischen Plastik*, Baden–Baden (1959); Idem, *Griechische Kunst*, Stuttgart (1968); B. S. Ridgway, «The bronze Apollo from Piombino in the Louvre», *Antike Plastik* 7 (1967) 43, thanks «Professor Walter–Herwig Schuchhardt, who encouraged» her «to undertake this study», i. e. to write her theory on the Piombino Apollo, down–dated to the first century B.C. Moreover, Prof. Klaus Fittschen has informed me that Zanker's theory that the «Apollo del Tevere» is classicistic had been asserted first of all by Schuchhardt in his university lections.

[128] See especially P. Zanker, *Klassizistische Statuen*, Mainz am Rhein (1974).

[129] See especially C. Landwehr, *Die Römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae*, Berlin 1 (1993); 2 (2000).

[130] See M. Fuchs, *In hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus: Studien zur Romanisierung der späthellenistischen Kunst im i. Jh. v. Chr.*, Mainz (1999).

[131] See B. Ashmole, «Demeter of Cnidus», *JHS* 71 (1951) 13–28; Idem, «Solvitur disputando», U. Höckmann and A. Krug (eds.), *Festschrift für Frank Brommer*, Mainz/Rhein (1977) 13–20.

[132] See A. Stewart, *Skopas of Paros*, Park Ridge (1977).

[133] See Despinis (nt. 16).

[134] See nt. 15.

[135] See A. Delivorrias, «Die Kultstatue der Aphrodite von Daphni», *Antike Plastik* 8 (1968) 19–31.

[136] See B.S. Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, Princeton (1970) 132, nt. 2: «M. Robertson suggests to me that the upturned look of the Eros may imply that he was in a group with a larger figure (Aphrodite?) and that such a group can be more easily conceived in 'Pasitelean' than in fifth century terms».

with the sculptor Doidalsas, mentioned by Pliny as the master of the *Venus lavans sese*. Robertson even went so far as to doubt of the existence of Doidalsas[137] and to disparage important copies as those of Apollo Sauroctonus.[138] Epigraphist Jeffery contributed to this trend when she down–dated the inscription on the foot of the Apollo from Piombino on the basis of the systematic use of the *argumentum e silentio* : since not all of the shapes of letters of this inscription are attested in fifth century BC inscriptions, the inscription should be downdated to the first century BC.[139] Jeffery and Robertson encouraged Ridgway[140] and Palagia[141] to apply the empiricist method to the study of sculpture; at present, Ridgway,[142] Mattusch[143] and Palagia[144] are perhaps the most assertive proponents of this trend. Ridgway has down–dated several sculptural types usually assigned to the Classical period, included the Riace bronzes.[145] Mattusch has down–dated the Piraeus Apollo, the torso of Vani, the Getty Athlete, the Belvedere Apollo and the Versailles Artemis[146] while Palagia has down–dated the Dresden type of Maenad, attributed usually to Scopas,[147] to the Late Hellenistic period and supports a late Hellenistic date for the Piraeus Apollo.[148]

Several intellectual factors seem to contribute to this popular method:

1. A primitivist conception of Classical art, characterised by the belief in stylistic uniformity by region and period. Images that cannot find «matches» within any given stylistic milieu are thus removed from Classical period and downdated. This conception of Classical art is consistent with the equally primitivistic image of Archaic and Classical Greek societies given by Polanyi,[149] Finley,[150] Snodgrass,[151] Osborne[152] and others.[153]

---

[137] See M. Robertson, *A History of Greek Art*, Cambridge (1975) 1. 557: «By a series of 'corrections' in corrupt passages of Pliny and others this (*scil.*: the Crouching Aphrodite) has been ascribed to a hypothetical Bithynian sculptor, Doidalsas, active in the third century; but no reliance can be placed on this airy construction». The passage of Pliny referred to is 36.35. This passage does not seem to me corrupt and the Latinized version of the name Doidalsas appears there without any correction: *fecerunt (...) Venerem lavantem sese Daedalsas* (so *codex Bambergensis*: this manuscript of Pliny's *Natural History* is unanimously regarded as the best).

[138] See Robertson (nt. 137) 389: «The rather repellent quality one tends, I think, to feel in the plump body of the Sauroktonos».

[139] See Ridgway (nt. 127) 66–67.

[140] See Ridgway (nts. 127 and 139).

[141] Dr. C. Peppas Delmouzou has made me aware that Jeffery encouraged Palagia to use this methodology in sculpture.

[142] See, for an example of advise of Robertson to Ridgway, nt. 136. Among Ridgway's many publications, see especially *Roman Copies of Greek Sculpture*, Ann Arbor (1984).

[143] See C. Mattusch, *Classical Bronzes*, Ithaca (1996).

[144] See in particular O. Palagia, «Reflections on the Piraeus Bronzes», O. Palagia (ed.), *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of John Boardmann*, Oxford (1997) 117–195.

[145] See B. S. Ridgway, «The Riace Bronzes: a minority Viewpoint», *BdA*, Ser. sp. 3. 2 (1984) 313–326.

[146] See nt. 143.

[147] O. Palagia has asserted it in a lecture held in the American School of Classical Studies at Athens in the fall of 1994. I had attended that lecture. This suggestion seems not to have reached yet a published form.

[148] See nt. 144.

[149] See K. Polanyi, *Primitive, Archaic, and Modern Economies*, Gordon City (1968).

[150] See especially M. Finley, *The Ancient Greeks*, London (1963); Idem, *The Ancient Economy*, *ibidem* (1973); Idem, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, *ibidem* (1980); Idem, *Ancient History*, *ibidem* (1985).

According to these scholars, the Greeks were a small population, most of them were illiterate, primitive economically, with a limited life span characterised by very early marriages for girls, etc. This picture of ancient Greek society is hardly convincing. Ancient Greek population figures and densities are now based mainly on archaeological knowledge, which is, of course, partial and constitutes only a small part of ancient settlements. The voting system of Classical Athens and the institution of the ostracism prove that the majority of Classical Athenian citizens were able to read and write.[154] Moreover, a study by J.P. Wilson has shown that the Greek economy was based on substantial registrations of trade activities already during the archaic period.[155] There is also evidence that it was not uncommon to live until seventy.[156] Finally, it is more likely that the standard marrying age for girls was not fifteen, but rather the late teens.[157] The insistence in ancient Greek literature on young girls, both in myth and life, as having love affairs in an age placed between childhood and marriage suggests that ancient Greek girls experienced romance before marriage more often than it is usually suspected.[158]

---

[151] See especially A. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh (1971); Idem, *Archaic Greece*, London (1980); Idem, *Homer and the Artists*, Cambridge (1998).

[152] See especially R. Osborne, *Greece in the making, 1200–479 B.C.*, London (1996); and Idem, *Archaic and Classical Greek Art*, Oxford (1998).

[153] See especially B. Cohen (ed.), *Not the Classical Ideal*, Leiden (2000).

[154] This footnote and the following ones are of course not the right places to discuss so difficult and debated topics as are the ones raised here. The following observations aim therefore just at suggesting points of view which are alternative to the ones asserted by the scholars mentioned above. I hope to be able to develope these ideas in the near future. Concerning ostracism, several ancient writers (Philochorus, *Atthis*, *frg.* 30 Jacoby; Cornelius Nepos, *Aristides* 1.2–4; Diodorus 11.55.2 and 87.1; Plutarch, *Aristides* 7.5–6) make it clear that voters inscribed their *ostraka*, writing on them the names of the citizens whom they wished to remove from the city. The great variety of writing styles among most of the *ostraka* found in the Athenian agora confirms that most citizens inscribed their *ostraka* on their own (see M.L. Lang, *Ostraka*, *The Athenian Agora* 25, Princeton (1990) 8–18). The presence of *ostraka* professionally prepared and mass–produced for distribution, probably from political parties, had been argued with high probability only in the two exceptional cases of the Themistocles' *ostraka* found in the north slope of the Acropolis and of the Kallixenos sherds (see Lang 161) and was therefore probably not the rule. On Athenian ostracism, see S. Brenne, *Ostrakismos und Preminenz in Athen*, Wien (2001).

[155] See J.P. Wilson, «The 'Illiterate Trader'?», *BICS* 42 (1997–1998) 29–56.

[156] The famous statement by Solon, *frg.* 20 Gerber «may my fated death come at eighty» reveals that reaching that age was not thought to be very unlikely. Equally, the statement by Mimnermus, *frg.* 6 Gerber «my fated death might come at sixty, unattended by sickness and grievous cares» (transl. *Loeb*) shows that dying at sixty was regarded as dying early already around 600 B.C. A study of the length of lives of many famous persons would show that dying at seventy was regarded as normal: both Pericles and Socrates died at seventy, while Isocrates survived until 98 and Gorgias until 109.

[157] The statues of korai dedicated in Greek sanctuaries and cemeteries look to me older than fifteen and were certainly imagined as still unmarried girls (see, *e.g.*, *IG* i^3 1261). Moreover, the age of the late fifth century B.C. *virgo civis Corinthia jam matura nuptiis*, whose tombstone has inspired to Callimachus the creation of the Corinthian capital (Vitruvius 4.1.9), can be specified. The tombstone of an unmarried girl, Claudia Toreuma, who had died near Padua in northern Italy, in the early Julio–Claudian period, bears a shape which constitutes an allusion to the tombstone of that Corinthian girl. The inscription on this tombstone specifies that Claudia Toreuma died when she was nineteen (see *CIL* 5.2931): so, the Corinthian girl *jam matura nuptiis* must have had approximately the same age.

[158] I give here only a few examples of love affairs between men or boys and unmarried girls, who were not courtesans, taken from real life and dated to the archaic period. The daughter of the potter Boutades of Sicyon (seventh century B.C.), living in Corinth, was sleeping together with her boy–friend, in the house of her father, who accepted that relationship (Pliny 35.151; Athenagoras, *Legatio pro Christianis* 17). Archilochus,

Accordingly, a sophisticated society may well have been characterised by the presence of different styles in the same time and space. Classical Athens was a pluralistic society in which multiple opinions in politics, philosophy, history, poetry and religion existed side by side. Would this pluralism not logically extend to the visual arts as well?

2. The tendency to give a later date to many sculptural types and regard them as Roman classicistic creations seems based on a failure to consider that only a small fraction of what existed in antiquity has survived. For example, in the realm of marble sculpture, less than one per cent of total production has survived. In the case of bronze sculpture the percentage is far less. The argument that a creation has not been conceived in the Classical period because not all of its stylistic features can be compared to similar ones of other surviving works of that period (the so–called *argumentum e silentio*) is not convincing, as Andronikos had rightly stressed,[159] because, quite simply, far too little has survived from the shipwreck of antiquity to allow someone to think in these terms. In fact, it is quite likely that sculptural styles that existed in the Classical period are entirely unknown to us, as more than 99% of Classical antiquity has disappeared. The refrain *etiam perierunt ruinae* applies perfectly in this circumstance.

To illustrate the dangerous consequences of this methodology, let us consider one statue whose date is particularly controversial: the Piraeus Apollo (fig. 10). A few scholars have down–dated this statue to Late Hellenistic times, because not all of its stylistic features have solid comparanda in the Late Archaic and in the Severe style periods.[160] Thus, an American scholar has concluded: «The figure's many abnormalities suggest a date as late as the second century BC».[161] The key question that should be raised is: abnormalities in comparison to *what*? How many life–size bronzes exist, even in fragments, from the early fifth century BC? Is the number sufficient to allow us to speak of abnormalities? By this reasoning, no bronze statue could be dated to pre–Classical periods, because abnormalities will be always found. With regard to the Piraeus Apollo, a few observations forwarded by Formigli deserve our attention: «A few technical details seem to confirm the Archaic date of the bronze: the thickness (6–11 mm), the type of repair's strips and the absence of welding between torso and legs. Karziha (scil.: the first restorer of the bronze) told me that he had found yellow clay on the areas of the bronze corresponding to the junction of the arms to the torso, different from the reddish clay found on the areas of the bronze which are close to the iron bars inside the body and different from the grey clay which was closer to the surface of the bronze. That is the stuccoing clay, inserted in order to avoid the dispersion of the liquid bronze poured as welder. Even on the areas of the bronze which are close to the neck, there was filling material, in that case made of white round pebbles. Here Karziha had noted, even

still in the seventh century B.C., claimed to have had love affairs with both the unmarried daughters of Lycambes, inside the santuary of Hera on Parus (the elder daughter, Neobule, was told to have had many lovers) (see Archilochus, *testimonia* 19–32 and *frgg.* 33; 38; 118; 172–173; 196a; 206; 223; 294 Gerber). Equally, Alcman (seventh century B.C.) loved the poetess Megalostrata, who was able to attract her lovers by her conversation (see Alcman, *frg.* 59 Campbell). Mimnermus (around 600 B.C.) loved Nanno (see Mimnermus, *testimonia* 3–5; *frg.* 4–5 and 24 Gerber). I do not give any of the many possible examples for later periods. I wish just to observe that the standard couple in Greek novels is a man, or a boy, and an unmarried girl.

[159] See M. Andronikos, «Argumentum e silentio», *AAA* 13 (1980) 354–365.

[160] See the publications cited in nts. 130; 143 and 144.

[161] K. Lapatin, review to Rolley (nt. 6), «Bonner Jahrbücher» 197 (1997) 463–469, precisely 469.

directly, horizontal debarring of the bronze, due apparently to the welding material. On the contrary, there were no traces of connection at the junction of the legs to the torso. During the Roman period, when the production of copies or of antiquarian remaking could be made even without the presence of the master of the first model, the adopted techniques inclined to the mechanisation of the necessary operations» (translation from Italian by A. Corso).[162] These technical details suggest an early period of experimentation and insecurity. The Piraeus Apollo is probably not later than early fifth century.

3. A tendency to think that most of the surviving ancient writers who speak of Classical works of art are too late (from the first century BC to the third century A.D.) to be reliable. Scholars who share this opinion often forget that these writers of Roman times take their information from early Hellenistic art critics. These same authors could have seen many tens or even hundreds of original statues made by the greatest masters which are now lost. When a learned writer has seen the Zeus of Olympia, the Athena Parthenos, the Doryphorus by Polycleitos, the Hera of Argus, the Discus–thrower by Myron and hundreds of masterpieces by the greatest masters he might, perhaps, attribute to a master a work made by a pupil, but he would hardly make mistakes of centuries in his attributions. Would an undergraduate art historian ever confuse a work of the early renaissance with a work of the baroque period? In a similar manner, the notion that Pliny and Callistratus wrongly attribute to the fourth century BC sculptor Scopas works made in fact by a name–sake of the late second century BC[163] seems unlikely. Even now, an art historian generally aware of the development of the history of painting is able to determine if a painting was made in 1450 or 1550 or 1650, and if the image is Florentine or Venetian or Flemish, simply on the basis of having been to several museums, because most of the works of art made during those periods still survive. Pliny, who had admired many masterpieces by Greek artists brought to Rome, could hardly have made such mistakes.[164] Moreover, as it was stressed above, Classical art is already treated as the product of unique personalities in the work of Aristophanes, Xenophon, Plato and Aristotle. This attitude probably finds its roots in the philosophy of the Sophists such as Protagoras, Gorgias and Callias, concerned as they were with the subjective aspects of human life.

This trend to minimise the importance of ancient literary references to works of art has the unfortunate outcome that it encourages Classical archaeologists to neglect ancient sources, thereby undervaluing the acquisition of such knowledge.

The danger of this trend is evidenced by two passages from recent scholarship.

Regarding the Athena and Marsyas by Myron (fig. 11), Ridgway notes: «Pliny's passage alone (*NH* 34.57) is not sufficient to prove that the two figures (scil.: of Athena and Marsyas by Myron) were juxtaposed in a single composition; indeed, Pollitt's translation introduces a comma between the listing of the two works, thus breaking the connection. The original Latin text has no such punctuation as an aid to the interpretation».[165] Professor Ridgway seems unaware that punctuation does not exist in

---

[162] E. Formigli, «Tecnica e creazione artistica. La saldatura nella statuaria in bronzo antica», Idem (ed.), *I grandi bronzi antichi*, Siena (1999) 83–90, precisely 85.

[163] On this theory, see nt. 147 and especially F. Coarelli, *Il Campo Marzio*, Rome (1997) 407–496.

[164] A demonstration that Pliny has never made so glarant mistakes had been attempted by A. Corso, «A Group of Tyrant–slayers made by Praxiteles», *Xenia Antiqua* 10 (2001), 5–10 .

[165] See the book cited in nt. 136, 85.

the manuscript tradition and is restored by modern editors. The presence of comma is thus irrelevant in a critical edition and is of course even more irrelevant in translations, even if the text is potentially ambiguous.

Another illuminating example concerns the statue of Phryne at Delphi, about which Mattusch claims: «We know of no golden mortal women before the Roman period, unless the golden statue of Phryne at Delphi was, as Athenaeus alleges, made by her lover, Praxiteles. Note 76: Athenaeus 13.591 B. Because Athenaeus lived in the second century A.D., it can easily be argued that he may not be a reliable source on this point».[166]

We may note that:

1. the Phryne at Delphi by Praxiteles was known not just to Athenaeus, but to no less than seven ancient sources, from Dio Chrysostomus to Plutarch (three passages), from Pausanias to Aelian, from Diogenes Laertius to Athenaeus and Libanius.[167]

2. Athenaeus in the passage *quotes* (not cites) Alcetas, an antiquarian who lived in the early second century BC and wrote a catalogue of dedications at Delphi.[168] The portrait of Phryne cannot be Roman.

3. Mattusch seems unaware that this statue was presumably not of gold but gilded, as specified by Plutarch and Pausanias.[169]

4. Mattusch seems unaware that Athenaeus wrote in the third decade of the third century A.D. and is therefore not a second century A.D. writer.[170]

5. Mattusch seems unaware that the subject of the statue was Aphrodite, according to Diogenes Laertius, Phryne having been the model of the statue as well as the dedicatee.[171]

A more balanced approach to the evidence reveals that several sculptural creations —now regarded as examples of Roman classicism— were, in fact, made during the classical period by masters mentioned by the ancient writers. This can be demonstrated on several levels.

First, the agreement between the evidence of Roman copyist types and ancient literary references to works of art having corresponding subjects is often very solid. Accordingly, it should lead to the conclusion that specific creations copied in Roman times coincide with famous masterpieces celebrated by ancient writers.

A good example of this is the Belvedere Apollo (fig. 12). It is a well–established opinion that this type constitutes the copyist tradition of a bronze statue of Apollo Patroos in the agora of Athens, mentioned by Pausanias 1.3.4 and made by Leochares around the middle of the fourth century BC.[172] However, it has been asserted that, since the Belvedere Apollo is the sole example of its type, it does not derive from a Greek bronze original, but is a purely Roman creation.[173]

---

[166] See the book cited in nt. 143, 128.

[167] All of the passages on this statue have been listed by A. Corso, «The Monument of Phryne at Delphi», *NumAntCl* 26 (1997) 123–150, precisely 123, nt. 1.

[168] See Alcetas, *Peri ton en Delphois anathematon* 2, *frg.* 405. 1, *FGrHist* 3b Jacoby.

[169] See Plutarch, *Amatorius* 9 and Pausanias 10.15.1.

[170] See, *e.g.*, E. Bowie, «Athenaios 3», *Der neue Pauly* 2 (1997) 196–199, specifically 197.

[171] See Diogenes Laertius 6.2.60.

[172] See, *e.g.*, C. Rolley (nt. 6) 2 (1999) 290–292.

[173] See especially Mattusch (nt. 143) 141–148.

It is simply not true that the Belvedere statue is the sole example of its type. In fact, no less than seven ancient examples of the Belvedere Apollo are listed in the appropriate entry of the *LIMC*.[174] In addition, there are another two representations of the type in important Hellenistic relief–sculptures of Asia Minor, not included in the catalogue of the *LIMC*: the figure of Apollo on the southern section of the eastern side of the Gigantomachy frieze of the Altar of Pergamum[175] and the other on the western side of the Gigantomachy frieze of the temple of Artemis at Lagina.[176] This brings the number of examples of the Belvedere type to nine. Moreover, fragments of a cast, used in order to obtain copies from the bronze original of the Belvedere type of Apollo, were discovered at Baiae and published in 1985.[177] This cast, not in the *LIMC* catalogue, published a year earlier, constitutes thus a tenth example of the type and is conclusive evidence that the original was a bronze statue and that copies were made of this statue from casts in Roman times. The discovery of casts of Critius and Nesiotes' Tyrant–slayers and of Cephisodotus' Peace, both creations standing in the agora of Athens, at Baiae, together with the cast of our type,[178] makes it possible that the original statue of the Belvedere Apollo also stood there and does not counter the identification of the original as the statue of Apollo Patroos by Leochares, set up in the agora of Athens. More important, however, is the fact that the fragments of casts discovered at Baiae for which the original figures have been identified, have been found to derive from classical Greek bronze statues, an observation that further weakens the hypothesis that the original statue of the Belvedere type is later than the fourth century BC.

Among the copies pertinent to this type, the Steinhäuser head (fig. 13a) is certainly the most faithful to the original, as it reveals that the cold, academic rendering of the surfaces of the Vatican copy hides the typically Late Classical rendering with continual play of chiaroscuro.[179] A head which constitutes only a slight variation of the standard head of this type was found in the Mausoleum of Halicarnassus and probably belonged to a statue of Apollo[180] (fig. 13b). This head not only confirms that the original statue of the Belvedere type was created in Late Classical times, but also strongly suggests that the sculptor responsible for its creation may have been one of the masters who worked on the Mausoleum. Indeed, the general conception of the figure, the rendering of the surfaces and the anatomy and drapery which characterise the Belvedere Apollo are so blatantly similar to the corresponding features of a series of sculptural creations, as to make compelling the conclusion that these works had been made in the same workshop and conceived, if not actually made, by the same master. The creations which share the style of the Belvedere Apollo are:

---

[174] See W. Lambrinudakis, «Apollon», *LIMC* 2 (1984) 198–199, nos. 79a–f; E. Simon, «Apollon / Apollo», *ibidem* 381–382, no. 57.

[175] See Picard (nt. 118) 4. 2, 799, fig. 333; P. Moreno, *Scultura Ellenistica*, Rome (1994) 439, fig. 559; 465, fig. 588; and 474–475.

[176] See Picard (nt. 175) 801, fig. 335; and Moreno (nt. 175) 687, fig. 845.

[177] See Landwehr (nt. 10) 104–111.

[178] See Landwehr (nt. 10) 27–47 and 103–104.

[179] See this head in Rolley (nt. 172) 291, fig. 300.

[180] See G.B. Waywell, *The Free–standing Sculptures of the Mausoleum of Halicarnassus in the British Museum*, London (1978) 118–119, no. 48; Rolley (nt. 172) 291, fig. 301.

1. the Demeter from Cnidus (fig. 8);
2. the Acropolis/Erbach/Berlin type of Alexander (fig. 8);
3. the Fouquet type of Alexander;
4. the Versailles type of Artemis;
5. the Ince/Cyrene type of Zeus;
6. the Pacetti/Vatican type of Ganimedes kidnapped by the eagle;
7. the Apollo with a diadem at Basle;
8. and 9. the statues of Agelaus and Acnonius in the Daochus monument at Delphi;
10. slabs 1020–1021 and 1037 of the Amazonomachy frieze of the Mausoleum, British Museum, together with the head of Apollo mentioned above from the Mausoleum.[181]

The deep impact of this oeuvre in the fourth century as well as in the Hellenistic and Roman Imperial copies reveal that the sculptor was one of the very few Late Classical masters to achieve great fame while the participation of this sculptor in the creation of the sculptures of the Mausoleum restricts our search to the seven artists associated with the project by Vitruvius 7. *praef.* 12–13, and Pliny 36.30–31: Pytheus, Satyrus, Scopas, Bryaxis, Timotheus, Leochares and Praxiteles. Finally, the fact that a Ganymedes kidnapped by the eagle is included in this oeuvre confirms that this sculptor is Leochares, whose most famous work was a bronze group representing this episode (see Straton, *Anthologia Graeca* 12.221; Pliny 34.79; Martial 1.7; and Tatian 34). The original statue of the Belvedere Apollo was probably Leochares' Apollo Patroos standing in the agora of Athens. The setting of our statue in this prestigious square is also in keeping with the later fortune of this work, especially in the kingdom of the Attalids, whose interest in Athens and its Agora, where Attalus II built a portico, is well–known. The representation of Apollo as being ready to strike quickly is very appropriate to the fact that this god was conceived as Patroos, i. e. tutelary of the Athenians and a protecting god of the city.

Leochares probably made this statue in Athens around 360, and later, at Halicarnassus, made a similar marble Apollo whose head survives.

The type of sandals of the Belvedere Apollo bears an indentation between the big toe and the other toes, argued to be a later feature; but a similar indentation appears already in the Mausoleum,[182] and therefore is not evidence for a later date.

The second way in which a more holistic approach can reveal the Classical origins of Roman copies is by way of careful examination of vase–painting, gems, reliefs and figurines that reflect originals already in the Classical period. Two examples are sufficient: the Soranzo Eros (fig. 14) has been considered classicistic by some scholars.[183] This type of Eros, however, was already represented on an Attic cup near the Fauvel Painter dated to around 440 BC, that clarifies Eros' activity: he is listening to the song of

[181] See Ashmole, «Demeter, etc.» (nt. 131) 13–28; Picard (nt. 175) 754–854; J. Charbonneaux, «Le Zeus de Léochares», *Monuments Piot* 53 (1963) 9–17; P. Moreno, «L'immagine di Alessandro Magno nell'opera di Lisippo e di altri artisti contemporanei», *Analecta Romana Instituti Danici, Suppl.* 20 (1993) 101–136; Rolley (nt. 172) 288–294 and 307–317; and finally Corso (nt. 47) 141–146.

[182] See Waywell (nt. 180) 155, no. 228, pl. 33; and Corso (nt. 47) 128–129, with nt. 10; 154, pl. 3, fig. 9; and 160, caption.

[183] See nt. 136.

a Muse.[184] It seems likely then, that this statue was a dedication in response to a poetic contest or maybe by a circle of poets who intended to celebrate Eros as a source of poetical inspiration. The most important free standing statue of Eros known in the literary tradition for the middle of the fifth century is probably the Eros by Phidias, known thanks to Athenaeus[185] as well as to an inscription on the base of a miniature ivory copy taken from it,[186] given the fact that this statue had been made by the most famous sculptor of all classical antiquity. Since this base shows that the Eros by Phidias was copied and since all three copies of the Soranzo type seem to have been found in the Greek world,[187] it is possible that the Soranzo type derives from the Eros by Phidias, which stood in Athens.[188]

A second example of statues already reflected in the period of manufacture is the Dresden type of Maenad (fig. 15), which has been down–dated to the late–Hellenistic period.[189] However, an Amazon of the Amazonomachy frieze of the Mausoleum of Halicarnassus[190] already bears the basic iconographical features which characterise this creation, suggesting therefore that this type of Maenad derives from the Maenad of the late classical sculptor Scopas,[191] one of the sculptors of the Mausoleum. The anatomy of the square face and, in particular, the shapes of the forehead, eyes–sockets and cheeks are so similar to the corresponding features of the surviving heads of the temple of Athena Alea at Tegea[192] (fig. 16) to make both a down–date of the Maenad and its removal from the oeuvre of Scopas rather unconvincing.

Another facet of ancient culture worth keeping in mind regarding the so–called Classicistic Roman creations is the status of the arts during the period in question. During the Late Republican and Early Imperial periods, it is commonly acknowledged that the visual arts entered a spiral of decay. People were therefore inclined to contemplate especially the creations of the glorious past. The clearest passages that refer to this widely shared opinion are:

Vitruvius 6. *praefatio* 6–7: «While I observe that an art of such magnificence (*scil.*: architecture) is professed by persons without training and experience, by those who are ignorant not only of architecture but even of construction, I cannot refrain from praising those owners of estates who (...) build for themselves, judging that if inexperienced persons are to be employed, they themselves are entitled to spend their own capital to their own liking rather than to that of anyone else. For no one attempts to practice any other calling at home, such as shoe–making (...) or fulling or any other easy occupation,

---

[184] See L. Burn and R. Glynn (eds.), *Beazley Addenda*, Oxford (1982) 178, no 1286; A. Hermary, «Eros», *LIMC* 3 (1986) 910, no. 694a. ; T.H. Carpenter, *Beazley Addenda*, Oxford (1989) 358, no 1286.

[185] See Athenaeus 13.585 f.

[186] See M. Le Glay, «Un Eros de Phidias a Timgad», *Antiquités Africaines* 14 (1979) 129–133.

[187] The three copies are: 1. the Soranzo statue (see O. Waldhauer, *Die antiken Skulpturen der Ermitage* 2, Berlin (1931) 1–2, no. 85, pls. 1–2); 2. one torso at Oxford, Ashmolean Museum (see E.T. Leeds, *Ashmolean Museum, Summary Guide, Department of Antiquities*, Oxford (1931) 20); and 3. one statue at Sparta (see M.N. Tod and A.J. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum*, Oxford (1906) 123–124; 131; and 148, no. 94).

[188] See A. Corso, «The Eros of Phidias», *Periapto* 3 (2001) 9–16.

[189] See nt. 147.

[190] See, *e.g.*, Rolley (nt. 172) 311, fig. 324.

[191] On the evidence on this creation, see Rolley (nt. 172) 272.

[192] See the analytical argumentation by Rolley (nt. 172) 268–283 and 307–316.

with the one exception of architecture, because persons who profess it are falsely called architects in the absence of a genuine training».

Pliny 34.5: «The method of casting costly works of art in bronze has so gone out that for a long time now not even luck in this matter has had the privilege of producing art».

Pliny 34.46–7: «This statue (scil.: the bronze colossal statue of the emperor Nero by Zenodorus) has shown that skill in bronze–founding has perished, since Nero was quite ready to provide gold and silver, and also Zenodorus was counted inferior to none of the artists of old in his knowledge of modelling and chasing. (...) The greater was the eminence of Zenodorus, the more we realise how the art of working bronze has deteriorated».

Pliny 35. 2: «painting, an art that was formerly illustrious, at the time when it was in high demand with kings and nations and when it ennobled others whom it deigned to transmit to posterity. But at the present time it has been entirely ousted by marbles, and indeed finally also by gold».

Pliny 35.4: «The painting of portraits (...) has entirely gone out».

Pliny 35.5: «people tapestry the walls of their picture–galleries with old pictures (…). Indolence has destroyed the arts, and since our minds cannot be portrayed, our bodily features are also neglected».

Pliny 35.28: «thus much for the dignity of this now expiring art (*scil.*: painting) (*de dignitate artis morientis*)».

Pliny 35.50: «Four colours only were used by the illustrious painters Apelles, Aetion, Melanthius and Nicomachus to execute their immortal works (...) although their pictures each sold for the wealth of a whole town. Nowadays (...) there is no such thing as high–class painting. Everything in fact was superior in the days when resources were scantier. The reason for this is that (...) it is the values of material and not of genius that people are now on the look–out for».[193]

Not by chance, the copying of ancient works of art goes out of fashion during the fourth century A.D., a period when people begin to think that contemporary monuments are more beautiful than the ancient ones. The first written text in which this idea is expressed is in Ausonius, *Mosella*: the late Roman villas along the Mosella river seem to this poet not inferior to the Parthenon, the arsenal at the Piraeus made by Philon, the monuments of Alexandria made by Dinochares, the altar of Pergamum, etc., both for scenographic value and for integration of art and nature.[194]

For the reasons listed above, it does seem more likely that most of the sculptural copies, made in the Roman world during the Late Republican and Imperial times, must have derived from Classical Greek originals. If this conclusion is accepted, it is possible to gain a more pluralistic idea of Classical visual arts, characterised by the coexistence of different styles in the same time and city. This opinion is strengthened further by the observation that testimonies of ancient writers point towards the same conclusion. The styles of Euphranor, Praxiteles, Scopas and Leochares are defined by ancient writers in very different terms, but nevertheless they coexisted in Athens in the same period, i.e. in the central decades of the fourth century BC

[193] The translations reported here are *Loeb*.

[194] See Ausonius, *Mosella* 20–22 and 283–348, in particular 298–317. For a critical evaluation of the changing taste and aesthetical ideas of this period, see Corso (nt. 67) 31–36.

Concerning Leochares, it is possible to argue from Tatian 36 that he had interpreted the male body in an effeminate way. From Pliny 34.79, we understand that the expression of quick movements and the spectacular and theatrical impact of his figures were Leochares' speciality. From *Anthologia Graeca* 12.221 and Martial 1.7 we understand that the rendering of the atmospheric space around the figure was another his speciality.

The art of Euphranor is well epitomised by Pliny 34.128: *expressisse dignitates heroum et usurpasse symmetriam, in universitate corporum exilior et capitibus articulisque grandior*. The problems of the grandeur and the expression of dignity were thus the concerns of this master.

The art of Scopas is clearly expressed by Callistratus 2 as well as in the ecphrastic poem *Anthologia Graeca* 9.774: the expression of extreme sentiments and feelings was what distinguished Scopas.

Finally, Praxiteles had been regarded especially by Lucian, *Amores* 11–17 as the master of the female beauty and of grace.

Antonio Corso
12, Thiseos
Vari – Varkiza
Athens GR-166 72

Captions

1. Zeus Ithomatas on a coin struck by Messene, dated to the third century BC, London, British Museum.
2. Roman copies from Polycleitos' Doryphorus: left, copy from Pompei, Naples, National Archaeological Museum; right, copy at Minneapolis, The Minneapolis Institute of Arts.
3. Erechtheum Corai: left, original statue at London, British Museum; right, Roman copy of Hadrianic period from Tivoli, Villa Hadriana, Museum.
4. Paeonius' Nike, Olympia, National Archaeological Museum.
5. Agesandrus, Polydorus and Athenodorus, Laocoon, Rome, Vatican Museums.
6. Farnese Bull, Naples, National Archaeological Museum.
7. Aesquilinum Charioteer, Rome, Capitoline Museums.
8. Left, Demeter from Cnidus, London, British Museum; right, head of Alexander, Athens, Acropolis Museum.
9. Crouching Aphrodite, Roman copy from Villa Hadriana at Tivoli, Rome, National Archaeological Museum.
10. Piraeus Apollo, Piraeus, National Archaeological Museum.
11. Myron's Athena and Marsyas, reconstruction drawing by Sauer.
12. Belvedere Apollo, Rome, Vatican Museums.
13. Left, Stainhäuser head of the Belvedere type of Apollo, Basle, Antikenmuseum; right, head of Apollo from the Mausoleum of Halicarnassus, London, British Museum.
14. Soranzo Eros, St. Petersburg, Ermitage.
15. Maenad, Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, Antikensammlung.
16. Head of Telephus, from the western pediment of the temple of Athena Alea at Tegea.

Fig. 1

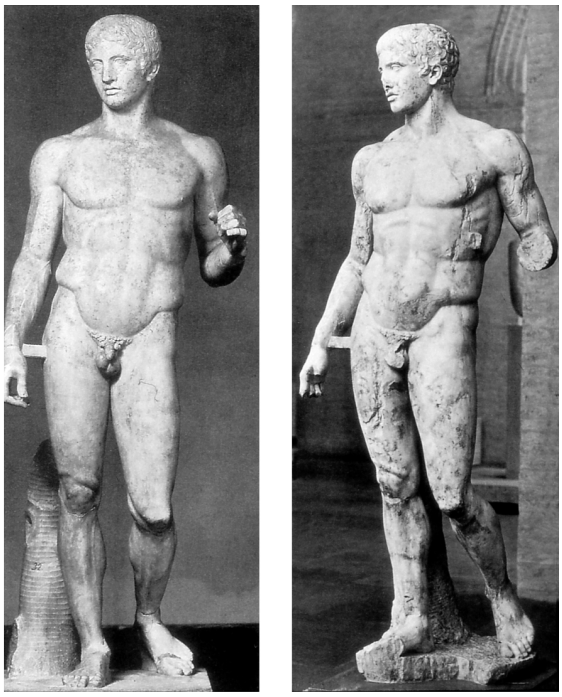

Fig. 2

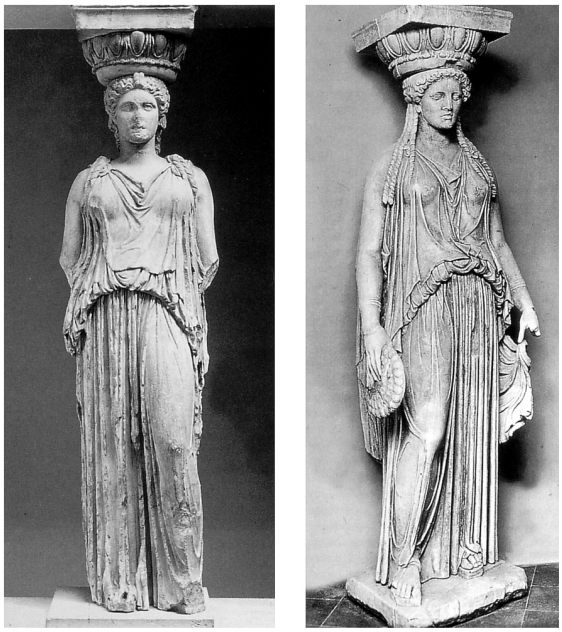

Fig. 3

Fig. 4

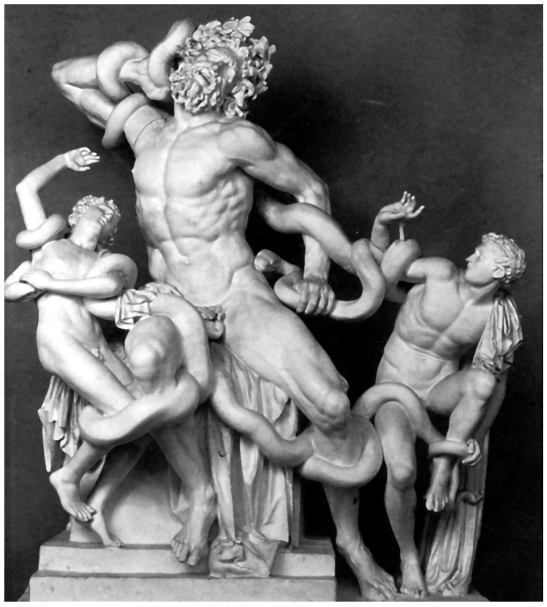

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 8

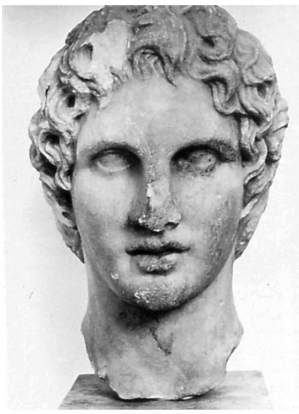

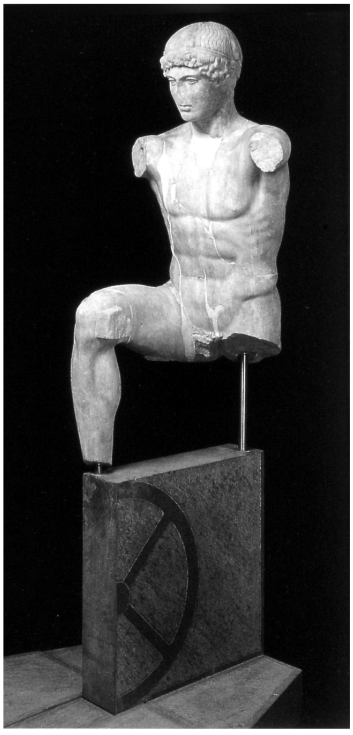

Fig. 7

Fig. 9

Fig. 10

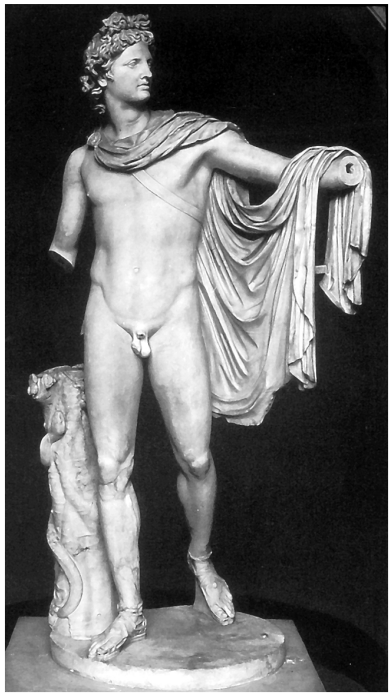

Fig. 12

Fig. 11

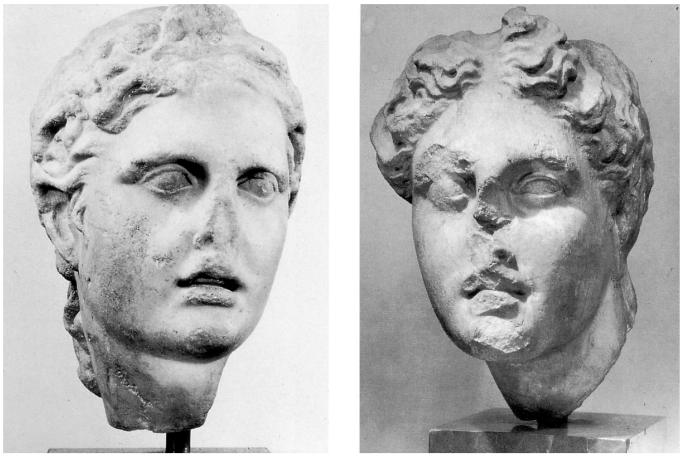

Fig. 13

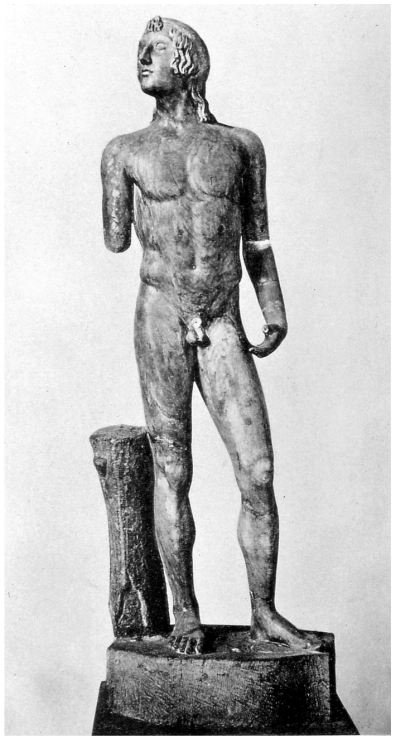

Fig. 14

Fig. 15

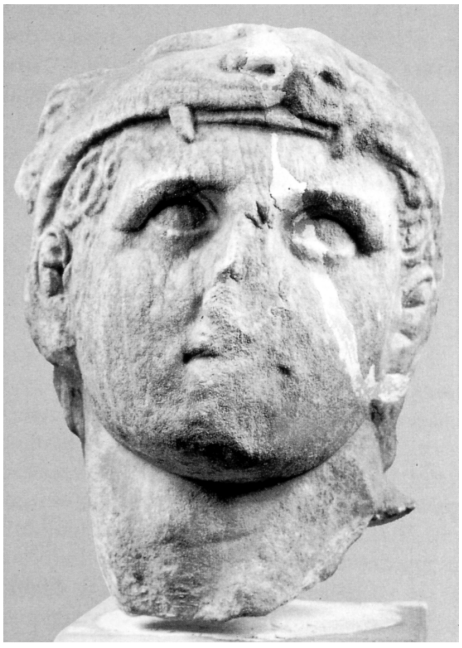

Fig. 16

THE RISE OF THE POLIS IN CENTRAL CRETE*

I. Introduction

The general picture of relative prosperity for several Cretan communities of the Iron Age culminated into the 7th century.[1] However, as we shall see, from the last quarter of that century and —especially— during the 6th (and partly the 5th), scholars identify a surprising lack of material record, which has only recently been partly challenged.[2] Besides, ancient authors provide almost no information about early Crete. Only from the end of the 4th century and during the Hellenistic age can the amount of evidence —both archaeological and literary— be called sufficient. In this study I attempt to demonstrate that the lack of archaeological evidence is to a significant extent a mirage, produced by selectivity and preference of sites to be excavated, the neglect of that era on Crete, as well as the difficulty of the identification of the material itself, and other, «non–artificial» factors. These parameters are taken into consideration and are incorporated in an interpretive scheme, which hopefully sheds some light on a transitional period for several Cretan communities.

My choice to focus on Central Crete (from the Lasithi mountains to the valley of Amari) has been determined by the amount of research carried out there, which allows the tracing of significant patterns.[3] However, sites from the eastern and western extreme of the island will frequently be discussed. Priority should be assigned to Knossos, where the phenomenon of the 6th century was noticed more than half a century ago. It is known as the «archaic gap»,[4] or, «the period of silence».[5] The extent of this phenomenon has not received much attention yet, partly because most sites are only known from reports. It is

* I am far more than indebted to Professor A. M. Snodgrass for his inspiring guidance and patience, his advice and corrections on various drafts of this paper. Cordial thanks and deep gratitude must be attributed to Prof. Themelis and Prof. Stampolidis, my teachers at the University of Crete, who introduced me to the study of Crete, both in classes and on the field, for discussing this paper with me, making numerous suggestions and corrections and encouraging its publication. Moreover, I am grateful to Prof. J. N. Coldstream for providing invaluable comments and protecting me from mistakes, especially in my discussion of Knossos. I am also thankful to Dr. Morgan from King's College London for offering a series of comments, especially on the final part of the paper. I extend my thanks to Professor Ian Morris, from Stanford University, for his critical remarks. Dr. Whitley from Cardiff University should be thanked for sharing some reflections on the issue. I ought to thank Prof. Watrous for allowing me to refer to his talk on 7–5–2001 in Cambridge on 'Polis Formation in Crete'. I am also thankful to the committee of the periodical and the anonymous referee who provided great help. However, mistakes, omissions or errors are all mine.

[1] For the Cretan Iron Age (including the 7th century) see: Boardman 1961. Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, p. 102–134. For the 7th century see: Demargne 1947. Möller and Demargne 1970. All dates are B. C.

[2] Erickson 2000.

[3] The arguments discussed here cannot for example claim to apply to most of the Chania region, for which evidence is dramatically poor (except along its northern coastline).

[4] Coldstream and Huxley 1999, p. 289, n. 2 for a collection of references to the issue. Also, Erickson 2000, p. 13–29 for a review of these references.

[5] Stampolidis 1990, p. 400. Followed by Morris 1998, p. 61.

my intention to discuss it —focusing inevitably on Knossos, for which there is some bibliography—, explore its extent and attempt to interpret it.

A major obstacle to the study of this age is the almost complete lack of material from Knossos,[6] the «capital» of the island for most of its known history and the most critical site for the understanding of its civilization. The Knossos area has been intensively excavated and surveyed for more than a century by the BSA. However, preference for Minoan[7] and, from the sixties, for Iron Age finds has resulted to the neglect of later finds, thus contributing to the growth of the «gap». The same phenomenon can be noticed elsewhere in Crete,[8] though, as we shall see, there is abundant archaic–classical evidence (especially from tombs) on the western part of the island, where relatively few important sites of previous periods have been discovered. Absence of graves means lack of sealed contexts, necessary for the development of the pottery sequence. Coldstream, an authority on Cretan pottery, admits serious difficulties in recognizing 6th century Cretan pottery.[9]

In Knossos, the abandonment of the Fortetsa cemetery, at circa 630, was assumed by Brock to be related to a rejection of cremation,[10] which was the dominant practice in Knossos and the Central Crete since the 9th century.[11] This remark, however important, responds only to one aspect of a multi–factor phenomenon. The extensive Knossos North Cemetery was also abandoned at circa 630. It was covered by fragments of coarse archaic pithoi–assigned to a domestic context–and used again for burial during the Hellenistic times.[12] There had been a notable diminution in the number of tombs in use during the 7th century, but the grave offerings were of high quality, leading to the conclusion that «if the abandonment of the cemeteries were due to any sort of catastrophe in war, that catastrophe would have come suddenly at a time when Knossos was not suffering any decline in prosperity»; alternatively, a major political change was regarded responsible.[13]

The Knossian «archaic gap» has received some attention lately, but no firm conclusions were drawn. Coldstream[14] related the abrupt end of the cemeteries to Strabo's information about a defeat of Knossos[15] (pointing out that no trace of destruction was found in the settlement). He also reflected on Herodotus' testimony on the contemporary drought on Thera that led to the colonization of Cyrene, probably

---

[6] Coldstream and Huxley 1999, p. 294–295. Obstacles and/or relevant parameters are discussed throughout the text.

[7] Coldstream 1984, p. 311–312. Coldstream and Huxley 1999, p. 292, 298.

[8] Tarra (Τζεδάκις 1971, p. 511) and Lyktos (Λεμπέση 1973–4, p. 886–7. Ρεθεμιωτάκης 1986, p. 244), though producing interesting finds have perhaps been neglected. Hardly any research has been carried out in the classical cemetery of Lassaia, which was looted. Besides, the «quest» for a new Minoan palace never ceased to be most attractive.

[9] Coldstream and Huxley 1999, p. 295.

[10] Brock 1957, p. 219 (n. 2).

[11] Coldstream and Catling 1996, p. 718.

[12] Ibid, p. 722.

[13] Ibid.

[14] Coldstream 1984, p. 321.

[15] Strabo 10. 4. 7.

with Cretan participation.[16] Huxley,[17] based on Pausanias,[18] proposed the exhaustion of the city in rivalry with Lyktos, but hesitated to believe the reported Spartan intervention on the side of the latter. He connected this rivalry to the possibility of a plague and related these events to the migration of contemporary Cretan artists,[19] believing that the peculiarities of the Cretan constitution would have contributed to the culmination of the crisis.[20]

Coldstream and Huxley, in a very recent article, attempt a full review of the issue, based on collective examination of the Knossos material.[21] They describe the extent of the lacuna in cemeteries, domestic areas and sanctuaries from 630–600 until the end of the 6th century, when a rather modest revival occurs. They underline that cemeteries and domestic areas used in the 7th century remained unencumbered by later activity; they also consider the 5th century as an era of recovery from a late start in the civic life. They interpret the archaeological lacuna as a possible derivative from a war —reported to Pausanias by Argives[22]— fought by Knossos against Sparta and her offshoot in Crete, Lyktos, resulting in the maltreatment of Epimenides, a Knossian healer, by the Spartans.[23] Traditionally, this is dated at circa 590.[24] Their proposition was rather hesitant, since the sources are late and even Pausanias' contemporary Spartans denied it.[25] However, the Spartans organized an expedition in 346–343 and succeeded in liberating Lyktos, which had been captured by the Knossians.[26] We learn of two more Spartan expeditions in Crete: one in 333, under king Agis,[27] and one in 237, under king Areus.[28]

Hostility between Knossos and Lyktos could have stemmed from claims on the fertile plain that separates them. Ethnicity could have played some part: Lyktos was commonly accepted as a Spartan colony.[29] The inhabitants of the city of Afrati/Arkhades

---

[16] Herodotus iv. 150–8, iv. 161. Whitley 2001, p. 245–7. Osborne 1996, p. 8–17 for some problems in the context of this information.

[17] Huxley 1994, p. 128–129.

[18] Pausanias ii. 21. 3, iii. 12. 11.

[19] Vitruvius vii 12, 16: Chersiphron and Metagenes left Crete to work on the Artemision of Ephesus.

[20] Huxley 1994, p. 130.

[21] Coldstream and Huxley 1999 (esp. p. 289–300). On earlier discussions of archaic finds from Knossos see: Boardman 1962.

[22] Pausanias iii. 12. 11. Also, ii. 21. 3.

[23] Pausanias ii. 21. 3, iii. 12. 11. Coldstream and Huxley 1999, p. 301–2, n. 81. On Epimenides see also Demoulin 1979.

[24] Aristotle, Athenian Republic 1. 1. Diogenes Laertius 1. 10. 110. Sandys 1912, p. 2–3 (explains Plato's date–Plato, Laws, 642D, 698C). Harris–Cline 1999, p. 309–20.

[25] Pausanias iii. 12. 11. Less hesitant reference to this war in Coldstream 2000a, p. 171. I believe that the attitude of the Spartans (to deny the murder of a famous Cretan) should probably be related to their need for local supporters in their frequent interventions in Hellenistic Cretan affairs (see the three following notes and Karafotias 1998). The Argives who accused them also had certain interests in Crete (see n. 34 below).

[26] Diodorus Siculus 16. 62. 3–4. Callaghan 1994, p. 136. Huxley 1994, p. 132. Malkin 1994, p. 80.

[27] Diodorus Siculus 17. 48. 2. Arrian ii. 13. 6. Guarducci 1939, xxiii, n. 12, p. 250–1. Effenterre 1948, p. 246–7. Huxley 1994, p. 132.

[28] Plut. Pyrrhus 27. 1–2. Effenterre 1948, p. 248.

[29] Aristotle, Politics 1271b, VII, 28–31. Plutarch, Moralia 247 and 296. Polybius iv. 54. Guarducci 1935, p. 180. Malkin 1994, p. 79–80. A quadrilateral seal with Linear B inscriptions, supposed by A. Vasilakis to

were probably immigrants from SW Arcadia.[30] Linguistic elements connect Lyktos to Afrati/Arkhades, Axos and Eleutherna and confirm the existence of Cypro–Arcadian elements in the dialect of these cities.[31] Gortyn was also thought to be founded by Arcadians[32] or Spartans.[33] On the other hand, some modern scholars regard Knossos as an Argive colony.[34] Even if these migration myths do not reflect a reality (despite the evidence for connections), one cannot deny that they were probably respected by the Cretans and could easily be underlined or even manipulated when support was needed. If some believed their fatherland was in the Peloponnese, then this was «true» in their mentality and vital for our perception.

II. Some remarks on pottery

As mentioned above, the impression of a «gap» is supported by the fact that Cretan 6th century pottery can hardly be recognized, especially since excavation and/or publication of tombs and deposits of pottery is lacking. Erickson's thorough discussion of the pottery from a number of sites has demonstrated that little of it can indeed be assigned to the 6th century.[35] Thus, it is not simply the lack of studies, but the non–diagnostic character of the material itself that mostly obstructs its identification.[36] One should then wonder why the Cretan material became non–diagnostic at the end of the 7th century. I believe that this can be primarily attributed to two reasons, one internal–specific, and one external–abstract. The former is the general decline in the quality of the decoration that could indicate no significant demand for painted pottery,[37] probably related to the abandonment of cemeteries with inurned cremations, discussed below. The latter demands a broader view on regional styles of Greek painted pottery and their «evolution»: The LG period witnessed many flourishing regional pottery styles,[38] and was

prove the Spartan origin of Lyktos, has appeared on the web: http://www.kairatos.com.gr/myweb/epigrafikatagogitonlittion.htm

[30] Levi 1931, p. 15–22. On Cretan–Arcadian relations: Μαρινάτος 1961–2, p. 186–189. Willetts 1977, p. 158–63. Jost 1985, p. 241–249. Λεμπέση 1985, p. 184–186. Kanta and Karetsou 1998, p. 162–163. McLennan 1977, p. 29–78: on the Hymn of Callimachus to Zeus (l: 4–8).

[31] Jeffery and Morpurgo–Davies 1970, p. 133. Chadwick 1980, p. 63–64, 66. Chadwick 1987, p. 329–334. Since these papers identify Afrati with Arkhades, I have retained this identification here (in the form Afrati/Arkhades). In the rest of the text, however, I just refer to Afrati, since Viviers (1994) has proposed the identification of this site with Dattalla.

[32] Pausanias viii. 53. 4. Perlman 2000, p. 63–67.

[33] Konon. Narrat. 36. 47. Willetts 1977, p. 161–162 points out a cult of Amyklaios in Gortyn. Perlman 2000, p. 67–71.

[34] Malkin 1994, p. 71. Graham 1971, p. 154–165: both mainly based on Guarducci 1935, xxx. n. 1, p. 307–308. Also, Willetts 1977, p. 295. Prof. Coldstream has underlined to me that the settlement of Knossos does not favour it being a colony.

[35] Erickson 2000. I rely on this study for the identification of 6th Cretan pottery.

[36] For example, the pots found at the late 7th–early 6th century house at Goulediana hardly bore any decoration at all (Πλάτων 1955a, p. 300, plate 113. Πλάτων 1956, plate 110). See the latest discussion in Whitley 2001, p. 248, 250.

[37] For the latest reference to this decline see Coldstream 2001, p. 72. Whitley (2001, p. 248–252) has related this decline to general tendencies of the mentality of the Cretan society (also Morris 1998, p. 67–8).

[38] Coldstream 1968, p. 360–386.

succeeded at circa 700 or slightly later by the Orientalizing style, adopted by most, but —significantly— not all regional schools.[39] Later, «the Orientalizing style … the standard style of the seventh century, went out of favour», being replaced by the black–figure technique,[40] favoured in Corinth, Attica, Lakonia, Boeotia, Eastern Greece, Chios.[41] It seems that Crete «could» not follow the transition to black–figure,[42] as almost nobody would follow the Attic potters in the transition to the red–figure technique in the late Archaic–Classical period.[43] There is no space to elaborate on this process and its causes.[44] Whitley has attributed the Cretan neglect of figured scenes to the unpopularity of the Epic cycle on the island.[45] However, it seems that since the Cretan workshops of painted pottery would/could not make the transition to black–figure, it was «rather expected» for them to cease their production of painted pottery, judging by the «evolution» of Greek regional styles.[46] In the Hellenistic period, when figured drawing generally declines, Crete emerges again as an important regional centre of painted pottery.[47] From the time of the abandonment of the Orientalizing style until the beginning of the Hellenistic period imported wares seem to have been the prominent source of fine painted pottery for Crete, black gloss being the local tableware.[48] Following an idea of Snodgrass,[49] Morgan believes that regional styles «break down at precisely the point when the political development of regions gains in complexity, notably with the development of poleis».[50] In the following lines, I will try to demonstrate that this is probably what happened in Central Crete.

III. Spatial re–organization

In this chapter, a survey of the evidence from cemeteries, sanctuaries and settlements in Archaic Central Crete is intended to illuminate some aspects of the «gap»

---

[39] Cook 1997, p. 45, 88 (only few known Argive pots belong to the Orientalizing style); p. 45 for Lakonia (until the 620's), Messenia, Elis, Ithaca. Other regions in NW and N Greece are infamous for the conservatism of their pottery styles that heavily obscures any attempts for dating.

[40] Ibid, p. 43. Also, p. 44 and Boardman 1998, p. 177.

[41] Cook 1997, p. 44–45, 49, 97.

[42] Ibid, p. 45. Some Cretan experiments are attested: Boardman 1998, p. 113. Erickson 2000, p. 185, n. 55. Besides, Cycladic–Orientalizing–painted pottery ceased at circa 580: Boardman 1998, p. 112.

[43] Cook 1997, p. 155–192: only the South Italian production was important.

[44] In the case of the Argolid, Cook attributed the phenomenon to «entrenched conservatism» (ibid, p. 88).

[45] Whitley 2001, p. 251–252.

[46] This general statement does not claim to have covered anything but the general idea. While Whitley —above— explains why there was no elaboration in the decoration, this is meant to help in understanding why there really was serious simplification, by setting it in a broader context.

[47] Cook 1997, p. 193–9.

[48] For the imports and the black gloss see Erickson 2000. For workshops imitating Attic red–figure pottery see: Cook 1990, p. 70. Τζανακάκη 1997, p. 21, 30–32. Erickson 2000, n. 104.

[49] Snodgrass 1999.

[50] Morgan 1999, p. 244.

and relate them to the rise of the polis.[51] This scheme has been advocated by Morris[52] and employed by Coldstream and Huxley.[53] Mainland insights are employed where appropriate.[54]

Cemeteries

Homer described Crete as inhabited by people of different origins;[55] however, the burial customs of Iron Age Central Crete produce a rather uniform picture. Cremation —usually inurned and collective— was the general rule from the 9th century, having been introduced in the 11th century.[56] However, the chamber tombs, organised in extensive cemeteries (Knossos,[57] Kounavoi,[58] Afrati,[59] Rhytion,[60] Prinias,[61] Eleutherna[62]), or in smaller «plots» (Gortyn,[63] Axos,[64] Agies Paraskies,[65] Arkhanes,[66] Arkhalokhori,[67] Krousonas Maleviziou,[68] Herakleion district[69]) seem to have been abandoned by the late 7th century. Thus, it seems highly probable that the abandonment of the Knossian cemeteries reflects a phenomenon spread throughout Central Crete.[70] Individual cremations —which occur on some of these sites— became popular in the course of the 7th century and lasted until the early 6th.[71] «Change over time from individual to communal

[51] For the concept of the polis see Sakellariou 1989. For the archaeology of the rise of the polis see Snodgrass 1980, p. 27–48, 85–122. Morgan and Coulton 1997.

[52] Morris 1998, p. 9–10.

[53] Coldstream and Huxley 1999.

[54] It is not always justified to apply mainland parallels for Crete. However, it is my intention to adopt a broader perspective (given the limits of space).

[55] Odyssey, τ 172–7.

[56] Coldstream 1977, p. 48–50 (there are only few earlier cases).

[57] Brock 1957. Coldstream and Catling 1996. For smaller groups of tombs see the BSA series.

[58] Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1988, p. 328–9. Ρεθεμιωτάκης και Δημοπούλου 1994–6, p. 315–7.

[59] Levi 1931, pl. 24 (Middle Wild Goat oinochoe).

[60] Πλάτων 1955, p. 567. Πλάτων 1958, p. 468.

[61] Rizza 1984, p. 48. Rizza and Scrinari 1968, p. 238.

[62] Stampolidis 1990. Stampolidis 1998, p. 176.

[63] Αλεξίου 1966, p. 323. Αλεξίου 1966a, p. 189–191. Coldstream 1977, p. 67–8: a PG tholos.

[64] Αλεξίου 1961, p. 394.

[65] Λεμπέση 1971b, p. 384–92. Πλάτων 1945–7, p. 47–97.

[66] Σακελλαράκης 1986, p. 15. Sakellarakis I. and E. 1997, p. 34–7.

[67] Πλάτων 1957, p. 339.

[68] Καρέτσου 1976, p. 359.

[69] Αλεξίου 1967, p. 210–215. Λεμπέση 1971a, p. 290–292.

[70] In Lyktos, for the burial customs of which Plutarch (Moralia 296) has an interesting information, few 7th century burials have been excavated, but the report is ambiguous concerning the rite: Ρεθυμιωτάκης 1986, p. 224.

[71] Prinias: Rizza 1984, p. 48. Rizza and Scrinari 1968, p. 234: a date in the first half of the 6th century is suggested. Erickson (2000, 142, n. 50) suggests the first quarter of the 6th century. Afrati: Levi 1931, pl. 18: the last precisely dated pots are EC–MC imports. Eleutherna: Stampolidis 1998, p. 175 dates the latest primary cremation to the second quarter of the 6th century. Erickson (2000, p. 158, 230) accepts that there is no intact burial later than circa 575 and admits a certain change at around that date, but believes that the use of the cemetery does not stop then. When suggesting, however, a late 6th century use of the cemetery one

burial (or the reverse) is an important clue to the character of the status system for each period. A de–emphasis on collective burial indicates decreasing need to mark groups and reinforce membership claims».[72] Coldstream, discussing Knossos, suggests «we must turn our thoughts to the emergence of the Knossian polis».[73]

It can be no coincidence that elaborate grave monuments, probably revealing competition between members of the elite[74] —also identified in the religious sphere at the same time[75]— are found in 7th century Crete, in Eleutherna[76] and Prinias.[77] In Prinias, the funerary stelae probably depicting members of the elite were destroyed by human hand at the end of the 7th century and incorporated in a slightly later monument. As Lebessi points out, such an act was practised by the Persians in Athens.[78] However, I am reminded of what followed the fall of the Cypselids in archaic Corinth: «they threw (Psammetichus') body out of the country without burial, dug up the graves of his ancestors, and cast out their bones».[79] This sacrilegious action, belonging in an archaic context, suggests that the cause of the destruction of the Prinias stelae might have been an internal political reform.[80]

---

should also consider that a) the imported unguents —usually found at cemeteries— are no later than 550, while their quantity «dwindles substantially after ca. 575» (p. 163), b) the sherds from kraters and drinking vessels could belong to domestic or sanctuary contexts, since the archaic settlement of Eleutherna was located few dozens of metres up the slope. Alternatively, one could argue that the kraters and drinking vessels are related to customs venerating the ancestors, since the impressive Geometric–7th century monuments of the cemetery would have been visible at that time (but see Snodgrass 1980, p. 39). Besides, Erickson's claim that 6th century tombs were destroyed by Hellenistic buildings–builders (p. 159) should be thought over, since at least in the area of the cemetery excavated so far (since 1985) —from where the majority of the material he discusses derives— no Hellenistic walls have been revealed. The only Hellenistic constructions excavated so far can be seen south of the Late Hellenistic–Early Roman paved road, under which Iron Age burials have been discovered. Modern cultivation has caused some damage, but one needs more substantial evidence to advocate continuity to the late 6th century. After all, post–Classical sherds are also abundant in the surface layers of the cemetery. However, Erickson has argued convincingly that the settlement of Eleutherna presents continuity.

[72] Wason 1994, p. 90: «Individual burial indicates either that group membership is not as important a part of status in death, or that it is important but not marked by the practice of communal burial». «Communal burial indicates that an important aspect of status in death (and significance for the living) is being part of a social group, probably with unambiguous kin–based membership». Morgan and Whitelaw 1991, p. 86–7 for this phenomenon in Argos.

[73] Coldstream 1991, p. 298.

[74] Whitley 1997, p. 335. Morris 1987, p. 206. Morgan and Whitelaw 1991, p. 86–87 for Argos.

[75] Perlman 2000, p. 78 (though I see the Apollo temple as a means for uniting the community).

[76] Σταμπολίδης 1994, p. 28–29, 65, 138–139. Σταμπολίδης 1996: for the Homeric overtones in Eleutherna.

[77] Λεμπέση 1976.

[78] Ibid, p. 46.

[79] Nic. Dam. FGH 90, F. 60.1. Salmon 1984, p. 229.

[80] In the case of Prinias there are no sacrilegious «barbarians»; a foe could be responsible but the internal cause meets the parallel from Corinth. Though I am not implying that the stelae belonged to tyrants, I would like to emphasise that there is a mid–7th century stele depicting a grandiose figure seated on a throne and holding a sceptre (bearing eastern and Homeric overtones). Λεμπέση rejects the identification of a king, despite her identification of elements pointing to this direction, considering kingship abolished by that time (Λεμπέση 1976, p. 31–2, 83–6, 94–6), but Herodotus (iv, 154) refers to a king of Axos of the 630's. [Osborne 1996, p. 8–17 for some problems in the context of this information. Also Drews' (1983) scepticism on kings, particularly p. 129–31]. This issue has been discussed in my MPhil Dissertation.

In the 6th–and even 5th and 4th (excluding its last third, when there is abundance of material) centuries, burials present the most eloquent expression of the «gap».[81] There is remarkably little evidence in an island the archaeology of which has been attracting attention for more than a century. Most evidence comes from West Crete,[82] while the rest of the island seems to have (almost) been «inhabited by immortals»! All these burials however are individual inhumations, usually rather modest.[83] The last cremations in Eleutherna, Afrati and Prinias are no real exceptions since they probably belong to communities less eager to abandon pre–existing rites.[84] The digging of a chamber tomb and the rite of cremation in itself demanded great energy expenditure, thus the decrease in the wealth invested on burials is definitely noteworthy. We may be facing the introduction of what Morris calls «the middling ideology».[85] Besides, Classical (or 6th century) cemeteries generally avoid Iron Age burial ground–though adequate evidence exists only for the central part of the island–and may continue in use until the Roman times.[86] Thus, the abrupt abandonment of Iron Age cemeteries seems to be connected to a transition from cremation to inhumation in the late 7th–early 6th century,[87] probably related to a significant change of social mentality.[88]

A parallel process is attested for contemporary Thessaly, one of the very few Aegean regions practising collective cremation (in tholoi and/or mounds) in the Iron Age.[89] In the Geometric period, the inhabitants of the hilltop settlements buried their dead in collective small mounds, where cremation was the rule. The ash was usually collected in large vessels and accompanied by pots and jewellery. From the 7th century mounds become dominant and the rites bear Homeric overtones; this practice lasts until

---

[81] See Appendix, which is based mostly on material from the periodicals: ΑΔ, ΑΑΑ, Κρητικά Χρονικά, Κρητική Εστία, BSA, Archaeological Reports, ASAA. This study does not claim to include all published or reported burials of that time–span, but it was prepared with great care. One should keep in mind Morris's (1987) illuminating points on the invisibility of «informal» burials and the fact that we lack any kind of anthropological study of the bones in the vast majority of the sites (excluding Knossos and Eleutherna).

[82] E.g. cemeteries have been identified at Tarra (Τζεδάκις 1971, p. 511), Varypetros (Τζεδάκις 1969, p. 431) and Falasarna (Τζεδάκις 1969, p. 433–434. Χατζηδάκη 1987, p. 567. Hatjidaki 1988, p. 464–466).

[83] See also Λεμπέση 1987, p. 154–156.

[84] See n. 71.

[85] Morris 1997, p. 11–18. Morris 2000, p. 155–171. See below.

[86] The Iron Age cremation cemeteries of Central Crete show similar duration of use. For continuity from classical to later times see the extensive cemetery of Kydonia–Chania (Πωλογιώργη 1985, p. 162–163). For continuity from the 8th c. to the Hellenistic–Roman times see Aptera (Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1988, p. 550), Itanos (Viviers 2001). In Itanos, a late 6th century burial plot was set over a 7th century house (Erickson 2000, p. 234–235. Greco, Kalpaxis, Papadakis, Schnapp, Viviers *et alii* 2000).

[87] In the neighboring island of Rhodes the transition to inhumation started at circa 625 and lasted for about a century (Gates 1983, p. 4–10, 41–42).

[88] Dr. Morgan has suggested to me that the reasons for this change in burial customs could be practical. I accept this point, but I believe that the extent of the horizon of change allows for further explanation. The transitional period may have started in the LO. This would be in agreement with the decrease in the number of urns in the Knossos North Cemetery and Fortetsa. In other sites, it could have started slightly earlier or later, and it could have lasted for a longer or shorter period.

[89] Τζιαφάλιας 1994, p. 187. Also, Morris 1998, p. 36–39.

the mid–6th century, when Larissa is assumed to have become a polis.[90] The cemeteries surrounding it have individual inhumations.[91]

A pattern seems to emerge, but an appraisal of the situation in sanctuaries and settlements is also needed, before drawing any conclusions.

Sanctuaries and temples

In the Knossian sanctuary of Demeter only 5 out of a total of over 5000 figurines can be securely dated in the «archaic gap».[92] In the 5th century, offerings multiplied progressively and a temple was built. Above the ruins of an abandoned 7th century house the shrine of Glaukos (the only hero–cult identified in Crete) was erected, while at circa 450 the Rhea temple (and a paved road leading to it) was raised on the site of the Minoan palace.[93] The shrine–*andreion* of Afrati succeeds a PG and G construction and dates to the mature 7th century;[94] the armor coming from it dates to the late 7th–early 6th century,[95] when the building was probably abandoned.[96] In Gortyn, the acropolis temple was erected in the second quarter of the 7th century, while the altar was constructed in the late 7th.[97] They had been receiving earlier offerings, which, however, decline abruptly from circa 620, leaving few remains of the 6th, 5th and early 4th centuries.[98] However, in the second half of the 7th century the famous Pythion was erected in the plain and flourished.[99] In Prinias, a votive deposit with material starting from LMIIIC–when Prinias was settled–was sealed in the course of the 7th century. This has been connected to «una importante trasformazione nella vita della città»[100] and to the transfer of the primary sacred area to temple A. Temple A was erected in the last quarter of the 7th century, near the (not much) earlier temple B, but with a slightly different orientation and an open space at its front («una nuova sistemazione dell' area sacra»[101]). These changes have been connected to the «nascente polis»,[102] which was however destroyed in

[90] Τζιαφάλιας 1994a, p. 156: habitation and the agora in the lower city. In this time kingship is supposed to have been abolished.

[91] Τζιαφάλιας 1994a, p. 177.

[92] Coldstream 1973, p. 182. Coldstream and Huxley 1999, p. 295.

[93] Coldstream and Huxley 1999, p. 295–297.

[94] Λεμπέση 1970, p. 455–458 (shrine). Viviers 1994 (*andreion*).

[95] Hoffmann 1972, p. 41–46.

[96] Erickson 2000, p. 351.

[97] Rizza and Scrinari 1968, p. 144–148, p. 46–47. Di Vita 1984, p. 111. The altar was destroyed in the end of the 7th century, probably due to natural causes since it was situated on steep slope.

[98] Rizza and Scrinari 1968, p. 46–47, 114–118 (p. 59 for a classical inscription). Di Vita 1991, p. 310–311.

[99] Di Vita 1984, p. 84.

[100] Palermo 1998, p. 212–213.

[101] Rizza 1991, p. 336 (n. 76 for the date). Rizza 1984a, p. 230–234: the sculptures of temple A date to 625–600. Palermo 1998, p. 213. In my opinion, Carter's (1997, p. 86–97) view on the sympotic role of temple A is very interesting. However, I do not believe that the obvious Oriental connection of its sculpture indicates any special relation to the marzeah. Pernier (1934) for example offers a close contemporary parallel for the lintel goddesses in a sacred fountain model from Hephaisteia, Lemnos.

[102] Palermo 1998, p. 213.

the mid–6th century.[103] On the other hand, a votive deposit from Axos confirms that the production of terracotta figurines continued uninterrupted to the Hellenistic age, though their number declines in the 6th century. However, in the vicinity of Axos, a sanctuary deposit was sealed in the PG period, while not far away another deposit, containing Archaic–Hellenistic material, was located next to a building with decorated roof–tiles (a temple?).[104] In Phaistos, the temple of Rhea/Leto was built at the end of the 7th century and is supposed to have had political functions.[105] In the Phaistos region, the sanctuary of Ayia Triadha was gradually abandoned in the course of the 7th century.[106] This is also the time that offerings almost cease at the sanctuary of Smari.[107] The partial desertion of the sanctuary at Kommos, connected to the territorial expansion of Gortyn,[108] starts at the end of the 7th century.[109] It could as well be associated with the centralization of cult (in cities), as we shall see below.

There are four major Minoan religious centres of Central Crete in which cult is known to have continued in «Hellenic» times: Syme Viannou, Patsos, the Dictaean and Idaean caves. In Syme, signs of recession are obvious in the decrease in bronze offerings,[110] though cult does not collapse.[111] In the fifth century a terrace wall and a building were erected.[112] At Patsos, 6th–4th century offerings have not been found.[113] The Dictaean cave has produced some imported (black–figured) pottery of the 6th century,[114] but the signs of recession are clear.[115] The striking diminution of 6th century and Classical votive offerings in the Idaean cave[116] can be only partly attributed to Knossos' problems.[117] However, at least until the beginning of the 6th century, miniature votive armor, produced in growing quantity and excellent quality, reached Gortyn, Axos, Prinias, Kommos, the Idaean and Dictaean caves, and to the east, Dreros, Praisos, Palaikastro.[118] At these last two sites, offerings did not cease and temples were built.[119]

---

[103] Rizza 1984, p. 46–48. Rizza 1991, p. 336.

[104] According to the numbers given for the main deposit from Axos (Rizza 1969), I have calculated the percentage of the terracotta per period (roughly): LM–G 9%, 7th century 67%, 6th–5th 55%, 4th–Hellenistic 18.5%. For the two deposits in the vicinity of Axos see: Αλεξίου 1964, p. 447.

[105] Cucuzza 1993. Cucuzza 1998, p. 66–67.

[106] D'Agata 1998, p. 24.

[107] Χατζή–Βαλλιάνου 1995, p. 785.

[108] Perlman 2000, p. 77–78.

[109] Shaw 1998, p. 20–1. Shaw 2000, p. 36.

[110] Λεμπέση 1985, p. 100: 61 cut–out plaques date to the 7th century, 13 to the 6th century (these numbers are also found at Morris 1998, p. 62). Schürmann 1996: 30 animal figurines date to the PG period, 99 to the EG, 72 to the MG, 127 to the LG, 88 to the first half of the 7th century. After the beginning of the 6th century bronze offerings are very rare (Erickson 2002, p. 45, note 10).

[111] Erickson 2000, p. 334–341. Erickson 2002.

[112] Λεμπέση 1981, p. 6–7.

[113] Κούρου και Καρέτσου1994, p. 151, 164.

[114] Boardman 1961, p. 55–56. Watrous 1996, p. 54–55.

[115] Viviers 1994, p. 252.

[116] Boardman 1961, p. 55–6. Watrous (1996, p. 59) does not separate the 6th from the 8th–7th centuries, but he does not illustrate any 6th century artefact.

[117] At the sanctuary at Giouhtas the last offerings seem to date to the 7th century, though the cult had ceased to be popular rather earlier: Ορλάνδος 1976, p. 176–178.

[118] Simon 1986, p. 253–254. Hoffmann 1972, p. 41–46 for the date.

Temple architecture is met in Kydonia[120] as well, while in other sites the bulk of material is dated to this period (Arkhanes,[121] Kamilari,[122] Vrises Kydonias,[123] Lato[124] and Olous[125]). Continuity is barely attested at Amnisos,[126] but clearly at the Inatos cave.[127]

Consequently, though all major cult places and many sanctuaries of Central Crete reveal signs of serious recession in the «archaic gap», the general picture is not uniform since, elsewhere, new cult *foci* emerged or cultic activity persisted. Besides, the eclipse of bronze dedications after the beginning of the 6th century has been interpreted as a result of emphasis on equality at the expense of conspicuous display.[128]

In the sanctuary of Syme, the series of cut–out plaques, declines markedly in the 6th century.[129] They have convincingly been interpreted as offerings of ephebes, which had recently been initiated to manhood in a ritual patronized by the divinity.[130] In later times, however, the *kosmoi*, the magistrates of the Cretan poleis,[131] presided over such ceremonies, which nonetheless retained their religious context.[132] Thus, it seems that at least some Cretan communities incorporated in their urban centre and polis ideology a custom originally belonging to an extra–urban sphere and serving different socio–political structures.[133] Prinias Temple A[134] and the Rhea temple at Phaistos[135] (both erected at the end of the 7th century) are thought to have «hosted» initiation ceremonies, while the cult at Patsos is supposed to have been transferred to Sybritos.[136] A similar

---

[119] Bosanquet 1901–2, p. 254–257. Bosanquet 1904–5, p. 300–305. Huxley 1994, p. 128. Rizzo 1984, p. 59.

[120] Θεοφανείδης 1956, p. 222–224: a frieze from a 6th century temple (for an earlier date see Boardman 1961, p. 137, n. 6). Μαρκουλάκη 1999, p. 194–196: classical temple.

[121] Sakellarakis I. and E. 1997, p. 41: deposit (?) of figurines which dates to the classical period.

[122] Εγγλέζου 1988–9, p. 79 (mostly late classical figurines).

[123] Μόρτζος 1985 (late 5th–4th century sanctuary deposit with pottery and figurines).

[124] Δαβάρας 2000, p. 29.

[125] Πλάτων και Δαβάρας 1960, p. 512. Πλάτων 1960, p. 259–260: sanctuary deposits with figurines and pottery (some of which imported from Corinth).

[126] Schäfer 1992. Betancourt and Marinatos 2000, p. 210–213, 234–235. Coldstream and Huxley 1999, p. 299–301, 304–307. Καρέτσου, Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη και Παπαδάκης 2000, p. 346–352 (n. 371–382).

[127] Καρέτσου, Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη και Παπαδάκης 2000, p. 338–344 (n. 356–365).

[128] Λεμπέση 1985, p. 59–60, 222. Also, Erickson 2000, p. 334–341. Erickson 2002, p. 77–79: he discusses various alternatives.

[129] See n. 110. See also Erickson's (2002, p. 77–79) interesting discussion on what he calls an 'evolving dedicatory practice' at the sanctuary at Syme.

[130] Λεμπέση 1985, p. 188–198.

[131] Aristotle, Politics, 1272a. Perlman (1992) is sceptical on Aristotle's Cretan constitution.

[132] Willetts 1955, p. 120–3. Willetts 1962, p. 112, 175–176.

[133] Based on Λεμπέση 1985, p. 197. When discussing these early structures, Willetts employs the term 'tribal' (Willetts 1955, p. 15, 33, 250–1), which I prefer to avoid. In the rest of Greece, initiation rites were integrated in the ideology of the polis, but generally continued to be centred on non–urban sanctuaries: Polignac 1984, p. 49–54, 66–85.

[134] Watrous 1998, p. 78–79. He could have employed the parallel of Phaistos casa l, which has a hearth and a LG pithos with an inscription referring to the Cretan initiation rites (the house is Hellenistic but with an earlier phase): Levi 1969, esp. p. 154, 160–162, 176.

[135] Cucuzza 1998, p. 66–67.

[136] Κούρου και Καρέτσου1994, p. 151, 164.

function has been attributed to the late archaic sanctuary of Glaukos at Knossos.[137] Watrous concludes: «The centralisation of the cultic functions performed by the Archaic city–states eroded the popularity of the extra–urban sanctuaries and thus some fell out of use».[138]

Settlements

The settlements produce a less consistent picture, because of the lack of systematic excavation. The Iron Age town of Knossos[139] demonstrates no continuity into the 6th century. The domestic remains of the 7th century were left unencumbered by later buildings and occupation disappears from the palace area without any sign of destruction: «the sixth century is not represented by any trace of domestic architecture or even any major deposit of pottery».[140] Surveys and well deposits have led the leading British excavators to propose that the settlement moved further to the north, where the agora is hypothesized.[141]

Contrary to the sites discussed below, continuity in occupation is indicated at Eleutherna.[142] In its region, a late archaic–early classical farmstead has been partly excavated.[143] Habitation on the Prinias hill commenced in LMIIIC and was rather dense by the 7th century, leading to the establishment of a new quarter at its SW foot;[144] the settlement seems to have been destroyed in the early 6th century.[145] An equally long period of occupation, coming to an end (?) in the 6th century, is attested at Krousonas Maleviziou.[146] For Afrati, Levi's brief report[147] has been supplemented by later excavation: 6th–5th century domestic buildings are located near the sanctuary/*andreion* inaugurated in the 9th century and used until the early 6th.[148] At Gouleḍiana the settlement was probably established at the late 7th century.[149] Lyktos has not yet been excavated systematically but small–scale work has revealed continuity between the late 7th

[137] Callaghan 1978, p. 3 for its date, p. 24–25 for its relation to initiation rites, p. 28: «the importance of the shrine lasted only so long as Knossos remained an independent city».

[138] Watrous 1996, p. 111. Erickson (2002, p. 77–79) discusses alternative interpretations, which are compatible, if not supplementary, to the one presented here.

[139] Knossos seems to have been an urban centre from the Early Iron Age: Coldstream 1984, p. 313. Coldstream 2000, p. 260, fig. 1.

[140] Coldstream 1991, p. 298

[141] Hood and Smyth 1981, p. 18–9. Coldstream 1984, p. 321. Coldstream 1991, p. 289–290. Coldstream and Catling 1996, p. 722. Coldstream and Huxley 1999, p. 298. Coldstream 2000, p. 298. The location of the agora in an area to the north of the Iron Age settlement is suggested because the Roman civic centre was situated there, while few fragments of late archaic–classical inscriptions have been found (see below).

[142] Erickson 2000, p. 155–266.

[143] Τζεδάκις 1973, p. 583.

[144] Rizza 1991, fig. 2–p. 334.

[145] Rizza 1984, p. 46. Rizza and Scrinari 1968, p. 243–245.

[146] French 1994, p. 78.

[147] Levi 1931, p. 40–57.

[148] Λεμπέση 1970, p. 458–460.

[149] Πλάτων 1954a. Πλάτων 1955a. Πλάτων 1956: late 7th–early 6th century houses and fountain, surrounded by a late archaic wall.

century and the Hellenistic age.[150] It has recently been argued that the Acropolis at Smari, which was abandoned in the 7th century, should be identified as the Homeric Lyktos.[151] This would require a considerable settlement shift. A similar shift is attested in Gortyn, where two hilltop settlements seem to have been abandoned in the early 7th century, maybe due to an earthquake,[152] and habitation «*κατά κώμας*» was transferred to the plain, with gradual nucleation on the later polis center.[153] In the course of the 7th century a stoa was built on the site of the later agora.[154] At Vigles, near Kommos, late 7th century–classical occupation has been traced.[155] In Phaistos, it «clearly appears that there was an interruption at the end of the seventh century in the settlement area and that an abrupt change took place: there was evidently a shift of the settlement onto the plain».[156] A law–inscription from Phaistos, dated in the second half of the 6th century, refers to an agora.[157] Besides, the supposed late 8th century sate of the Dreros agora seems to have been a mirage that still confuses scholars.[158] A 6th century date is now given,[159] while the so–called archaic agora of Lato is now considered late classical.[160] The *prytaneion* at Agia Pelagia seems also to have been inaugurated in the 6th century.[161] There are also indications for the establishment of a new settlement at Choumeri[162] in the late 7th century. In the territory of Sybritos, the settlement of Kephala seems to move from the hilltop to the foot of the hill during the archaic period and another nucleus emerges to the south.[163] Moreover, the Mesara survey has revealed a ring of new sites clustered around Phaistos, dating to the 7th century.[164] The Kavousi survey has shown a contemporary de–population of the area, culminating at 600, and attributed to the emergence of the poleis on the coast.[165] Urbanization is also attested by the Praiisos

---

[150] Λεμπέση 1969b. Λεμπέση 1971, p. 494–499.

[151] Χατζή–Βαλλιάνου 2001, p. 136–137.

[152] Allegro 1991, p. 327–330.

[153] Di Vita 1984, p. 70. Di Vita 1991, p. 318.

[154] Pernier 1914, p. 9–2. Perlman 2000, p. 61.

[155] Hope Simpson *et alii* 1995, p. 361–362.

[156] Cucuzza 1998, p. 67. Also, La Rosa 1996, p. 82.

[157] Di Vita and Cantarella 1978, p. 429–435 (p. 431 for the date).

[158] Even Coldstream (2000, p. 298). As far as I know, there is no study concerned with the revised dating (see next footnote) of the Dreros agora.

[159] Effenterre 1992, p. 89.

[160] Picard 1992, p. 157. The earliest signs of significant activity at Lato date to the 7th century: Δαβάρας 2000, p. 33.

[161] Αλεξίου 1973–4, p. 883–885.

[162] Λεμπέση 1970a, p. 567.

[163] Belgiorno 1994, p. 212–214, 220–222, fig. 4 (based mostly on surface finds). The LMIIIC–Archaic Kephala settlement moves to the foot of the hill, at Ta Boreina (6th century and later) and Pelekyta (7th century and later). The nucleus to the south: A. Stephanos (archaic, classical and later) and Charaka (archaic and later). The settlement at Teotokos was inhabited from the LM to the Archaic period.

[164] Watrous *et alii* 1993, p. 230. Hope Simpson *et alii* 1995, p. 397. Also, Watrous, talk on the 7–5–2001 at Cambridge, for a late 7th century date. A rural site in the region has recently been published. There is some LG pottery but it is the 7th century that is well represented. Sherds from imported pottery indicate that the site was inhabited during the 6th and 5th centuries: La Rosa and Cucuzza 2001, especially p. 150–156, 209, 217–218, 226–227.

[165] Haggis 1996, p. 414–415, 424.

survey.[166] The Vrokastro survey indicates the appearance of rural sites on the Meseleri valley,[167] while the Lasithi survey suggests their extinction from the plateau.[168]

To sum up, settlement mobility is attested:[169] some hilltop settlements and highland areas are abandoned in favour of fertile lowland or coastal sites.[170] In the Mesara a serious intensification of cultivation is attested. Urbanization generally increases considerably, and civic buildings are erected.[171] Despite the poverty of information, the process seems to have reached a peak by the late 7th century. Some scholars would argue that this is a pattern of alterations diagnostic of the origins of the polis.[172]

Synthesis

I propose that this large–scale spatial re–organisation, attested in cemeteries, sanctuaries and settlements, should be interpreted as the reflection of an important phenomenon, usually described as the rise of the archaic polis.[173] Gortyn provides sufficient information for the interpretation of this process:[174] two hilltop settlements were abandoned, the city–centre was transferred from the Acropolis to the plain, the settlement was gradually nucleated, a stoa and the temple of Apollo, which bore late–7th century–and later–law inscriptions, were erected.[175] Snodgrass stresses that a «sufficient criterion for the advent of the polis is the patron deity presiding over the state … Apollo was strong in this role. A necessary element in such an official cult was a central city sanctuary».[176] The Pythion of Gortyn seems to correspond to this criterion. Perlman, who

[166] Whitley 2001, p. 387.

[167] Hayden, Moody and Racham 1992, p. 329.

[168] Watrous 1982.

[169] Change in settlement patterns during the 7th century (mostly during its early part) has been noticed in a number of regions outside Crete (Osborne 1996, p. 200–202).

[170] This generalization cannot be taken to apply to the whole of such a large island, with such geographical variation.

[171] Urbanization does not necessitate alienation of man and land: Alcock 1993, p. 117–118. Considering civic buildings, Prof. Coldstream has warned me that early civic centers could have just been renovated with later building.

[172] Demand 1990, p. 14–27.

[173] The term polis is mentioned in two late 7th–early 6th c. inscriptions from Dreros: Demargne and Effenterre 1937, p. 334 (p. 341 for the date). Effenterre 1946, p. 590 (p. 606 for the date). Ehrenberg 1965, p. 98. Effenterre and Ruzé 1994, n. 64–p. 270, n. 81, p. 306–308. Perlman 1996: discusses the issue of «Πόλις Υπήκοος» in Crete, but her points refer to later times. See Whitley 1991, p. 194 on the regional diversity of the rise of the polis. See Morgan and Coulton 1997 for the limitations of the archaeological sample and the variety and complexity of the issue. Also, Snodgrass 1980, p. 27–48, 85–122. Besides, nucleation of settlement and centralization of cult follows the Roman conquest of Greece (Alcock 1993, p. 96–118 and p. 180–210 respectively), as Prof. Themelis has suggested to me.

[174] See Perlman 2000, esp. p. 60–62, 77–78. What late 7th century Gortyn provides is some physical evidence that constitute the defining elements of a polis (see the discussion in Morgan and Coulton 1997). It is the combination of these features —not each one in isolation— that indicates the rise of the polis.

[175] Allegro 1991, p. 327–330. Di Vita 1984, p. 70, 84. Di Vita 1991, p. 318. For the temple see: Pernier 1929, p. 9–21. Guarducci 1950, p. 19, 33. Jeffery 1990, p. 315, dates the inscriptions in the 6th century. However, as Erickson (2000) has demonstrated, there is only little 6th pottery from Gortyn (the publication of this material, in ASAA 74–75, was in press when this paper was finished).

[176] Snodgrass 1980, p. 33. Also, Snodgrass 1986, p. 11.

believes that Gortyn became a polis in the late 7th century, recognises in the shift of cult centre elite competition in the «maturing polis».[177] Thus, Gortyn provides a rather illuminating picture of the polis formation process, in all fields but cemeteries, which will be discussed below. Most sites considered above present, together with the abandonment of old burial grounds, some of the following manifestations of this process, as attested in middle–to–late 7th century Gortyn: relocation of the settlement to an easily accessible area and/or nucleation,[178] change in the focal point of the city, erection of public buildings among which the temple of the patron deity, with the inscription of laws, usually on that temple.[179]

«To agree to laws is to accept a degree of homogeneity, to subordinate the separate interests of family or other group to the unity of the community».[180] For Central Crete, the 6th century is «the heyday of public written law».[181] We learn of state document published at the Pythion of Lyktos and Itanos.[182] In Dreros, the late 8th century temple of Apollo Delphinios–situated near the later civic centre–had laws inscribed on its walls in the late 7th century.[183] Besides, in Knossos decrees were published in the temple of the Apollo Delphinios,[184] whose cult is mentioned in the Homeric Hymn to Apollo Pythios (l: 495–6), thus it antedates the second decade of the 6th century.[185] Indeed, in the area of the Roman Civil Basilica, where the archaic agora may lie, a fragment of a 6th century law inscription belonging to a wall and part of a later inscription have been found.[186] It is highly indicative that both the sanctuary of Athena at Gortyn and that of Demeter at Knossos, which were flourishing until the 7th century, virtually stop receiving dedications after the relocation of the urban nucleus and the (supposed in the case of Knossos) erection of the temple of the patron deity, until the Classical period.[187] Besides, as I have already argued, more political functions were attached to many of these new cult places —usually urban and furnished with temples—, in accordance with the ideology of the

[177] Perlman 2000, p. 78.

[178] On nucleation see: Whitley 2001, p. 247, 387.

[179] Willetts 1962, p. 268 (inscription of laws on temples). Laws are a key–factor for the advent of the polis: Snodgrass 1980, p. 118–20. Morgan and Coulton 1997, p. 118. Whitley 1997 disconnects the publication of law codes and democracy (the Archaic Cretan polis was profoundly aristocratic). Thomas 1996, (esp. p. 28) for an interesting insight.

[180] Osborne 1996, p. 190. This view is in agreement with Wason's (1994, p. 90) remarks on the change to individual burial, another aspect of the same process: «A de–emphasis on collective burial indicates decreasing need to mark groups and reinforce membership claims».

[181] Whitley 1997, p. 655; also, p. 653–655 (table 5). An increase in the publication of written law could be indicative for a period of political reforms, if one judges by the evidence suggesting «that most public law inscriptions in Athens date to around the time of Kleisthenes' reforms» (Whitley 1997, p. 645, n. 55, table 1). It should be underlined that the dating of the Cretan inscriptions is based on letter forms.

[182] Willetts 1962 p. 268. Lyktos has produced archaic laws: Guarducci 1935, xviii, n. 1–7, p. 183–186.

[183] Demargne and Effenterre 1937, p. 333. Effenterre 1946, p. 596. Jeffery 1990, p. 315.

[184] According to Hellenistic inscriptions (for references see Willetts 1962, p. 263)

[185] Evely–White 1974, p. xxxvii for the date of the text. Janko 1982, p. 132.

[186] Hood and Smyth 1981, p. 19–20. Guarducci 1935, viii, n. 2, p. 56–n. 5–5 bis, p. 59–60. Jeffery 1990, p. 315.

[187] Coldstream 1973, p. 182–3. Rizza and Scrinari 1968, p. 115.

emerging polis. The «new regime» employed religious vocabulary in a syntax that, according to Polignac, recalls means for uniting groups of different origin.[188]

The economic aspect of this process can be best attested by the boost in production of large storage vessels.[189] These vessels, used in Minoan and —less frequently— in PG–G times, were mostly popular in the 7th century,[190] when they underwent structural and decorative modifications.[191] Watrous relates the pithos–producing workshop of Phaistos[192] (dated to the last quarter of the 7th century) to the new needs for storage and management of the agricultural surplus, produced by the intensification of cultivation around the city, as attested by surveys.[193] Another late 7th–early 6th century workshop «specialising» in the production of large pithoi has been unearthed at Prinias.[194] Further, the preliminary results of the Vrokastro survey suggests the predominance of storage vessels, including relief pithoi, in the Archaic sites of the Meseleri valley.[195] Interestingly, the little 6th settlement evidence that is available enhances the impression of increased storage facilities.[196] Besides, further study on the role of imported transport amphorae found in quantity in building Q at Kommos —dated to the end of the 7th century— will enhance our understanding of the organisation of production in the Mesara.[197] Thus, craft specialization, increase in long–distance trade,[198] intensification of production, creation of a surplus and investment on storage infrastructure seem to reach a peak in late 7th century Central Crete. These economic realities can hardly be disassociated from

---

[188] Polignac 1984, p. 76–77. In the Cretan context, these groups refer to the local elite families.

[189] This paragraph elaborates on some of Watrous' reflections on Phaistos (talk on the Mesara survey).

[190] Schäfer 1957, p. 9–44. Möller and Demargne 1970, p. 56–93.

[191] Τσιποπούλου 1981, p. 277–278.

[192] Palermo 1992, p. 50–53 (circa 1.5 m. height).

[193] Watrous *et alii* 1993, p. 230. For the intensification of cultivation see the Mesara survey: Hope Simpson *et alii* 1995, p. 397.

[194] Rizza, Palermo and Tomasello 1992, esp. p. 50–58 (p. 107 for the date).

[195] Hayden, Moody and Racham 1992, p. 329. Hayden 1995, p. 124–125

[196] For the Cretan archaic pithoi see: Schäfer 1957, p. 9–44. Möller and Demargne 1970, p. 56–93. The increase in storage facilities can perhaps be indicated by the following remarks. Nowicki (1999, p. 148–152) estimates that the main storage areas at the Subminoan houses of Karphi covered up to 14m^2 (excluding the 'Priest's house', where storage area covered 22m^2). The Geometric quarter at Phaistos has revealed a number of rooms with few storage vessels, while room AA was heavily used for storage (AA: approximately 35–40m^2, the latest pottery in the lowest level that concerns us has been dated to the LG. A couple of vases reveal O trends. Rocchetti 1974–1976, p. 174–198. See also, Cucuzza 1998, p. 66–67). However, in House A at Gouleδiana, dated to the end of 7th–early 6th century, two large rooms were used for storage (B, K: approximately 38m^2 each), while the presence of storage vessels was dominant in almost every room of both domestic quarters excavated (Πλάτων 1954a. Πλάτων 1955a. Πλάτων 1956. See also Morris 1998, p. 63–64: he has argued that these rooms do not belong to a single house). Further, the farmsted at Aloides Mylopotamou (6th–early 5th century), revealed a storage area of 18.86m^2, despite being only partly excavated (Τζεδάκις 1973, p. 583). It should be noted that this evidence is meant to be indicative and should not be taken to represent the whole of Iron Age Crete (or even Central Crete).

[197] For Kommos building Q see: Johnston 1993. Shaw 1998, p. 21. Shaw 2000, p. 31–35. Johnston has related the imported amphorae to the need of the Greek colonies in the Cyrenaica for supplies. In addition, Shaw (2000, p. 34) has noted the importance of a study on the role of these amphorae in exchanges within the Mesara.

[198] The character of the find at Kommos building Q is obviously different from that of the imported pottery found in Iron Age Cretan cemeteries.

the rise of the polis. However, one should be cautious to avoid interpreting these as evidence for the formation of what Whitley calls the «consumer city».[199]

The rise of the polis has also been thought to have had a marked impact on burial customs. In LG Athens, Argos and Corinth it has been related to the abandonment of Iron Age intramural cemeteries and the establishment of new ones, outside the cities, changes in burial customs and a decline in grave goods.[200] However, Whitley, studying burial customs and pottery styles in Knossos until the LG/EO period, traces «none of the usual manifestations of the polis ... and this applies as much to burial as it does to other collective representations».[201] Burial customs[202] and pottery styles «continued normally» until circa 630, when, as has been assumed, a «major political change led to the disappearance of the Knossian grandees».[203] It is for this date that Coldstream has suggested: «we must turn our thoughts to the emergence of the Knossian polis».[204]

In LG Argos, the relatively poor pithoi become very popular compared to the rich cist graves and are arranged in «citizen cemeteries», the main of which was located at some distance from the town.[205] Hall assumes that his phenomenon is related to the *synoecism* of the polis of Argos.[206] The same process can perhaps be traced in Archaic Crete, though it should be stressed that the *synoecism* explanation is not applicable to Knossos.[207] Notably, the Archaic town of Lato was located between –at least– two earlier settelements[208] Further, Pausanias attributes *synoecisms* of Cretan coastal cities to Spartan encouragement, in a late 8th century context.[209] However, there is evidence in both West[210] and East Crete[211] that a significant move to the coast occurred in the 7th or early 6th century.

---

[199] Whitley 2001, p. 174–179.

[200] Morris 1987, p. 183–5. For Argos: Morgan and Whitelaw 1991, p. 94–95. Barakaki–Gléni and Pariente 1998, p. 174–175. For Corinth: Salmon 1984, p. 44. The material record of 7th century Argos (see references above) and Athens (Osborne 1989) is almost as «invisible» as that of 6th century Crete. For contemporary–LG–signs of determination of the later civic centre in Athens see Morris 1987, p. 67 (contra, Papadopoulos 1996 who suggests an early 5th century date), in Argos: Barakaki–Gléni et Pariente 1998, p. 166.

[201] Whitley 1987, p. 337 (also: 349, 353). He supposes the emergence of an aristocracy in the late 8th century (p. 351–352). Morris sees no tension or change in LG Cretan material culture: Morris 1998, p. 65–66.

[202] Inurned cremation and deposition of the urns in chamber tombs was the rule. In general, numbers of objects deposited decline steadily as time passes. However, the 7th century sees a remarkable, abrupt decline in the deposition of iron (mostly weapons): Morris 1998, p. 60, table 1. Van Wees 1998, p. 342, table 3.

[203] Coldstream and Catling 1996, p. 722.

[204] Coldstream 1991, p. 298.

[205] Morris 1987, p. 183–4. Barakaki–Gléni and Pariente 1998, p. 174–5 (compare plates IX–X). Hall 1997, p. 97–8, f. 5–6. This should perhaps be associated with the relocation of the Cretan cemeteries.

[206] Hall 1997, p. 99. Also n. 109–110. Dr. Morgan has pointed out to me that these patterns have been over–emphasized, since for example «intramural» burials do not cease completely.

[207] Goldstream 1984.

[208] Nowicki 1987, p. 234. See n. 160 for the activity in Lato.

[209] Pausanias iii 2.7. Eliopoulos 1998, p. 311–312 (n. 26).

[210] Phalasarna: Τζεδάκις 1969, p. 433–4. Χατζηδάκη 1987, p. 567. Hatjidaki 1988, p. 464. The communities of the hinterland have ben identified by their Iron Age cremation cemetaries (Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1985, p. 33).

The *synoecism* of Olynthus, documented by ancient authors, indicates the impact of such a process on the funerary space.[212] In 432, while the already existing polis and agora were retained, the new settlers were offered a previously unoccupied terrain and the traditional 6th–5th century cemetery was abandoned, in favour of new, rather smaller, burial grounds.[213] Small burial plots, not located on public ground are perhaps indicated at an early 5th century law from Gortyn: «if there is no public road, the corpse can be carried over another person's land. A fine of ten staters is imposed for obstructing this provision. If, however, a road does exist and the relatives of the deceased carry the corpse over another' s land, they are liable to fine».[214] However, there is no further evidence to suggest that some Cretan communities of the 6th or 5th centuries were burying their dead in small plots.[215]

Cretan laws support the dating of the rise of the Cretan polis proposed above. Two late 7th–early 6th century inscriptions from Dreros mention the word polis.[216] What is even more interesting is the fact that both are concerned with the «renforcement de toutes les mesures constitutionnelles qui peuvent s'opposer au pouvoir personnel d' un homme».[217] They could be taken as a terminus ante quem for the rise of the polis in Dreros, but their spirit reveal a rather fresh institution. Ehrenberg understands them as follows: «But even if the ruling class of the population was represented only by a few families, they were subordinated to the Polis, to its claims as well as to its formal constitution», «magistracy had begun to become specialised, and even the highest officials, the kosmoi, powerful as they were, were bound by strict rules and safeguards in the interest of the Polis».[218] Effenterre's comment «l'aristocratie, à peine victorieuse de la royauté, devait se défier d'une tyrannie possible, qui se fût appuyée sur le peuple»,[219] sounds more interesting when combined with Herodotus' testimony that there was a king in Axos at 630's.[220]

This epigraphic evidence fits not only the picture produced by archaeology, but also with literary sources for the 7th century lawgivers Epimenides and Thaletas.[221] These

---

[211] The area of the Isthmus of Hierapetra: Hayden 1995, p. 94, 139-140. Haggis 1996, p. 414-415, 424. Eliopoulos 1998, p. 311.

[212] Thucydides I, 58. Demosthenes, On the Embassy, 19. 263. The *synoecism* of Olynthus, which occurred under specific historical circumstances, is not cited as a parallel for the *synoecisms* in Archaic Central Crete. However, its impact on the funerary space is considered indicative of a community's response to such a process.

[213] Robinson 1942, p. 137.

[214] Willetts 1955, p. 217 (two more Gortyn laws are considered with funerals, p. 216–7). See also, Effenterre and Ruzé 1995, p. 310–311. The much earlier Knossos North Cemetery seems to have been accessible through an important road: Coldstream 1984, p. 317.

[215] A side effect of the small plots would be their archaeological invisibility.

[216] Demargne and Effenterre 1937, p. 334, 341 for the date. Effenterre 1946, p. 590, p. 606 for the date. Ehrenberg 1965, p. 98. Effenterre and Ruzé 1994, n. 64–p. 270, n. 81, p. 306–308.

[217] Effenterre 1946, p. 596.

[218] Ehrenberg 1965, p. 104.

[219] Demargne and Effenterre 1937, p. 343.

[220] Herodotus iv.154.1. Huxley 1994, p. 126. Coldstream and Huxley 1999, p. 303. See Osborne 1996, p. 8–17 for some problems of the context of this information.

[221] Hornblower and Spawforth 1996, p. 546, p. 1491 respectively. Sandys 1912, p. 2–3: explains Plato's later date for Epimenides (Laws, 642D, 698C). On Epimenides see also Demoulin 1979.

two figures acquired considerable reputation, stemming probably from action in their homeland, to which their books were focused, and were invited to assist the political affairs of Athens and Sparta respectively. Further, there is some evidence that the tradition of the laws of Minos was perhaps formulated in the Archaic period,[222] probably in support of the ruling elite of the Archaic Cretan poleis.[223] This is a rather common feature in newly stratified societies[224] and should perhaps be related to Aristotle's information that, in his times, the laws of Minos were regulating (only) the lives of the *perioikoi*.[225] After all, even if the elite had not formulated this tradition, they would most probably have manipulated it according to their interests. These remarks are in accordance with Sallares' idea of a 7th century re–institutionalisation of Cretan society motivated by the need to control the serf population, the number of which–he assumes–would have risen considerably.[226]

But should Cretan aristocracy be credited with such a daring response to problems that had earlier brought some mainland communities into serious social tension? I believe it should, since there is no serious tension reflected on the Orientalizing culture and the deposition of wealth in the 7th century.[227] The only burial gifts whose number falls sharply in the Orientalizing period are the weapons,[228] but this supports a picture of slight antagonism or turbulence. After all, early legal texts express «elite self–regulation».[229] Thus, the evidence seems to favour a consensus among the competing elite, rather than the culmination of this competition or the upheaval of the people against them.[230] Besides, 6th century Crete «seems to lack any evidence for competitive aristocratic display».[231] This can hardly be attributed solely to the selectivity of research

[222] Effenterre M.and H.V. 1995, p. 335–9: a late archaic inscription from Eleutherna paraphrases a «law of Minos». The oldest reference to these laws is attributed to Hesiod: Plato, Minos, 320D. See also Perlman 1992, p. 199, 204.

[223] Thomas 1996.

[224] Tandy 1997, p. 93. Whitley 2001, p. 252 thinks that «the Cretan poleis … sought to portray their own communities as stable and unchanging, as societies in laws and customs extending back to mythical founders and lawgivers. The written laws … are … a means of making this idea concrete».

[225] Aristotle Politics 1271b. Aristotle notes that when Spartan colonists reached Lyktos, they found an existing legal system, attributed by the local inhabitants to Minos and, for that reason, respected and used (by the local inhabitants, the *perioikoi* of the classical era) until his own times. Aristotle seems to attribute the survival of this system to it being respected by the *perioikoi* (whom he equated to the Spartan helots: Aristotle Politics 1272a). However, its survival can hardly be disconnected from the interests of the elite in safeguarding an aristocratic regime. See also Perlman's (1992) scepticism on Aristotle's Cretan constitution.

[226] Sallares 1991, p. 172. He also discusses this in relation to Sparta (p. 160–92).

[227] The evidence comes mostly from Knossos. Morris 1997, p. 42. Morris 1998, p. 65. For patterns in Cretans cemeteries see Morris 1998, p. 59–61. Also, Whitley in press (the urns decorated in the Orientalizing style were not associated with particularly rich offerings). However, there is some monumental sculpture in both Eleutherna and Prinias. I am skeptical about Perlman's (2000, p. 78) view on the Gortyn temples. She identifies the competition of elite groups in the 7th century, contemporaneous use of the temples of Athena and Apollo. I cannot see why the contemporary flourishing of two sanctuaries that belong to the same, probably quite large community, but are strongly separated by geography should be taken to reflect social tension.

[228] Van Wees 1998, p. 342 (table 3). Morris 1998, p. 60 (table 1).

[229] Osborne 1996, p. 186–190, 192–193 (p. 187 for the quotation).

[230] See also Λεμπέση 1987, p. 171–2. Χανιώτης 1987, p. 181.

[231] Whitley 2001, p. 252. The invisibility of the 7th century in Attica (in some ways similar to that of 6th century Crete), has been attributed by Osborne to the diversion of aristocratic competition towards «areas

and should probably be related to the impact of the rise of the polis on the mentality of the Cretans, the understanding of which is hampered by the lack of any literary testimonies.[232] Morris has identified a similar phenomenon in the region he names Central Greece. He has noted a considerable decline in both grave goods and votive offerings in the late 7th–early 6th century and, based on the relatively rich literary evidence, he has related it to what he calls the middling ideology, particularly associated to the polis.[233] On the other hand, while Morris sees two antithetical cultures struggling in Archaic Central Greece, the only written evidence from archaic Crete, legal texts, have been interpreted by Whitley as seeking to portray the communities they belong to «as stable and unchanging».[234] By late Classical times, Crete was highly regarded for its stability in the relations between freemen and serfs[235] and discussed in treatises on the ideal constitution.[236]

Crete had witnessed a similar process long before the Archaic Age. In MMI–II, archaeology records the «gradual abandonment of the circular tombs … for individual burials in pithoi and larnakes».[237] It is illuminating to compare the «paucity of grave–goods in the pithos cemeteries to the richness of those in the early tholos».[238] This lack of wealthy burials has been attributed to «the rise of the peak sanctuaries…[which] may well have diverted much attention away from the cemeteries».[239] Settlements witnessed population mobility and urbanism; in social terms, it is assumed that «the solidarity of the clan was broken down, probably in favour of the immediate family unit on the one hand and the community as a whole on the other».[240] This process took place in Crete at a period when the palace state was born.[241] Thus, it seems that state–complex societies developed in Crete leaving some similar traces, whether they were centred on palaces or poleis.

Consequently, signs of a political reform, bearing the characteristics of the rise of the polis, emerge vigorous and become omnipresent in Central Crete only in the late 7th

---

not archaeologically visible at all–notably politics» (Osborne 1996, p. 202). Indeed, Aristotle (Politics 1272a–b) has a rather lengthy description of the competition among the Cretan elite for the holding of offices (see also Link 1994, p. 9–29), but why would they have to quit erecting monuments to compete in politics? After all, in 6th century Attica, competition is reflected in both politics and monuments. (Osborne 1996, p. 224–225). This should also indicate that archaic sumptuary legislation (attributed to Solon in the case of Attica: Osborne 1996, p. 224–225) could not explain the lack of elite monuments in 6th century Crete.

[232] The impact in question is perhaps indicated by probably the only archaeological evidence 6th Crete produces in abundance, legal texts (dated on the basis of their letter forms). Whitley has also proposed a cultural explanation based on these texts (Whitley 2001, p. 250–252. Alternatives discussed in Morris 1998, p. 67–68).

[233] Morris 1997. Morris 1998, p. 19–36. Morris 2000, p. 161–191. For the low visibility of the Archaic period in Mainland centres see also Vink 1996–1997.

[234] Whitley 2001, p. 252. See also Kirsten 1942, p. 6. Prent 1996–1997, p. 45.

[235] Aristotle, Politics 1272a, 40–41. 1272b, 18–20.

[236] Perlman 1992, p. 193, n. 5: collection of references.

[237] Branigan 1970, p. 131. Also, Branigan 1970a, p. 178. Rutkowski 1968, p. 222.

[238] Branigan 1970, p. 131.

[239] Ibid.

[240] Ibid. Also, Branigan 1970a, p. 178, 203–4. Rutkowski 1968, p. 222.

[241] Branigan 1970, p. 131. Treuil and Darcque and Poursat and Touchais 1996, p. 219–231.

century. If the process took place later than at Athens, Argos and Corinth,[242] this could be attributed to Crete's geographical position and/or to the endurance of the pre–existing regime.[243] However, once established in a few prominent Cretan sites, the polis type of political organisation must have spread throughout Crete, following the mechanisms of what has been described by Snodgrass in a pan–Hellenic context as peer polity interaction.[244]

IV. Warfare

I propose above that the advent of the polis in Central Crete occurred in the late 7th or early 6th century. This phenomenon had already taken place in major mainland centres and was related to territorial expansion through colonisation,[245] or wars[246] from which occasionally «eternal» hate sprung.

The question of territorial expansion is not an easy one due to the lack of historical accounts. We are told that Cretans participated in the colonization of Gela[247] and possibly Cyrene.[248] The foundation of the former is dated at around 690, while that of the latter at 631.[249] War, another means in the quest for «vital space», was also rife in the late 7th–early 6th century Crete as we shall see.

Most of the individual parts of the hoplite equipment appear in late 8th–early 7th century Crete.[250] They are mostly found in sanctuary deposits[251] and are related to the roughly contemporary sharp decline in the number of burials with arms in Knossos,[252] a phenomenon attested slightly earlier in some mainland centres.[253] This is probably also related to the depiction of armour on the Prinias stelae (dated to the 7th century), another «form of conspicuous consumption which remained in the public eye, and thus

---

[242] Snodgrass 1980, p. 33–34. Polignac 1984. Morris 1987, p. 183–185. Morgan and Whitelaw 1991, p. 82–95. Morris 1987, p. 188 discusses the delay in Samos, Boeotia.

[243] King at Axos in the 630's: Herodotus iv. 154. 1. Huxley 1994, p. 126. Coldstream and Huxley 1999, p. 303. See Osborne 1996, p. 8–17 for some problems in the context of this information. Besides, as we saw earlier, one stele from Prinias depicts a grandiose figure seated on a throne, holding a sceptre, and bearing eastern and Homeric overtones: Λεμπέση 1976, p. 31–32, 83–86, 94–96.

[244] Snodgrass 1987, p.41–58.

[245] Snodgrass 1980, p. 87. Tomlison 1972, p. 60, 75–76 (Argos). Salmon 1984, p. 59–66 (Corinth, Argos). Morgan and Whitelaw 1991, p. 82–83, 90, 107 (Argos). Hignett 1970, p. 37 (Athens).

[246] Polignac 1984, p. 54–66. Snodgrass 1986, p. 17. Osborne 1996, p. 170–176.

[247] Thucydides vi. 4. 3.

[248] Herodotus iv. 150–158, iv. 161

[249] Osborne 1996, p. 122, 128 respectively.

[250] Snodgrass 1964, p. 28–31, 74–76, 86–88.

[251] Simon 1986, p. 253–254.

[252] Van Wees 1998, p. 342 (table 3). Morris 1998, p. 60 (table 1).

[253] Van Wees 1998, p. 338–343 (the latest re–appraisal of the issue, bibliography provided). I believe that, according to his scheme (p. 368), Crete should be one of the places where «it was not state which created the leisure class, but the leisure class which pushed weapons behind the scene of social life, undercut the ideology of personal autonomy, and thereby made it possible for the state to develop». This is in agreement with my previous points on the active role of the Cretan elite in archaic social transformations.

had a broader and more lasting impact than the burial» of weapons.[254] Among the thirteen stelae from Prinias depicting warriors, only one, dated c. 630–620, depicts one wearing a cuirass. Interestingly, he is the only one wearing a «Cretan» type helmet and walking to the right. The warriors on the other stelae usually wear the «open–face» type helmet, have smaller shields and, occasionally, two spears, and always walk to the left.[255] However, the first real Cretan cuirasses date to 640–630[256] and the introduction of the «Cretan» type helmet occurred in the late 7th century.[257] Thus, the exceptional features of that stele should perhaps be simply taken to reflect the deceased's pride of his innovative equipment. On the other hand, Van Wees, studying changes in the iconography of «Greeks bearing arms», has demonstrated how this «reflected and affected the development of the state».[258] Although the Prinias stelae are not as informative as painted pottery, the exceptional stele is indeed contemporary to the significant changes in the sacred space of that community that have been related to the rise of the polis.[259] Perhaps both monuments echo the deep transformations that the local society was experiencing.

Prinias, located between Knossos and Gortyn, suffered heavy destruction —once or twice— in the late 7th–early 6th century.[260] Though we do not know the origin of the enemy, the ancient name of Prinias is generally thought to be Rizenia, a city that was subject to Gortyn at the beginning of the 5th century.[261] Could then Gortyn have been responsible for the destruction of Prinias? The discovery of a Hellenistic missile on the acropolis of Prinias, inscribed ΓΟΡ,[262] may be indicative, since warfare or hostility among Greek poleis usually originated in archaic times.[263] Besides, it seems that Gortyn launched an expansion campaign as soon as it became a polis, aiming also at the «west to the coast at the expense of Phaistos».[264]

Lyktos also sought to expand its territory in almost every direction in the 6th and 5th centuries, according to Viviers.[265] Watrous too has attributed the image of depopulation

---

[254] For the stelae see Λεμπέση 1976. The quotation comes from a general discussion (Van Wees 1998, p. 367) and is not referring to the Prinias stelae.

[255] Λεμπέση 1976, stele B6, pl. 24–25, p. 29–30, 58–59 (the Corinthian helmet is definitely later than the «open face» type: Hoffmann 1972, p. 2–3). The body of the other warriors is covered by their shield, which does not allow us to see whether they wear a cuirass (p. 81). The stelae that date to 620–610 retain the traditional iconography (p. 61).

[256] Snodgrass 1974, p. 196.

[257] Hoffmann 1972, p. 1–2, 41–46.

[258] Van Wees 1998: the first quotation repeats the title of his article, the second can be found on p. 334.

[259] For the changes in the sacred space of Prinias see the paragraphs on sanctuaries and temples.

[260] Destruction of the stelae at around 600: Λεμπέση 1976, p. 46. Destruction of the settlement in the mid–6th century: Rizza and Scrinari 1968, p. 234. Rizza 1984, p. 46.

[261] Willetts 1955, p. 110–114. Rizza 1969a, p. 10–12.

[262] Guarducci 1935, xxviii, n. 28, p. 302.

[263] Perlman (2000, p. 77) has the same suspicion.

[264] Perlman 2000, p. 76, 78 based on archaeology and Odyssey iii, 293–296.

[265] Viviers 1994, p. 252–258 (based on inscriptions, archaeology, texts). Erickson (2000, p. 332–n. 4, p. 332–349. Also, Erickson 2002), based on pottery, argues that the Lyktian expansion to the south should be dated to around 400. This does not contradict my argument, which focuses on the Lyktian expansion to the north. Erickson 2002, p. 76 does not exclude the idea of a conflict between Knossos and Lyktos in the 6th century.

produced by the Lasithi survey to its acquisition by Lyktos.[266] The territorial expansion of Lyktos has also been related to the rich collection of armor from the public building at Afrati, dated from the third quarter of the 7th to the early 6th century.[267] Some of the helmets, cuirasses and *mitrai* bear inscriptions suggesting a contemporary capture and offering of the armor. Raubitschek concludes that the armor was captured in war by victorious Lyktian archers, fighting against the troops of another city; he suggests Gortyn without any argument.[268] The dedication of spoils to a sanctuary is also attested in a late 6th century inscription from Axos,[269] where 7th–6th century armor has been found at sanctuary dumps.[270]

Viviers' study almost excludes Knossos.[271] However, the rise of Lyktos would have probably worried nearby Knossos in terms of political–military balance and should probably be associated to the 6th decadence of the latter. We may recall the attribution of the Knossian «archaic gap» to the heavy defeat of the city by Lyktos and Sparta, related to the death of Epimenides, traditionally dated in the 590's.[272] This testimony has been associated to Strabo's information that Knossos was humbled and deprived of many of its institutions and that primacy over the island was taken by Lyktos and Gortyn for some period.[273] Effenterre, however, has argued that Strabo was referring to an event that occurred later.[274]

I believe that the archaic date of this episode and its importance is confirmed by another —rather neglected— passage of Strabo,[275] which probably refers to the same context, since it mentions the devastation of Knossos, the neglect of institutions, the better condition of Lyktos and Gortyn. This text provides a chronological framework. The infinitive λέγεσθαι, at the beginning of the paragraph depends from «Ephorus says» in the previous paragraph. Ephorus (circa 405–330), widely quoted in antiquity and generally complimented for his accuracy, compiled a series of books devoted to

---

[266] Watrous 1980, p. 283.Watrous 1982, p. 21–3. However, one should also relate the depopulation of the plateau to urbanization in the light of other surveys conducted in East Crete (see section: Settlements).

[267] For the items see Hoffmann 1972 (dating on p. 41–46). For their relation to the expansion of Lyktos see Huxley 1994, p. 129.

[268] Hoffmann 1972 p. 16.

[269] Guarducci 1939, v., n. 6, p. 54. For the date see: Jeffery 1990, p. 316.

[270] Levi 1933. Πλάτων 1951, p. 450 (one *mitra* is inscribed).

[271] Viviers 1994, p. 250 (only).

[272] See part one for bibliography, which does not take into consideration Viviers 1994. On the defeat see: Pausanias ii. 21. 3, iii. 12. 11. The dating of Epimenides is based on Aristotle, Athenian Republic 1. 1 and Diogenes Laertius 1. 10. 110. Coldstream and Huxley 1999, p. 301–302 (in n. 81 they provide other, even later sources). Sandys 1912, p. 2–3 (explains Plato's date–Plato, Laws 642D). See also Harris–Cline 1999, p. 309–320.

[273] Cf. Strabo 10. 4. 7 καὶ δὴ καὶ διετέλεσε (scil. Κνωσσός) μέχρι πολλοῦ φερομένη τὰ πρῶτα, εἶτα ἐταπεινώθη καὶ πολλὰ τῶν νομίμων ἀφηρέθη, μετέστη δὲ τὸ ἀξίωμα εἴς τε Γόρτυναν καὶ Λύττον, ὕστερον δ' ἀνέλαβε πάλιν τὸ παλαιὸν σχῆμα τὸ τῆς μητροπόλεως. For the relation of Pausania's and Strabo's testimonies see Coldstream 1984, p. 321 (the reference to Strabo is misprinted).

[274] Effenterre 1948, p. 237–244.

[275] Strabo 10. 4. 17 λέγεσθαι δ' ὑπό τινων ὡς Λακωνικὰ εἴη τὰ πολλὰ τῶν νομιζομένων Κρητικῶν, τὸ δ' ἀληθὲς εὑρῆσθαι μὲν ὑπ' ἐκείνων, ἠκριβωκέναι δὲ τοὺς Σπαρτιάτας, τοὺς δὲ Κρῆτας ὀλιγωρῆσαι, κακωθεισῶν τῶν πόλεων καὶ μάλιστα τῆς Κνωσσίων, τῶν πολεμικῶν· μεῖναι δέ τινα τῶν νομίμων παρὰ Λυττίοις καὶ Γορτυνίοις καὶ ἄλλοις τισὶ πολιχνίοις μᾶλλον ἢ παρ' ἐκείνοις. Editions: Meineke 1915 and Jones 1928. Laserre 1971 has a slightly different version, still, compatible with my interpretation.

particular areas, among them Crete.[276] His life provides a terminus ante quem for the facts described. But when did they occur? According to the narration, they happened after the time of Thaletas,[277] a 7th century Cretan healer, poet and lawmaker who improved the Spartan constitution.[278] From the text, it seems that the Spartans quickly perfected the imported institutions, while the Cretan cities, especially Knossos, neglected them, after being devastated. Thus, Thaletas is a terminus post quem for these events. Moreover, Strabo's consequent revival of Knossos[279] is in agreement with the recovery in the end of the 6th century as attested by archaeology.[280] Consequently, a combination of all the fragmentary sources seems to suggest that the Knossians were defeated[281] by Lyktos and —possibly— Gortyn,[282] with the help of Sparta, in the first decade of the 6th century.

In addition, at about that time the Afrati armor was captured and inscribed in the Lyktian alphabet. It would seem more convincing to me that the armor, inscribed probably at Afrati,[283] was the share of the booty of the indigenous warriors who fought, allied to Lyktos, in the triumphant war against Knossos.[284] The date fits accurately and Raubitschek's search for a defeated city[285] is satisfied.

The Spartan intervention is less well supported.[286] However, a magnificent ivory plaque from the sanctuary of Artemis Orthia depicts a warship (inscribed ΦΟΡΘΑΙΑ) with warriors on the deck and sailors preparing to set sail.[287] Boardman's revised chronology dates the artifact not long after 600.[288] Its shape corresponds directly with that of the Cretan *mitrai*. Further, the diameter of the plaque is 0.235m, while the average diameter of Hoffmann's *mitrai* is 0.24m.[289] The slight difference in height may be attributed to technical or decorative reasons. The spiral motif along the rim occurs on

---

[276] Hornblower and Spawforth 1996, p. 529–530.

[277] Strabo 10. 4. 16.

[278] Hornblower and Spawforth 1996, p. 1491.

[279] Strabo 10. 4. 7.

[280] Coldstream and Huxley 1999, p. 28.

[281] It is needless to say that a major defeat does not «demand» a layer of destruction in the defeated city. Archaeology however confirms that pottery «imports at Knossos come to an abrupt and almost complete end after ca. 600» (Erickson 2000, p. 63).

[282] I include Gortyn since Strabo groups it with Lyktos. Erickson has proposed that Gortyn destroyed Knossos (Erickson 2000, p. 142–146). An indication that the war involved not only Lyktos and Knossos is provided by Strabo's reference to the devastation of several Cretan cities (Strabo, 10. 4. 17).

[283] Viviers 1994, p. 251.

[284] In this suggestion, I accept that Lyktos did not conquer Afrati at that time (Erickson 2000, p. 349–354. Contra, Huxley 1994, p. 129: the reconstruction he proposes does not seem convincing to me.). However, I believe that there was some connection between the two communities (see for example Hoffmann 1972, p. 16).

[285] Hoffmann 1972, p. 16.

[286] For Spartan naval enterprises in archaic period see Huxley 1962, p. 108–n. 124.

[287] Dawkins 1929, p. 214–215, pl. CIX–CX. The presence of the female figure–saying farewell to a warrior (?)–does not contradict my interpretation. For example, she could be the wife the man that dedicated the object upon his safe return from the expedition.

[288] Boardman 1963, p. 5.

[289] Hoffmann 1972, p. 10–14.

Cretan *mitrai* too.[290] We should not forget that the plaque depicts a Spartan warship ready to sail and it is dated not long after 600, and that it bears strong Cretan affinities.[291] Would it be too mach to suggest that it was inspired by the Spartan expedition of support to Lyktos? After all, Lyktian troops had already assisted Sparta in the Second Messenian War.[292] It is reasonable to assume that, when every resistance in Messenia was suppressed, around 600,[293] Sparta remembered that there was a «debt to repay».[294]

In the case of the Spartan intervention in the rivalry between Argos and Asine in the Argolid, Asine was totally destroyed and its population was expelled by the Argives (end of 8th century).[295] However, the historical reconstruction proposed above does not in any way suppose a similar fate for Knossos. It should be emphasised that a major defeat in battle does not «demand» the destruction of the defeated city, which would probably be identifiable in the archaeological record. Such a defeat would mostly affect the political and economic structures of Knossos. The economic aspect cannot easily be assessed,[296] since no rich finds come from 6th century Crete in general. The political impact, however, is discussed by Strabo and Ephorus:[297] Knossos was humbled and deprived of many of its institutions, probably several of those introduced in the late 7th century. This information should perhaps be related to the remarkable lack of archaic Knossian legal inscriptions. The very few of them that survive «all date to the very end of the archaic period».[298] However, this is precisely the period to which the recovery of the city from a late start is assigned.[299]

---

[290] Levi 1933, p. 67–68, fig. 22a–b (p. 94–5 for the motif).

[291] Stampolidis 1990, p. 402. Marangou 1969, p. 85–90.

[292] Pausanias iv. 19. 4. Snodgrass 1974.

[293] Huxley 1962, p. 58–59, 65.

[294] Coldstream and Huxley 1999, p. 302.

[295] Pausanias ii. 36. 4. Tomlinson 1972, p. 75: the devastation layer at Asine has been dated to the end of the 8th century.

[296] Erickson has demonstrated that pottery «imports at Knossos come to an abrupt and almost complete end after ca. 600» (Erickson 2000, p. 63).

[297] Strabo 10. 4. 7, 10. 4. 17.

[298] Whitley 1998, p. 326 (compare the finds from several other cities on pages 325–327). Whitley rightly emphasizes that the robbing of stones for reuse in later buildings would have been severe. However, the reuse of the block of an inscription does not necessitate the destruction of the writing. What makes the lack of archaic Knossian legal inscriptions even more striking is the fact that Knossos has produced early informal inscriptions, which are very rare in the rest of Crete (Whitley 1998, p. 318, 326).

[299] Coldstream and Huxley 1999, p. 295–297. Benton 1937, p. 41–43. The limestone eagles from Amnisos–dated to around 500–(Coldstream and Huxley 1999, p. 299–301. Καρέτσου, Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη και Παπαδάκης 2000, p. 352), some bronze artifacts and the return of imported vases by the late 6th century probably suggest «an intensification of aristocratic competition» (Erickson 2000, p. 153). The connection between political changes and economic revival has been discussed in the case of Argos: the sudden rise of Argos in the second third of the 5th century occurred «shortly after the granting of a new democratic constitution» (Morgan and Whitelaw 1991, p. 85–86). Besides, this is also the period of the Argive involvement in Cretan affairs (Guarducci 1935, xxx, n. 1, p. 307–308).

Imported vases stop reaching Knossos again at circa 475 (Erickson 2000, p. 63, 100–115). Erickson relates the serious decline (starting at around 475) in the numbers of pots imported to Crete to the politics of the Athenian empire (Erickson 2000, p. 396–401). This decline should perhaps also be related to a *stasis*, which resulted in the migration of the aristocrat Ergoteles (Pindar, Olympian xii, 16. Pausanias vi. 4. 11), interpreted by some as an attempt for the establishment of a monarchy.[299] Erickson is skeptical about this

V. Epilogue

In this paper, I have tried to identify and correlate a series of otherwise rather neglected archeological phenomena in Archaic Central Crete. Previous work had attributed many of these to a «gap». In illuminating the «gap», I briefly discussed Cretan 6th century pottery and compiled an Appendix listing the known burials of the 6th–4th centuries. My wish to identify the nature and extent of these phenomena led to a survey of cemeteries, sanctuaries and settlements. This survey revealed a picture of discontinuity in many sites during the late 7th–early 6th centuries, a pattern especially apparent in Central Crete, which is better excavated and studied. Many of the new (post–7th century) sites have not been unearthed or published, contributing for the moment to the image of a «gap». Other sites, however, present continuous record until later times. Based on epigraphic, literary and archaeological evidence, and by employing parallels from well–studied sites of the Mainland, I attributed many of these inter–locking changes to the emergence of the polis,[300] which occurred, according to the scheme proposed here, in late 7th century Central Crete. The period of transition to the polis witnessed changes not only in socio–political affairs, but also in economy and martial affairs, as well as the intensification of the need for territorial expansion and interstate hostility. The formulation of its basic principles should probably be assigned to the 6th century. Thus, it seems that in some prominent sites significant changes occurred in the third to fourth quarter of the 7th century (at circa 630) and that they spread gradually to the whole island. This process however should be understood in the light of Gjerstad's apothegm: «Life is continuous, archaeology is divisional».[301]

APPENDIX: 6th–4th CENTURY BURIALS IN CRETE[302]

Chania

Chania–Kydonia

–Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, Μαρκουλάκη, Νινιού–Κινδελή και Δροσινού 1999, p. 153–164 (Chania–Kydonia, classical cemetery).

–Δροσινού, Νινιού–Κινδελή και Μαρκουλάκη 1994–6, p. 199–200, 203–204 (Chania–Kydonia, classical cemetery).

–Guarducci 1939, p. 122–3, n. 10, 13 (Chania–Kydonia, 5th–4th c.).

–Μαρκουλάκη 1994, p. 719 (Chania–Kydonia, 4th c.).

---

connection (Erickson 2000, p. 154, n. 88), though his study shows that Attic imports stop at Knossos slightly earlier than elsewhere in Crete.

[300] Many of these changes have also been related to other phenomena, discussed by other scholars (see the latest review in review in Erickson 2000, p. 13–29). My emphasis on the rise of the polis is certainly compatible to their suggestions, as can be seen by the references provided throughout the text.

[301] Gjerstad 1944, p. 103.

[302] The list includes sporadic finds mostly (excluding burials dated to the last third of the 4th century, when evidence increases sharply). Cemeteries are indicated where stated as such at the report. Repetition of brief reports is usually avoided. There is reference only to the date of the find. The type is not mentioned since, in some cases, it is not given in the reports. Typology does not reveal any pattern with respect to my argument, since there is a great variety: cists, pits, pithoi, sarcophagi, chambers, tombs covered with tiles, grave stelae).

–Νινιού–Κινδελή 1991, p. 411 (Chania–Kydonia, 4th c., classical cemetery).
–Pendlebury 1963, p. 349–350 (Chania–Kydonia, classical).
–Πωλογιώργη 1985, p. 161–177 (Chania–Kydonia, classical cemetery).

Falasarna
–Gondicas 1988, p. 97–116 (Falasarna 6th–4th c. cemetery).
–Hatjidaki 1988, p. 464–466 (Falasarna, 6th c. cemetery).
–Τζεδάκις 1969, p. 433–344 (Falasarna 6th–4th c. cemetery).
–Χατζηδάκη 1987, p. 567 (Falasarna, 6th–4th c. cemetery).

Kastelos Varipetrou
–Τζεδάκις 1966, p. 429 (Kastelos Varipetrou, 4th c.).
–Τζεδάκις 1969, p. 431 (Kastelos Varipetrou, 6th–4th cemetery).
–Τζεδάκις 1970, p. 468 (Kastelos Varipetrou, 6th–5th c.).

Tarra
–Πλάτων 1959, p. 384 (Tarra, 5th–4th c.).
–Τζεδάκις 1971, p. 511 (Tarra, classical cemetery).

Other sites
–Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1988, p. 549–551 (Aptera, classical cemetery).
–Gondicas 1988, p. 38–9 (classical cemetery at Beelitiko, NE of Palaiochora), p. 58–61 (classical cemetery at Tsi porous, NW of Palaiochora), p. 171 (Iasakes, S of Kissamos, classical).
–Μαρκουλάκη 1987, p. 563–566 (Vathi–Inachorion, 4th c.).
–Pendlebury 1963, p. 349–350 (Kampanos, classical. Kantanos, classical).
–Πλάτων 1955, p. 569 (Eliros–Rodovani Selinou, 4th c.).
–Τζεδάκις 1976, p. 368 (Kakodiki Selinou, classical).
–Τζεδάκις 1965, p. 298 (Skafi Selinou, 4th c.).
–Τζεδάκις 1972, p. 638 (Kasteli Kissamou, 5th c.).

<u>Rethymnon</u>
Eleutherna
–Erickson 2000, p. 155–266
–Σταμπολίδης 1994α, p. 25–27 (Eleutherna, 6th c. cemetery).

Stavromeno
–Benton 1937, p. 42 (Stavromeno, 5th c.).
–Τσιποπούλου 1983, p. 368–370 (Stavromeno, 4th c. cemetery).

Other sites
–Belgiorno 1994, p. 205 (Amari, classical).
–Πλάτων 1953, p. 490 (Keramota Milopotamou, 4th c.).
–Πωλογιώργη 1983, p. 370 (Axos, 6th–4th c. cemetery).

<u>Lasithi</u>
Elounta
–Δαβάρας 1978, p. 389 (Elounta, 4th c.)
–Δαβάρας 2000, p. 40 (Elounta, classical).

Itanos
–Greco, Kalpaxis, Papadakis, Schnapp, Viviers *et alii* 2000 (Itanos, classical cemetery).

–Viviers 2001, p. 83 (Itanos, 6th–4th c. cemetery).

Other sites
–Bosanquet 1901–2, p. 243–251 (Praesos, classical).
–Pendlebury 1963, p. 344 (Toplou, 6th c.).
–Πλάτων και Δαβάρας 1960, p. 527 (Dreros, 6th c.).

Herakleion
Agia Pelagia
–Αλεξίου 1972, p. 620 (Agia Pelagia, 5th c., cemetery).
–Pendlebury 1963, p. 351 (Agia Pelagia, classical).

Chersonesos
–Γκαλανάκη 1994, p. 699–700 (Chersonesos, 4th c.).
–Pendlebury 1963, p. 352 (Chersonesos, classical).

Gortyn
–Guarducci 1950, p. 123–n. 71, p. 364–n. 348 (Gortyn, 5th–4th c.).
–Pernier 1929, p. 21–25 (Gortyn, 4th c.).

Herakleion
–Λεμπέση 1969a, p. 418 (Herakleion, 4th c.).
–Πλάτων 1957, p. 336 (Herakleion, classical).

Knossos
–Boardman 1967, p. 57 (Knossos, Tekke, classical).
–Coldstream and Huxley 1999, p. 294–296 (Knossos, Fortetsa, 6th c., classical).
–Hood and Smyth 1981, p. 39–40 (Knossos).
–Macmillan 1926–7, p. 310 (Knossos, Fortetsa, 5th c.).
–Pendlebury 1963, p. 351 (Knossos, Fortetsa, classical).

Lassaia
–Αλεξίου 1968, p. 402 (Eltynia 5th c., Lassaia 4th c.).
–Αλεξίου 1969, p. 415 (Lassaia, 4th c., cemetery).
–Δαβάρας 1968, p. 405 (Lassaia, classical).

Prinias
–Rizza 1969a (Prinias, 6th c. cemetery).
–Rizza 1984, p. 48 (Prinias, 6th c., cemetery).

Other sites
–Αλεξίου 1966, p. 410 (Matala 4th c.)
–Hood 1958, p. 16. (Phaistos, Kalyvia, classical cemetery).
–Λεμπέση 1975, p. 341–342 (Afrati, 6th c.).
–Λεμπέση 1976a, p. 353 (Kastamonitsa Pediadhos, 4th c.).
–Πλάτων 1955, p. 533 (Rhytion, 6th c.).
–Sakellarakis I. and E. 1977, p. 39–40 (Archanes, 5th c.–the same in Αλεξίου 1968, p. 402).

BIBLIOGRAPHY [303]

Alcock 1993: Alcock S.E., Graecia Capta. The landscapes of Roman Greece, Cambridge, 1993.

Allegro 1991: Allegro N., Gortina, l'abitato geometrico di Profitis Ilias, p. 321–330, in La transizione dal Miceneo all' alto Archaismo. Dal palazzo alla città, Roma, 14–19 marzo 1988, Musti D. *et alii* (ed), Roma, 1991.

Barakaki–Gléni and Pariente 1998: Barakaki–Gléni K. and Pariente A., Argos du VIIIe au IIe siecle av. J.C.: synthèse des données archeologiques, p. 165–178, in Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα–Άργος 28/4–1/5/1990, Pariente A. and Touchais G. (ed), Ναύπλιο, 1998.

Belgiorno 1994: Belgiorno M.R., Ricognizione nel territorio dell' antica Sybtita, 201–227, in Sybrita. La valle di Amari fra Bronzo e Ferro I, Rocchetti L. (ed), Roma, 1994.

Benton 1937: Benton S., Herakles and Eurystheus at Knossos, JHS 57, 1937, p. 38–43.

Betancourt and Marinatos 2000: Betancourt P. and Marinatos N., Το σπήλαιο της Αμνισού: Η έρευνα του 1992, AE 2000, p. 179–236.

Boardman 1961: Boardman J., The Cretan Collection in Oxford, Oxford, 1961.

Boardman 1962: Boardman J., Archaic Finds at Knossos, BSA 57 (1962), p. 28–34.

Boardman 1963: Boardman J., Artemis Orthia and Chronology, BSA 58 (1963), p. 1–7.

Boardman 1967: Boardman J., The Khaniale Tekke Tombs II, BSA 62 (1967), p. 57–75.

Boardman 1998: Boardman J., Early Greek Vase Painting, London, 1998.

Bosanquet 1901–2: Bosanquet R.C., Excavations at Praesos I., BSA 8 (1901–2), p. 231–270

Bosanquet 1904–1905: Bosanquet R.C., Excavations at Palaikastro IV. The temple of Dictaean Zeus, BSA 11 (1904–1905), p. 298–308.

Branigan 1970: Branigan K., The tombs of Mesara, London, 1970.

Branigan 1970a: Branigan K., The foundations of Palatial Crete: a survey of Crete in Early Bronze Age, London, 1970.

Brock 1957: Brock J.K., Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos, Cambridge, 1957.

Callaghan 1978: Callaghan P.J., KRS 1976: Excavations at a shrine of Glaukos, Knossos, BSA 73 (1978), p. 1–30.

Callaghan 1994: Callaghan P.J., Archaic, Classical and Hellenistic Knossos–A Historical Summary, p.135–40, in A Labyrinth of History, Papers presented in honour of Sinclair Hood, Evely D., Huges Brau H., Momigliano N. G. B. (eds), Oxford and Northampton, 1994.

Carter 1997: Carter J.B., Thiasos and marzeah, p. 72–112, in New light on a Dark Age, Langdon (ed), Missouri, 1997.

Chadwick 1980: Chadwick J., The prehistory of the Classical Cretan dialect, p. 62–66 in Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, v. A1, Ηράκλειο, 29 Αυγ.–3 Σεπτ. 1976, Αθήνα, 1980.

Chadwick 1987: Chadwick J., Some observations on two new inscriptions from Lyttos, p. 329–34 in Ειλαπίνη, Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα, Καστρινάκη Λ., Ορφανού Γ., Γιαννουδάκη Ν. (eds), Ηράκλειο 1987.

Coldstream 1968: Coldstream J.N., Greek Geometric Pottery, London, 1968.

Coldstream 1973: Coldstream J.N., Knossos. The sanctuary of Demeter, Oxford, 1973 (BSA Suppl.Vol. 8).

Coldstream 1977: Coldstream J.N., Geometric Greece, London and Cambridge, 1977.

Coldstream 1984: Coldstream J.N., Dorian Knossos and Aristotle's villages, p. 311–322, in Aux Origines del' Hellenisme. La Crete et la Grece. Hommage a Henri van Effenterre, Nicolet C. (ed), Paris, 1984.

Coldstream 1991: Coldstream J.N., Knossos: An urban nucleus in the Dark Age, p. 287–299, in La transizione dal Miceneo all'alto Archaismo. Dal palazzo alla città, Roma, 14–19 marzo 1988, Musti D. *et alii* (ed), Roma 1991.

[303] Greek titles are listed separately below.

Coldstream 2000: Coldstream J.N., Evan's Greek Finds, BSA 95 (2000), p. 259–299.
Coldstream 2000a: Coldstream J.N., Early Greek and Classical Crete, p. 162–173, in Cretan Quests, Huxley D. (ed), London, 2000.
Coldstream 2001: Coldstream J.N., The Early Greek Period, p. 21–76, in Knossos Pottery Handbook, Coldstream J.N. and Eiring L.J. (eds), London, 2001.
Coldstream and Catling 1996: Coldstream J.N. and Catling H. W., Knossos North Cemetery Early Greek Tombs, London, 1996 (BSA Suppl. Vol. 28).
Coldstream and Huxley 1999: Coldstream J.N. and Huxley G.L., Knossos: the Archaic gap, BSA 94 (1999), p. 289–307.
Cook 1990: Cook B.F., Cretan red–figured lekythoi, BSA 85 (1990), p. 69–70.
Cook 1997: Cook R.M., Greek Painted Pottery, London and New York, 1997[3] [1st edition 1960, 2nd 1972].
Cucuzza 1993: Cucuzza N., Leto e il cosiddetto tempio di Rhea di Festòs, Quad. Mess. 8 (1993), p. 21–27.
Cucuzza 1998: Cucuzza N., Geometric Phaistos: a survey, p. 62–68, in Proceedings of the first colloquium on Post–Minoan Crete, 10–11 Nov. 1995, Cavanagh W. G. and Curtis M. (ed), London, 1998.
D'Agata 1998: D'Agata A.L., Changing patterns in a Minoan and Post–Minoan sanctuary: the case of Agia Triada, p. 19–26, in Proceedings of the first colloquium on Post–Minoan Crete, 10–11 Nov. 1995, Cavanagh W. G. and Curtis M. (ed), London, 1998.
Dawkins 1929: Dawkins R.M., Ivory and bone, p. 203–248, in The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, Dawkins R.M. (ed), London, 1929 (BSA Suppl.Vol.5).
Demand 1990: Demand N.H., Urban Relocation in Archaic and Classical Greece, Bristol, 1990.
Demargne 1947 : Demargne P., La Crète dédalique : études sur les origines d' une renaissance, Paris, 1947.
Demargne and Effenterre 1937: Demargne P. and Effenterre H.V., Recherches a Dréros, BCH 61 (1937), p. 333–348.
Demoulin1979: Demoulin H., Épiménide de Crète, New York, 1979[2] [1st edition 1901).
Di Vita 1984: Di Vita A., Gortina, p. 69–116, in Creta Antica, Di Vita A. (ed) Roma, 1984
Di Vita 1991: Di Vita A., Gortina in età geometrica, p. 309–19, in La transizione dal Miceneo all'alto Archaismo. Dal palazzo alla città, Roma, 14–19 marzo 1988, Musti D. *et alii* (ed), Roma, 1991.
Di Vita and Cantarella 1984: Di Vita A. and Cantarella G., Iscrizione Arcaica da Festòs, ASAA 56 (1978), p. 429–435.
Drews 1983: Drews R., Basileus, Yale, 1983.
Effenterre 1946: Effenterre H.V., Inscriptiones archaïques crétoises, BCH 70 (1946), p. 588–606.
Effenterre 1948: Effenterre H.V., La Crète et le monde grec de Platon à Polybe, Paris, 1948.
Effenterre 1992: Effenterre H.V., Dreros, p. 86–90, in The aerial atlas of ancient Crete, Myers J. W. and Myers E. E. and Cadogan G. (ed), London, 1992.
Effenterre M. and H. V. (1985): Effenterre M and H. V., Les "Lois de Minos", p. 335–339, in Politeia, Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg 10–13 April 1994, Laffineur R. and Niemeier W.–D. (eds.), Liège and Texas, 1995.
Effenterre and Ruzé 1994: Effenterre H.V. and Ruzé F., Nomina I, Rome, 1994.
Effenterre and Ruzé 1995: Effenterre H.V. and Ruzé F., Nomina II, Rome, 1995.
Ehrenberg 1965: Ehrenberg V., An early source of Polis constitution, p. 98–104, in Polis und Imperium, Zürich, 1965.
Eliopoulos 1998: Eliopoulos T.A temple complex of the Dark Ages at Kephala Vasilikis, p. 301–313, in Eastern Mediterranean. Cyprus–Dodecanese–Crete 16th–6th cent. B.C., Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon–Crete in May 1997, Karageorghis V. and Stampolidis N. C. (eds), Athens, 1998.

Erickson 2000: Erickson B., Late Archaic and Classical Crete: Island Pottery Styles in an Age of Historical transition, ca 600–400 B.C., Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Texas at Austin, 2000.

Erickson 2002: Erickson B., Aphrati and Kato Syme. Pottery, Continuity and Cult in Late Archaic and Classical Crete, Hesperia 71 (2002), p. 41–90.

Evely–White 1974: Evely–White H.G., Hesiod, the Homeric hymns and Homerica, in Loeb Classical Library, Warmington E.H. (ed), Cambridge Massachussets and London, 1974.

French 1994: French E.B., Archaeology in Greece, Archaeological Reports 1994.

Gates 1983: Gates C., From Cremation to Inhumation, USA, 1983.

Gjerstad 1944: Gjerstad E., The initial date of the Early Iron Age, Opusc. Arch. 3 (1944), p. 73–106.

Gondicas 1988: Gondicas D., Recherches sur la Crète Occidentale, Amsterdam, 1988.

Graham 1971: Graham A.J., Colony and mother city in Ancient Greece, Manchester, 1971.

Greco, Kalpaxis, Papadakis, Schnapp, Viviers *et alii* 2000: Greco E., Kalpaxis T., Papadakis N., Schnapp A., Viviers D. *et alii*, Itanos, BCH 124 (2000), p. 547–559.

Guarducci 1935: Guarducci M., Inscriptiones Creticae I, Roma, 1935.

Guarducci 1939: Guarducci M., Inscriptiones Creticae II, Roma, 1939.

Guarducci 1950: Guarducci M., Inscriptiones Creticae IV, Roma, 1950.

Haggis 1996: Haggis D. C., Archaeological survey at Kavousi: Preliminary report, Hesperia 65 (1996), p. 373–432.

Hall 1996: Hall J., Alternative responses within polis formation: Argos, Mykenai and Tiryns, p. 89–109, in Acta Hyperborea 7 (1997), Urbanization in the Meditteranean in the 9th to 6th centuries B.C., Andersen H.D. and Horsnaes H.W. and Howby–Nielsen S. and Rathje A. (eds), Copenhagen, 1997.

Hayden 1995: Hayden B.J., Rural settlement of the Orientalizing through Early Classical Period: The Meseleroi Valley, Eastern Crete, Aegean Archaeology 2 (1995), p. 93-144.

Hayden, Moody and Racham 1992: The Vrokastro Survey Project, 1986–1989: Research Design and Preliminary Results, Hesperia 61 (1992), p. 293–353.

Harris–Cline 1999: Harris–Cline D., Archaic Athens and the topography of the Kylon affair, BSA 94 (1999), p. 309–320.

Hatjidaki 1988: Hatjidaki E., Preliminary report of excavations at the harbor of Phalasarna in West Crete, AJA 92, (1988), p. 463–479.

Hignett 1970: Hignett C., A history of the Athenian constitution, Oxford, [1952] 1970.

Hoffmann 1972: Hoffmann H., Early Cretan Armorers, Mainz, 1972.

Hood 1958: Hood M.S.F., Archaeology in Greece 1958, AR 1958, p. 3–24.

Hood and Smyth 1981: Hood S. and Smyth D., Archaeological survey of the Knossos area, Oxford–London–Northampton, 1981 (BSA Suppl. Vol. 14).

Hope Simpson *et alii* 1995: Hope Simpson R. *et alii*, The Archaeological survey of the Kommos Area, p. 352–402, in Kommos I. 1, Shaw J. W. and M. C. (eds), Princeton, 1995.

Hornblower and Spawforth 1996: Hornblower S. and Spawforth A., The Oxford Classical Dictionary[3], New York, 1996.

Huxley 1962: Huxley G.L., Early Sparta, London, 1962.

Huxley 1994: Huxley G., On Knossos and her neighbors, p. 123–133, in Knossos. A Labyrinth of History, Papers presented in honour of Sinclair Hood, (ed) Evely D., Huges Brau H., Momigliano N.G.B. (eds), Oxford and Northampton, 1994.

Janko 1982: Janko R., Homer, Hesiod and the Hymns, Cambridge, 1982.

Jeffery 1990: Jeffery L.H., The local scripts of Archaic Greece, rev. ed. by Johnston A. W., Oxford, 1990.

Jeffery and Morpungo Davies 1970: Jeffery L. H. and Morpungo Davies A., Ποινικαστάς and Ποινικάζειν, Κάδμος 9 (1970), p. 118–154.

Johnston 1993: Johnston A., Pottery from Archaic Building Q at Kommos, Hesperia 62 (1993), p.

339–382.
Jones 1928: Jones H.L., The Geography of Strabo V, The Loeb Classical Library, London and New York, 1928.
Jost 1985, Sanctuaires et cultes d'Arcadie, Etudes Peloponnesiennes v. IX, Paris, 1985.
Kanta and Karetsou 1998: Kanta A. and Karetsou A., From Arkadhes to Rytion, p. 159–173, in Proceedings of the International Symposium Eastern Mediterranean: Cyprus–Dodecanese–Crete 16th–6th cent. B.C. Rethymnon 13–16 May 1997, Karageorghis V. and Stampolidis N. C. (ed), Athens, 1998.
Kapsoménos 1961–2: Kapsoménos S., Un prétendant de la monarchie à Cnossos, Κρητικά Χρονικά 15–6 (1961–2), p. 248–278.
Karafotias 1998: Karafotias A., Crete in search of a new protector, p. 105–111, in Proceedings of the first colloquium on Post–Minoan Crete, 10–11 November 1995, Cavanagh W. G. and Curtis M. (ed), London, 1998.
Kirsten 1942: Kirsten E., Das dorische Kreta, Würzberg, 1942.
La Rosa 1996: La Rosa V., Per la Festós di età arcaica, in Vicino Oriente, Egeo, Roma e il mondo romano. Tradizione dell' antico e collezionismo di antichità. Studi in Memoria di Lucia Guerrini, Studi Miscellanei 30, Picozzi M. G. and Carinci F. (eds), Roma, 1996.
La Rosa and Cucuzza 2001: La Rosa V. and Cucuzza N., L' insediamento di Selì di Kamilari nel territorio di Festòs, Padova, 2001.
Laserre 1971: Laserre F., Strabon, Geographie, Tome VII, Livre X, Les Belles Lettres, Paris, 1971.
Levi 1931: Levi D., Arcades, ASAA 10–12 (1927–9), 1931.
Levi 1933: Levi D., I Bronzi di Axos, ASAA 13–14 (1930–1), 1933, p. 43–146.
Levi 1969: Levi D., Un pithos iscritto da Festos, Κρητικά Χρονικά 21 (1969), p. 153–76.
Link 1994: Link S., Das griechische Kreta, Stuutgart, 1994.
Macmillan 1926–7: Macmillan G. A., Knossos: Later Tombs, BSA 28 (1926–7), p. 310.
Malkin 1994: Malkin I., Myth and Territory in the Spartan Mediterranean, Cambridge, 1994.
Marangou 1969: Marangou E.I., Lakonische Elfenbein–und Beinschnitzereien, Tubingen, 1969.
McLennan 1977: McLennan G.R., Callimachus, Rome, 1977.
Meineke 1915: Meineke A. (ed), Strabonis Geographica, v. II, Bibliotheca Tevbneriana, Lipsiae, 1915.
Möller and Demargne 1970: Möller L.L. and Demargne P. (eds), Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert v. Chr., Mainz am Rhein, 1970.
Morgan 1999: Morgan C., Some thoughts on the production and consumption of Early Iron Age pottery in the Aegean, p. 213–259, in The Complex Past of Pottery, Crielaard J. P., Stissi V., van Wijngaarden G.J., Amsterdam, 1999.
Morgan and Whitelaw 1991: Morgan C. and Whitelaw T., Pots and Politics: Ceramic Evidence for the rise of the Argive state, AJA 95 (1991), p. 79–108.
Morgan and Coulton 1997: Morgan C. and Coulton J. J., The polis as an Urban Centre and as a Political Community, p. 87–144, in Acts of the Copenhagen Polis Center, Vol. 4, Symposium 29–31 August 1996, Hansen M. H. (ed), Copenhagen, 1997.
Morris 1987: Morris I., Burial and Ancient Society, Cambridge, 1987.
Morris 1997: Morris I., The art of citizenship, p. 9–43, in New light on a Dark Age, Langdon (ed), Missouri, 1997.
Morris 1998: Morris I., Archaeology and archaic Greek history, p. 1–91, in Archaic Greece: New approaches and new evidence, Fisher N. and Van Wees H., Swansea, 1998.
Morris 2000: Morris I. 2000, Archaeology as cultural history, Malden and Oxford, 2000
Nowicki 1987: Nowicki K., Topography of refuge settlement in Crete, JRGZ 34 (1987), p. 213–234.
Nowicki 1999: Nowicki K., Economy of Refugees: Life in the Cretan Mountains at the Turn of the Bronze and Iron Ages, p.145–171, in From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights

on the Economy of Ancient Crete, Chaniotis A. (ed), Stuttgart, 1999.
Osborne 1989: Osborne R., A crisis in the archaeological history? The seventh century B.C. in Attica, BSA 84 (1989), p. 297–322.
Osborne 1996: Osborne R., Greece in the making, 1200–479, London and New York, 1996.
Palermo 1992: Palermo D., L' officina dei pithoi di Festòs, Cronache di Archeologia 31 (1992), p. 35–52.
Palermo 1998: Palermo D., Il deposito votivo sul margine orientale della Patela di Priniàs, p. 207–13, in επι πόντον πλαζόμενοι, Simposio italiano di studi Egei, Roma, 18–20 febbraio, 1998, Roma, 1998.
Papadopoulos 1996: Papadopoulos J.K., The original Kerameikos of Athens and the sitting of the Classical Agora, GRBS 37 (1996), p. 107–128.
Pendlebury 1963: Pendlebury J.D.S., The Archaeology of Crete, New York, 1963.
Perlman 1992: Perlman P., One hundred–citied Crete and the "Cretan Πολιτεια", Clas. Phil. 87 (1992), p. 193–205.
Perlman 1996: Perlman P., Πόλις Υπήκοος. The Dependant Polis and Crete, p. 233–87, in CPCActs 3 (1996), Hansen M. H. (ed), Copenhagen, 1996.
Perlman 2000: Perlman P., Gortyn. The first seven hundred years (part I), p. 59–90, in Polis and Politics. Studies in Ancient Greek History presented to Mogens Herman Hansen on his sixtieth birthday, August 20, 2000. Flensted–Jensen P., Nielsen T. H., Rubinstein L. (eds), Copenhagen, 2000.
Pernier 1914: Pernier L., Templi arcaici sulla Patela di Prinias in Creta, ASAA I (1914), p. 18–111.
Pernier 1929: Pernier L., L' "Odeum" nell' "Agora" di Gortina presso il Leteo ASAA VIII–IX (1925–6), 1929, p. 1–69.
Pernier 1934: Pernier L., New elements for the study of the Archaic temple of Prinias, AJA 1934, p. 171–177.
Picard 1992: Picard O., Lato, p.154–9, in The aerial atlas of ancient Crete, Myers J. W. and Myers E. E. and Cadogan G. (eds), London, 1992.
Polignac 1984: Polignac F. de, La naissance de la cité grecque, Paris, 1984.
Prent 1996–1997: Prent M., The 6th century BC in Crete: The best candidate for being a Dark Age?, CAECVLVS III (1996–1997), Debating Dark Ages, p. 35–46.
Rizza 1969: Rizza G., Le Terracotte di Axos, ASAA 45–46 (1967–1968), Roma, 1969, p. 211–302.
Rizza 1969a: Rizza G., Nuove ricerche sulla Patela e nel territorio di Prinias, Cronache di Archeologia e di Storia dell'Arte 8 (1969), p. 7–32.
Rizza 1984: Rizza G., Prinias nelle fasi Geometrica e Orientalizzante, ASAA LXI (1983), 1984, p. 45–51.
Rizza 1984: Rizza G., Prinias, p. 226–256, in Creta Antica, Di Vita A. (ed) Roma, 1984
Rizza 1991: Rizza G., Prinias. La città arcaica sulla Patela, p. 331–347, in La transizione dal Miceneo all' alto Archaismo. Dal palazzo alla città, Roma, 14–19 marzo 1988, Musti D. *et alii* (ed), Roma 1991.
Rizza and Scrinari 1968: Rizza G. and Scrinari V. S. M., Il Santuario Sull' Acropoli di Gortina, v. I, Roma, 1968.
Rizza, Palermo and Tomasello 1992: Rizza A., Palermo D. and Tomasello F., Mandra di Gipari, Catania, 1992.
Rizzo1984: Rizzo M.A., Le prime esplorazioni, p. 53–68, in Creta Antica, Di Vita A. (ed), Roma, 1984.
Robinson 1942: Robinson D.M., Excavations at Olynthus, Part XI, Necrolynthia, Baltimore and London, 1942.
Rocchetti 1974–1976: Rochetti L., La ceramica dell' abitato Geometrico di Festòs, ASAA 35–36 (1974–1976), p. 169–300.
Rutkowski 1968: Rutkowski B., The origins of the Minoan coffin, BSA 63 (1968), p. 219–227.
Sakellarakis Y. and E., 1997: Sakellarakis Y. and Sakellarakis E., Archanes I, Athens, 1997.

Sakellariou 1989: Sakellariou M., The Polis–State. Definition and Origin, Athens, 1989.
Sallares 1991: Sallares R., The ecology of the ancient world, Cambridge, 1991.
Salmon 1984: Salmon J.B., Wealthy Corinth, New York 1984.
Sandys 1912: Sandys J.E., Aristotle's Constitution of Athens, London, 1912.
Schäfer 1957: Schäfer J., Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.–6. Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien, Wallmünz, 1957.
Schäfer 1992: Schäfer J. (ed), Amnisos, Berlin, 1992.
Schürmann 1996: Schürmann W., Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II, Die Tierstatuetten aus Metall, Athen, 1996.
Shaw 1998: Shaw J.W., Kommos in Southern Crete: an Aegean Barometer for East–West Interconnections, p. 13–27, in Eastern Mediterranean. Cyprus–Dodecanese–Crete 16th–6th cent. B.C., Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon–Crete in May 1997, Karageorghis V. and Stampolidis N. C. (eds), Athens, 1998.
Shaw 2000: Shaw J.W., The Architecture of the Temples and Other Buildings, p. 1–100, in Kommos IV. The Greek sanctuary, Shaw J. W. and M. C. (eds), Princeton, 2000.
Simon 1986: Simon C. G., The Archaic votive offerings and cults of Ionia, Berney, 1986.
Snodgrass 1964: Snodgrass A.M., Early Green Armor and Weapons, Edinburgh, 1964.
Snodgrass 1974: Snodgrass A.M., Cretans in Arcadia, p. 196–201, in Antichita Cretesi v. II, Catania, 1974.
Snodgrass 1980: Snodgrass A.M., Archaic Greece. The Age of Experiment, London, 1980.
Snodgrass 1986: Snodgrass A.M., La formazione dello stato Greco, Opus 5 (1986), p. 7–21.
Snodgrass 1987: Snodgrass A.M., Interaction by design: the Greek city state, p. 47–58, in Peer polity interaction and sociopolitical change, Renfrew C. and Cherry J. F. (eds), Cambridge, 1987.
Snodgrass 1999: Snodgrass A.M., Centres of pottery production in Archaic Greece, p. 25–33, in Céramique et peinture grecques. Modes d' emploi. Actes du colloque international, École du Louvre, 26–8 avril 1995, Villanueva Puig M.–C., Lissarrague F., Rouillard P., Rouveret A. (eds), Paris, 1999.
Stampolidis 1990: Stampolidis N.C., Eleutherna on Crete: An Interim Report, BSA 85 (1990), p. 375–403.
Stampolidis 1998: Stampolidis N.C., Imports and Amalgamata: the Eleutherna Experience, p.175–85, in Eastern Mediterranean. Cyprus–Dodecanese–Crete 16th–6th cent. B.C., Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon–Crete in May 1997, Karageorghis V. and Stampolidis N.C. (eds), Athens, 1998.
Tandy 1997: Tandy D.W. 1997, Warriors into Traders, Los Angeles and London, 1997.
Thomas 1996: Thomas R., Written in Stone? Liberty, Equality, Orality and the Codification of Law, p. 9–31, in Greek Law in its Political Setting, Foxhall L. and Lewis A. D. E. (eds), Oxford, 1996.
Tomlinson 1972: Tomlinson R.A., Argos and the Argolid, London, 1972.
Treuil and Darcque and Poursat and Touchais 1996: Treuil R. and Darcque P. and Poursat J. C. and Touchais J., Οι πολιτισμοί του Αιγαίου, Αθήνα, 1996 [1989].
Van Wees 1998: Van Wees H., Greeks bearing arms, p. 333–378, in Archaic Greece: New approaches and new evidence, Fisher N. and Van Wees H., Swansea, 1998.
Vink 1996–1997: Vink M.C., The Archaic period in Greece: Another Dark Age?, CAECVLVS III (1996–1997), Debating Dark Ages, p. 1–12.
Viviers 1994: Viviers D., La cité de Dattalla et l'expansion territoriale de Lyktos en Crète Centrale, BCH 118 (1994), p. 229–259.
Viviers 2001: Viviers D., Transformation de la structure urbaine d' une cité crétoise à l' époque archaïque: à propos du secteur de la Nécropole Nord d' Itanos, p. 83, in θ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 1–6 Οκτ. 2001. Περιλήψεις–Abstracts. Ηράκλειο, 2001
Wason 1994: Wason P. K., The archaeology of rank, Cambridge, 1994.

Watrous 1980: Watrous L.V., J.D.S. Pendlebury's excavations in the plain of Lasithi. The Iron Age sites, BSA 75 (1980), p. 269–283.

Watrous 1982: Watrous L.V., Lasithi. A History of Settlement on a highland plain in Crete, Hesperia Supplement XVIII, Princeton, 1982.

Watrous 1996: Watrous L.V., The cave sanctuary of Zeus at Psychro, Liège–Texas, 1996.

Watrous 1998: Watrous L.V., Crete and Egypt in the seventh century BC: Temple A at Prinias, p. 75–9 in Proceedings of the first colloquium on Post–Minoan Crete, 10–11 November 1995, Cavanagh W.G. and Curtis M. (ed), London, 1998.

Watrous *et alii* 1993: Watrous L.V. *et alii*, A survey of the western Mesara plain in Crete, Hesperia 62 (1993), p. 191–248.

Whitley 1987: Whitley J., Style, Burial and Society in Dark Age Greece: social, stylistic and mortuary change in the two communities of Athens and Knossos between 1100 and 700 BC, unpublished PhD thesis, Cambridge University, 1987.

Whitley 1991: Whitley J., Style and Society in Dark Age Greece, Cambridge, 1991.

Whitley 1997: Whitley J., Cretan laws and Cretan Literacy, AJA 101 (1997), p. 635–661.

Whitley 1998: Whitley J., Literacy and Law–Making. The case of archaic Crete, p. 311–331 in Archaic Greece: New approaches and new evidence, Fisher N. and Van Wees H., Swansea, 1998.

Whitley 2001: Whitley J., The Archaeology of Ancient Greece, Cambridge, 2001.

Whitley in press: Whitley J., Style wars: towards an explanation of Cretan exceptionalism, symposium 'Knossos: Palace, City, State'.

Willetts 1955: Willets R.F., Aristocratic Society in Ancient Crete, London, 1955.

Willetts 1962: Willets R.F., Cretan cults and festivals, London, 1962.

Willetts 1977: Willets R.F., The Civilization of Ancient Crete, London, 1977.

Αλεξίου 1961: Αλεξίου Σ., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1961, Κρητικά Χρονικά 12 (1961), p. 382–394.

Αλεξίου 1964: Αλεξίου Σ., Περιφέρεια Χανίων, ΑΔ 19 (1964), Β2, p. 446–447.

Αλεξίου 1966: Αλεξίου Σ., Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης, ΑΔ 21 (1966) Β2, p. 405–411.

Αλεξίου 1966a: Αλεξίου Σ., Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων εις Κρήτην, ΠΑΕ 1966, p. 189–193.

Αλεξίου 1967: Αλεξίου Σ., Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων εις Κρήτην, ΠΑΕ 1967, p. 210–215.

Αλεξίου 1968: Αλεξίου Σ., Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης , ΑΔ 23 (1968) Β2, p. 402–405.

Αλεξίου 1969: Αλεξίου Σ., Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης, ΑΔ 24 (1969) Β2, p. 412–415.

Αλεξίου 1972: Αλεξίου Σ., Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης, ΑΔ 27 (1972) Β2, p. 619–624.

Αλεξίου 1973–4: Αλεξίου Σ., Ανασκαφαί–Σωστικαί Έρευναι, ΑΔ 29 (1973–1974), Β3, p. 883–885.

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1985: Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ., Γεωμετρικά νεκροταφεία στο νομό Χανίων, p. 10–35, in Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (τόμος Α), Ηράκλειο, 1985.

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1988: Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ., Απτέρα ή Άπταρα, ΑΔ 43 (1988) Β2, p. 549–551.

Ανδρεαδακη–Βλαζακη και Μαρκουλάκη και Νινιού–Κινδελή και Δροσινού 1999: Ανδρεαδακη–Βλαζακη Μ. και Μαρκουλάκη Σ. και Νινιού–Κινδελή Β. και Δροσινού Π., Κλασική νεκρόπολη, Κρητική Εστία 7 (1999), p. 153–164.

Γκαλανάκη 1994: Γκαλανάκη Κ., Χερσόνησος, ΑΔ 49 (1994) Β2, p. 699–700.

Δαβάρας 1968: Δαβάρας Κ., Περιοχή Μονής οδηγήτριας, ΑΔ 23 (1968) Β2, p. 405–406.

Δαβάρας 1978: Δαβάρας Κ., Ελούντα, ΑΔ 33 (1978) Β2, p. 385–395.
Δαβάρας 2000: Δαβάρας Κ., Αρχαιότητα, p. 11–48, in Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του, Δαβάρας Κ. (ed), Ηράκλειο, 2000.
Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1988: Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη Ν., Κουνάβοι, Κρητική Εστία 2 (1988), p. 328–329.
Δροσινού και Νινιού–Κινδελή και Μαρκουλάκη 1994–6: Δροσινού Π. και Νινιού–Κινδελή Β. και Μαρκουλάκη Σ., Μινωική και κλασική νεκρόπολη, Κρητική Εστία 5 (1994–6), p. 199–200, 203–4.
Εγγλέζου 1988–9: Εγγλέζου Μ., Τα ειδώλια του Καμηλαρίου, Κρητικά Χρονικά 19–20 (1988–1989), p. 64–85.
Θεοφανείδης 1956: Θεοφανείδης Β.Δ., Ναός Ήρας Σαμίας εν Κυδωνία Κρήτης, ΑΕ 1956, p. 218–224.
Καρέτσου 1976: Καρέτσου Α., Κρουσώνας, ΑΔ 31 (1976), p. 359.
Καρέτσου, Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη και Παπαδάκης 2000: Καρέτσου Α., Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη Μ. και Παπαδάκης Ν., Κρήτη–Αίγυπτος. Κατάλογος Έκθεσης, Ηράκλειο, 2000.
Κούρου και Καρέτσου 1994: Κούρου Ν. και Καρέτσου Α., Το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου, p. 81–164, in Sybrita. La valle di Amari fra Bronzo e Ferro I, Rocchetti L. (ed), Roma, 1994.
Λεμπέση 1969: Λεμπέση Α., Αφρατί, ΑΔ 24 (1969) Β2, p. 415–418.
Λεμπέση 1969a: Λεμπέση Α., Ηράκλειον, ΑΔ 24 (1969) Β2, p. 418–419.
Λεμπέση 1969b: Λεμπέση Α., Λύττος , ΑΔ 24 (1969) Β2, p. 418–420.
Λεμπέση 1970: Λεμπέση Α., Αφρατί , ΑΔ 25 (1970) Β2, p. 455–460.
Λεμπέση 1970a: Λεμπέση Α., Χουμέρι, ΑΔ 25 (1970) Β2, p. 567.
Λεμπέση 1971: Λεμπέση Α., Ανασκαφαί, ΑΔ 26 (1971) Β2, p. 493–501.
Λεμπέση 1971a: Λεμπέση Α., Ανασκαφικαί έρευναι και περισυλλογή αρχαιοτήτων εις Κρήτην, ΠΑΕ 1971, p. 286–300.
Λεμπέση 1971b: Λεμπέση Α., Εις τάφος του 7ου π.Χ. αιώνος, ΑΑΑ 4 (1971), p. 384–392
Λεμπέση 1975: Λεμπέση Α., Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής Κρήτης, ΑΔ 30 (1975) Β2, p. 341–342 .
Λεμπέση 1976: Λεμπέση Α.Κ., Οι στήλες του Πρινιά , Αθήνα, 1976.
Λεμπέση 1976a: Λεμπέση Α., Κασταμονίτσα, ΑΔ31 (1976) Β2, p. 353.
Λεμπέση 1981: Λεμπέση Α., Η συνέχεια της Κρητομυκηναικής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις, ΑΕ 1981, p. 1–24.
Λεμπέση 1985: Λεμπέση Α., Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Ι. Χάλκινα Κρητικά Τορεύματα, Αθήνα , 1985.
Λεμπέση 1987: Λεμπέση Α., Η Κρητών Πολιτεία (1100–300 π.Χ.), p. 131–172, in Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, Τόμος Πρώτος, Παναγιωτάκης Ν. Μ. (ed), Ηράκλειο, 1987.
Μαρινάτος 1961–2: Μαρινάτος Σ., Περί τον πρώτον Αχαϊκόν εποικισμόν της Κρήτης, Κρητικά Χρονικά 15–16 (1961–1962).
Μαρκουλάκη 1987: Μαρκουλάκη Σ., Βάθη, ΑΔ 42 (1987) Β2, p. 563–566.
Μαρκουλάκη 1994: Μαρκουλάκη Σ., Χανιά, ΑΔ 49 (1994) Β2, p. 719.
Μαρκουλάκη 1999: Μαρκουλάκη Σ., Κλασικός οικισμός, Κρητική Εστία 7 (1999), p. 164–166.
Μόρτζος 1985: Μόρτζος Χ., Το ελληνικό ιερό Α στον Κάστελο, Αθήνα, 1985.
Νινιού–Κινδελή 1991: Νινιού–Κινδελή Β., Νομός Χανίων, ΑΔ 46 (1991) Β2, p. 411.
Ορλάνδος 1976: Ορλάνδος Α.Κ., Περισυλλογή αρχαίων και ελάσσονες ανασκαφαί εις Κεντρικήν Κρήτην, Έργον 1975, p. 176–178.
Πλάτων 1945–7: Πλάτων Ν.Ε., Γεωμετρικός τάφος Αγίων Παρασκιών Ηρακλείου, ΑΕ 1945–7, p. 47–97.
Πλάτων 1951: Πλάτων Ν.Ε., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1951, Κρητικά Χρονικά 5 (1951), p. 438–450.
Πλάτων 1953: Πλάτων Ν.Ε., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953, Κρητικά

Χρονικά 7 (1953), p. 479–492.
Πλάτων 1954: Πλάτων Ν., Ανασκαφή Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης, ΠΑΕ 1954, p. 376–382.
Πλάτων 1955: Πλάτων Ν.Ε., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1955, Κρητικά Χρονικά 9 (1955), p. 547–569.
Πλάτων 1955a: Πλάτων Ν., Ανασκαφή Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης, ΠΑΕ 1955, p. 298–305.
Πλάτων 1956: Πλάτων Ν., Ανασκαφή Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης, ΠΑΕ 1956, p. 226–228.
Πλάτων 1957: Πλάτων Ν.Ε., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957, Κρητικά Χρονικά 11 (1957), p. 326–340.
Πλάτων 1958: Πλάτων Ν.Ε., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958 , Κρητικά Χρονικά 12 (1958), p. 459–483 .
Πλάτων 1959: Πλάτων Ν.Ε., Ανατολική Κρήτη, ΑΔ 16 (1960), p. 259–260.
Πλάτων 1960: Πλάτων Ν., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1960, Κρητικά Χρονικά 14 (1960), p. 504–527.
Πλάτων και Δαβάρας 1960: Πλάτων Ν. Ε. και Δαβάρας Κ., Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1960, Κρητικά Χρονικά 14 (1960), p. 504–527.
Πωλογιώργη 1983: Πωλογιώργη Μ., Αξός Μυλοποτάμου, ΑΔ 38 (1983) Β, p. 370.
Πωλογιώργη 1985: Πωλογιώργη Μ., Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο Κυδωνίας, ΑΔ 40 (1985) Α, p. 162–177.
Ρεθεμιωτάκης 1986: Ρεθεμιωτάκης Γ., Λύκτος, ΑΔ 41 (1986) Β, p. 222–224.
Ρεθεμιωτάκης και Δημοπούλου 1994–6: Ρεθεμιωτάκης Γ. και Δημοπούλου Ν, Κουνάβοι, Κρητική Εστία 5 (1994–1996), p. 315–317.
Σακελλαράκης 1986: Σακελλαράκης Γ., Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική από τις Αρχάνες , Κρητικά Χρονικά 27 (1986), p. 7–50.
Σταμπολίδης 1994: Σταμπολίδης Ν.Χ., Ελεύθερνα, Ρέθυμνο, 1994.
Σταμπολίδης 1996: Σταμπολίδης Ν.Χ., Αντίποινα, Ρέθυμνο, 1996.
Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998: Σταμπολίδης Ν. Χ και Καρέτσου, Ανατολική Μεσόγειος, Ηράκλειο, 1998.
Τζανακάκη 1997: Τζανακάκη Κ., Ερυθρόμορφες πελίκες στο Μουσείο Ρεθύμνου, p. 19–35, in Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη, Χανιά, 1997.
Τζεδάκις 1965: Τζεδάκις Ι., ΚΑ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων, Κρητικά Χρονικά 19 (1965), p. 294–299.
Τζεδάκις 1966: Τζεδάκις Ι., Τάφος Σκαφής Σελίνου, ΑΔ 21 (1966) Β2, p. 425–429.
Τζεδάκις 1969: Τζεδάκις Ι., Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, ΑΔ 24 (1969)Β2, p. 431–434.
Τζεδάκις 1970: Τζεδάκις Ι., Ανασκαφή Καστέλλου Βαρυπέτρου, ΑΔ 25 (1970) Β1, p. 468.
Τζεδάκις 1971: Τζεδάκις Ι., Ανασκαφή εις Αγίαν Ρουμέλην, ΑΔ 26 (1971) Β2, p. 511–512.
Τζεδάκις 1972: Τζεδάκις Ι., Καστέλλι Κισάμου, ΑΔ 27 (1972) Β2, p. 635–644.
Τζεδάκις 1973: Τζεδάκις Ι., Αλόιδες Μυλοποτάμου, ΑΔ 28 (1973) Β2, p. 583.
Τζεδάκις 1976: Τζεδάκις Ι., Κακοδίκι Σελίνου, ΑΔ 31 (1976) Β2, p. 368.
Τζιαφάλιας 1994: Τζαφάλιας Α., Άγιος Γεώργιος Λάρισας, p. 179–188, in Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975–1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Λυών 17–22 Απριλίου 1990, τόμος Β, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1994.
Τζιαφάλιας 1994a: Τζιαφάλιας Α., Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην Αρχαία Λάρισα, p. 153–178, in Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975–1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Λυών 17–22 Απριλίου 1990, τόμος Β, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1994.
Τσιποπούλου 1983: Τσιποπούλου Μ., Σταυρωμένο , ΑΔ 38 (1983) Β, p. 368–370.
Τσιποπούλου 1981: Τσιποπούλου Μ., Δαιδαλικά της συλλογής Κ. και Μ. Μητσοτάκη, ΑΑΑ 14 (1981), p. 276–293.
Χανιώτης 1987: Χανιώτης Α., Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη, p. 173–284, in Κρήτη: Ιστορία

και Πολιτισμός, Τόμος Πρώτος, Παναγιωτάκης Ν. Μ. (ed), Ηράκλειο, 1987.
Χατζή–Βαλλιάνου 1995: Χατζή–Βαλλιάνου Δ., Ακρόπολη Σμαριού, ΑΔ 50 (1995), p. 778–786.
Χατζή–Βαλλιάνου 1996: Χατζή–Βαλλιάνου Δ., Ακρόπολη Σμαριού, ΑΔ 51 (1996), p. 665–670.
Χατζή–Βαλλιάνου 2001: Χατζή–Βαλλιάνου Δ., Ομηρικά στοιχεία στην Ακρόπολη Σμαριού, p. 136–137, in θ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 1–6 Οκτ. 2001. Περιλήψεις–Abstracts. Ηράκλειο, 2001
Χατζηδάκη 1987: Χατζηδάκη Ε., Φαλάσαρνα, ΑΔ 42 (1987) B2, p. 566–577.

Antonios Kotsonas

ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ–ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ*

Το Ανακτόριο[1] βρίσκεται στα βόρεια παράλια της Ακαρνανίας και συγκεκριμένα στο νοτιοανατολικό μυχό του προκόλπου του Αμβρακικού, στον όρμο του Αγ. Πέτρου, ο οποίος περικλείεται δυτικά από το ακρωτήριο Άκρα (Πούντα) και ανατολικά από το ακρωτήριο Παναγιά. Τα ερείπια της πόλης είναι ορατά στο λόφο Καστρί και στη θέση Άγιος Πέτρος κοντά στο σημερινό οικισμό Νέας Καμαρίνας Βονίτσης (**εικ. 2**). Είναι μια από τις τρεις σημαντικές αποικίες που ίδρυσαν οι Κορίνθιοι στο Ακαρνανικό έδαφος.[2] Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, η Κόρινθος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο και ήδη από τον 9ο αι. π.Χ. ίδρυσε αποικίες στις ακτές του Ιονίου μέχρι την Αδριατική. Όταν τον 8ο αι. π.Χ. ιδρύει την Κέρκυρα, εδραιώνει την κυριαρχία της και στρέφει το ενδιαφέρον της ακόμα δυτικότερα, ιδρύοντας τις Συρακούσες στην απέναντι ακτή της Σικελίας. Στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., δηλαδή στην εποχή του Κυψέλου, καθώς και στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. (Κυψελίδες) οργανώνεται συστηματικός αποικισμός στα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας, της Ηπείρου και της Αδριατικής.[3]

Σύμφωνα με το Θουκυδίδη το Ανακτόριο ιδρύθηκε από το νόθο γιο του τυράννου Κυψέλου της Κορίνθου Εχιάδη γύρω στα 630 π.Χ. Τα ονόματα των άλλων δύο νόθων γιων του Κυψέλου συνδέονται με δύο ακόμα αποικίες της Κορίνθου, με τη Λευκάδα ο

---

* Αφορμή για την συγγραφή του κειμένου στάθηκε διάλεξη, που πραγματοποιήθηκε στο Θεοφάνειο Πνευματικό Κέντρο Πρεβέζης, μετά από πρόσκληση του Ιδρύματος «ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ». Ευχαριστούμε θερμά τον Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρο Κολώνα, ο οποίος μας παραχώρησε, απλόχερα όπως πάντα, την άδεια για μελέτη και δημοσίευση του ανασκαφικού και φωτογραφικού υλικού των εργασιών του έτους 1995 και των αεροφωτογραφιών Ανακτορίου και Ακτίου από το προσωπικό του αδημοσίευτο αρχείο και τον Διευθυντή της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλο για τη θερμή του υποστήριξη και τις κάθε είδους διευκολύνσεις που μας παρείχε για τις ανάγκες αυτής της δημοσίευσης. Ο αρχαιοφύλακας Αναστάσιος Κύρκος ήταν ο ακούραστος και πάντα πρόθυμος συνεργάτης μας μέχρι την συνταξιοδότησή του το 1994. Η πολύχρονη πείρα και οι γνώσεις του ήταν για μας πολύτιμη βοήθεια. Ιδιαίτερα θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το συντηρητή της Εφορείας Βασίλειο Κύρκο για τις ποικίλες και σημαντικές πληροφορίες που μας παρείχε, ως άριστος γνώστης της περιοχής, καθώς επίσης τις σχεδιάστριες Κωνσταντίνα Στασινού, Μαρία Γκολφινοπούλου, την δακτυλογράφο Βασιλική Χριστοπούλου και τους φύλακες Γιάννη Σίσκα, Παναγιώτη Τηγάνη και Λάμπρο Ζήση.

[1] G. Hirschfeld, *R.E.*, 1,2, 1894, λ. *Ανακτόριον*, 2051.

[2] Για τις αποικίες των Κορινθίων στο Ακαρνανικό έδαφος βλ. Ν. Φαράκλας, *Σόλλιον, Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο, 21–23 Οκτωβρίου 1988, Αγρίνιο 1991, σελ. 221 κ.ε. Schoch 1997, σελ. 17 κ.ε.

[3] Τζουβάρα–Σούλη 1991, σελ. 149, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Πυλάδης και με την Αμβρακία ο Γόργος.[4] Στην αρχή της ίδρυσής της είχαν μεταφερθεί και κάτοικοι της Κέρκυρας, δηλαδή ήταν κοινή αποικία Κορινθίων και Κερκυραίων.[5]

Πρώτος ο Ηρόδοτος μνημονεύει τους Ανακτοριείς[6] για τη συμμετοχή τους στη μάχη των Πλαταιών. Το όνομά τους ΓΑΝΑΚΤΟΡΙΕΣ αναγράφεται στο χάλκινο κίονα πάνω στον οποίο στήθηκε ο χρυσός τρίποδας στους Δελφούς[7] προς τιμήν του Απόλλωνα και στο βάθρο του αγάλματος του Διός στην Ολυμπία.[8] Το 432 π.Χ. στην είσοδο του Αμβρακικού, προ του Ανακτορίου, έλαβε χώρα ναυμαχία μεταξύ Κορινθίων και Κερκυραίων, κατά την οποία οι Κορίνθιοι νικήθηκαν.[9] Το 425 π.Χ. αφού οι Κορίνθιοι εκδιώχθηκαν από την πόλη, παραδόθηκε στους Αθηναίους και στους Ακαρνάνες, συνοικίστηκε απ' αυτούς και έκτοτε ο πληθυσμός της αναφέρεται ως καθαρά ακαρνανικός.[10] Στον κατάλογο των Θεωροδόκων της Νεμέας[11] καθώς επίσης και σ' εκείνο του Άργους[12] αναφέρεται το Ανακτόριο μαζί με άλλες σημαντικές πόλεις της Ακαρνανίας. Με την ίδρυση της Νικόπολης οι περισσότεροι κάτοικοί της αναγκάζονται να μετοικίσουν και να εγκατασταθούν στη νέα πόλη και παρόλο που ο πληθυσμός της ελαττώθηκε, άνθισε ως μεγάλο εμπορικό λιμάνι. Ο Στράβων αναφέρει χαρακτηριστικά «... Ἀνακτόριόν τε ἐπὶ χερρονήσου ἱδρυμένον Ἀκτίου πλησίον, ἐμπόριον τῆς νῦν ἐκτισμένης ἐφ' ἡμῶν Νικοπόλεως...».[13] Το Ανακτόριο είχε ευνοϊκή θέση για το εμπόριο, δεν είχε όμως μεγάλες εκτάσεις εύφορης γης για καλλιέργεια. Οι κάτοικοι θα πρέπει ευθύς εξαρχής, εκτός από το εμπόριο και τη ναυτιλία, να ασχολούνταν με την αλιεία, την κτηνοτροφία και την υλοτομία. Εξάλλου η περιοχή μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα είχε πολλά δάση, τα οποία οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν. Η ξυλεία ήταν κατάλληλη ακόμα και για την επισκευή και κατασκευή πλοίων.[14] Το Ανακτόριο έκοψε νομίσματα από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και συγκεκριμένα κορινθιακούς στατήρες που φέρουν στον εμπροσθότυπο Πήγασο και στον οπισθότυπο κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, βάσει του κορινθιακού σταθμητικού κανόνα. Τα αργυρά νομίσματά της, ως αποικίας, ξεχωρίζουν απ' αυτά της Κορίνθου ως προς την αντικατάσταση του αρχικού ϙ (Koppa) από το αρχικό του εθνικού του ονόματος της αποικίας, π.χ. Λευκάς (Λ), Αμβρακία (Α), Ανακτόριον[15] (F). Στον 4ο αι. π.Χ. (350–300) συνεχίζει να κόβει στατήρες και μικρότερες υποδιαιρέσεις με τους ίδιους τύπους (Πήγασος / Αθηνά) που στον εμπροσθότυπο κάτω

---

4 Pritchett 1992, σελ. 100.

5 Θουκ. 1.55 και Schoch 1997, σελ. 20.

6 Ηρόδοτος, 9.28–31.

7 Παυσανίας, *Φωκικά*, 10.13.9.

8 Παυσανίας, *Ηλειακά*, 5.23.2.

9 Θουκυδίδης, 1.29 και Schoch 1997, σελ. 20.

10 Θουκυδίδης, 4.49.

11 S.G. Miller, The Theorodokoi of the Nemean Games, *Hesperia* 57, 1988, σελ. 148.

12 P. Charneux, Liste Argienne de Thearodoques, *BCH* 90, 1966, σελ. 157.

13 Στράβων, 10.2.2. Πετρόπουλος 1991, σελ. 106. Büscher 1996, σελ. 145–148.

14 Pritchett 1992, σελ. 99. Εξάλλου η αλιεία είναι μια από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων και πηγή εμπορίου ακόμα και σήμερα. Σε ό,τι αφορά στην εποχή της Βενετοκρατίας για τις ίδιες ασχολίες των κατοίκων πρβλ. Π. Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684–1699)*, Θεσσαλονίκη 1983 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σελ. 88 κ.ε.

15 *BMC, Corinth, Colonies of Corinth*, σελ. lviii. Για τους στατήρες κορινθιακού τύπου του Ανακτορίου πρβλ. C.M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1976, σελ. 125 κ.ε.

από τον Πήγασο φέρουν τα μονογράμματα *Α*, Ά ή Α, ΑΝ ή ΑΝΑ.[16] Σε χάλκινη κοπή του 3ου–2ου αι. π.Χ. απαντά στην εμπρόσθια όψη η κεφαλή του Απόλλωνος δαφνοστεφανωμένη και στην οπίσθια εικονίζεται λύρα και η επιγραφή ΑΝΑΚΤΟΡΙΕΩΝ.[17]

Τα ερείπια της πόλης αυτής περιέγραψαν οι E. Oberhummer[18] και W.M. Leake,[19] ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1809 και μας παραδίδει το πρώτο σχεδιάγραμμα της οχύρωσης. Μετά από αυτόν, οι L. Heuzey,[20] F. Noack, ο οποίος μελέτησε και αποτύπωσε τις οχυρωμένες πόλεις της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας,[21] καθώς και ο N.G.L. Hammond.[22] Σύντομη αλλά ουσιαστική αναφορά είναι και αυτή του Ανδρέα Ν. Σκιά.[23] Μια βραχώδης προεξοχή, μεταξύ δύο μικρών κολπίσκων, του κόλπου του Αγ. Δημητρίου στα βόρεια και του ευλίμενου ορμίσκου του Αγ. Πέτρου στα νότια, αποτελεί την αρχαία ακρόπολη, που σήμερα ονομάζεται «Καστρί». Στην προεξοχή αυτή ο W.M. Leake είδε κυκλικό περίβολο (περίβολος ακρόπολης). Στα νότια είδε ένα ακόμα περίβολο, μεγαλύτερο του προηγούμενου, που ακολουθεί το φρύδι μικρών υψωμάτων, τα οποία περιβάλλουν χαμηλή λεκάνη στη παραλία του νοτιότερου κολπίσκου, όπου υπάρχει και το εκκλησάκι του Αγ. Πέτρου. Προφανώς είδε τον περίβολο της πόλης, που κατ' αυτόν είχε έκταση λιγότερη από 2 μίλια. Ο ίδιος σημειώνει ότι το τείχος στα περισσότερα σημεία ανιχνεύεται μόνον στα θεμέλιά του. Στο νότιο τμήμα του εντόπισε την παρουσία πύργων. Μεταξύ της ακρόπολης και της χαμηλής πεδινής έκτασης στα νότια, όπου παρεμβάλλεται και έλος, είδε θεμέλια από τον περίβολο ενός ναού. Ο L. Heuzey, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1856, τονίζει τη σπουδαιότητα της πόλης και σημειώνει ότι ορισμένα από τα ερείπια που είδε ο W.M. Leake έχουν εξαφανισθεί, γιατί το υλικό χρησιμοποιήθηκε από τον Αλή Πασά, για την κατασκευή των οχυρώσεων της περιοχής.[24]

Με βάση όσα αναφέρουν οι περιηγητές και το μικρό σχεδιάγραμμα, που παραθέτει ο W.M. Leake, πραγματοποιήσαμε επανειλημμένες επισκέψεις στο χώρο. Επισημάναμε τα ήδη γνωστά αλλά εντοπίσαμε και νέα στοιχεία κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της πόλης. Τα δεδομένα αυτά μαζί με εκείνα των λίγων σωστικών ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν παλιότερα, κυρίως από τους Κ. Ρωμαίο και Σ. Δάκαρη,

---

[16] *BMC*, *ό.π.*, σελ. 118, αρ. 34, πίν. XXXII, αρ. 2.

[17] *BMC, Thessaly to Aetolia*, σελ. 171, αρ. 3, πίν. XXVII, αρ. 11.

[18] E. Oberhummer, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum*, 1887.

[19] Leake 1967, σελ. 493–494.

[20] Heuzey 1860, σελ. 383 κ.ε.

[21] F. Noack, Untersuchungen und Aufnahmen griechischer Stadt und Burgruinen im westlichen Lokris, Aetolien und Akarnanien, *AA*, 1897, σελ. 80–83. Το σχέδιο του F. Noack δεν είναι στη διάθεσή μας. Μέρος των σχεδίων αυτών χάθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. Ernst Kirsten, The Origins of the First Inhabitants of Nikopolis, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, 23–29 Σεπτεμβρίου 1984, Πρέβεζα 1987, σελ. 96. Peter Funke, New Historical–Archeological Research on the Ancient Polis Stratos, στον τόμο *Foundation and Destruction, Nikopolis and Northwestern Greece*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Athens 2001, vol. 3, σελ. 189–203, υποσ. 6).

[22] Hammond 1967, σελ. 62.

[23] Σκιάς 1892, σελ. 50–51.

[24] Heuzey 1860, σελ. 384. Το ίδιο αναφέρει και ο Σκιάς 1892, σελ. 51, ο οποίος στην παραλία του Αγ. Πέτρου είδε εγκαταλελειμμένο σωρό λίθων από αρχαία οικοδομήματα, που επρόκειτο να μεταφερθεί στην Πρέβεζα. Η μεταφορά του υλικού, όπως συμπεραίνουμε, θα πρέπει να γινόταν δια θαλάσσης και όχι δια ξηράς.

σημειώνονται στο χάρτη που παραθέτουμε (**εικ. 2**). Μας επιτρέπουν πλέον να ανιχνεύσουμε τη χωροταξική εικόνα της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της. Ειδικότερα δε, σε ό,τι αφορά στην οχύρωσή της οι καθαρισμοί και οι μικρές τομές που πραγματοποιήθηκαν το 1995 σε ένα τμήμα της, μας απέφεραν τα πρώτα στοιχεία με μικρό μεν αλλά σημαντικό κέρδος για την ταυτότητα της πόλης. Για το σχέδιο της οχύρωσης έχει χρησιμοποιηθεί ως υπόβαθρο απόσπασμα χάρτη Γ.Υ.Σ. κλ.1:5.000. Τα στοιχεία έχουν τοποθετηθεί με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια, όχι όμως την απόλυτη. Η πορεία των τειχών σημειώνεται με διακεκομμένη γραμμή, γιατί δεν είναι παντού ορατή. Πλήρης αποτύπωση με σύγχρονο τρόπο πραγματοποιήθηκε μόνο στο τμήμα εκείνο της οχύρωσης, όπου έγιναν και οι εργασίες το 1995.

Ο λόφος «Καστρί», όπου και η ακρόπολη, με ύψος 32 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, περικλείεται από ένα κυκλικό περίβολο (**εικ. 2**), τον οποίο ονομάζουμε συμβατικά α΄ περίβολο. Ανιχνεύεται μόνο στα θεμέλιά του και η πορεία του δεν είναι συνεχής. Προς τα νότια σώζεται λίγο καλύτερα, δηλαδή σε ύψος ενός δόμου ορατού πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Τα πρανή γύρω από την ακρόπολη περιβάλλονται από μια δεύτερη οχύρωση (**εικ. 2**), που συμβατικά ονομάζουμε β΄ περίβολο. Στο εσωτερικό του περιβόλου αυτού, που επίσης παρακολουθείται μετά δυσκολίας στο μεγαλύτερο μήκος της πορείας του, είναι ορατά θεμέλια κτηρίων, των οποίων η θέση είναι ενδεικτική στο τοπογραφικό διάγραμμα, πάνω σε αναλήμματα και σε μεγάλη πυκνότητα (**εικ. 2**). Ξεχωρίζουν ακόμη τα ίχνη τριών δεξαμενών ορθογώνιας κάτοψης, απαραίτητων για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων σε νερό. Σε ένα σημείο στα νότια ο β΄ περίβολος διακρίνεται λίγο καλύτερα. Είναι ορατά και τα δύο μέτωπά του σε μήκος 15 μ. και το πλάτος του είναι 1,50 μ. Στο τμήμα αυτό ανιχνεύεται και ένας πύργος ορθογώνιας κάτοψης. Ένας ευρύτερος περίβολος, έστω γ΄ περίβολος, ο οποίος ίσως είναι μεταγενέστερος του προηγουμένου,[25] περιτρέχει στα νότια μία ευρύτερη περιοχή. Η πορεία του ακολουθεί την γραμμή των γηλόφων που περιβάλλουν το έλος και τον ορμίσκο του Αγ. Πέτρου. Δεν είναι παντού ορατός, εκτός της δυτικής πλευράς, όπου διακρίνεται λίγο καλύτερα. Δεν εξέχει πάνω από την επιφάνεια του σημερινού εδάφους. Το τείχος του περιβόλου αυτού περιέτρεχε την πόλη σε μήκος 1.230 μ. περίπου, ορίζοντας τον εντός του οχυρωματικού περιβόλου χώρο της. Το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής πλευράς του αποτελείται από δύο ευθύγραμμα τμήματα, εκ των οποίων το προς νότον διακρίνεται καλύτερα. Στην πλευρά αυτή είναι ορατοί τέσσερις πύργοι (**εικ. 2**) και μια πύλη, η δυτική (πύλη 1). Ασφαλώς ήταν προσανατολισμένη προς την αρχαία οδό που οδηγούσε στο Άκτιο και διερχόταν μέσα από το δυτικό νεκροταφείο. Βρίσκεται μεταξύ δύο πύργων, στο μέσον περίπου του μεσοπυργίου διαστήματος. Στη νοτιοδυτική γωνία το τείχος έχει το περίγραμμα ενός Π και στα άκρα των κεραιών υπάρχουν τέσσερις πύργοι (συμπεριλαμβανομένου και του τετάρτου της δυτικής πλευράς). Οι πύργοι αυτοί επιτρέπουν πλήρη επιτήρηση της ευρύτερης και της εγγύς των τειχών περιοχής. Η νότια πλευρά αποτελείται και αυτή από δύο ευθύγραμμα τμήματα και προς τα δυτικά σώζει τρεις πύργους, που απέχουν μεταξύ τους 60 μ. Σε απόσταση 120 μ. περίπου από τον τελευταίο (πύργος 9) υπάρχει δεύτερη πύλη (πύλη 2), η οποία θα πρέπει να εξυπηρετούσε τις ανάγκες της πόλης προς τα νότια και ήταν προσανατολισμένη προς το

[25] Δάκαρης 1953–54, σελ. 78.

νότιο νεκροταφείο. Η ανατολική πλευρά, στην οποία έγιναν εργασίες καθαρισμού[26] σε μήκος 230 μ. και λίγες τομές, που είχαν σκοπό τον εντοπισμό της πορείας καθώς επίσης τη μορφή και την κατασκευή του, σχηματίζει τεθλασμένη γραμμή αποτελούμενη από τρία ευθύγραμμα τμήματα. Στο νοτιότερο σώζονται δύο πύργοι ορθογώνιας κάτοψης. Ο νοτιότερος, με τον αρ.10 στο σχέδιο (**εικ. 3**), διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση σε αντίθεση με το βορειότερο, του οποίου διακρίνονται ελάχιστα ίχνη (πύργος 11;). Σε απόσταση 12,25 μ. από τον πύργο 10 αποκαλύφθηκε «πλάγια» πύλη[27] (πύλη 3) ορατού εσωτερικού πλάτους 3 μ. (**εικ. 3**). Λίγο βορειότερα ήρθαν στο φως τα ίχνη μίας ακόμα πύλης (πύλη 4), η οποία ίσως να ήταν προσανατολισμένη προς την οδό που οδηγούσε σε ένα από τα λιμάνια της πόλης. Στο τελευταίο ευθύγραμμο τμήμα της ανατολικής πλευράς αποκαλύφθηκε «άνοιγμα», το οποίο προϋποθέτει την παρουσία μιας ακόμη πύλης (πύλη 5), η οποία λόγω της θέσης της πρέπει να είναι προσανατολισμένη προς οδό που οδηγεί στο ανατολικό νεκροταφείο. Στον όρμο του Αγ. Πέτρου κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας είναι ορατό τμήμα τείχους(;), το οποίο εάν ανήκει στην οχύρωση θα πρέπει να ενώνει το ΒΔ άκρο του γ΄ περιβόλου με τον β΄ περίβολο.[28] Εξωτερικά του νότιου τμήματος της ανατολικής πλευράς του υπάρχουν ίχνη παρουσίας ενός ακόμη περιβόλου (εξωτερικός περίβολος(;), **εικ. 2**). Οι πύλες δεν προστατεύονται άμεσα από τους πύργους που βρίσκονται εκατέρωθεν αυτών. Είναι τοποθετημένες στο μέσον περίπου μεσοπυργίου διαστήματος.[29] Όλοι οι πύργοι είναι προεξέχοντες του τείχους και εφαπτόμενοι της εξωτερικής παρειάς.[30] Είναι γνωστό ότι οι τετράγωνοι και οι ορθογώνιοι πύργοι είναι πιο συχνοί στις οχυρώσεις από τους κυκλικούς, γιατί παρά τα μειονεκτήματά τους από στρατηγικής πλευράς, είναι πιο εύκολοι στην κατασκευή.[31] Δεν εντοπίσαμε είσοδο ή έστω πυλίδα, μέσω της οποίας θα επικοινωνούσε η ακρόπολη με το β΄ περίβολο και αυτός με το γ΄.

Οι λίγες τομές που πραγματοποιήσαμε, εγκάρσια στο τείχος, μας απέδωσαν στοιχεία και για την κατασκευή του. Μπορούμε λοιπόν να διατυπώσουμε μερικές πρώτες παρατηρήσεις. Ακολουθεί τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και είναι κτισμένο από ντόπιο ασβεστόλιθο. Στην περιοχή υπάρχει άφθονο υλικό κατάλληλο για τέτοια χρήση. Πιθανοί χώροι προέλευσης και εξόρυξης του υλικού είναι το όρος Αχείμαστος ή η περιοχή γύρω από τη λίμνη Λινοβρόχι Λιβαδάκου (**εικ. 1**), δεν αποκλείονται όμως και οι περιοχές της Ορνίτσας και του Αμαδερού.[32] Έχει πλάτος 3,20 μ. Αποτελείται από δύο λίθινες παρειές (parements) και σώζεται σε ύψος ενός ή δύο δόμων (0,70 μ.). Το πλάτος του είναι σχεδόν διπλάσιο απ' αυτό του β΄ περιβόλου. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί λίθοι, ως επί το πλείστον μεγάλοι (μεγ. μήκ.1,80 μ.), αλλά και μεσαίου

---

[26] Οι εργασίες αυτές επρόκειτο να πραγματοποιηθούν στο πλαίσιο που προέβλεπε η Προγραμματική Σύμβαση του Αμβρακικού, πλην όμως αυτές έγιναν αργότερα. Σχετικά με τις εργασίες της Σύμβασης βλ. Κολώνας 1997, σελ. 49–83.

[27] Πλάγια πύλη συναντάται και στην οχύρωση της αρχαίας Λιμναίας (παράκτιο τμήμα), βλ. Σαραγά 1991, σελ. 219.

[28] Η υπόθεση αυτή θα πρέπει να επαληθευθεί ανασκαφικά. Δεν αποκλείεται η κατασκευή αυτή να έχει σχέση με λιμενική εγκατάσταση.

[29] Αυτό διαπιστώνεται με βεβαιότητα για την πύλη 1.

[30] Πρβλ. το παράδειγμα της αρχαίας Λιμναίας στη σημερινή Αμφιλοχία, Κολώνας 1997, σελ. 68 και Σαραγά 1991, σελ. 217.

[31] Πρβλ. Adam 1982, σελ. 48–49.

[32] Μέχρι πρόσφατα λειτουργούσαν λατομεία και στον Αχείμαστο και στον Αμαδερό.

μεγέθους. Το ενδιάμεσο τμήμα του συμπληρώνεται με πέτρες διαφόρων μεγεθών και λατύπη, σε μερικά σημεία όμως το γέμισμα αποτελεί και ο ίδιος ο φυσικός βράχος. Οι λίθοι των δύο παρειών είναι τοποθετημένοι παρά μήκος (δρομικοί) και φορμηδόν (διάτονοι)[33] και εδράζονται, ανάλογα με τη σύσταση του εδάφους, είτε σε φυσικό βράχο (**εικ. 5**), όπου υπάρχει, ο οποίος διαμορφώνεται κατάλληλα, προκειμένου να εφαρμόσουν οι ογκόλιθοι, είτε σε μικρό λιθολόγημα στο μαλακό έδαφος για σταθερότερη έδραση. Οι λίθοι εξωτερικά δεν έχουν αυστηρή εφαρμογή και το διάκενο συμπληρώνεται με κόκκινο σκληρό χώμα. Σ' ένα μόνο σημείο του τείχους εντοπίσαμε μεγάλο λίθο (μήκ.1,50 μ.), ο οποίος αποτελούσε εγκάρσιο τοίχο (ζεύγμα),[34] που θα πρέπει να έδενε τις εξωτερικές παρειές του τείχους. Ο πύργος 10 έχει εξωτερικές διαστάσεις 8 x 3,20 μ. Στην ανατολική πλευρά του διατηρούνται τρεις σειρές δόμων, συνολικού ύψους 0,87 μ. Στη νότια στενή πλευρά, το μήκος του είναι μικρότερο (1,90 μ.) γιατί στο σημείο αυτό υπάρχει ο φυσικός βράχος της περιοχής, ο οποίος είναι διαμορφωμένος κατάλληλα, ώστε να δεχθεί λίθους της ανωδομής του, που σήμερα λείπουν. Το κομμάτι αυτό του βράχου έχει ενσωματωθεί και στον πυρήνα του τείχους. Η λιγοστή φθαρμένη κεραμική του 4ου–3ου αι. π.Χ. που προέρχεται από τις τομές, δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς την χρονολόγησή του. Η περαιτέρω έρευνα και η αποκάλυψή του θα προσδιορίσει επακριβώς την χρονολογία κατασκευής του. Θα πρέπει να επισημάνουμε πάντως, ότι όλες οι τομές μας απέδωσαν πληθώρα θραυσμάτων κεραμίδων στέγης κορινθιακού τύπου, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το τείχος ήταν στεγασμένο.[35] Επιφανειακή περισυλλογή οστράκων, όχι μόνο από τον καθαρισμό του τείχους αλλά κυρίως από την περιοχή της ακρόπολης, επιβεβαιώνει την άποψη χρήσης του χώρου από τους αρχαϊκούς (**εικ. 4**) έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε όλη την έκταση που περικλείεται από τον γ΄ περίβολο είναι ορατά πλήθος κτηρίων. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρουσιάζεται γύρω από την παραλιακή ζώνη του ευλίμενου ορμίσκου του Αγ. Πέτρου, ενώ πολλά στοιχεία είναι κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ένα λιμάνι του Ανακτορίου θα πρέπει να υπήρχε στον ορμίσκο αυτό. Τα οικοδομήματα της παραλιακής ζώνης πιθανόν να ανήκουν στην αγορά; (**εικ. 2**). Στο σημείο αυτό ξεχωρίζει κτήριο από ορθογώνιες λιθόπλινθους (**εικ. 6**), πρόχειρο σχεδιάγραμμα του οποίου παραθέτει ο Φ. Πέτσας[36]. Στην αγορά(;) και στο λιμάνι φαίνεται να οδηγούν δύο αρχαίοι δρόμοι, οι οποίοι διέρχονται από τις πύλες 4 και 5. Ειδικότερα η πορεία του δρόμου που διέρχεται από την πύλη 4 εύκολα διαπιστώνεται. Σ' αυτό μας βοηθά η διάταξη κτηρίων εκατέρωθεν αυτού, τα οποία σώζουν τα κατώφλια εισόδου τους απευθείας από τον δρόμο. Γύρω από τη φυσική πηγή[37] (**εικ. 2**) καθώς και από το εκκλησάκι του Αγ. Πέτρου υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. Ανατολικά του έλους είναι ορατός τοίχος οικοδομήματος, διεύθυνσης Β–Ν, με απόκλιση προς ανατολάς,

---

[33] Πρβλ. Α.Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, τεύχος 2, Αθήνα 1958, σελ. 228.

[34] Ανάλογα παραδείγματα είναι συχνά, π.χ. για τα Μέγαρα βλ. Π. Ζορίδης, Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων, *ΑΕ* 1985, σελ.227.

[35] Πρβλ Adam 1982, σελ. 36 κ.ε. Δεν αποκλείεται η συσσώρευση μεγάλης ποσότητας πηλού, που βρέθηκε 160 μ. βόρεια της πλάγιας πύλης και πάνω στον άξονα του τείχους, να ανήκει σε πλίνθους της ανωδομής του. Στο σημείο αυτό δεν έγινε ανασκαφή, η οποία θα επιβεβαίωνε την υπόθεσή μας.

[36] Φ. Πέτσας, Ανακτόριον, *ΑΔ* 26, 1971, Β2 Χρον., σελ. 324, σχ. 7.

[37] Σήμερα οι ντόπιοι την πηγή αυτή την ονομάζουν «Κυρά Ελένη».

μήκους άνω των 150 μ.[38] Πολλά θεμέλια κτηρίων βρίσκονται στις θέσεις «Τσιρνόκος», «Στάλος», «Καπότι» και «Λαγκάδα». Ειδικότερα στην τελευταία είναι ορατό πηγάδι (ή δεξαμενή;). Τα κτήρια αυτά, πιθανότατα ιδιωτικές κατοικίες, βρίσκονται στο φρύδι των γηλόφων στα νότια του Αγ. Πέτρου, δηλαδή είναι υπερυψωμένα σε σχέση με το χώρο της αγοράς. Για την εξυπηρέτηση του τμήματος αυτού της πόλης ίσως να υπήρχε δρόμος με κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς, διερχόμενος από την πύλη 3 και κατευθυνόμενος προς την πύλη 4.

Η παρουσία ιερών και άλλων ορατών κτηρίων έξω από τα τείχη της πόλης καθώς και η επισήμανση ενδείξεων σε μια μεγάλη ακτίνα, που προέκυψαν μετά από αυτοψία στο χώρο, μας πιστοποιούν το εύρος της. Στην παραλιακή ζώνη αρχαιότητες εντοπίζονται στην περιοχή της σύγχρονης Βόνιτσας, τόσο στην παραλία,[39] όσο και στην θάλασσα (**εικ. 1, θέση 1**). Στο παρελθόν έχουν περισυλλεγεί όστρακα προϊστορικών χρόνων και κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας είναι ορατοί τοίχοι κτηρίων. Η συνοικία Μπούχαλη της Βόνιτσας (**εικ. 1, θέση 2**) έχει δώσει στο παρελθόν αρχαιότητες.[40] Δυτικότερα στην παράλια περιοχή της λιμνοθάλασσας Λιμένι (**εικ. 1, θέση 3**) είναι ορατό αρχαίο υλικό (λιθόπλινθοι σε σειρά), που ίσως σχετίζεται με ένα ακόμα λιμάνι του Ανακτορίου. Το σημείο αυτό είναι προστατευμένο από τους ανέμους σε αντίθεση με τον όρμο του Αγ. Πέτρου, που είναι εκτεθειμένος.[41] Άλλωστε κοντά στη θέση αυτή βρισκόταν το λιμάνι της Βόνιτσας (**εικ. 1, θέση 4**), δυτικά του Κάστρου (**εικ. 1, θέση 5**), την περίοδο της Βενετοκρατίας.[42] Σήμερα οι ψαράδες της Βόνιτσας έχουν τη θέση αυτή ως αγκυροβόλιο για τα πλοιάριά τους. Λίγες ενδείξεις κατοίκησης (διάσπαρτη κεραμική) υπάρχουν και γύρω από τον όρμο του Αγ. Μάρκου (**εικ. 1, θέση 6**). Στην κορυφή του λόφου, στο ακρωτήρι Παναγιά, όπου και η γνωστή βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας και στα ανατολικά ομαλά πρανή του (και όχι στα δυτικά, γιατί η περιοχή είναι απόκρημνη), υπάρχει άφθονη επιφανειακή μελαμβαφής κεραμική[43] (**εικ. 1, θέση 7**). Αρχαιότητες παρατηρούνται και στο νησί Κέφαλος (**εικ. 1, θέση 8**). Είναι ορατό διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Από εδώ προέρχεται και ηλιακό ρολόι ρωμαϊκών χρόνων, που βρίσκεται στο Μουσείο Θυρρείου σήμερα. Το νησί είναι κυρίως γνωστό για την παρουσία παλαιοχριστιανικών βασιλικών.[44] Στην παραλία του όρμου Παλιόβαρκα, καθώς επίσης επάνω στο ύψωμα Σκεπαστό[45] (**εικ. 2, θέσεις 9 και 10 αντίστοιχα**) υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις, κεραμίδια στέγης και κεραμική. Σχεδόν όλη η παράκτια περιοχή από τον όρμο του Αγ. Δημητρίου (**εικ. 1, θέση 11**) με κατεύθυνση

---

[38] Πιθανόν να πρόκειται για τον ίδιο τοίχο οικοδομήματος που αναφέρει και ο Σκιάς, ο.π., σελ. 51, υποσ. 4.

[39] Πρβλ. Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

[40] Βλ. παρακάτω περισυλλογή αρχαίων.

[41] Το ίδιο παρατήρησε και ο Hammond, ο.π., σελ. 62–63.

[42] Για τη Βόνιτσα και το λιμάνι της την περίοδο αυτή βλ. Α.Π. Αρχοντίδης, *ό.π.*, σελ. 67.

[43] Μ. Σταυροπούλου–Γάτση, Θέση Παναγιά περιοχής Βονίτσης, *ΑΔ* 49, 1994, Β1 Χρον., σελ. 247.

[44] Βλ. Χ. Ν. Μπάρλα, *ΠΑΕ* 1965, σελ. 77 κ.ε., 1966, σελ. 95 κ.ε., 1967, σελ. 28 κ.ε., 1968, σελ. 16 κ.ε. Δ. Πάλλας, Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σελ. 227. Α.Γ. Μουτζάλη, Ιστορικογεωγραφικά των Ιονίων Νήσων Καλάμου και Καστού, *Πρακτικά 4ου Πανιονίου Συνεδρίου*, Ζάκυνθος 1997, υπό έκδοση, όπου αναφέρεται στον παλαιοχριστιανικό οικισμό του νησιού.

[45] Μ. Σταυροπούλου–Γάτση, *ΑΔ* 54, 1999, Β΄ Χρον., τόμος υπό εκτύπωση.

προς το Άκτιο[46] παρουσιάζει διάσπαρτη κεραμική. Στην παράκτια ζώνη εκτείνονται τόσο το ανατολικό όσο και το δυτικό νεκροταφείο.

Στη θέση «Αράπης»[47] ο Κ. Ρωμαίος ανέσκαψε ναΐσκο, διαστάσεων 6,25 x 4,10 μ. με πρόναο σε κακή κατάσταση (**εικ. 1, θέση 12**). Συγκέντρωσε πολλά τμήματα αναθηματικών στηλών, δυστυχώς χωρίς το όνομα της θεότητας. Σε μία από αυτές υπάρχει η επιγραφή ΔΑΣΙΜΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ με γράμματα του 3ου αι. π.Χ. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων ήταν ειδώλια. Ένα εξ αυτών απεικονίζει την γλαύκα. Ίχνη δύο ακόμα ιερών(;) βρίσκονται το ένα στα νότια, εκτός του νοτίου σκέλους του γ΄ περιβόλου και όχι πολύ μακριά από την πύλη 2 και το άλλο έξω από το ανατολικό σκέλος, σε απόσταση 800 μ. περίπου από αυτό, στη θέση Άγ. Δημήτριος[48] (**εικ. 1, θέσεις 13 και 14 αντίστοιχα**). Και στα δύο ιερά(;) εντοπίσαμε την παρουσία μεγάλων κατωφλίων. Κατά τον Κ. Ρωμαίο στην επικράτεια του Ανακτορίου ανήκε και η θέση Σπαρτάρι της Βόνιτσας (**εικ. 1, θέση 15**), απ' όπου προέρχεται επιτύμβιο ανάγλυφο εξαιρετικής αττικής τέχνης του 2ου μισού του 4ου αι. π.Χ., μέγιστου ύψους 1,42 μ. και πλ. 0,84 μ. από πεντελικό μάρμαρο. Παρουσιάζει γυναικεία μορφή που φέρει χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο με πλούσιες πτυχές και κάθεται σε θρόνο (Μουσείο Θυρρείου, αρ. ευρ. 58, **εικ. 7**).[49] Σύγχρονοι μελετητές όμως θεωρούν ότι τόσο η θέση Σπαρτάρι όσο και η γειτονική Μαγούλα (**εικ. 1, θέση 16**), όπου υπάρχει περίβολος και ιερό, ανήκουν στην αρχαία πόλη Ηράκλεια, το τείχος της οποίας βρίσκεται στη θέση Προφήτης Ηλίας ή Λέκκα του όρους Αμαδερός (**εικ. 1, θέση 27**).[50]

Η πόλη του Ανακτορίου είχε τρία οργανωμένα νεκροταφεία, που συνδέονται με αντίστοιχες πύλες της οχύρωσης: το δυτικό στις θέσεις «Αράπης», «Καπάσες», «Πιθάρια», όπου είχαν εντοπισθεί τμήματα του αρχαίου δρόμου, που οδηγούσε προς το Άκτιο, το νότιο νεκροταφείο στη θέση «Τσιρνόκος» και το ανατολικό στη θέση «Άγ. Δημήτριος» (**εικ. 2**). Πολυάριθμοι τάφοι υπάρχουν και στη δεξιά όχθη της λιμνοθάλασσας Μυρτάρι στη θέση που σήμερα καλείται Λιμένι, στην αριστερή όχθη «Κρυστάλια», καθώς επίσης και γύρω από το έλος «Κατάκωλον»[51] (**εικ. 1, θέσεις 17, 18 και 19 αντίστοιχα**).

Οι Κ. Ρωμαίος και Σωτ. Δάκαρης έχουν ανασκάψει εν μέρει το δυτικό νεκροταφείο. Ο πρώτος στη θέση που σήμερα ονομάζεται «Αράπης», ερεύνησε 50 τάφους[52] (**εικ. 1, θέση 12**). Στο σημείο αυτό εντόπισε και την αρχαία οδό που διερχόταν μέσα από το νεκροταφείο και οδηγούσε στο Άκτιο. Ένα άλλο τμήμα της οδού αυτής βρέθηκε λίγο ανατολικότερα στις σημερινές ιδιοκτησίες Χ. Παπαχρήστου και Αλ. Παπαβασίλη, (**εικ. 1, θέση 20**). Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να αποκαταστήσουμε την πορεία ενός

---

[46] Ο G. Hirschfeld, *ό.π.*, αναφέρει ότι η επικράτεια του Ανακτορίου εκτεινόταν από το ακρωτήρι Γελάδα μέχρι το Άκτιο.

[47] Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

[48] Μ. Σταυροπούλου–Γάτση, *ΑΔ* 54, 1999, Β΄ Χρον., τόμος υπό εκτύπωση. Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στον οικισμό Νέας Καμαρίνας Βονίτσης.

[49] Πρβλ. Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

[50] Για διεξοδική ανάλυση του θέματος βλ. Pritchett 1992, σελ. 96 κ.ε., όπου είναι συγκεντρωμένη η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

[51] Σύμφωνα με τον Σκιά, ο.π., σελ. 51, η λιμνοθάλασσα «Μυρτάρι» είναι το αρχαίο Μυρτούντιον αναφερόμενο από τον Στράβωνα. Το Μυρτούντιον δηλαδή δεν είναι η λίμνη Βουλκαριά, όπως θεώρησαν ο C. Bursian και ο E. Oberhummer. Όμως σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι το Μυρτούντιον είναι η λίμνη Βουλκαριά, βλ. *BCH* 84, 1960, σελ. 744 και Schoch 1997, σελ. 43.

[52] Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

σημαντικού τμήματός της. Ακολουθεί περίπου την πορεία του σημερινού δρόμου και θα πρέπει να βρισκόταν πλησιέστερα προς την παραλία. Εάν υποθέσουμε ότι ο δρόμος αυτός ξεκινούσε από την πύλη 1 και εάν λάβουμε υπόψη μας ότι το δυτικότερο γνωστό σημείο του (ιδιοκτησία Χ. Χρηστιά, **εικ. 1, θέση 12**) βρίσκεται σε απόσταση 1.800 μ. από την πύλη 1 σε ευθεία γραμμή, μπορούμε αμέσως να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για την έκταση του νεκροταφείου αυτού, το οποίο θα πρέπει να ήταν το πιο πλούσιο και το πιο οργανωμένο. Ο δρόμος ασφαλώς θα ακολουθούσε τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και δεν θα ήταν ευθύγραμμος. Οι τάφοι που ανέσκαψε ο Κ. Ρωμαίος χρονολογούνται στα μέσα ή στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. Οι μισοί ήταν καύσεις, τα δε καμένα οστά μαζί με την τέφρα είχαν τοποθετηθεί μέσα σε πίθους ή μεγάλα αγγεία. Μερικοί ήταν κεραμοσκεπείς, πέντε κιβωτιόσχημοι και τρεις ήταν λίθινες λάρνακες. Τα αναθήματα ήταν αττικά μελανόμορφα ληκύθια, κορινθιακοί αρύβαλλοι, στλεγγίδες, χάλκινα κάτοπτρα χωρίς διακόσμηση, αργυρό βραχιόνιο και πήλινα ειδώλια, τα οποία βρέθηκαν εκτός των τάφων. Μικρές πυξίδες περιείχαν ψιμύθια. Βρέθηκαν επίσης 13 φύλλα χρυσού σε σχήμα μύρτου, τα οποία κατά τον ανασκαφέα προέρχονται από στεφάνη, η οποία περιέβαλλε κάλπη του 3ου αι. π.Χ. Τα πήλινα ειδώλια παριστάνουν την καθήμενη χθόνια θεά δηλαδή τη Δήμητρα, ένα την Κουροτρόφο και άλλα χοιρίδια, αλέκτορες και περιστέρια. Από τα ευρήματα των τάφων αυτών έχουμε και στοιχεία σχετικά με τα ταφικά ήθη και έθιμα.[53]

Ο Σωτ. Δάκαρης ανέσκαψε ταφικό πίθο με καύση νεκρού στην ίδια θέση, «Αράπης», του ίδιου νεκροταφείου.[54] Ο πίθος, εσωτερικής διαμ.1,65 μ., φέρει στην εξωτερική επιφάνειά του ανάγλυφη κυματοειδή γραμμή και τρεις οριζόντιες. Ήταν καταχωμένο στο έδαφος και στο εσωτερικό του βρέθηκε πλακοειδής λίθος, που ασφαλώς ήταν το πώμα του.[55] Κοντά στο πιθάρι βρέθηκε και δεύτερος τάφος. Ήταν κεραμοσκεπής και περιείχε αττικό ληκύθιο χρονολογούμενο στον 5ο αι. π.Χ. Τα ευρήματα του πίθου ήταν: τρίλοβος κορινθιακή οινοχόη, κορινθιακός κώθων, δύο κορινθιακές κοτύλες και ένα αλάβαστρο bucchero. Ανέσκαψε επίσης ταφικό κτίσμα,[56] σχήματος Π (**εικ. 1, θέση 21**), του οποίου η βόρεια μακρά πλευρά, μήκους 9,68 μ., ήταν στραμμένη στη θάλασσα, επείχε θέση αναλήμματος και συγκρατούσε με τις τρεις

---

[53] Ρωμαίος 1916, σελ 50. Πιστεύει ότι τα αναθήματα αυτά δεν ανήκουν στους νεκρούς, αλλά στις χθόνιες θεότητες στο «κράτος» των οποίων υπάγονται οι νεκροί. Από τα αναθήματα μπορούμε έμμεσα να συμπεράνουμε ότι η Δήμητρα λατρευόταν ως θεότητα στο Ανακτόριο. Ίσως μάλιστα και το ιερό που ανέσκαψε ο Κ. Ρωμαίος, να ανήκε στη Δήμητρα. Εξάλλου στις αποικίες είναι συχνή η λατρεία Δήμητρας, Απόλλωνος και Αθηνάς (F. De Polignac, *Η Γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000, σελ. 136–137). Οι νεκροί εμμέσως απολαμβάνουν τα αφιερώματα, διότι οι κύριοι αποδέκτες, οι κάτω θεοί, καταπραΰνονται με τα δώρα, για να είναι ευμενείς προς αυτούς. Είχε παρατηρήσει ότι στη καλυπτήρια κεραμίδα ενός τάφου είχε ανοιχθεί οπή, διαμ. 0,027 μ. Επίσης σε πώμα που κάλυπτε πίθο, του οποίου το κάτω μέρος είχε χρησιμεύσει ως τάφος, υπήρχε στο μέσον κύλινδρος, ύψους 0,21 μ., που ήταν κενός εσωτερικά και ανοικτός επάνω και κάτω. Και στις δύο περιπτώσεις από τις οπές αυτές εισάγονταν κατευθείαν οι χοές στους νεκρούς.

[54] Δάκαρης 1953–54, σελ. 77–88. Ο ανασκαφέας με την ευκαιρία της ανασκαφής σημειώνει τη σπουδαιότητα της πόλης του Ανακτορίου λόγω της επίκαιρης γεωγραφικής θέσης στην οποία βρίσκεται και επιβεβαιώνει ότι είναι ένα από τα ερείσματα των Κορινθίων στη Δυτική Ελλάδα, μέσω των οποίων εξασφάλιζαν την ομαλότητα και σταθερότητα του εμπορίου. Εξάλλου είναι γνωστό ότι βασική επιδίωξη των αποίκων ήταν οι νέες πόλεις να διαθέτουν εύφορη γη και παραθαλάσσια θέση ευνοϊκή για το εμπόριο (F. De Polignac, *ό.π.*, σελ. 133).

[55] Ο λίθος αυτός στο μέσον περίπου έφερε οπή, γύρω από την οποία διακρινόταν μελανή ρευστή ουσία, υπολείμματα ασφαλώς των χοών. Σύμφωνα με τις απόψεις του ανασκαφέα πρόκειται για προσφορά μελιού.

[56] Δάκαρης 1955, σελ. 16–22. Το ταφικό κτίσμα βρέθηκε λίγα μόνον μέτρα βορειοδυτικά του πίθου.

πλευρές του άνδηρο διηρημένο σε τέσσερις ορθογώνιες θήκες. Μεταξύ της πρόσοψης του μνημείου και της θάλασσας πιθανότατα διερχόταν αρχαίος δρόμος, περίπατος.[57] Οι τάφοι ήταν στραμμένοι στα βόρεια, ώστε οι νεκροί να «θεώνται» τη θάλασσα. Τα ορθογώνια διαμερίσματα (θήκες) πλάτους 1,50–1,60 μ., προορίζονταν για τις ταφές. Στις δύο από τις τέσσερις θήκες του μνημείου βρέθηκαν δύο επιτύμβιες πλάκες, η μία με την επιγραφή ΛΥΣΙΑΣ και η άλλη ΦΙΛΙΣ[ΚΟΣ] και τμήμα μιας τρίτης επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή ΗΣΠΕΡΟΣ (Έσπερος). Το μνημείο, κατά τον ανασκαφέα, ανήκε σε εύπορη οικογένεια του Ανακτορίου.[58] Σημαντικό είναι και το ανατολικό νεκροταφείο στο οποίο δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές. Σήμερα είναι ορατοί πολυάριθμοι κιβωτιόσχημοι τάφοι στις ιδιοκτησίες Σπ. Λαϊνά και Γ. Παπαμιχαήλ (**εικ. 1, θέση 22**). Στο Μουσείο Θυρρείου φυλάσσεται ταφικός πίθος, ύψ. 1,70 μ., όμοιος ως προς τη διακόσμηση με εκείνο που ανέσκαψε ο Σωτ. Δάκαρης, ο οποίος περιείχε οκτώ κορινθιακά αγγεία (κοτύλες και κύλικες). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του αρχαιοφύλακα κ. Αναστασίου Κύρκου, τα παραπάνω ευρήματα προέρχονται από το ανατολικό νεκροταφείο και συγκεκριμένα από την ιδιοκτησία Γ. Παπαμιχαήλ. Τη σπουδαιότητά του συμπεραίνουμε από ένα επιτύμβιο ανάγλυφο, σωζ. ύψ. 1,80 μ., των αρχών του 5ου αι. π.Χ., από χονδρόκοκκο νησιωτικό μάρμαρο και μάλιστα Πάρου, το οποίο αναπαριστά το νεκρό με χλαμύδα, που παίζει λύρα και συγχρόνως τραγουδάει[59] (**εικ. 8**). Κατά τον P. Wolters η παράσταση δεν αποδίδεται στον Απόλλωνα. Ο νεκρός απεικονίζεται σε μια στιγμή της καθημερινής του ασχολίας με το καθημερινό του ένδυμα. Μέσα από το ανάγλυφο αυτό διαφαίνεται η μουσική και καλλιτεχνική ευαισθησία των Ακαρνάνων. Δυστυχώς από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα τα νεκροταφεία του Ανακτορίου έχουν συληθεί με σφοδρή αγριότητα, όπως άλλωστε έχει συμβεί στα νεκροταφεία του Θυρρείου και της Παλαίρου.[60]

Από τα νεκροταφεία και την ευρύτερη περιοχή του Ανακτορίου έχουν περισυλλεχθεί ενεπίγραφες στήλες: από τη θέση «Τσιρνόκος» επιγραφή με το όνομα ΦΙΛΩΝΟΣ, από τη θέση «Μπούχαλη» (συνοικία της Βόνιτσας) ενεπίγραφη στήλη με το όνομα ΠΥΘΟΛΑΟΥ, από τη θέση «Καπάσες» οι επιγραφές ΦΙΛΛΙΑ, ΚΑΛΛΙΟΥΣ, [ΣΤΡ]ΑΤΙΠΟΥ, [Ζ]ΑΚΥΝΘΙΟΣ,[61] ενεπίγραφες στήλες σε β΄ χρήση με τα ονόματα ΚΑΛΛΙΦΡΩΝ ΚΟΡΚΥΡΑΙΟΣ, ΜΑΣΤΑΚΙΣ, ...ΟΣ ΘΕ[ΟΓΕ]ΙΤΟΝ[ΟΣ] Α[Ι]ΣΧΡΙΩΝΟΣ, ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, ΚΛ]ΕΩΝΟΣ,[62] χρονολογούμενες κυρίως στον 3ο αι. π.Χ., ενώ μεγάλος είναι ο πλούτος της ονοματολογίας που προκύπτει απ' αυτές. Αξιόλογα δείγματα στηλών

---

[57] Ανάλογο περίπατο είχε ανασκάψει και ο Ρωμαίος στην Αλυζία, βλ. Ρωμαίος 1930, σελ. 144 και 154.

[58] Ο Δάκαρης σημειώνει ότι ο τύπος αυτός των ταφικών μνημείων, χρονολογούμενος στον 3ο αι. π.Χ., είναι συνηθισμένος. Μπορεί να συσχετισθεί με περιβόλους που ήταν σε χρήση στη Δυτική Ελλάδα και πολύ συνηθισμένοι στην Ήπειρο. Οι περίβολοι αναλημματικού χαρακτήρα αποτελούν βαθμιαία εξέλιξη των ορθογώνιων περιβόλων και μπορούσαν να έχουν περισσότερο μνημειακό χαρακτήρα, ανάλογα με τις απαιτήσεις και την οικονομική δυνατότητα του ιδιοκτήτη. Για ταφικούς περιβόλους της περιοχής, βλ. Ι. Ανδρέου, Μνημειακοί ταφικοί περίβολοι της ΒΔ Ελλάδος, ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, σελ. 77-98.

[59] Σκιάς 1892, σελ. 51 και P. Wolters, Relief aus Akarnanien, *AM* XVI, σελ. 433, πίν. XI. Η παρατιθέμενη φωτογραφία είναι αναδημοσίευση από τη μελέτη του συγγραφέα.

[60] Ρωμαίος 1916, σελ. 47. Ο G. Klaffenbach είδε στα χέρια ντόπιων πολύτιμα ευρήματα που προέρχονταν από τάφους του Ανακτορίου (ενώτια, δακτυλίδια, χρυσά φύλλα, κλπ.), πρβλ. G. Klaffenbach, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1935, σελ. 32 [720], υποσ. 2.

[61] Ρωμαίος 1916, σελ. 50.

[62] Ρωμαίος 1918, σελ. 123.

που ανήκουν σε χαρακτηριστικούς τύπους της Δυτικής Ελλάδας είναι τμήμα στήλης με αετωματική επίστεψη, η οποία φέρει ανάγλυφη υδρία στο τύμπανο, κοσμείται με τρίγλυφα, μετόπες και βούκρανα και κάτω απ' αυτά ανάγλυφους κλάδους δρυός συμπλεκόμενους (**εικ. 9**), καθώς επίσης και τμήμα επιτύμβιας στήλης που κοσμείται με ανάγλυφη ταινία δεμένη.[63] Μια ακόμα στήλη με το όνομα ΣΤΡΑΤΥΛΛΑΣ. Οι παλαιότερες από τις επιγραφές αυτές έχουν δημοσιευθεί από τον G. Klaffenbach.[64] Από την ευρύτερη περιοχή της Βόνιτσας και προφανώς από νεκροταφείο του Ανακτορίου προέρχεται χάλκινος πτυκτός καθρέφτης κλασικών χρόνων με ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης[65] (**εικ. 10**), που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο καθώς επίσης χάλκινο στήριγμα καθρέφτη,[66] αρχαϊκών χρόνων, που βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου. Αναπαριστά νεαρό κορίτσι που έχει τη μορφή γυμνής Καρυάτιδος και στο δεξιό ώμο της σώζεται μικρή θεότητα (**εικ. 11**). Ο τύπος απαντά σε παραδείγματα από την Πελοπόννησο και ειδικότερα από τις Αμύκλες. Τέλος από τη θέση «Λιβαδάκια» που ανήκει επίσης στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου, προέρχεται βάση στήλης από ασβεστόλιθο και ημισφαιρικό αγγείο από γρανίτη.[67]

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο αρχαίος δρόμος που διερχόταν μέσα από το δυτικό νεκροταφείο του Ανακτορίου οδηγούσε στο Άκτιο, το οποίο βρίσκεται στην ΒΔ εσχατιά της Ακαρνανίας. Είναι μια γλώσσα χαμηλή, που χωρίζει το Ιόνιο Πέλαγος από τον Αμβρακικό κόλπο και στα βόρεια απολήγει στο ακρωτήρι Άκρα. Καθοριστικό ρόλο για τους Ανακτοριείς έπαιξε η επίκαιρη θέση του ακρωτηρίου για τη ναυτιλία, γι' αυτό και εκτός από τη δημιουργία λιμανιών ίδρυσαν εκεί, δηλαδή εκτός του άστεως, το ιερό του Ακτίου Απόλλωνος,[68] το οποίο απείχε από το Ανακτόριο 40 στάδια, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στράβωνα.[69]

Ο Απόλλωνας ήταν μια από τις κύριες κορινθιακές θεότητες που γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία σε όλες τις αποικίες της μητρόπολης. Ήταν για τους Κορίνθιους ο οικιστής, Αρχηγέτης, Αγυιεύς, που τους οδηγούσε στις μακρινές αποικίες τους. Ήταν φυσικό και οι Ανακτοριείς να υιοθετήσουν την λατρεία του. Ο θεός λατρεύτηκε ως Άκτιος Απόλλων. Οι ρίζες της λατρείας του πρέπει να ανάγονται στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., όταν οι Κορίνθιοι ίδρυσαν το Ανακτόριο.[70] Εκτός από τον Θουκυδίδη[71], μαρτυρία για το ιερό έχουμε και σε

---

[63] Παρόμοια δείγματα στηλών έχουμε από την Πάλαιρο, το Θύρρειο, τη Στράτο, τους Οινιάδες, την Αρσινόη, την Κεφαλονιά κλπ., πρβλ. P.M. Fraser & T. Rönne, *Boeotian and West Greek Tombstones*, Lund 1957, σελ. 121 κ.ε., εικ. 23, 26. Ευθ. Μαστροκώστας, Μουσείον Θυρρείου, *ΑΔ* 19, 1964, Β2 Χρον., σελ. 294.

[64] G. Klaffenbach, *IG*, IX, I², 2, 212–237 και 589–594, όπου περιλαμβάνονται όλες οι επιγραφικές μαρτυρίες της περιοχής.

[65] Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι ο καθρέφτης προέρχεται από το δυτικό νεκροταφείο του Ανακτορίου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Αναστασίου Κύρκου. Πρβλ. *BCH* 60, 1936, σελ. 453 και πίν. LIa, όπου χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Επίσης βλ. A. Schwarzmaier, *Griechische Klappspiegel*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Berlin 1997, σελ. 248, πίν. 7, αρ. 34, όπου χρονολογείται στα 330 π.Χ.

[66] L.O. Keene Congdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece*, 1981, no 3, πίν. 2, 3α–c. Ως προέλευση του αντικειμένου δηλώνεται το Ανακτόριο.

[67] Φ. Πέτσας, *ό.π.*

[68] Ανάλογα παραδείγματα έχουμε και στη περίπτωση των ιερών της Μεγάλης Ελλάδος πρβλ. F. De Polignac, *ό.π.*, σελ. 138.

[69] Στράβων 10.2.7: «... τοῦ δ' ἱεροῦ τετταράκοντα μὲν σταδίους ἀπέχει τὸ Ἀνακτόριον ἐν τῷ κόλπῳ ἱδρυμένον...».

[70] Τζουβάρα–Σούλη 1987, σελ. 9.

άλλες φιλολογικές πηγές.[72] Σε σύντομης διάρκειας «έρευνα», που πραγματοποίησε το 1867 και 1868 ο C. Champoiseau,[73] Γάλλος πρόξενος στα Ιωάννινα, έφερε στο φως δύο κορμούς αρχαϊκών κούρων[74] τους οποίους μετέφερε στο Λούβρο καθώς και ίχνη ευτελών τοιχαρίων, ευρήματα τα οποία μαρτυρούν την παλαιότητα του ιερού. Και οι δύο κορμοί ύψους 1 μ. είναι εξαιρετικά δείγματα της πλαστικής των αρχαϊκών χρόνων. Είναι από νησιωτικό μάρμαρο και συγκεκριμένα το ένα από μάρμαρο Νάξου και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. Το 425 π.Χ. με την κυρίευση του Ανακτορίου από τους Ακαρνάνες,[75] το ιερό λαμβάνει τον χαρακτήρα κοινού ιερού[76] και το 216 π.Χ. μεταβάλλεται σε ομοσπονδιακό ιερό των Ακαρνάνων. Η πόλη του Ανακτορίου ανέθεσε την επιμέλεια του ιερού στους Ακαρνάνες λόγω οικονομικών προβλημάτων και έκτοτε αποτέλεσε το θρησκευτικό τους κέντρο, όπως προκύπτει από την γνωστή επιγραφή της Ολυμπίας.[77] Τη σπουδαιότητα του ιερού επιβεβαιώνουν προξενικές επιγραφές[78] καθώς και νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. του Ανακτορίου, στα οποία συναντάμε τις επιγραφές ΑΚΤΙΟ, ΑΚΤΙΟΥ, ΑΚΤΙΑΣ,[79] που αναφέρονται στον Άκτιο Απόλλωνα και τους αγώνες που διεξάγονταν προς τιμήν του. Ειδικότερα η επιγραφή ΑΚΤΙΑΣ αναφέρεται στην προσωποποίηση της θεάς Νίκης στους αγώνες των Ακτίων. Σε μια ασημένια κοπή του Ανακτορίου του 4ου αι. π.Χ., ο θεός Απόλλωνας εικονίζεται στην οπίσθια όψη γυμνός κρατώντας τόξο και φιάλη στα αριστερά της κεφαλής της Αθηνάς Χαλινίτιδος, ενώ ως εμπρόσθια χρησιμοποιείται ο Πήγασος και το μονόγραμμα **AV** [80] Η λατρεία του θεού διατηρήθηκε μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια και με την ίδρυση της Νικόπολης έγινε ο προστάτης θεός της.[81] Τους τοπικούς αγώνες των Ακαρνάνων αναδιοργάνωσε ο Αύγουστος και τους έκανε λαμπρότερους και πλουσιότερους μετά από τη νίκη του στη γνωστή σημαντική ναυμαχία, που έλαβε χώρα στο σημείο εκείνο. Κατοπινή μαρτυρία έχουμε στον Στέφανο Βυζάντιο, δεν γνωρίζουμε όμως αν αναφέρεται στα «Ακαρνανικά Άκτια» ή στα αντίστοιχα της Νικόπολης.[82]

Στο ιερό εκτός από το ναό, που βρισκόταν επάνω σ' ένα χαμηλό λόφο, υπήρχε ιερό άλσος, καταλύματα για τους επισκέπτες, κτήριο με τους θησαυρούς και τα αναθήματα του ναού, Ελένειον, ιερά για την Αφροδίτη Αινειάδα (Αινειάδα είναι μια επίκληση της

---

[71] Θουκυδίδης, 1, 29, 3.

[72] *D.N.P.*, λ. *Ακτιον*, σελ. 415–416.

[73] Ο ίδιος, όταν ήταν πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη το 1863, ανέσκαψε στη Σαμοθράκη και βρήκε την γνωστή Νίκη και την μετέφερε στο Λούβρο. Για το θέμα βλ. W. Burkert, Concordia Discors: the literary and the archaeological evidence on the sanctuary of Samothrace, στον τόμο N. Marinatos & R. Hägg (εκδ.), *Greek Sanctuaries, New Approaches*, σελ. 178.

[74] G.M. Richter, *Kouroi, Archaic Greek Youths*, London 1960, σελ. 66–67, αρ. 40 & σελ. 85–86, αρ. 74. E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, 1950, σελ. 43, 45–48.

[75] Θουκυδίδης, 4.49.

[76] Πολύβιος, 4.63.4.

[77] Habicht 1957, σελ. 98.

[78] G. Klaffenbach, *IG*, IX, I, II, αρ. 208–209.

[79] *BMC, Corinth, Colonies of Corinth,* σελ. 115, αρ. 5 και 6, πίν. XXXI, αρ. 5 και 6 αντίστοιχα. Oekonomides–Caramessini 1981, λ. ΑΚΤΙΑΣ Ι.

[80] *BMC, Corinth, Colonies of Corinth,* σελ. 116, αρ. 8, πίν. XXXI, αρ. 8.

[81] Για τη λατρεία του Ακτίου Απόλλωνος στην Νικόπολη βλ.Τζουβάρα–Σούλη 1987, σελ. 170 κ.ε.

[82] Σχετικά με τα Παλαιά και τα Νέα Άκτια βλ. Θ.Χ. Σαρικάκης, Άκτια τα εν Νικοπόλει, *ΑΕ* 1965, σελ. 145–162.

θεάς που αργότερα τη συναντάμε και στη Λευκάδα) και στους μεγάλους θεούς.[83] Κατά τον Στράβωνα υπήρχε και νεώριο.[84] Ο Αύγουστος μεγάλωσε και ανανέωσε τον υπάρχοντα ναό και τοποθέτησε μνημειακή επιγραφή. Σ' ανάμνηση της νίκης του Ακτίου αφιέρωσε 10 πλοία στο ιερό. Το αφιέρωμα αυτό στο αρχαίο ιερό της ακαρνανικής ακτής ανήκε στο πνεύμα παλιάς παράδοσης, γι' αυτό και το ανάθημα ήταν ολόκληρα πλοία από μονοκρότους μέχρι δεκήρεις. Έτσι ο Οκταβιανός επέλεξε ένα από κάθε τύπο πλοίου του στόλου του Μ. Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, τα οποία τοποθέτησε σε «νεώρια» στο χώρο του ιερού.[85] Το ανάθημα ήταν αντάξιο της μοναδικότητας του κοσμοϊστορικού γεγονότος, που διαδραματίσθηκε στη θάλασσα του Ακτίου. Τα πλοία γρήγορα καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Απ' όλα τα παραπάνω αναφερόμενα μνημεία κανένα δεν είναι ορατό σήμερα, ούτε γνωρίζουμε εάν υφίστανται. Στη θέση που πρέπει να ήταν ο ναός κατασκευάστικε στα νεώτερα χρόνια οχύρωση[86] από τον Αλή Πασά. Αρχαίο υλικό έχει χρησιμοποιηθεί στο φρούριο της Πούντας[87] (**εικ. 1, θέση 23**), γεγονός που σημαίνει ότι έχει επέλθει καταστροφή των μνημείων. Στην εξωτερική πλευρά του φρουρίου υπάρχουν εντοιχισμένα τμήματα επιγραφών και δύο γλυπτά που κοσμούν την είσοδό του.[88] Η θέση του ναού επιβεβαιώνεται και από το σημείο της ανεύρεσης των δύο αρχαϊκών κούρων στο βορειοδυτικό άκρο της τάμπιας (**εικ. 1, θέση 24**). Σήμερα το σημείο αυτό βρίσκεται στην ιδιοκτησία Ν. Δημόπουλου, στην οποία διακρίνονται αρχαίες επιχώσεις με θραύσματα κεραμιδιών, όστρακα και ίχνη τοίχων κατά το *opus reticulatum*. Κτήρια ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων βρίσκονται στην παραλία προς την πλευρά του Αμβρακικού[89] και εκτείνονται στη θάλασσα (**εικ. 1, θέση 25**). Επίσης λίγα ίχνη κτηρίων βρίσκονται στη θέση Άγιοι Απόστολοι (**εικ. 1, θέση 26**). Σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία που συνδέεται με το Άκτιο είναι και θησαυρός δηναρίων της εποχής της Δημοκρατίας.[90] Το εύρημα δεν είναι ανασκαφικό, αλλά αναφέρεται ότι βρέθηκε στο Άκτιο αόριστα και συνδέεται με το γεγονός της ναυμαχίας. Περιλαμβάνει 38 δηνάρια των χρόνων της Δημοκρατίας χρονολογουμένων από το 119 π.Χ. έως το 32/31 π.Χ. και δύο δηνάρια των αυτοκρατορικών χρόνων, ένα του Νέρωνα (64–68 μ.Χ.) και ένα της Φαυστίνας (141–143 μ.Χ.). Εκτός από την μικρής διάρκειας

---

[83] Εκτός από τα δύο τελευταία ιερά που αναφέρονται από λατίνους συγγραφείς και σχετίζονται με την πολιτική προπαγάνδα του Αυγούστου, όλα τα άλλα τα πληροφορούμεθα από την επιγραφή της Ολυμπίας, βλ. *D.N.P.*, λ. *Άκτιον*.

[84] Στράβων, 7.7.6. Υπονοεί το ναυτικό Μουσείο, που ο Αύγουστος ίδρυσε προς τιμήν του Απόλλωνος. Σχετικά βλ. Murray 1982, σελ. 271. Πετρόπουλος 1991, σελ. 102.

[85] Κ.Λ. Ζάχος, *Το μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη*, Αθήνα 2001.

[86] Τάμπια: Προμαχώνας, τουρκικής προέλευσης από τη λέξη *tabya*. Βλ. Ν.Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1992³, σελ. 357, λ. Τάμπια. Πρόκειται για χωμάτινη οχύρωση. Πρβλ. Murray 1982, σελ. 270, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς τη θέση αυτή.

[87] Για τις οχυρώσεις βλ. Γ. Μουντάκης, Τάφροι–έργα Αλή Πασά στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 13, Πρέβεζα 1987, σελ. 35–40. Γ. Βελένης, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, Πρέβεζα 1999, σελ. 21. Γ. Σμύρης, *Το οχυρωματικό δίκτυο του Πασαλικίου των Ιωαννίνων (1788–1822), Ιστορική–Πολιτική–Οικονομική και Χωροταξική Θεώρηση*, Αθήνα 2001, Αδημόσιευτη Διδακτορική Διατριβή, σελ. 163–165. Τον κ. Γ. Σμύρη ευχαριστούμε θερμά για τις πληροφορίες που μας έδωσε.

[88] Πρόκειται για κεφαλή Σειληνού και φίδι, βλ. Heuzey 1860, σελ. 388.

[89] Murray 1982, σελ. 271–272.

[90] Π. Χρυστοστόμου, Νομισματικοί Θησαυροί Δηναρίων των χρόνων της Δημοκρατίας από το Άκτιο, *Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σελ. 23–56. Ο μελετητής αναφέρει και δεύτερο θησαυρό και υποθέτει ότι ο τόπος εύρεσής τους σχετίζεται με τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα.

έρευνα του C. Champoiseau, ανασκαφή δεν έχει πραγματοποιηθεί στο χώρο του Ακτίου. Πρόσφατα στη θαλάσσια περιοχή πραγματοποιήθηκαν έρευνες με σύγχρονα μέσα, που είχαν σκοπό τον εντοπισμό της γραμμής της ναυμαχίας και των χάλκινων εμβόλων των πλοίων. Οι έρευνες έγιναν σε συνεργασία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου της South Florida με εκπροσώπους τον Δ. Καζιάνη και τον καθηγητή W. Murray.[91]

Η περιοχή του Ακτίου δεν ήταν κατάλληλη για τη δημιουργία πόλης. Είναι μια περιοχή χωρίς ασφάλεια και προστασία και επιπλέον ελώδης με ανθυγιεινό κλίμα.[92] Εντούτοις ένας μικρός οικισμός θα πρέπει να υπήρχε. Ήταν κατάλληλη θέση για λιμάνι, γι' αυτό θα πρέπει να υπήρχαν δύο. Το ένα (το εξωτερικό) κατά τον Στράβωνα βρισκόταν προς την πλευρά του Ιονίου πελάγους. Το άλλο (το εσωτερικό) υποθέτουμε ότι θα πρέπει να βρισκόταν προς την πλευρά του Αμβρακικού.[93] Τα λιμάνια χρησιμοποιούνταν από τους ξένους στόλους είτε ως σταθμοί ανεφοδιασμού είτε ως βάση για τις επιχειρήσεις τους, όπως το 434 π.Χ,[94] το 219 π.Χ.,[95] το 169 π.Χ.[96]. Ήταν επίσης σημαντικοί σταθμοί ταξιδιωτών. Το 51 π.Χ. στάθμευσε ο Κικέρων και πιθανότατα αργότερα ο Νέρωνας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ελλάδα.[97] Τον 1ο αι. π.Χ. σημειώνονται επιδρομές πειρατών.[98] Όπως αναφέρει και ο Μ. Πετρόπουλος το Άκτιο μετά την ίδρυση της Νικόπολης μετατράπηκε σε ρωμαϊκή αποικία.[99] Σημαντικός κόμβος στους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν το Άκτιο όχι μόνον για τη θαλάσσια επικοινωνία αλλά και για τη χερσαία. Από εδώ διερχόταν ο επίσημος δρόμος (*via publica romana*) που συνέδεε τη Νικόπολη με την Πάτρα, διασχίζοντας την Αιτωλία και Ακαρνανία σύμφωνα με τη μελέτη της Κ. Αξιώτη,[100] η οποία βασίστηκε για την αποκατάσταση της πορείας του, στην εύρεση τριών ρωμαϊκών μιλιαρίων. Κατά τη μελετήτρια ο ρωμαϊκός δρόμος, έργο της εποχής του Τραϊανού, που ήταν σε χρήση από τον 2ο αι. μ.Χ. έως και τον 4ο αι. μ.Χ., δεν πρέπει να ακολούθησε εξολοκλήρου νέα χάραξη, αλλά την πορεία παλαιότερου υφιστάμενου δρόμου. Τμήμα του παλαιότερου αυτού δρόμου πιθανόν να αποτελεί ο ταφικός δρόμος Ανακτορίου–Ακτίου.

Η συνοπτική αναφορά την οποία επιχειρήσαμε στα ορατά λείψανα της πόλης, στις αρχαιολογικές ενδείξεις της ευρύτερης περιοχής, στα δεδομένα που προκύπτουν από τις λίγες σωστικές ανασκαφές και τους καθαρισμούς, στα μεμονωμένα ευρήματα, τα οποία έστω και αν δεν συνδέονται με ανασκαφές, ωστόσο είναι σημαντικές αρχαιολογικές μαρτυρίες, μας επέτρεψαν να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα για την πόλη του Ανακτορίου και φώτισαν αμυδρά τη γωνιά αυτή της ακαρνανικής γης.[101] Ευχόμαστε η

---

[91] W. Murray, Πρόγραμμα Ακτίου, *ΑΔ* 49, 1994, Β2 Χρον., σελ. 864–866.

[92] Εξαιτίας του κλίματος του Ακτίου αρρώστησαν και οι στρατιώτες του Μάρκου Αντωνίου, πρβλ. Πλούταρχος, Αντώνιος, 63 και Δίων Κάσσιος, 50.12.8.

[93] Η θέση δεν έχει εξακριβωθεί, βλ. διεξοδική ανάλυση του θέματος αυτού Murray, ο.π., σελ. 271–272.

[94] Θουκυδίδης, 1.29.3.

[95] Πολύβιος, 4.63.4.

[96] Λίβιος, 44.1.3.

[97] Πετρόπουλος 1991, σελ. 102.

[98] Πλούταρχος, *Πομπήϊος*, 24.

[99] Σε ό,τι αφορά στη ρωμαϊκή εποχή βλ. Πετρόπουλος 1991, σελ. 101.

[100] Κ. Αξιώτη, Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας, *ΑΔ* 35, 1980, Α΄ Μελ., σελ. 186–205.

[101] Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον της έρευνας έχει στραφεί με ιδιαίτερη έμφαση στις περιοχές της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας, πρβλ. γενικά τον τόμο *Foundation and Destruction, Nikopolis and Northwestern*

μικρή αυτή συμβολή να αποτελέσει αφορμή για την έναρξη ανασκαφικής έρευνας, η οποία θα μας αποκαλύψει την πραγματική εικόνα της αρχαίας πόλης.

Συντομογραφίες

Adam 1982: J.P. Adam, *L'Architecture Militaire Greque*, Paris 1982.

BMC Corinth, Colonies of Corinth: B.V. Haed, *BMC, Corinth, Colonies of Corinth*, Bologna 1963[2].

BMC Thessaly to Aetolia: P. Gardner, *BMC, Thessaly to Aetolia*, Bologna 1963[2].

Büscher 1996: P. Büscher, Die Grundung von Nikopolis und die Umstrukturierung Akarnaniens, AKARNANIEN, Eine Landschaft im Antiken Griechenland, Oberhummer–Gesellschaft, E.V. München 1996.

D.N.P: Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike, Stuttgart 1996.

Δάκαρης 1953–54: Σ.Ι. Δάκαρης, Εκ του αρχαίου νεκροταφείου του Ανακτορίου, *ΑΕ*, 1953–54, τομ. Γ΄, σελ. 77–88.

Δάκαρης 1955: Σ.Ι. Δάκαρης, Ταφικός περίβολος του Ανακτορίου, *ΑΕ*, 1955, Παράρτ., σελ. 16–22.

Habicht 1957: C. Habicht, Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes, *Hermes* 85, 1957, σελ. 86–122.

Hammond 1967: N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967.

Heuzey 1860: L.Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860.

Κολώνας Σύμβασης 1997: Λ. Κολώνας, Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της Προγραμματικής Αμβρακικού, *Πυρφόρος*, Ιανουάριος–Φεβρουάριος 1997, σελ. 49–83.

Leake 1967: W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. III, Amsterdam 1967[2].

Murray 1982: W.M. Murray, *The Coastal Sites of Western Akarnania: A Topographical–Historical Survey* (Ph. D. Thesis), University of Pennsylvania, 1982.

Oekonomides–Caramessini 1981: M. Oekonomides–Caramessini, Aktias I, *LIMC* I, Artemis Verlag Zürich und München 1981, σελ. 471.

Πετρόπουλος 1991: Μ. Πετρόπουλος, Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο 21–23 Οκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, σελ. 93–125.

Pritchett 1992: W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Topography*, part VIII, Amsterdam 1992.

R.E.: Pauly's, Real–Encyclopädie der Classischen Artertumswissenschaft, Stuttgart.

Ρωμαίος 1916: Κ.Α. Ρωμαίος, Ακαρνανία. Θύρρειον. Ανακτόριον, *ΑΔ* 2, 1916, Παράρτ., σελ. 47–51

Ρωμαίος 1918: Κ.Α. Ρωμαίος, Ανά την Ακαρνανίαν, *ΑΔ* 4, 1918, σελ. 105–124.

Ρωμαίος 1930: Κ.Α. Ρωμαίος, Το Ηρώον της Αλυζίας, *ΑΕ*, 1930, σελ. 141–159.

Σαραγά 1991: Ν. Σαραγά, Αρχαία Λιμναία, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο 21–23 Οκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, σελ. 206–220.

Shoch 1997: Shoch M., Beiträge Zur Topographie Akarnaniens in klassicher und hellenistischer Zeit, Obenhummer–Gesellschaft, E. V. München 1997.

Σκιάς 1892: Α.Ν. Σκιάς, Εβδόμη ανασκαφή εν Θυρρείω της Ακαρνανίας, *ΠΑΕ*, 1892, σελ. 47–51.

Τζουβάρα–Σούλη 1987: Χ. Τζουβάρα–Σούλη, Λατρείες στη Νικόπολη, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σελ. 169–196.

Τζουβάρα–Σούλη 1991: Χ. Τζουβάρα–Σούλη, Κορινθιακές λατρείες στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο 21–23 Οκτωβρίου 1988), Αγρίνιο 1991, σελ. 149–161.

Greece, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 3, 2001και ειδικότερα τη μελέτη του P. Funke, New Historical–Archaeological Research on the Ancient Polis Stratos, σελ. 189 κ.ε.

Κατάλογος εικόνων

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα (1:5000) της περιοχής Ανακτορίου –Ακτίου. Κατάλογος θέσεων: 1. Παραλία Βόνιτσας–Θεμέλια κτηρίων εντός της θάλασσας. 2. Συνοικία Μπούχαλης Βόνιτσας–Προϊστορική κεραμική, επιτύμβιες στήλες. 3. Λιμνοθάλασσα Λιμένι (βόρεια όχθη)–Λιθόπλινθοι. 4. Λιμνοθάλασσα Λιμένι (νότια όχθη). 5. Κάστρο Βόνιτσας. 6. Όρμος Αγ. Μάρκου–Επιφανειακή κεραμική. 7. Λόφος Παναγιά–Επιφανειακή κεραμική. 8. Νησίδα Κέφαλος–Διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. 9. Όρμος Παλιόβαρκα–Επιφανειακή κεραμική. 10. Ύψωμα Σκεπαστό–Αρχαίος οικισμός. 11. Όρμος Αγ. Δημητρίου–Επιφανειακή κεραμική. 12. Θέση «Αράπης»–Δυτικό νεκροταφείο. 13. Ιερό (;). 14. Ιερό. Ανατολικό Νεκροταφείο. 15. Σπαρτάρι–Επιτύμβιο ανάγλυφο. 16. Μαγούλα–Περίβολος και ιερό. 17, 18, 19. Νεκροταφείο. 20. Ταφική οδός. 21. Ταφικό κτίσμα του δυτικού νεκροταφείου. 22. Ανατολικό νεκροταφείο. 23. Φρούριο Πούντας. 24. Τ 25. Θεμέλια κτηρίων. 26. Αγ. Απόστολοι–Θεμέλια κτηρίων. 27. Προφήτης Ηλίας.

Εικ. 2. Ανακτόριο. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης.

Εικ. 3. Αποτύπωση της πύλης 3 και των πύργων 10 και 11(;) εκατέρωθεν αυτής.

Εικ. 4. Ανακτόριο. Δοκιμαστική τομή στη συμβολή του πύργου 10 με το τείχος: Θεμελίωση του τείχους.

Εικ. 5. Ανακτόριο. Επιφανειακή κεραμική αρχαϊκών χρόνων από την ακρόπολη.

Εικ. 6. Ανακτόριο. Οικοδόμημα της αγοράς (;) στην παραλία του όρμου του Αγ. Πέτρου.

Εικ. 7. Αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο από τη θέση «Σπαρτάρι» Βόνιτσας.

Εικ. 8. Επιτύμβιο ανάγλυφο από το ανατολικό νεκροταφείο.

Εικ. 9. Επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη διακόσμηση.

Εικ. 10. Χάλκινος πτυκτός καθρέφτης με ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης.

Εικ. 11. Χάλκινο στήριγμα καθρέφτη.

Εικ. 12. Αεροφωτογραφία του Ακτίου από νότια–νοτιοανατολικά (αδημοσίευτη αεροφωτογραφία Λ. Κολώνα).

Μαρία Σταυροπούλου–Γάτση,
Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου
ΣΤ΄ ΕΠΚΑ Πατρών

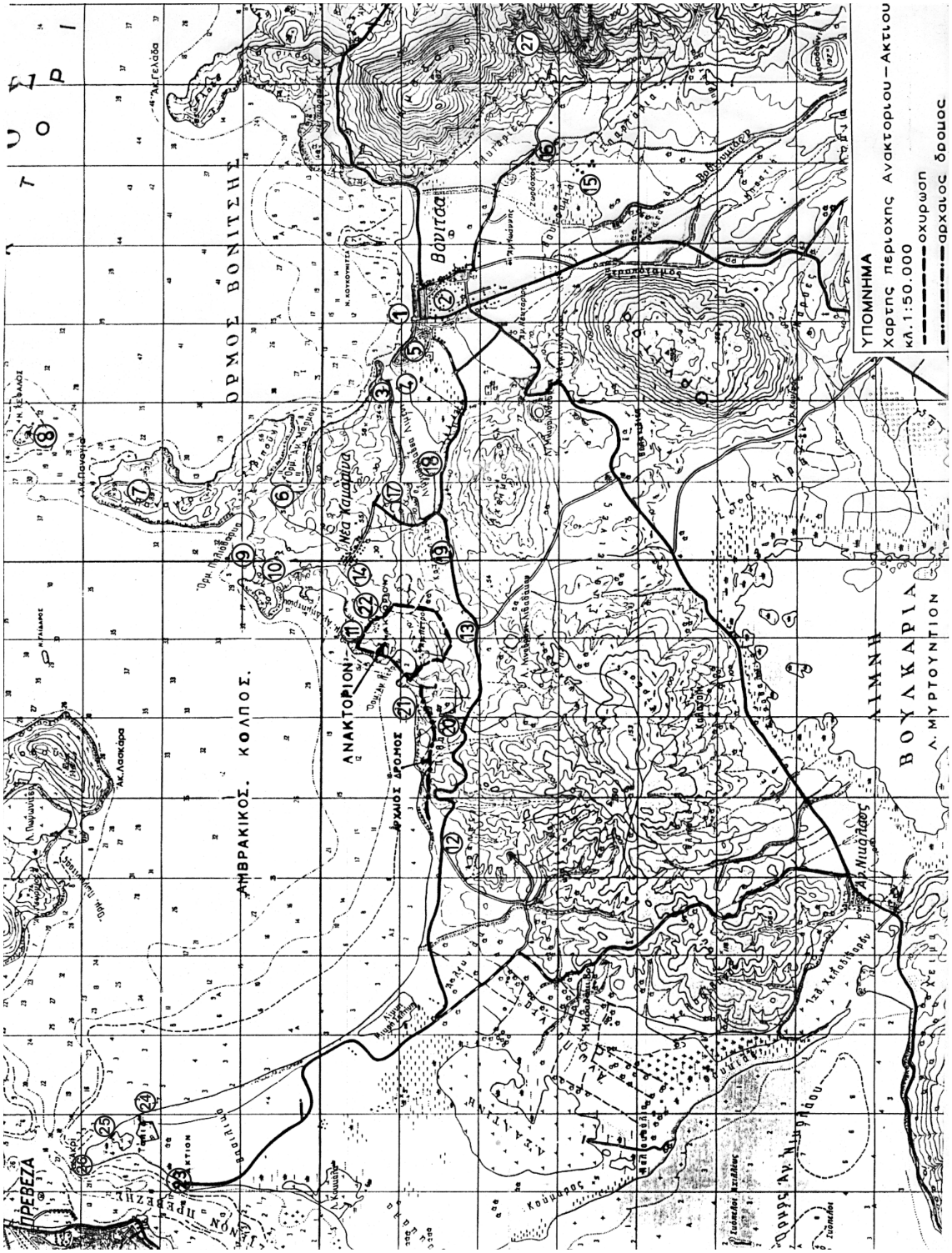
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Χαρτης περιοχης Ανακτορου – Ακτιου
κλ.1:50.000
οχυρωση
αρχαιος δρομος
ΠΡΕΒΕΖΑ
ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
ΟΡΜΟΣ ΒΟΝΙΤΣΗΣ
ΑΝΑΚΤΟΡΙΟΝ
ΑΚΤΙΟΣ ΔΡΟΜΟΣ
Βονίτσα
Νέα Κιμωλία
ΒΟΥΛΚΑΡΙΑ
ΛΙΜΝΗ
Λ. ΜΥΡΤΟΥΝΤΙΟΝ

Εικ. 1

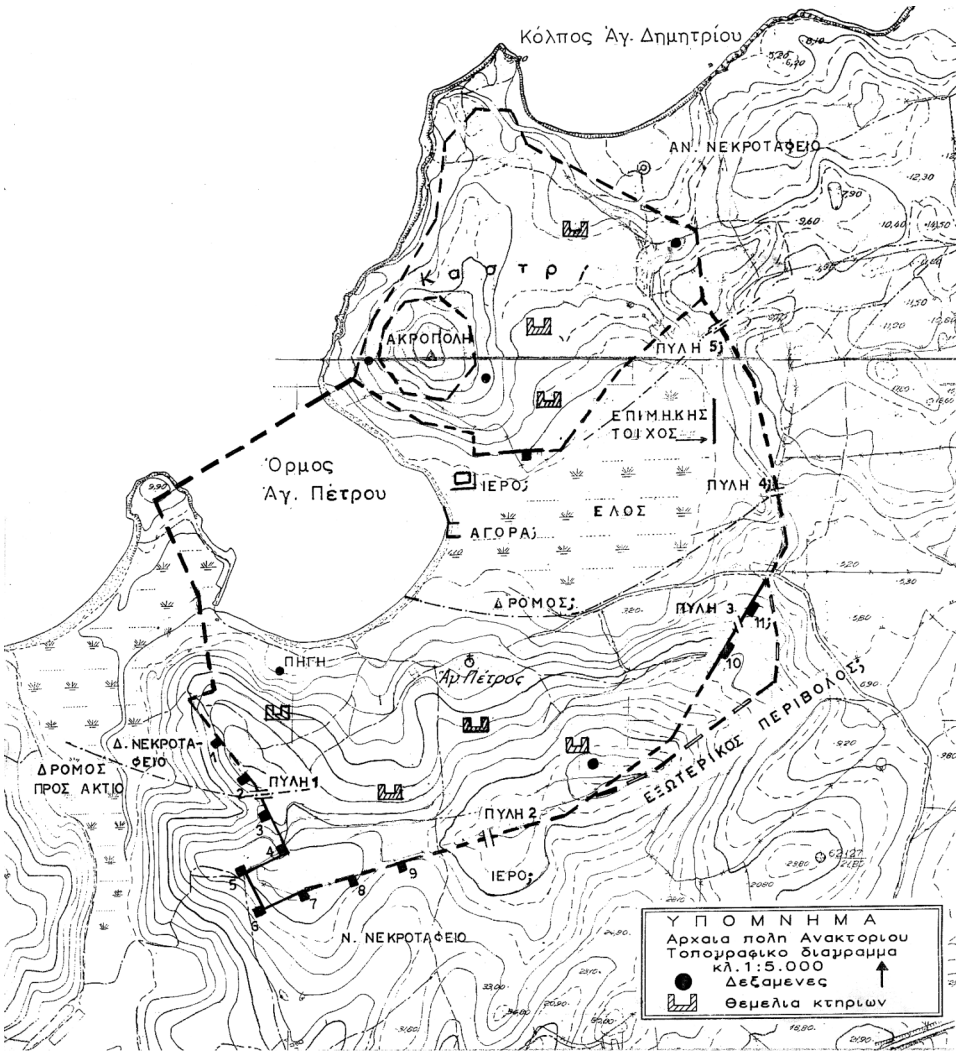
Κόλπος Άγ. Δημητρίου
ΑΝ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
Κ α σ τ ρ
ΑΚΡΟΠΟΛΗ
ΠΥΛΗ 5
ΕΠΙΜΗΚΗΣ ΤΟΙΧΟΣ
Όρμος Άγ. Πέτρου
ΙΕΡΟ
ΠΥΛΗ 4
ΕΛΟΣ
ΑΓΟΡΑ
ΔΡΟΜΟΣ
ΠΥΛΗ 3
ΠΗΓΗ
Αγ. Πέτρος
Δ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΑΚΤΙΟ
ΠΥΛΗ 1
ΠΥΛΗ 2
ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ
ΙΕΡΟ
Ν. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Αρχαια πολη Ανακτορου
Τοπογραφικο διαγραμμα
κλ. 1:5.000
Δεξαμενες
Θεμελια κτηριων

Εικ. 2

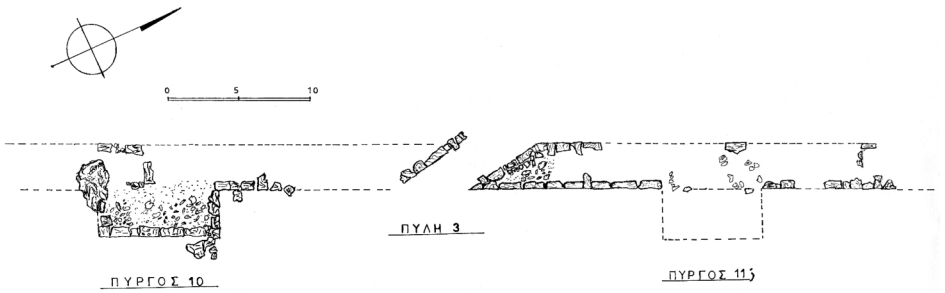
0 5 10
ΠΥΛΗ 3
ΠΥΡΓΟΣ 10
ΠΥΡΓΟΣ 11

Εικ. 3

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 8

Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 11

Εικ. 12

ΚΑΤΑΔΕΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟ ΑΘΗΝΩΝ*

Στο άρθρο «Defixiones dal Kerameikos di Atene–II. Maledizioni processuali», *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4 (2000) 37–122, βρίσκουμε υπό τον τίτλο «La *defixio* di Telestes ed altri» (91-9) την πρώτη έκδοση ενός μολύβδινου κατάδεσμου του τετάρτου αιώνα π.Χ. (αρ. ευρ. JB 6, fig. 33 a-b) και, στο άρθρο «Κατάδεσμοι», *AthMitt* 114 (1999 [2001]) 87–104, βρίσκουμε υπό τον τίτλο «Die Fluchtafel des Telestes und anderer» (92-96) τη γερμανική μετάφραση της ίδιας έκδοσης. Παρακάτω παραθέτω την επεξεργασμένη φωτογραφία, το κείμενο, τις δύο μεταφράσεις και τις σημειώσεις της *ed. princ.*:

* Ευχαριστώ πολύ τον Ευάγγελο Σαχπέρογλου για τις διορθώσεις του στο ελληνικό μου κείμενο.

Facies A. Media litterarum altitudo: mm 5-6.

Scriptura transversa mediana: ἐπηλυ̣(σίη)	maleficio	Verfluchung
Scriptura transversa sinistra: γυναῖκα	donna	Frau

ΣΕ̣

Τελέ{σ}στης	Telestes	Telestes
5 Μενεκλῆς	Meneklès	Menekles
Πυρ[ρί]ας → Πύρρος ‹ὠ›μηστής	Pyrrias,	Pyrrhias,
	Pyrros cannibale.	Pyrrhos der Kannibale

Facies B. Media litterarum altitudo: mm 6.

Εὔθυμ̣[ο]ς δ̣’	Inoltre Euthymos	Außerdem Euthymos
ἀν‹έ›θεμε̣ν → (κ?)αὶ	abbiamo consegnato,	haben wir vermerkt (und)
Τ̣ιμοκράτης	e Timocrate,	Timokrates
σύνδικ(οι)	avvocati,	Anwälte
5 ἐ‹ξ› Ƶυπεθῆς *pro Ƶυπετῆς*	dal demo di Xypete.	aus dem Demos Xypete.
Εὔθυμ[ο]ς ὁ	Euthymos il	Euthymos der
Λεπτ̣[ίνου]	(figlio) di Leptine.	(Sohn) des Leptines.

Signum → litteras inversas atque ad sinistram conversas significat. Littera *ypsilon* nunc cum appendice, ergo Y, nunc sine appendice, ergo V, scripta est. ***A*** 2: primum Σ in ΤΕΛΕΣΣΤΗΣ nomine subtiliter et quasi in interiore lettera Ε scriptum est.[1] ***A*** 6: ὁ|μησ|τής pro ὠ|μησ|τὴς defixio.[2] ***B*** 2: ΑΝΘΕΜΕΝ defixio;[3] de litteris ΑΙ sine significatu in scriptura magica confer locrensem defixionem apud *MEP* 2, 1999, 2, 32 nr. 2 a+b lin. 3 editam; et amplius R.W. DANIEL - F. MALTOMINI, *Supplementum Magicum I*, Opladen 1990, 129 nr. 41; sed hic fortasse coniunctionem (κ)αὶ conversum legi potest. ***B*** 5: ἐ‹ξ› Ƶυπεθῆς caelatorem scripsisse, dyplographiam ΕƵƵΥΠΕΘΗΣ semplificans: ergo ἐ‹ξ› Ƶυπεθῆς potius quam ἐ‹κ› Ƶυπεθῆς restitui praefero. De demo Xypete, Kekropidis tribus, cfr. J.S. TRAILL, *The Political Organization of Attica*, Suppl. *Hesperia* 14, Princeton 1975, 50; ID., *Demos and Trittys*, Toronto 1986, 134. Litterae ΝΔΙΚ connexae sunt; vox *syndik(oi)* ad defixos ipsorumque officium agnoscendos non deinde inter lineas scripta est, sed antequam caelata linea 5 esset, in qua enim scripturae ΕƵΥΠΕΘΗΣ pars dextra submittenda fuit.

Ωστόσο, κάποια σημεία εγείρουν αμφιβολίες. Οι λέξεις ἐπιλυσίη και ὠμηστής, για παράδειγμα, δεν ανήκουν στο λεξιλόγιο της πεζογραφίας, και η καταλήξη της πρώτης λέξης δεν ανήκει στην αττική διάλεκτο. Το μόριο δέ (*B* 1 δ’) και το ρήμα ἀνατίθημι δε

[1] *MEP*: «Quamvis gemina littera Σ in hoc nomine inscriptionibus testata est, eam expungere hic praefero, quod eius testatio tamen rara est (exempli causa L.H. JEFFERY, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1963, 407 nr. 7, Laconia), et amplius in Ceramici inedita defixione JB 44 (B. SCHLÖRB-VIERNEISEL, AM 81, 1966, 54, nr. 106, cum photographia 42,5) ipsam litteram Σ pariter scriptam, unam in interiori altera, sed certe expungendam vidi».

[2] *AthMitt*: «Littera Ω post litteram Ο, simili forma sonoque erroris causa, omissa videtur».

[3] *AthMitt*: «Sed verbi modum infinitivum hic a nihilo rectum esset, nec absolutum esse potest: modem ergo indicativum restituere malui».

μαρτυρούνται σε αττικούς καταδέσμους. Μάλλον ο editor princeps θεωρεί τα ονόματα Εὔθυμος, Τιμοκράτης, κτλ. ως υποκείμενα του ἀν‹έ›θεμεν και, γι' αυτό, το παρόν κείμενο ως έναν κατάλογο καταρώντων (*defigentes*). Δεν υπάρχει όμως κάποιο παράλληλο παρόμοιου κατάδεσμου. Ή μήπως υποθέτει ότι τα ονόματα είναι αντικείμενα του ρήματος; Και στη μία και στην άλλη εκδοχή δεν είναι αναγκαία η χρησιμοποίηση ρηματικού τύπου. Όσον αφορά το πιθανώς ανεστραμμένο αι «sine significatu in scriptura magica» του *B* 2, τα λόκρια γράμματα δεν είναι μαγικά αλλά, καθώς φαίνεται, επεξηγηματικές σημειώσεις (ή αριθμοί;) σε ένα μετρικό κείμενο (*ZPE* 130 [2000] 139), ούτε επίσης ασυνάρτητα. Μία ερωτική μαγική επωδή του τρίτου ή τετάρτου αιώνα π.Χ., *SupplMag* 41, έχει διαφοροποιήσεις φωνηέντων, γνωστό χαρακτηριστικό τέτοιων μεταγενέστερων μαγικών κειμένων, που δεν δικαιολογεί καθόλου την υπόθεση ότι μία μη σωστά κατανοητή σειρά γραμμάτων σε ένα αττικό κατάδεσμο του τετάρτου αιώνα π.Χ. είναι «sine significatu».

Πριν μερικά χρόνια με την ευγενική άδεια της Δρ. Ursula Knigge, της τότε Διευθύντριας των Ανασκαφών του Κεραμικού, μελέτησα τη μολύβδινη πινακίδα. Βρήκα τρία τεμάχια τα οποία και σχεδίασα. Κατέληξα στο συμπέρασμα ότι τα δύο ενώνονται, αλλά όχι το τρίτο, και κάποιο τεμάχιο έχει απολεσθεί μεταξύ των τεμαχίων *i* και *ii*. Στη συνέχεια παραθέτω το δικό μου σχέδιο και μεταγραφή. Οι γραμμές που σχεδιάζονται με στιγμές αφορούν χαράγματα των οποίων η ανάγνωση είναι αβέβαια.

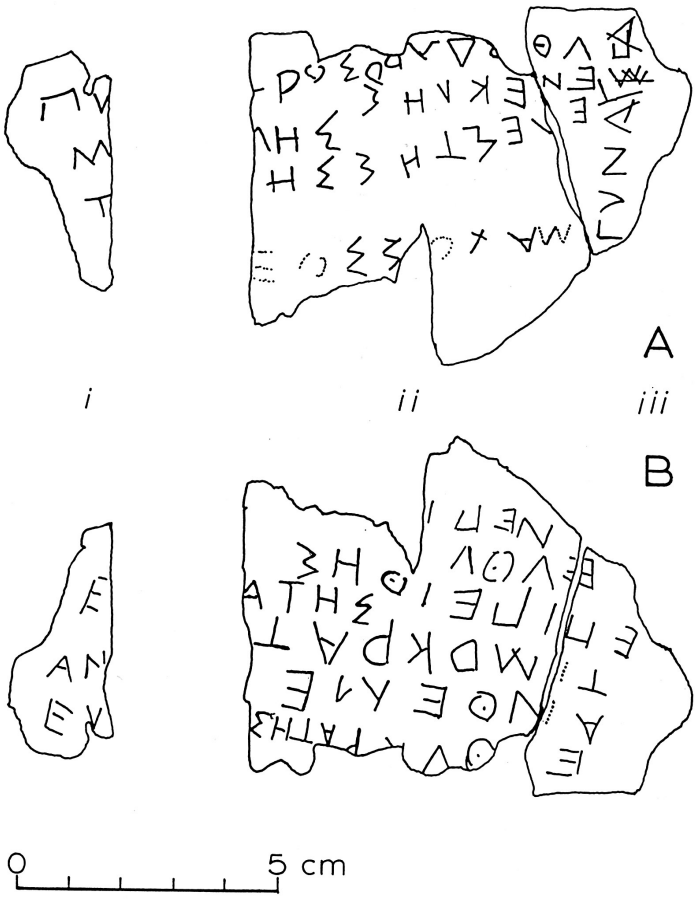

Ύψος 0.065, κατ' εκτίμηση πλάτος 0.129.
Αποθήκη του Κεραμεικού, Αθήνα, αρ. ευρ. JB 6 (τέταρτος αιώνας π.Χ.).

Πλευρά *A*

Στ. I:	**Στ.** II:	Δεξιά της Στ. II:
1 Πυ[θόδ]ω̣ρος	5 Μ̣αν̣[ῆ]ς (?)	9 γυναῖκα
2 Μ[ενεκ]λ̣ῆς	6 Τελέστης	
3 Τ[ελέστ]ης	7 Μενεκλῆς	
4 [c.4?]ς	8 Πυθό̣δωρο‹ς›	

Πλευρά *B*

Στ. I:	**Στ.** II:
1 Ε[ὐθυκρ]άτης	4 Ε[ὐ]θυ̣κράτη‹ς›
2 ʼΑν[θεμε-]	5 ʼΑνθεμε[-]
3 Εὐ[θυc.3-4?]ς	6 Τ̣ιμοκράτ[ης]
	7 ʼΕπιπείθης
	8 Εὐθυ[c.4-5?]
	9 [ʔ]ΝΕΠΙ[c.5?]

A 4 [c.4?]ς = *A* 5 Μ̣αν̣[ῆ]ς? *B* 3 Εὐ[c.3-4?]ς = *B* 8 Εὐθυ[c.4-5?]?

Το κείμενο σε κάθε πλευρά αποτελείται από δύο στήλες με ονόματα ανδρών, στην ονομαστική πτώση, όπου αυτή μπορεί να εξακριβωθεί, και όλα τα ονόματα της Στ. I της κάθε πλευράς, καθώς φαίνεται, επαναλαμβάνονται στη Στ. II, αλλά με διαφορετική σειρά, συγκεκριμένα από το τέλος προς την αρχή σε σχέση με τη Στ. I. Σε δύο ονόματα της Στ. II, σε *A* 8 και *B* 5, το τελικό σ δεν έχει χαραχθεί, πράγμα που σημαίνει ότι σε κάθε πλευρά η Στ. I γράφτηκε πριν από τη Στ. II. Στα δεξιά της Στ. II της πλευράς A και κάθετα σε αυτήν υπάρχει η λέξη γυναῖκα, της οποίας η σχέση με το υπόλοιπο κείμενο δεν είναι ξεκάθαρη. Με εξαίρεση το όνομα ʼΑνθεμε[-], για το οποίο δεν έχω βρει παράλληλο, τα υπόλοιπα ονόματα είναι γνωστά.

David Jordan
American School of Classical Studies
Σουηδίας 54
106 76 Αθήνα

ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Η δημοσίευση δύο επιτύμβιων μνημείων ιατρών από την Πέλλα υπήρξε αφορμή για μια χρήσιμη συλλογή πληροφοριών, όσον αφορά την ιατρική στην αρχαία Μακεδονία, τη λατρεία των θεοτήτων της ιατρικής στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας, καθώς και τα προβλήματα υγείας των κατοίκων της.

Ι: Δύο ανέκδοτα επιτύμβια μνημεία ιατρών από την Πέλλα

Ι. 1. Επιτύμβιο μνημείο ενός άγνωστου γιατρού του 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα ενεπίγραφης βάσης επιτύμβιας στήλης ενός αγνώστου ιατρού από την ελληνιστική Πέλλα (Εικ. 1–2). Η βάση, που είναι φιλοτεχνημένη από μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με καστανή πατίνα, έχει μ. ύψος 0,19 μ., μ. σ. μήκος 0,655 μ. και πάχος 0,60 μ. Το σχήμα της είναι ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο, όπως προκύπτει από τη μορφή του σωζόμενου τμήματός της, που συγκολλήθηκε από έξι κομμάτια. Η λεία πρόσοψη και οι παρειές της, όπως επιτρέπουν να διαπιστωθεί κάποια τμήματά της που διασώθηκαν, θα επιστέφονταν στο επάνω μέρος με αργό ιωνικό κυμάτιο (ύψους 0,035 μ.), ισοϋψή ταινία και ισοϋψές ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο. Ταινία και όρθιο λέσβιο κυμάτιο θα υπήρχαν αντίστοιχα στο κάτω μέρος της πρόσοψης, καθώς και στις παρειές της.[1] Η πίσω πλευρά της βάσης θα ήταν πρόχειρα και αδρά κατεργασμένη. Στην επάνω επιφάνειά της και σε απόσταση 0,25 μ. από την πρόσοψη έχει μεγάλο ορθογώνιο τόρμο (μήκους 0,50 μ., πλάτους 0,15 μ. και βάθους 0,08 μ.), το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί. Διατηρούνται τμήματα του περιχειλώματος και του πεδίου του τόρμου, αδρά κατεργασμένα με βελόνι, όπου στηριζόταν με μολυβδοχόηση μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, σχετική με το νεκρό. Μουσείο Πέλλας Ε.Π. αρ. 17.

Η βάση πιθανότατα είχε μεταφερθεί από αλλού. Τα κομμάτια της χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στους Αγίους Αποστόλους, κοιμητηριακό ναό της Παλαιάς Πέλλας, κτισμένο στο γ΄ τέταρτο του 19ου αι., που καταστράφηκε από πυρκαγιά.[2] Στα ερείπια της εκκλησίας και στο γύρω χώρο του νεκροταφείου παρατηρήθηκαν λιθόπλινθοι και αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων κτιρίων, ενώ από τους περιηγητές αναφέρονται μερικές ελληνιστικές επιγραφές.[3] Δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη ενός αρχαίου νεκροταφείου στην ίδια περιοχή, το οποίο θα βρισκόταν έξω από

---

[1] Βλ. για παράδειγμα τη μαρμάρινη ανάγλυφη βάση των μέσων του 4ου αι. π.Χ. από την Αθήνα (B. Schmaltz, «Zu einer attischen Grabmalbasis des 4. Jhs. v. Chr.», AM 93 (1978), 83 κ.εξ., πίν. 27–29, 32).

[2] Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, 64.

[3] A. Delacoulonche, «Mémoire sur le berceau de la pruissance macédonienne des bords de l'Haliacmon à ceux de l'Axios», Archives des Missions Scientifiques et Litteraires 8, Paris 1959, 285. Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Θεσσαλονίκη 1988 (β'), 131, 138. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή της Πέλλας–Γενιτσών στα 1828», Μακεδονικά 26 (1987–1988), 181 κ.εξ.

το ελληνιστικό τείχος, εφόσον και στις δοκιμαστικές ανασκαφές, που έγιναν το 1971 στα ΝΔ. του σημερινού νεκροταφείου, με σκοπό τον εντοπισμό του τείχους της πόλης,[4] βρέθηκαν τάφοι και ευρήματα των ρωμαϊκών, των παλαιοχριστιανικών και των βυζαντινών χρόνων.

Στο επάνω δεξιό τμήμα της πρόσοψης της βάσης σώζεται η παρακάτω επιγραφή, που έχει γράμματα ύψους 2,5 εκ.:

[———————— Θ]άσιον, λαοῖς ἰατρόν,
[————————————————————————]
[————————————————————————]
[————————————————————————]

Παρατηρήσεις

Τα γράμματα της επιγραφής είναι ανισοϋψή, χωρίς έντονους ακρέμονες, χαραγμένα με επιμέλεια. Το όμικρον είναι λίγο μικρότερο από τα άλλα γράμματα, το άλφα έχει τη μεσαία κεραία χαραγμένη χαμηλότερα από το μέσο του ύψους του, το σίγμα έχει αποκλίνουσες εξωτερικές κεραίες, ενώ το νι έχει η δεξιά κάθετη κεραία χαραγμένη ψηλότερα από την αριστερή, που είναι χαρακτηριστικά επιγραφών από τη Μακεδονία και αλλού, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[5]

Στ. 1: Λαοῖς ἰατρόν: Παρά την αποσπασματική διατήρηση του στίχου είναι προφανής ο έμμετρος χαρακτήρας του.[6] Όλα τα σωζόμενα στοιχεία της επιγραφής δείχνουν ότι πρόκειται για το τέλος του πρώτου στίχου με δαχτυλικό εξάμετρο ενός τετράστιχου πιθανότατα επιτύμβιου επιγράμματος, που αναφερόταν στον κάτοχο του μνημείου.[7]

---

[4] Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά 399. Του ίδιου, ΑΔ 27 (1972), Β'2– Χρονικά 505 κ.εξ.

[5] Μ. Λιλιμπάκη–Ακαμάτη, «Νέες επιγραφές από την Πέλλα», Μακεδονικά 26 (1987–1988), 54 κ.εξ., αρ. 1, πίν. 1γ, σ. 57, αρ. 4, πίν. 2β. Π. Χρυσοστόμου, «Παρατηρήσεις σε παλαιές και νέες επιγραφές από την Κεντρική Μακεδονία (Βόρεια Βοττιαία)», Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 22/23 Οκτωβρίου 1999 (2001), 190 κ.εξ., στήλες αρ. 11–13. Χρ. Σαατσόγλου–Παλιαδέλη, «Εὐρυδίκα Σίρρα Εὐκλείᾳ», Αμητός, Θεσσαλονίκη 1987, ΙΙ, 733 κ.εξ. Της ίδιας, «Το ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα», ΑΕΜΘ 10 (1995–6), Α', 55 κ.εξ., εικ. 1–3. Της ίδιας, «In the Shadow of History: The emergence of Archaeology», BSA 94 (1999), 359 κ.εξ. M. B. Hatzopoulos, Macedonian Institutions under the Kings. A History and Epigraphy Study, Μελετήματα 22, Αθήνα 1996, ΙΙ, 25 κ.εξ. Β. Χ. Πετράκος, Οι επιγραφές του Ωρωπού, Αθήνα 1997, 27 κ.εξ., πίν. 1. M. Guarducci, Epigraphia Greca I, Roma 1967, 370, σχ. 195. πίν. VII. M. B. Walbank, «Greek Inscriptions from the Athenian Agora», Hesperia 49 (1980), 251 κ.εξ., πίν. 68.

[6] Στην Πέλλα είναι γνωστά μερικά ακόμα επιτύμβια επιγράμματα των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται για το επίγραμμα της Κορίνθιας Τιμαρέτης, ιέρειας της Εννοδίας (Π. Χρυσοστόμου, Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Αθήνα 1998, 120 κ.εξ.), το επίγραμμα του Λυσικράτη Ιφικράτους από τη Φάλαννα (Em. Voutiras, «Ἐπὶ ἑξαμέτρῳ δίμετρον. Ein Grabgedicht aus Pella», ZPE 88 (1991), 106 κ.εξ.), το επίγραμμα του Μενεδήμου (C. Edson, Cl. Phil. LIII (1958), 117. SEG 24, 1969, 541. W. Peek, Greek Verse Inscriptions, Epigrams on Funerary Stelae and Monuments, Chicago 1988, αρ. 898), το επίγραμμα του Νουμήνιου Κοίνου (A. M. Verilhac, Παῖδες Ἄωροι. Poesie Funeraire, Paris 1978, I, 127 κ.εξ., πίν. 34, αρ. 81) και το επίγραμμα κάποιας μητέρας [Χρυσοστόμου, ό.π. (σημ. 5), 176 κ.εξ.].

[7] Χαρακτηριστικά είναι για παράδειγμα τα επιγράμματα, που αναφέρονται στον ονομαστό ιατρό της αρχαιότητας, τον Ιπποκράτη από την Κω, που κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής πρόσφερε τις υπηρεσίες του στους Λαρισαίους, οι οποίοι τον έκαναν συμπολίτη τους και τον τίμησαν ιδιαίτερα, όταν ο θάνατος τον βρήκε στην πόλη τους, στήνοντας επιτύμβιο μνημείο με τιμητικό επίγραμμα γι' αυτόν: α) «[Ἰητροῦ] Ἱπποκράτ[ους] Κώ[ου] ἀγλαοφ[ήμου] / [ἐνθάδε] σῶμα [κεῖται] / πολεί[τη ἡ]με[τέρη] τελεσφορήσας / Ἀγαθῇ [τύχῃ] ἀρετῆς ἕνεκα. / [Ἄνερ] χρηστὲ [τοῖς πᾶσι], χαῖρε», αρχές του 3ου αι. π.Χ., IG IX, 2, 466. SEG 45, 1995, 621. β)

[Θ]άσιον: Το επίγραμμα παρά την αποσπασματικότητά του επιτρέπει να διαπιστωθεί ότι ο ιατρός, που καταγόταν από τη Θάσο,[8] πέθανε στην Πέλλα, όπου ασκούσε τον επάγγελμά του για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ο παραπάνω ιατρός, που ο θάνατος τον βρήκε στην ξενιτιά («ἐν ἀποδημίᾳ εἰς τὴν ξένην»),[9] πιθανότατα υπήρξε δημόσιος («ἰατρὸς δημοσιεύων–δημόσιος»),[10] όπως συμπεραίνεται από την έκφραση «λαοῖς ἰατρόν».[11] Δυστυχώς δεν σώζονται το όνομα και η ακριβής δράση του ιατρού, που τοποθετείται στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Μ. Αλεξάνδρου. Οι Πελλαίοι τίμησαν τον ιατρό με επιτύμβιο μνημείο (μαρμάρινη στήλη με ανάγλυφη πιθανότατα απεικόνισή του, η οποία στηριζόταν στην εξεταζόμενη βάση),[12] προφανώς εξαιτίας της προσφοράς του, τόσο στην υγεία των κατοίκων, όσο και για τις αρετές του (σοφία, σωφροσύνη, ήθος και αρετή),[13] που είναι γνωστές από άλλα επιτύμβια επιγράμματα[14] ή τιμητικά

Παλατινή Ανθολογία, VII, 135 (Plan. IIIb, 14, I): «Θεσσαλὸς Ἱπποκράτης, Κῷος γένος, ἐνθάδε κεῖται, / Φοίβου ἀπὸ ῥίζης ἀθανάτου γεγαώς, / πλεῖστα τρόπαια νόσων στήσας ὅπλοις Ὑγιείης, / δόξαν ἑλὼν πολλὴν οὐ τύχᾳ, ἀλλὰ τέχνᾳ» (B. Lorenz, Thessalische Grabgedichte vom 6. bis zum 4. Jh. v. Chr., Innsbruck 1976, 115). γ) του Νικόδημου ή του Βάσσου (Ελληνική Ανθολογία, IX, 53: «Ἱπποκράτης φάος ἦν μερόπων καὶ σῴζετο λαῶν / ἔθνεα, καὶ νεκύων ἦν σπάνις εἰν Ἀίδῃ», A. Stamm, Hippokrates–Epigramme, München 1977. Για τη φιλολογική παράδοση περί του τάφου του Ιπποκράτη στη Λάρισα βλ. Lorenz, ό.π., 115 κ.εξ. SEG 45, 1995, 621.

[8] Από το νησί είναι γνωστοί τρεις ιατροί κατά την αρχαιότητα. Πρόκειται για τον Τιμοκλείδη Διφίλου, γνωστό από ελληνιστικό επίγραμμα, που υπήρξε μύστης του Διονύσου [R. Merkelbach, Die Hirten des Dionysus: Die Dionysos–Mysterien der römischen Kaiserzeit und der bucolische Roman des Longus, Stuttgart 1988, 19 κ.ε], τον ιατρό Αντίοχο Σωτήρα, γνωστό από ελληνιστικό επίγραμμα, που είχε εγκατασταθεί με την οικογένειά του στη Θάσο, ασκώντας το επάγγελμά του [G. Daux, «Notes de lecture», BCH 98 (1974), 568 κ.εξ., εικ. 7], καθώς και για τον Αθρυίλατο, τον φίλο του Πλουτάρχου [Συμποσιακά προβλήματα, III, 651. M. Wellmann, RE II (1897), 2072, λ. Athryilatos].

[9] Όπως ο Κύπριος ιατρός Αριστοκράτης Πνυταγόρου, που πέθανε στην Αθήνα [D. Peppas–Delmuzou, «Ein attisches Grabgedicht für ein Arzt aus Cypern», AM 78 (1963), 1554 κ.εξ.], ο Δωρόθεος από την Αλεξάνδρεια, που πέθανε στην Τιθόρεια (A. Wilhelm, «Zwei griechische Grabgedichte», OJh 1901, 20 κ.εξ.), ο Διονύσιος, που πέθανε στους Κρουνούς Ουασάδων [Peek, ό.π. (σημ. 6), αρ. 520], καθώς και ο Εύανδρος, που καταγόταν από την Αστακό [L. Robert, «Hellenica, XI. Inscriptions rélatives à des medecins», PevPhil 13 (1939), 166 κ.εξ., αρ. 3]. Για το θέμα του θανάτου στην ξενιτιά βλ. BullEpigr. 1992, 314.

[10] Για το θέμα των δημόσιων ιατρών βλ. L. Cohn–Haft, The public physician of ancient Greece, Smith College Studies in Ancient History 42, 1956. F. Kudlien, Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen. Von Homer bis Hippokrates, Zürich und Stuttgart 1967, 18 κ.εξ. H. W. Pleket, «Troostdecreten: een masatschappelijk verschinjnsel» στο: H. F. Hotstmanshoff (εκδ.), Pijn en Balsem, Troost en Smart. Pijnbeleving en Pijnbestrijding in de Quadheid, Rotterdam 1994, 147 κ.εξ. (SEG 44, 1994, 1713). Του ίδιου, «The Social Status of Physicians in the Greco–Roman World» στο: P. J. van der Eijk – H. F. J. Horstmanshoff –P. H. Schrijvers (εκδ.), Ancient Medicine in its Socio–Cultural Context. Papers read at the Congress held at Leiden University, 13–15 April 1992 (Amsterdam 1995), I, 27 κ.εξ. V. Nutton, «The Medical Meeting Place» στο: ό.π., Ancient Medicine 1995, I, 3 κ.εξ. Για τους δημόσιους ιατρούς της Σχολής της Κω βλ. S. M. Sherwin–White, Ancient Cos. An historical study from the Dorian settlement to the imperial period, Göttingen 1978, 263 κ.εξ., 278 κ.εξ.

[11] Βλ. για παράδειγμα τα ταφικά επιγράμματα του Ιπποκράτη από τους Λαρισαίους (βλ. παραπάνω σημ. 7), καθώς και του ιατρού Γήρυ από τους Τρικκαίους (IG IX, 2, 313).

[12] Για την εικονογραφία των ιατρών βλ. E. Berger, «Das Basler Arztrelief». Studien zum griechischen Grab–und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin, Basle 1970, 49 κ.εξ. B. S. Ridgway, The Archaic Style in Greek Sculpture, Pricenton NJ 1977, 175, 192. E. Phuhl – H. Moebius, Die ostgriechischen Grabreliefs, I, Mainz 1977, 16 αρ. 21, πίν. 6.

[13] Για το θέμα B. Lorenz, «Zum Lob des Arztes in Griechischen Inschriften», XI Congresso Interna–zionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18–24 settembre 1997 (Roma 1999), I, 761 κ.εξ.

ψηφίσματα ιατρών.[15]

Ι. 2. Επιτύμβια πλάκα του ιατρού Αλεξάνδρου του 5ου αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη ενεπίγραφη ορθογώνια επιτύμβια πλάκα του ιατρού Αλεξάνδρου από την παλαιοχριστιανική Πέλλα (Εικ. 3). Είναι αποκρουσμένη εν μέρει στο δεξιό και τον επάνω κρόταφο, ενώ μικρότερες κακώσεις φέρουν και οι υπόλοιποι κρόταφοι. Η επάνω και η αριστερή πλευρά της είναι κομμένη και λειασμένη λοξά προς τα πίσω, ενώ η πίσω πλευρά της είναι δουλεμένη με σφύρα και βελόνι. Οι παραπάνω εργασίες της πλάκας δείχνουν ότι αρχικά ήταν στημένη σε τάφο ή εντοιχισμένη σε κάποιο ταφικό μνημείο. Λευκό μάρμαρο. Ύψος 0,44 μ. Πλάτος 0,175 μ. Πάχος 0,035 μ.

Η πλάκα, που παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Ε. 1978/αρ. 750) από τον Αλέκο Καλλιοντζή, είχε βρεθεί στη θέση «Ξηρή Γέφυρα», όπου βρίσκεται το ΒΔ. νεκροταφείο της ελληνιστικής Πέλλας, το οποίο απέχει 2 χλμ. ΒΑ. της ρωμαϊκής–παλαιοχριστιανικής Πέλλας.

Η μπροστινή της επιφάνεια φέρει την παρακάτω εξάστιχη επιγραφή με γράμματα ύψους 0,04–0,05 μ.:

Μημό-
ριον
’Αλε-
ξάνδ[ρ]-
ου ἰατ[ρ]
οῦ.

Παρατηρήσεις

Τα γράμματα είναι ανυσοϋψή, χαραγμένα βαθιά χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Από το σχήμα των γραμμάτων άλφα, έψιλον και ξι η επιτύμβια πλάκα, που ήταν στημένη στον τάφο του ιατρού Αλεξάνδρου, χρονολογείται στο α’ μισό του 5ο αι. μ.Χ.[16] Για το όνομα

[14] Βλ. τα επιγράμματα για τον Ιπποκράτη (Παλατινή Ανθολογία, VII, 135) ή τον Γήρυ από την Τρίκκη (IG IX, 2, 313), καθώς και για άλλους ιατρούς [Lorenz, ό.π. (σημ. 13), I, 761 κ.εξ.]. Βλ. επίσης παρακάτω σημ. 22.

[15] Robert, ό.π. (σημ. 9), 163 κ.εξ. Βλ. επίσης SEG 27, 1977, 510–11, 513–17, 519.

[16] Από τη σύγκριση των γραμμάτων της επιγραφής με αυτά της τιμητικής επιγραφής για τον Ιουλιανό (361–363 μ.Χ.) από τη Θεσσαλονίκη (K. Rhomiopoulou, «New Inscriptions in the Archaeological Museum, Thessaloniki», Ancient Macedonian Studies in honor of Charles F. Edson, Θεσσαλονίκη 1981, 304 κ.εξ., πίν. XI) συμπεραίνεται ότι είναι μεταγενέστερη. Τα γράμματα μοιάζουν για παράδειγμα με αυτά της επιτύμβιας επιγραφής του Αυρήλιου Ευρυδικιανού Σώσιμου από το Ρόκαστρο Βοΐου (4ος αι. μ.Χ. και όχι στον 3ο αι. μ.Χ., όπως χρονολογείται από την Γ. Καραμήτρου–Μεντεσίδη, Βόϊον–Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία, Θεσσαλονίκη 1999, 231 κ.εξ., εικ. 120. Της ίδιας, «Νομός Κοζάνης: Νεώτερα Επιγραφικά Ευρήματα», Α’ Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 2001, 52 κ.εξ., εικ. 1), με αυτά του Αλεξάνδρου, της Σανβάτας και των παιδιών τους Ιωάννου και Αλεξάνδρας από την Έδεσσα (τέλος του 4ου–5ο αι. μ.Χ. και όχι του 5ου–6ου αι. μ.Χ., όπως υποστηρίζεται από τον D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétienne de Macédoine du IIIe au VIe siécle, Suppl. VIII, Paris 1983, 51 κ.εξ., αρ. 38, πίν. VII), του ράπτου υποδιακόνου Μαρτυρίου από τη Βέροια (Θ. Παζαράς, «Δύο τοιχογραφημένοι παλαιοχριστιανικοί τάφοι από τη Βέροια», Μακεδονικά 24, 1984, 234, εικ. 1β. Λ. Γουναροπούλου–Μ. Β. Χατζόπουλου, Επιγραφές της Κάτω Μακεδονίας, Α’ Επιγραφές Βεροίας, Αθήνα 1998, 386 κ.εξ., αρ. 425), του Μαξιμιανού από τη Θεσσαλονίκη (5ος αι μ.Χ., IG X, 2, 359), του Φορτουνάτου από τη Θεσσαλονίκη (πριν το 435 μ.Χ., Γ. Βελένης, «Προβληματισμοί πάνω σε δύο παλαιοχριστιανικές επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη», Μνείας

του ιατρού θα γίνει αναφορά στο τέλος της παρούσας μελέτης.

ΙΙ: Η ιατρική στην αρχαία Μακεδονία

Ο ιατρός στα ομηρικά χρόνια υπήρξε «ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων» (Ιλιάς Λ, στ. 514) σε μια βασικά θρησκευτική ιατρική,[17] ενώ θα περάσουν αιώνες για να γίνει η ιατρική επιστήμη. Στην εξέλιξη αυτή αποφασιστικό λόγο έπαιξαν οι λεγόμενοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι, που συνέβαλαν στην αποδέσμευση της ιατρικής από το θαύμα.[18] Κατά τα αρχαϊκά, τα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια οι ιατροί δεν ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη, αλλά συγκαταλέγονταν στην ομάδα των καλύτερων τεχνιτών.[19] Το επάγγελμά τους ήταν τιμημένο και οι αμοιβές τους ικανοποιητικές, εξαρτώμενες από την κοινωνία στην οποία εξασκούσαν την εργασία τους. Η τέχνη και το επάγγελμα του ιατρού παρουσιάζονται διεξοδικά από τον Ιπποκράτη.[20] Ήδη όμως από τα ελληνιστικά χρόνια, λόγω του αμείλικτου επαγγελματικού ανταγωνισμού, της εξειδίκευσης και των συνεχών μετακινήσεων από μια πόλη στην άλλη το επάγγελμα του ιατρού δεν ήταν αξιοζήλευτο.[21] Αρκετά επιτύμβια επιγράμματα των αρχαϊκών, των κλασικών χρόνων, των ελληνιστικών και των αυτοκρατορικών χρόνων αναφέρονται σε ιατρούς, στην αξία και την τέχνη τους,[22] ενώ μερικά τιμητικά ψηφίσματα των

Χάριν, 391 κ.εξ.), του πρεσβύτερου και ιατρού Παύλου από τους Φιλίππους (4ος–5ος αι. μ.Χ., Στ. Πελεκανίδου, «Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων», ΑΕ 1955, 162 κ.εξ., εικ. 50. Feissel, ό.π., 200 κ.εξ., αρ. 237, πίν. LVI), καθώς και του Δωσίθεου και του Πρίσκου από το Πάνιον της Προποντίδος [3ος–5ος αι. μ.Χ., C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'ile d'Imbros (IIIe–VIIe siécle)», Μελέτες ΑΔ 49–50 (1994–1995), 308 κ.εξ.].

[17] H. Tzavella–Evjen, «Homeric medicine: The Greek venaissance of the eight century B.C.», Stockholm 1983, 185 κ.εξ.

[18] Kudlien, ό.π. (σημ. 10), 15 κ.εξ. R. Jackson, Doctors and Diseases in the Roman Empire, London 1988, 17 κ.εξ. P. Cordes, Iatros. Das Bild des Arztes in der griechischen Literatur von Homer bis Aristoteles, Stuttgart 1994.

[19] A. Krug, Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike, München 1985, 27 κ.εξ., 188 κ.εξ. H. F. Horstmanshoff, «The Ancient Physician: Graftsmann or Scientist?», στο Jour. Hist. Medic., 45 (1990), 176 κ.εξ.

[20] Για τους ιατρούς και την ιατρική τέχνη βλ. Edelstein, «The Hippocratic Physician» στο: ό.π., Ancient Medicine (εκδ. O. Temkin–C. L. Temkin), 7 κ.εξ., 56 κ.εξ. Cordes, ό.π. (σημ. 18). Jackson, ό.π. (σημ. 18), 56 κ.εξ. Kudlien, ό.π. (σημ. 10), 20 κ.εξ., 28 κ.εξ., 31 κ.εξ. Βλ. επίσης N. Massar, «La profession médicale: Enjeux et évolution», στο: A. Verbanck–Pierard (εκδ.), Au temps d'Hippocrate. Médecine et société en Grèce antique, catal. d'exposition, Musée de Mariemont, 1998, 67 κ.εξ.

[21] Ειδικότερα για τον επαγγελματικό ανταγωνισμό βλ. τον κατάδεσμο από το Μεταπόντιο [F. G. Lo Porto, PP 193 (1980), 282 κ.εξ. M. Gigante, PP 194 (1980), 381 κ.εξ. SEG 30, 1980, 1175].

[22] Για το θέμα βλ. Robert, ό.π. (σημ. 9), 166 κ.εξ. Του ίδιου, «Hellenica, Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquites greques», Paris 1946, 103 κ.εξ. Του ίδιου, «Index commente des noms de personnes» στο: N. Faratli, Les stèles funeraires de Byzance greco–romaine, Paris 1964, 175 κ.εξ. A. Wilhelm, «Ärzte und Arzterinnen in Pontos, Lykien und Agypten», OJh 27 (1931), 74 κ.εξ. Peppas–Delmousu, ό.π. (σημ. 9), 154 κ.εξ. Chr. Sourvinou–Inwood, Reading Greek Death To the End of the Classical Period, Oxford 1995, 376 κ.εξ. Βλ. επίσης τα παρακάτω επιγράμματα: Πύθιον Περραιβίας (IG IX, 2, 1276: «ἰατρόν μ' ἐσορᾶς, / φίλε, Βιθυνὸν / πόλεως Νικαίας …) Ἀτραγας Πελασγιώτιδος (Α. Τζιαφάλιας, ΘΗΜ Η΄ (1985), 204, αρ. 76: «Ἰητῆρα Δίκαιον ἀρίγνωτον …»). Τρίκκη Εστιαιώτιδος (IG IX, 2, 313: «(Γῆρυς) [ἤσκησεν δὲ τέχνην] Ἀσκληπιοῦ ἣν ἐφύλαξεν / [πᾶσι παρ' Ἕλλησι]ν δόξαν ἀειράμενος, / [πέντ' ἐπὶ πεντήκοντα ἐ]τῶν· καθαρὰν δὲ φυλάξας / [σωφροσύνης ἀρετὴν τό]νδε λέλονχε τάφον· / [τῷ πολυτίμητον τἀνδρὸ]ς γένος ἐν πολιήταις / [ἰητρῶν δ' αὐτὸς π]ρῶτος ἀναγράφεται». Χαλκίδα Εύβοιας (επιτύμβιο επίγραμμα για τον Ασκληπιάδη, A. M. Verilhac

ελληνιστικών χρόνων αναφέρονται σε αυτούς.[23]

Οι Μακεδόνες βασιλείς ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την ιατρική, τονίζοντας έτσι την ιδιαίτερη μέριμνα για τους υπηκόους τους και ειδικά για τον στρατό. Η ανάπτυξη της ιατρικής στη Μακεδονία κατά την κλασική και την ελληνιστική εποχή οφειλόταν κυρίως στους διάσημους ιατρούς, που εγκαταστάθηκαν κατά καιρούς στη βασιλική αυλή μετά από ειδικές προσκλήσεις. Ο Ιπποκράτης, όταν βρισκόταν στη Λάρισα, προσκλήθηκε επίσημα για να θεραπεύσει τον Περδίκκα Β'.[24] Ο πατέρας της ιατρικής και ο γιος του Θεσσαλός συνέχισαν να διατηρούν με τη μακεδονική αυλή επαγγελματικές σχέσεις.[25] Ο Νικόμαχος, ο πατέρας του Αριστοτέλη, υπήρξε προσωπικός ιατρός και φίλος του Αμύντα Γ'.[26] Ο Φίλιππος ήδη κατά τις πρώτες εκστρατείες του στη Θράκη (358/7 π.Χ.) είχε στην υπηρεσία του ιατρούς από την Κω.[27] Μάλιστα ο Κριτόβουλος[28] ανέλαβε την θεραπεία του, όταν ο βασιλιάς έχασε το δεξιό του μάτι από βέλος καταπέλτη στην πολιορκία της Μεθώνης το 354 π.Χ.[29] Ο Φίλιππος ο Ακαρνάν[30] υπήρξε προσωπικός ιατρός του Φιλίππου Β', ενώ είναι γνωστό ότι χρειάστηκε και άλλες φορές υπηρεσίες άλλων ιατρών μετά από τραυματισμούς του.[31] Ο ίδιος βασιλιάς φιλοξένησε στην αυλή του τον Συρακούσιο ιατρό Μενεκράτη, που υπήρξε ειδικός στη θεραπεία «τῶν ἱερῶν νόσων».[32]

στο: Centre J. Palerne: Memoires III: Medicins et medicine dans l'Antiquite, St. Etienne 1982, 159 κ.εξ.). Peek, ό.π., αρ. 520: «ὠκύμορον / Διονύσιον, ἐσθλὸν / ἰητρόν, ἀντὶ πάτρης / Κρουνῶν γῆ κατέχει / Οὐασάδων». Του ίδιου, ό.π., αρ. 535: «νούσων εἰη[τρὸν] σ[οφίῃ λάμψαντα] / Κράτωνα». Του ίδιου, ό.π., αρ. 637: «Μαρκέλλου τόδε σῆμα περικλυτοῦ ἰητῆρος, …». Του ίδιου, ό.π., 686: «'Ακείλιον Θεόδωρον / ἰατρῶν πρόμον, | σπουδαῖον, εὐγενῆ τε / καὶ εὐσχήμονα …». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1034: «οὔνομα Θρέπτος / ἐμοί, νούσων δ' οὐκ ἄλλος ἀμίνω[ν] / ἰητήρ· τέχνης / πολλοὶ μάρτυρές / ἰσιν ἐμῆς». Του ίδιου, ό.π., 1321: «ἀγγέλλω παρι/οῦσιν 'Αριστοκλῆα, Βενούσ/του / παῖδα καὶ 'Ιουλιανῆς, … / ἐσθλὸν ἐ/ν εἰητροῖς ἤδη ἔχων ὄνο/μα, / …». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1543: «'Απολλωνίδη ἐσθλέ, / σὲ μὲν γοάοντε γονῆε / [μ]υρομένῳ θάψαν φέρ/[τα]τον ἠΐθεον, / [δέξι]ον ἰητῆρα …». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1907: «ἰητροῦ τάφος εἰμὶ Διοσκόρου, / ὃς διὰ τέχνην πολλάκι κά/μνοντας ρύσα[το κ]αὶ θανάτου / …». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1932: «πᾶσιν ἰητορίης ἀπ' ἐμ/ῆς Ἕλλησιν ἀμύ/νων …». Του ίδιου, ό.π., αρ. 1934: «πολλοὺς 'Επαφρόδε<ι>τε σ[ὺ] / μὲν νοσέοντας ἔγειρας, εἰητρὸς / γεγαὼς πᾶσιν ἑταιρότατος, ἀμ/φότερον τέχνην τ' ἀγαθὸς καὶ ἤθεα / κεδνός, τῆς γὰρ ἐπιστήμης μαλλο/φρονεῖν ἔμαθες· ἀλλ' οὔτοι σεαυτὸ[ν] / νούσου ἐδυνήσαο σῶσαι, ἰητρῶν γὰρ / ἔφυ Μῦρα κραταιοτέρα». Robert, ό.π. (σημ. 9), 166 κ.εξ., αρ. 3: «Εὔανδρον, θνητῶν πικρῶν ἰήτορα».

[23] Βλ. για παράδειγμα τα ψηφίσματα της Κω (SEG 27, 1977, 510–515. SEG 30, 1980, 1049. SEG 33, 1983, 673) και της Αθήνας (SEG 30, 1980, 305–6). Βλ. επίσης J. Pouilloux, Choix d'inscriptions greques, Paris 1960, 64 κ.εξ.

[24] «'Ιπποκράτους Γένος καὶ Βίος κατὰ Σωρανόν«, έκδ. J. Ilberg, CMG IV. Για το θέμα βλ. M.R. Maisano, «Ippokrate e Perdicca II, Esane storico di un topos medicoletterario», Annali Scuola normale superiore di Pisa, 3e sir., 21, fasc. 1, 1992, 71 κ.εξ. J.R. Pinault, Hippocratic Lives and Legens, Leiden–New York 1992, 61 κ.εξ., 127. Για τη ζωή και το έργο του Ιπποκράτη βλ. RE VIII, 2 (1913), 1801–1852 (Leonard).

[25] Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 278, σημ. 122.

[26] Διογένης Λαέρτιος, 5, 1, 1. Σουίδας, λ. Νικόμαχος. RE XVII, 1 (1936), 462, αρ. 18.

[27] K. Deichgräber, Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum, Berl. Anh. 1933, 145.

[28] Πλίνιος, Φυσική Ιστορία, 7, 37. H. Berve, Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage II: Prosopographie, Münich 1926, αρ. 452.

[29] Θεόπομπος, F 52 (FGrH 115). Μαρσύας, F 16 (FGrH 135–6). Διόδωρος, 16, 34, 5. Ιουστίνος, 7, 6, 14. Στράβων, 7, F 23. Δούρις, F 36 (FGrH 76). N. G. L. Hammond – G. T. Griffith, A History of Macedonia II, 550–336 B.C., Oxford 1979, 257. Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 27, σημ. 264, σ. 262, 279.

[30] Berve, ό.π., αρ. 788.

[31] Δημοσθένης, Περί του στεφάνου 67. Δίδυμος, Σχόλια εις Δημοσθένη (;), 12, 63–65 και 13, 1–7.

[32] Αθήναιος, VII, 289e–f. Αιλιανός, 12, 51. Για τις ασθένειες αυτές βλ. B. Simon, Mind and Madness in Ancient Greece: The Classical Roots of Modern Psychiatry, Ithaca 1978.

Στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Μ. Αλεξάνδρου (γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.) άσκησε την τέχνη του στην Πέλλα ο Θάσιος ιατρός της παρούσας μελέτης μας. Στην αγαθή τύχη οφείλουμε ένα νέο εύρημα, που ήρθε στο φως τον Οκτώβριο του 2000 στην Πύδνα.[33] Πρόκειται για τον λακκοειδή τάφο ενός ιατρού (Τ 66 του αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας Κ. Χρυσοχοΐδη, κτηματικής περιοχής Αλυκών Κίτρους, όπου το νότιο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης), κατεύθυνσης Α–Δ, με τοιχώματα επενδυμένα με κονιάματα, κάτω λευκά και επάνω ερυθρά, καθώς και με οριζόντια στέγαση από ξύλινες σανίδες. Ο νεκρός, που είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά επάνω σε ξύλινη κλίνη, έφερε ως κτερίσματα ένα όγδοο στατήρα Φιλίππου Β'[34] (340–328 ή 336–328 π.Χ.), χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ', ζεύγος σιδερένιων στλεγγίδων και χάλκινων κανθάρων, καθώς και ένα σύνολο ιατρικών εργαλείων και σκευών (Εικ. 4–6), που πιστοποιούν ότι ήταν χειρούργος. Πρόκειται για σιδερένια εργαλεία (τανάλια και νυστέρια διαφόρων μεγεθών), χάλκινα εργαλεία (σμίλη και σπάτουλα) και διάφορα σκεύη (χάλκινη σικύα, τέσσερις χάλκινες πυξιδίσκες, οστέϊνη κυλινδρική θήκη με χάλκινο πώμα και πήλινο μελαμβαφές φιαλίδιο, που θα περιείχαν φαρμακευτικές ουσίες). Όπως πιστοποιούν τα κτερίσματα του τάφου ο ιατρός πέθανε στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ' ή ακόμα μεταγενέστερα.

Οι ιστορικές πηγές αναφέρουν μερικούς από τους ιατρούς, που ακολούθησαν την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου στην Ανατολή. Οι ιατροί, που ανήκαν στη «βασιλική θεραπεία», δηλαδή στην υγειονομική υπηρεσία, είχαν την επίβλεψη των τραυματισμένων και των αρρώστων στρατιωτών, ενώ η θέση και οι αμοιβές τους ήταν ανάλογες με την κοινωνική καταγωγή και τις ικανότητές τους, την εμπειρία και την ειδικότητα. Ένας ικανός και τυχερός ιατρός θα μπορούσε να ανακηρυχθεί εταίρος και να τιμηθεί ιδιαίτερα, όπως ο Φίλιππος ο Ακαρνάν, που έσωσε τον Αλέξανδρο το 333 π.Χ. στην Ταρσό της Κιλικίας,[35] ενώ αντίθετα ο Γλαύκος (ή Γλαυκίας), ο οποίος δεν είχε κατορθώσει να σώσει τον Ηφαιστίωνα στα Εκβάτανα, θανατώθηκε από τον Αλέξανδρο με σταύρωση.[36] Στους ιατρούς συγκαταλέγονταν επίσης ο Αλέξιππος, προσωπικός ιατρός του Πευκέστα[37] και ο Παυσανίας, προσωπικός ιατρός του Κρατερού.[38] Στην εκστρατεία συμμετείχαν ακόμα ιατροί από την Κω, όπως ο Κριτόβουλος,[39] ο Κριτόδημος[40] και ο Δράκων,[41] που υπήρξαν και προσωπικοί ιατροί του Μ. Αλεξάνδρου. Ο Μακεδόνας

---

[33] Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο κ. Μ. Μπέσιο, για την άδεια δημοσίευσης των δεδομένων του τάφου και την παροχή των σχετικών εικόνων. Ο ίδιος με πληροφόρησε για την περίπτωση μιας γυναίκας του 4ου αι. π.Χ. από την ίδια πόλη, που γιατρεύτηκε από ορθοπεδικό ιατρό (A. Chamberlain–S. Triantaphyllou, «An obstetric fatality from Nothern Greece», στο: Papers on paleopathology presented at the 23rd annual meeting of the Palaeopathology Association, Durham, North Carolina, 1996, 17).

[34] G. Le Rider, Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294, Paris 1977, 245, αρ. 93–101, σ. 416 και 429 κ.εξ.

[35] Berve, ό.π. (σημ. 28), 788. Αναφέρεται (Ψευδο–Καλλισθένης, II, 28) ότι ο Αλέξανδρος, αφού έστησε ψηλό πύργο ίδρυσε στήλη για τον εαυτόν του και γύρω στήλες του Σελεύκου, του Αντιόχου και του ιατρού του Φιλίππου (H. Hebert, Plastik, Malerei und Kunsthandwerk der Griechen vom vierten bis zum zweiten Jahrhundert, Horn–Grac 1989, 131).

[36] Berve, ό.π., αρ. 228.

[37] Berve, ό.π., αρ. 43.

[38] Berve, ό.π., αρ. 616.

[39] Berve, ό.π., αρ. 452. Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 104.

[40] Berve, ό.π., αρ. 453. Sherwin–White, ό.π., 79, 104, 262, 278–9.

[41] Berve, ό.π., αρ. 289. Sherwin–White, ό.π., 262, σημ. 33.

στρατηλάτης μυήθηκε στην ιατρική επιστήμη από τον δάσκαλό του Αριστοτέλη,[42] με αποτέλεσμα να διαθέτει πλούσιες ιατρικές γνώσεις και ο ίδιος να μεριμνά για τη θεραπεία και τη φαρμακευτική αγωγή των φίλων και των ανδρών του.[43] Η ιδιαίτερη σχέση του μεγάλου στρατηλάτη με την ιατρική υποδηλώνεται και από δύο ακόμα μαρτυρίες. Η πρώτη μαρτυρία είναι το επιτύμβιο επίγραμμα του α' μισού του 3ου αι. μ.Χ. από τις Κάτω Κλεινές Φλώρινας, χαραγμένο στο κάτω μέρος μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης, που σχετίζεται με την αλεξανδρολατρεία. Σ' αυτό αναφέρεται ο «θεοειδής» Αλέξανδρος (= Μ. Αλέξανδρος) και ο Θεόδωρος, ένας άγνωστος από άλλη πηγή σοφός ιατρός.[44] Η δεύτερη μαρτυρία αναφέρεται στον Αέτιο τον Αμιδηνό (6ος αι. μ.Χ., Libri Medicinales, 7, 90), που σημειώνει μια συνταγή του Μ. Αλεξάνδρου σχετική με τη θεραπεία των ματιών,[45] έναν αιώνα περίπου αργότερα από την εποχή που έζησε ο ιατρός Αλέξανδρος της Πέλλας και εννέα αιώνες μετά τον θάνατο του μεγάλου Μακεδόνα. Για τους τρόπους της θεραπείας και την αποτελεσματικότητα των ιατρών της εκστρατείας στην Ανατολή ελάχιστα είναι γνωστά. Οι τραυματισμοί χρειάζονταν συχνά εγχειρήσεις, ειδικά όταν το βλήμα βρίσκονταν στο τραύμα.[46] Απαιτούνταν επίσης φάρμακα, η προμήθεια των οποίων γινόταν ακόμα και με ειδικές αποστολές από την Ελλάδα.[47]

Ο Ιπποκράτης, ο γιος του Δράκοντα,[48] που διετέλεσε για πολλά χρόνια ιατρός της Ρωξάνης και του Αλεξάνδρου Δ', δολοφονήθηκε με τη βασιλική οικογένεια στην Αμφίπολη. Ως προσωπικός ιατρός του Αντιπάτρου στην Πέλλα αναφέρεται ο Πολύδωρος ο Τήιος.[49] Στα χρόνια της βασιλείας του Κασσάνδρου και των γιων του λείπουν οι σχετικές μαρτυρίες για την παρουσία φημισμένων ιατρών στη μακεδονική αυλή, παρόλο που ο Κάσσανδρος[50] και ο γιος του Φίλιππος Δ'[51] πέθαναν από φυματίωση[52] μετά από

---

[42] Ειδικά για τις ιατρικές και φαρμακευτικές γνώσεις του Αριστοτέλη βλ. Ι. Κ. Λαμέρας, Αι περί ιατρικής γνώσεις του Αριστοτέλους, Αθήναι 1962. Κ. Μητρόπουλος, «Ιατρικά Αριστοτέλους» στον τόμο: Ποικίλα Αρχαίας ιατρικής, Αθήναι 1962 (ανάτ. από το περιοδικό Πλάτων, σ. 17 κ.εξ.). Επίσης βλ. J. Althoff, «Aristoteles als medizindoxograph» στο: Ancient Histories of Medicine, Essays in medical doxography and historiography in classical antiquity (εκδ. P. J. van der Eijk), 1999, 57 κ.εξ.

[43] Πλούταρχος, Αλέξανδρος 8, 41. Αρριανός, II, 5, 8. VII, 14, 5–6. Παυσανίας, VIII, 28, 1. W. Greenwalt, «Macedonia's Kings and the Political Usefulness of Medical Arts», Αρχαία Μακεδονία IV, 1986 (1999), 217 κ.εξ.

[44] Θ. Ριζάκης–Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, 144 κ.εξ., αρ. 157, πίν. 59. Των ίδιων, «Λατρείες στην Άνω Μακεδονία. Παράδοση και νεωτερισμοί», Αρχαία Μακεδονία ΣΤ', 1999, τ. 2, 956, εικ. 7.

[45] P. G. Maxwell–Stuart, «A Medical Recipe of Alexander the Great», RSC 24, 1976, 321 κ.εξ. Για τον Αέτιο βλ. Α.Δ. Μαυρουδή–Α. Σακελλαρίδου–Σωτηρούδη, «Ένα χειρόγραφο του ιατρού Αετίου του Αμιδηνού (κώδικας Αθων. Λαυρ. 630. Ε 168)», Ελληνικά, 38 (1987), 318 κ.εξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

[46] Berve, ό.π. (σημ. 28), αρ. 452, 453, 788.

[47] Ο Άρπαλος (επίτροπος επί των οικονομικών και της διοίκησης του βασιλιά στα Εκβάτανα, έστειλε τον Μέμνονα και τους άνδρες του να συνοδεύσουν στην Ινδία ένα φορτίο από 25 χιλιάδες στρατιωτικά εφόδια και 200,5 τόνους φαρμακευτικών προϊόντων (Διόδωρος, 17, 95, 4. Κούρτιος, 9, 3, 21). Για τον Άρπαλο βλ. Berve, ό.π. (σημ. 28), 143.

[48] Berve, ό.π. (σημ. 28), αρ. 389. Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 104.

[49] Αθήναιος, XII, 548f. Berve, ό.π. (σημ. 28), 649.

[50] Ευσέβιος, 1, 231. Σύνγκελλος 265A 504 Bonn. Πβ. Παυσανίας, IX, 7, 2. N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, III, 336–167 B.C., Oxford 1988, 208.

[51] Παυσανίας, IX, 7, 3. Ιουστίνος, 16, 1, 1. Ευσέβιος, 1, 231. Hammond, ό.π., 210. W. W. Tarn, The Greeks of Bactria and India, Cambridge 1951, 215. Για το θέμα της αρρώστιας του Κάσσανδρου και των παιδιών του βλ. E. Carney, «The curious death of the Antipatrid dynasty», Αρχαία Μακεδονία VI, 1996 (1999), τ. 1, 209 κ.εξ.

χρόνια ασθένεια, ενώ από την ίδια αρρώστια πέθανε αργότερα και ο Αντίγονος Δώσων.[53] Αν και το Ασκληπιείο της Κω συνδεόταν άμεσα με τους Αντιγονίδες[54] και με τα Ασκληπιεία των σημαντικότερων μακεδονικών πόλεων στα χρόνια αυτά στη Μακεδονία απουσιάζουν οι σχετικές μαρτυρίες για κάποιο ιατρό από την Κω ή από κάποιο άλλο σημείο του ελληνικού κόσμου, σε αντίθεση με τις σχετικές πληροφορίες που διαθέτει η έρευνα, για την εγκατάσταση ιατρών στην αυλή των Σελευκιδών.[55]

Το επάγγελμα του ιατρού στα αυτοκρατορικά χρόνια[56] είχε εξελιχθεί με τις επινοήσεις νέων ιατρικών χειρουργικών και άλλων εργαλείων (όπως για παράδειγμα το χάλκινο διπλό ιατρικό εργαλείο με τη θήκη του, το υπάλειπτρον–κυαθυστοκήλη),[57] καθώς και με τις εξειδικεύσεις στις παθήσεις των σωματικών οργάνων.[58] Για παράδειγμα οι από παλαιότερα γνωστοί «ἰατροὶ ὀφθαλμικοί« γίνονται πλέον εξειδικευμένοι «medici ocularii».[59] Οι στρατιωτικοί ιατροί και οι χειρούργοι απέκτησαν μεγάλες δυνατότητες με τη βοήθεια νέων εργαλείων.[60] Οι γυναικολόγοι και οι ιατρίνες–μαίες[61] χρησιμοποιούσαν τη χάλκινη διόπτρα (speculum magnum matricis), εργαλείο που βρέθηκε στο Δίον, πιστοποιώντας το υψηλό επίπεδο της γυναικολογίας στη Μακεδονία κατά την εποχή αυτή.[62]

---

[52] Για την αρρώστια βλ. Α.Δ. Μαυρουδής, «Ψευδο–γαληνικοί όροι στον κώδικα Vaticanus Palat. Gr. 199 εκδεδομένοι ως απόσπασμα του Αρχιγένη», ΕΕΦΣ Δ (ΑΠΘ), 1994, 203 κ.εξ. B.R. Bloom, Tuberculosis, Washington 1994. F.L. Cohen–J.D. Durham, Tuberculosis: A Sourcebook for Nursing Practice, New York 1995.

[53] Πλούταρχος, Κλεομένης, 30, 1–2. S. Le Bohec, Antigone Doson, roi de Macédoine, Nancy 1993, 497. Carney, ό.π. (σημ. 51), 215.

[54] Sherwin–White, ό.π. (σημ. 10), 114 κ.εξ.

[55] A. Mastrocinque, «Les medicins des Seleucides» στο: ό.π., Ancient Medicine, I, 119 κ.εξ.

[56] Για το θέμα βλ. F. Kudlien, Die Stellung des Ärztes in der römischen Gesellschaft. Freigeborene Romer, Eingeburgerte, Peregrine, Sklaven, Freigelassene als Arzte, Forchungen zur Antiken Sklaverei, Stuttgart 1986, 13 κ.εξ.

[57] Ντ. Αμοιρίδου–Δ. Μαλαμίδου, «Ανασκαφική έρευνα στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Αμφίπολης», ΑΕΜΘ 12 (1998), 78 κ.εξ. Για τα ιατρικά εργαλεία της ρωμαϊκής εποχής βλ. R. Jackson, «Roman doctors and their instruments: recent research into ancient practice», JRA 3 (1990), 3 κ.εξ. L.J. Bliquez, Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples, 1994. Για τα ιατρικά εργαλεία της αρχαιότητας βλ. J.S. Milne, Surgical instruments in Greek and Roman Times, Oxford 1907 (επανέκδ. Shigago 1970). E. Kunzl, Medizinische Instrumente, BJB 182 (1982). Krug, ό.π. (σημ. 19), 77 κ.εξ.

[58] Jackson, ό.π. (σημ. 18), 56 κ.εξ.

[59] V. Nutton, «Roman Oculists», Epigraphica 34 (1972), 16 κ.εξ. Στον Πενταπλάτανο Γιαννιτσών βρέθηκε χάλκινο μικκύλο ενεπίγραφο αγγείο του 3ου αι. π.Χ. («λύκιον τοῦ Σικάμωνος»), που περιείχε ένα ειδικό κολλύριο για τα μάτια, αλλά και για άλλες παθήσεις [A. Panayotou–P. Chrysostomou, «Inscriptions de la Bottiée et de l'Almopie en Macédoine», BCH 117 (1993), 381 κ.εξ., εικ. 17]. Για το φάρμακο αυτό βλ. Krug, ό.π. (σημ. 19), 109 κ.εξ. Jackson, ό.π. (σημ. 18), 79 κ.εξ.

[60] Jackson, ό.π., 112 κ.εξ.

[61] Για τις γυναίκες χειρούργους–ιατρίνες βλ. E. Kunzl, Ein Archäologisches Problem: Gräber römischer Chirurginen στο: Ancient Medicine (O. Temkin–C.L. Temkin), I, 309 κ.εξ. Ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. μαρτυρείται επιγραφικά η μαία και ιατρός Φανοστράτη (C. W. Clairmont, Gravestone and Epigram, Mainz 1970, 130 κ.εξ., αρ. 53, πίν. 25. P. A. Hansen, Carmina epigraphica graeca saeculorum IV a. Chr. n., Berlin–New York 1989, 569. Krug, ό.π., 195 κ.εξ.). Για το επίγραμμα και το επάγγελμά της βλ. Berger, ό.π. (σημ. 12), 160 κ.εξ. Για τις μαίες και τη γυναικολογία βλ. N. Demand, «Monuments, Midwives and Gynegology», στο: ό.π., Ancient Medicine, I, 275 κ.εξ.

[62] Δ. Παντερμαλής, «Η ανασκαφή του Δίου κατά το 1993 και η χάλκινη διόπτρα», ΑΕΜΘ 7 (1993), 195 κ.εξ. Γενικά για το εργαλείο αυτό βλ. Krug, ό.π., 99 κ.εξ. Jackson, ό.π., 92 κ.εξ.

Ο θεσμός του δημόσιου ιατρού, του αρχιάτρου,[63] που είχε επικρατήσει κατά την αυτοκρατορική εποχή, συναντάται και στη Μακεδονία. Ο αρχίατρος ασκούσε εποπτεία στους άλλους ιατρούς της πόλης, ενδιαφερόταν γα τη δημόσια υγεία, παρείχε δωρεάν ιατρική περίθαλψη στους φτωχούς, πιστοποιούσε τις αιτίες ύποπτων θανάτων ή σωματικών βλαβών που γίνονταν με βίαιο τρόπο και δίδασκε την ιατρική στους ενδιαφερομένους. Εκλεγόταν και αμειβόταν από την κοινότητα, ενώ η θητεία του ανανεωνόταν κάθε χρόνο έως την ανάκληση του διορισμού του. Από επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ. είναι γνωστός μόνο ο αρχίατρος Αυρήλιος Ισίδωρος, μέλος επιφανούς οικογένειας της Θεσσαλονίκης, που υπήρξε και αρχιερέας της πόλης (148 μ.Χ.).[64] Με τους δημόσιους ιατρούς[65] φαίνεται ότι είχαν σχέση και οι «medici», που συναντώνται στις ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας. Αυτοί λόγω της ειδικότητάς τους δεν πρέπει να εκλέγονταν, όπως οι άλλοι άρχοντες των αποικιών, αλλά η θητεία τους ανανεωνόταν κάθε χρόνο ως την ανάκληση του διορισμού τους. Μόνο στους Φιλίππους μαρτυρούνται δύο τέτοιοι ιατροί. Πρόκειται για τον Κόϊντο Μόφιο Ευήμερο (Q. Mofius Euhemerus) και τον Γάιο Βελλείο Πλάτωνα (C. Velleius Plato).[66] Από τις γραμματειακές πηγές κατά την εποχή αυτή γνωρίζουμε ακόμα ένα ονομαστό ιατρό από τη Μακεδονία. Πρόκειται για τον Θεόδωρο, μαθητή του Αθήναιου, ιδρυτού της σχολής των Πνευματικών στη Ρώμη, στον οποίον αποδίδεται το φαρμακευτικό σύγγραμμα «Περὶ βοηθημάτων».[67] Από τα αρχαιολογικά δεδομένα οι ανασκαφείς ενός τάφου στην Αμφίπολη υποστήριξαν ότι ανήκε σε κάποιο άγνωστο ιατρό.[68] Οι υπόλοιποι ιατροί, που μαρτυρούνται στις επιγραφές των αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μακεδονία, θα πρέπει να ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες.[69] Πρόκειται για τον Σέξτο Ιούλιο Χαρίτωνα στην Αμφίπολη (74 μ.Χ.),[70]

---

[63] Αρχίατρος ήταν τίτλος, που έφεραν κατά τη ρωμαϊκή εποχή και κυρίως τον 3ο αι. μ.Χ. πέντε κατηγορίες ιατρών αξιωματούχων, όπως οι ιατροί της αυτοκρατορικής αυλής, οι κοινοτικοί ιατροί, οι ιατροί των ιατρικών σωματείων κτλ. [RE II, 1 (1895), 464–466, λ. ἀρχιατρός (M. Wellmann)]. Για τους αρχίατρους βλ. επίσης Krug, ό.π. (σημ. 19), 203 κ.εξ. V. Nutton, «Archiatroi and the Medical Profession in Antiquity», PBSR 45 (1977), 191 κ.εξ. C. Römer, «Ehrung für den Arzt Themison», ZPE 84 (1990), 85 κ.εξ.

[64] Ο Αυρήλιος Ισίδωρος «ἀρχιερεύς» και «ἀρχιατρός» αφιερώνει το 250 μ.Χ. μαρμάρινο βωμό για τον εγγονό του Μαρεινιανό Φίλιππο, που διετέλεσε ιερέας και αγωνοθέτης του θεού Φούλβου, εφήβαρχος το 248 μ.Χ., καθώς και πολιτάρχης το 249–50 μ.Χ. (IG X, 2, 163). Ο ίδιος είναι γνωστός και σε άλλη τιμητική επιγραφή (IG X, 2, 149). Για το στέμμα της οικογένειάς του βλ. IG X, 2, 163.

[65] Για την κοινωνική θέση των ιατρών στα αυτοκρατορικά χρόνια βλ. Kudlein, ό.π. (σημ. 56), 13 κ.εξ. Pleket, στο: Ancient Medicine, I, 27 κ.εξ. Για την ύπαρξη εργαστηρίων ή κολλεγίων ιατρών ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια βλ. V. Nutton, «Roman medicine: Tradition Confrontation, Assimilation» στο: ANRW II, 37, 1 (1973), 49 κ.εξ. Του ίδιου, «The Medical meeding Place» στο: Ancient Medicine, I, 3 κ.εξ.

[66] P. Collart, «Le sanctuaire des dieux Egyptiens à Philippes», BCH 53 (1929), 82 κ.εξ., αρ. 7, εικ. 11–12. Του ίδιου, Philippes, ville de Macédoine, Paris 1937, 271. P. Lemerle, Inscriptions latines et grecque de Philippes», BCH 58 (1934), 472 κ.εξ., αρ. 9, εικ. 9. P. Pilhofer, Philippi I, Tübingen 2000, 132 κ.εξ., 327 κ.εξ.

[67] RE V. A, 2, 1934, 1865–6, αρ. 45, λ. Theodoros (K. Deichgräber).

[68] Αμοιρίδου – Μαλαμίδου, ό.π. (σημ. 57), 79 κ.εξ.

[69] Ο όρος ιάτρινα–ιατρίνη ή medica χρησιμοποείται στα ρωμαϊκά [Jackson, ό.π. (σημ. 18), 86 κ.εξ.] και στα πρωτοχριστιανικά χρόνια για να δηλώνει και τη μαία, αν και είναι πιθανόν ότι η ιάτρινα και η μαία, εκτός της μαιευτικής είχαν και άλλες ιατρικές γνώσεις (Παλλαδίου Ελενουπόλεως, πριν από το 431 μ.Χ., «Ἡ πρὸς Λοῦσον ἱστορία», κεφ. 68, σ. 164, στ. 9–14). Μαρτυρίες για ιατρομαία και μαία αυτής της εποχής υπάρχουν στην Κώρυκο της Μ. Ασίας [H. Solin, Arctos 21 (1987), 128. MAMA III, αρ. 292 και αρ. 605], ενώ μια άλλη ιατρίνη μαρτυρείται στη Σελεύκεια Καλυκάνδου (GIG 9209). Μια τέτοια ιατρός, η Αντιοχίς Διοδότου από την Τλω της Λυκίας έστησε ένα άγαλμά της «μαρτυρηθεῖσα ὑπὸ τῆς Τλωέων βουλῆς καὶ τοῦ δήμου ἐπὶ τῇ περὶ τὴν ἰατρικὴν τέχνην ἐνπειρίᾳ» [1ος αι. π.Χ., Guarducci, ό.π. (σημ. 5), III (1974) 103 κ.ε.]. Για τις γυναικείες αρρώστιες και τη μαιευτική βλ. Jackson, ό.π. (σημ. 18), 86 κ.εξ.

για τον Τ(ίτο) Σέρβειο και τη γυναίκα του Σερβεία στη Θεσσαλονίκη,[71] για τον Πο(πλίκιο) Λάλο (133 μ.Χ.)[72], για τον Ποπλίκιο Ερμεία (2ος αι. μ.Χ.)[73] και πιθανότατα για έναν ακόμα άγνωστο ιατρό από τη Βέροια,[74] για τον Αίλιο Νεικόλαο στην Έδεσσα (246 μ.Χ.)[75], για τον Άπτον στο Δίον (2ος αι. μ.Χ.),[76] που καταγόταν από την Ηράκλεια του Στρυμόνος και όπως μας πληροφορεί το επιτύμβιο επίγραμμά του, όσο ζούσε έσωσε πολλούς ανθρώπους «ἐκ τε νόσων χαλεπῶν καὶ ἀνειηρῶν ὀδυνάων … δι' ἀρετὴν τέχνης», για τον Κ. Ιούλιο Νεικήτη στη Λύκη της Λυγκηστίδος (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.),[77] καθώς και για τον Θεόδωρο στις Κάτω Κλεινές Φλώρινας (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.),[78] που προαναφέρθηκε.

Εκτός από τον ιατρό Αλέξανδρο της μελέτης μας, στη Μακεδονία κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, μαρτυρούνται επιγραφικά τρεις ακόμα ιατροί. Πρόκειται για τον Παύλο, που υπήρξε ταυτόχρονα και πρεσβύτερος στους Φιλίππους (4ος–5ος αι. μ.Χ.),[79] για τον Δαμιανό στη Θεσσαλονίκη (5ος–6ος αι. μ.Χ.),[80] καθώς και για τον Ανθέμιο στην Έδεσσα (5ος–6ος αι. μ.Χ.).[81] Μακεδονική καταγωγή είχε και ο ιατρός Γ. Καλπούρνιος Κολλήγας, μέλος μιας ονομαστής χριστιανικής οικογένειας, που υπήρξε επίσης ρήτορας και φιλόσοφος, όπως αναφέρεται στο επιτύμβιο επίγραμμά του (4ος–5ος αι. μ.Χ.), που βρέθηκε στην Αντιόχεια της Πισιδίας.[82]

Από την έρευνα του επαγγέλματος του ιατρού κατά τα πρωτοχριστιανικά χρόνια[83] προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα: Ότι οι ιατροί μπορούσαν να εξασκούν το

---

[70] Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, Αρχαιολογικός οδηγός, Αθήνα 1993, 85.

[71] Δήμιτσας, ό.π. (σημ. 3), αρ. 521.

[72] Γουναροπούλου–Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 16), 310, αρ. 326. Η A. Tataki (Ancient Beroea, Prosopography and Society, Μελετήματα 8, Αθήνα 1988, 211, αρ. 786) αναφέρει τον ιατρό ως Πο(πίλλιο) Λάλο. Η ύπαρξη όμως του ιατρού Ερμεία στη Βέροια από το γνωστό γένος των Ποπλικίων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο παραπάνω ιατρός θα ονομαζόταν Ποπλίκιος Λάλος.

[73] Ο ιατρός μαρτυρείται σε επιτύμβιο μνημείο, που έστησε για τα παιδιά του Ρούφο και Σεπρώνιλλα, καθώς και για τη γυναίκα του Αιλία Ρουφείνη [2ος αι. μ.Χ., Μ. Ανδρόνικος, Αρχαίαι επιγραφαί Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1950, 26 κ.εξ., αρ. 3, πίν. ΙΙ, 2. SEG 12, 1955, 333. Tataki, ό.π., 504, αρ. 1112a. Γουναροπούλου–Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 16), 328 κ.εξ., αρ. 360]. Ο ίδιος είναι γνωστός από επιτύμβιο μνημείο, που έστησε στη μνήμη του απελεύθερού του Κάστορος [Γουναροπούλου – Χατζόπουλου, ό.π., 414, αρ. 500], ενώ ο γιος του Ποπλίκιος Ρούφος αναφέρεται σε επιτύμβιο μνημείο, που έστησε για τον παιδαγωγό του (Γουναροπούλου–Χατζόπουλου, ό.π., 290, αρ. 279).

[74] Το επίγραμμα στη δημοσίευσή του (Γουναροπούλου–Χατζόπουλου, ό.π., αρ. 407) δεν συνδέθηκε με κάποιο ιατρό, ούτε χρονολογήθηκε. Το κείμενο είναι το εξής: «[---]νης δ' ἐπὶ τέρμα καὶ / εὐλογίας νούσων ἰάματα δείξας / [---]ΑΙΟΙ τέχνης ἔλιπε».

[75] A. B. Tataki, Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon, Μελετήματα 8, Αθήνα 1994, 30 κ.εξ., αρ. 10.

[76] D. Pantermalis, «Inscriptions from Dion, Addenda et corrigenta» στο: Ancient Macedonian Studies in honor of Ch. Edson 1981, 291 κ.εξ., εικ. 7. W. Peek, «Λειψανοθήκη», ZPE 11 (1973), 30 κ.εξ.

[77] Ριζάκης–Τουράτσογλου, ό.π. (σημ. 44), 151 κ.εξ., αρ. 165, πίν. 63.

[78] Ριζάκης–Τουράτσογλου, ό.π. (σημ. 44), 144 κ.εξ., αρ. 157, πίν. 59.

[79] Πελεκανίδου, ό.π. (σημ. 16), 162 κ.εξ., εικ. 50. Feisel, ό.π. (σημ. 16), 200 κ.εξ., αρ. 237.

[80] Feissel, ό.π., 105, αρ. ΙΙΙ, 2.

[81] Feissel, ό.π., 47, αρ. 31.

[82] SEG XXXII, 302. Για την οικογένεια του ιατρού βλ. SEG XXXII, 1303.

[83] Κ.Π. Μέντζου, Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμου βυζαντινής περιόδου (Η προσφορά των εκ Μ. Ασίας και Συρίας επιγραφών και Αγιολογικών κειμένων) 1975, 32 κ.εξ.

επάγγελμά τους ως ελεύθεροι επαγγελματίες ή να υπηρετούν σε κοινωφελή ιδρύματα ως δημόσιοι. Ότι υπήρχαν οι διαβαθμίσεις του ιατρού και του αρχιάτρου, όπως και στη ρωμαϊκή εποχή. Ότι η ιατρική ασκούνταν και από κληρικούς διαφόρων βαθμίδων.[84]

III: Η λατρεία των θεοτήτων της ιατρικής στην Πέλλα· η υγεία των κατοίκων της

Η ιατρική στη Μακεδονία, όπως και αλλού, προωθήθηκε παράλληλα με τη λατρεία του Ασκληπιού.[85] Η λαϊκή πίστη για θεϊκή παρέμβαση, εκεί που η ιατρική αποτύγχανε, ήταν σεβαστή και βαθιά ριζωμένη. Δίπλα στην ιατρική ως εμπειρική επιστήμη υπήρχε και η θρησκευτική ιατρική.[86] Οι ιερείς του θεού ήταν επώνυμοι των μακεδονικών πόλεων.[87] Μάλιστα η ιερατεία του Ασκληπιού ήταν αξίωμα με μεγάλη κοινωνική προβολή και ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική οργάνωση του μακεδονικού βασιλείου.

Η λατρεία του Ασκληπιού, όπως μαρτυρείται από τις πηγές, ήταν δημοφιλής σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας, όπως στη Βέροια, στη Μίεζα, στο Δίον, στη Θεσσαλονίκη, στη Μόρρυλο, στα Καλίνδοια, στην Αντιγόνεια, στην Κασσάνδρεια, στην Αμφίπολη και στους Φιλίππους κ.α.[88] Όπως έδειξαν οι ανασκαφικές έρευνες στην πρωτεύουσα του μακεδονικού κράτους[89] υπήρχε ένα σημαντικό ιερό, που κατά την άποψή μας ανήκε στον Ασκληπιό και στους Ασκληπιάδες (Ηπιόνη, Μαχάων, Ποδαλείριος, Υγεία, Ιασώ, Ακεσώ και Πανάκεια), όπου σημαντική θέση θα είχαν ως εντεμένιοι και σύμβωμοι και άλλοι θεοί, ήρωες και δαίμονες της ιατρικής,[90] όπως ο

---

[84] Είναι γνωστοί ιατροί, που ταυτόχρονα ήταν πρεσβύτεροι π.χ. διάκονοι στις Ερυθρές (J. Keil, Forchungen in Erythrai I, JW 13 (1910), 74, αρ. 9), στις Τράλλεις (H. Gregoire, Recueil des inscriptions grecques–chrétiennes d'Asie Mineure, 1, 1968, β', αρ. 123) ή αρχιδιάκονοι (Κοράσιον της Μ. Ασίας, MAMA III, αρ. 167). Για την ιατρική στα βυζαντινά χρόνια βλ. Krug, ό.π. (σημ. 19), 213 κ.εξ.

[85] Greenwalt, ό.π. (σημ. 46), 217 κ.εξ. Β. Αλλαμανή–Σουρή, «Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶι, Ὑγείαι. Επιγραφική μαρτυρία για το Ασκληπιείο της Βέροιας», Μελέται ΑΔ 39 (1984), 209. Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία του Ασκληπιού στην αρχαία Μακεδονία», Αρχαία Μακεδονία V, 1993, 261 κ.εξ.

[86] L. Edelstein, «Greek Medicine in its relation to Religion and Magic» στο: Ancient Medicine (εκδ. O. Temkin–C.L. Temkin), 205 κ.εξ. Jackson, ό.π. (σημ. 18), 138 κ.εξ.

[87] Βουτυράς, ό.π. (σημ. 85), 260 κ.εξ. Hatzopoulos, ό.π. (σημ. 5), 153 κ.εξ.

[88] Για τη λατρεία του θεού στη Μακεδονία βλ. Βουτυράς, ό.π., 251 κ.εξ. Αλλαμανή–Σουρή, ό.π. (σημ. 85), 205 κ.εξ. M. B. Hatzopoulos–L.D. Loucopoulou, Morrylos, cité de la Crestonie, Μελετήματα 7, Αθήνα 1989, 17 κ.εξ., 69 κ.εξ. Chr. Yeligianni, «Lex sacra aus Amphopolis», ZPE 100 (1994), 391 κ.εξ. Γενικά για τη λατρεία του θεού βλ. E. Edelstein, Asclepius. A collection and interpretation of the testimonies, Valtimore 1945, I–II. Γενικά γα τη λατρεία του Ασκληπιού στον αρχαίο κόσμο βλ. Krug, ό.π (σημ. 19), 128 κ.εξ. Ειδικότερα για τα ιερά του θεού στην Ελλάδα και τα νησιά με βάση τις πηγές, τις επιγραφές, τα νομίσματα και τα αρχαιολογικά δεδομένα βλ. A. Semeria, ASNP 16 (1986), 931 κ.εξ.

[89] Για τις αναθηματικές και άλλες επιγραφές, που πιστοποιούν τη λατρεία του θεού βλ. Ph. Petsas, Pella, Alexander the Great's Capital, Thessaloniki 1978, 60 κ.εξ. Hatzopoulos–Loucopoulou, ό.π., 65, σημ. 6. Ψήφισμα Πελλαίων για ασυλία του ιερού του Ασκληπιού στην Κω, 242 π.Χ., «ἐπὶ ἱερέως Ἀσκληπιοδώρου», SEG 12, 1955, 374. K.J. Rigsby, Asylia, Territorial Inviolabity in the Hellenistic World, California 1996, 134 κ.εξ.

[90] Μ. Ακαμάτη–Λιλιμπάκη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας κατά την περίοδο 1988–1991», ΑΕΜΘ 5 (1991), 89 κ.εξ. Της ίδιας, «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», ΑΕΜΘ 10Α (1996), 100. Της ίδιας, «Συγκρότημα εργαστηρίων και λουτρών στην Πέλλα», ΑΕΜΘ 112 (1997), 201. Της ίδιας, «Θησαυρός από την περιοχή του Καναλιού της Πέλλας», Μύρτος, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 381, 386 κ.εξ. Της ίδιας, Το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, Θεσσαλονίκη 2000, 219).

Απόλλων,[91] ο Ηρακλής,[92] καθώς και ο Δάρρων. Ο τελευταίος ήταν μακεδονικός δαίμων στον οποίο εύχονταν για την υγεία των αρρώστων και όχι θεότητα, όπως έχει υποστηριχθεί.[93] Στο ιερό αυτό πιθανότατα ανήκε το μεγάλο κυκλικό κτίριο με τα ψηφιδωτά[94] και τα κτίρια των γειτονικών οικοδομικών τετραγώνων, που βρίσκονται στα βόρεια και στα ανατολικά του[95] και τα οποία είχαν βοηθητικό χαρακτήρα, εξυπηρετώντας τη διαμονή, τη δίαιτα, τη θεραπευτική αγωγή από ειδικευμένους ιατρούς, καθώς και την ψυχαγωγία των αρρώστων και των συγγενών τους. Το Ασκληπιείο, που βρίσκεται στα βόρεια του σημερινού «Καναλιού», είχε άφθονο νερό, όπως πιστοποιείται από τους υδρευτικούς αγωγούς, τις κρήνες, τις δεξαμενές και τις «κολυμβήθρες»,[96] το οποίο χρησίμευσε για θεραπευτικούς σκοπούς.[97]

Η λατρεία του Ασκληπιού, καθώς και των άλλων θεραπευτών θεών, ηρώων και δαιμόνων στην Πέλλα, όπως και σε άλλες μακεδονικές πόλεις, ήταν αναγκαία, εξαιτίας των προβλημάτων υγείας, που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοί της. Η πόλη έγινε πρωτεύουσα της Μακεδονίας στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., λόγω κυρίως των γεωγραφικών

---

[91] Ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι το χωρίο του Δημοσθένη (Κατά Μειδίου, 52: «περὶ ὑγιείας θύειν καὶ εὔχεσθαι Διὶ ὑπάτῳ, Ἡρακλεῖ, Ἀπόλλωνι προστατηρίῳ»). Ο θεός είχε θεραπευτικές ιδιότητες ως «παιήων, μαλεάτας, ἀλεξίκακος, ἐπικούριος, ἰατρόμαντης, ὑπαταῖος». Σύμφωνα με τον Ευριπίδη (Άλκηστις, στ. 970–1), ο πατέρας του Ασκληπιού Απόλλωνας ήταν προστάτης και δάσκαλος των ιατρών, που αποκαλούνταν Ασκληπιάδες. Για τη στενή σύνδεση της λατρείας του Ασκληπιού με εκείνη του Απόλλωνα, ο οποίος λατρευόταν σε πολλές περιοχές ως θεός ιατρός και της ιάσεως, βλ. Edelstein, ό.π. (σημ. 88), 271. F. Graf, Nordionische Kulte. Religionsgeschichte und epigraphische Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia, Rom 1985, 250 κ.εξ. J. Ferguson, Among the Gods. An Archaeological exploration of ancient Greek religion, London 1989, 88 κ.εξ.

[92] Ο Ηρακλής ως Κυναγίδας και Φύλακος, που λατρευόταν στην Πέλλα και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας (M. B. Hatzopoulos, Cultes de Rites de Passage en Macédoine, Μελετήματα 19, 1994, 105 κ.εξ.), είχε αλεξίκακες και θεραπευτικές ιδιότητες. Για τον χθόνιο Ηρακλή Παγκράτη στην Αθήνα, που επίσης είχε τέτοιες ιδιότητες βλ. E. Tagalidou, «Weihreliefs an Herakles aus klassischer Zeit», Jonsered 1993, 159 κ.εξ. E. Vikela, Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates–Heiligtum am Ilissos, Berlin 1994, 144 κ.εξ.

[93] Ησύχιος, λ. «Δάρρων· Μακεδονικὸς δαίμων, ᾧ ὑπὲρ τῶν νοσούντων εὔχονται». Για το δαίμονα αυτό βλ. J. N. Kalléris, Les anciens Macédoniens, Athénes 1988 (β'), I, 147 κ.εξ. Υποστηρίχθηκε από την ανασκαφέα (ό.π., σημ. 90), ότι το ιερό ανήκε στον τοπικό θεραπευτή θεό Δάρρωνα. Η ανάδειξη όμως του δαίμονα αυτού ως κύριας θεότητας στην Πέλλα, δεν συμβαδίζει με τη βεβαιωμένη από τις επιγραφές της Μακεδονίας συλλατρεία του Απόλλωνος, του Ασκληπιού και της Υγείας, αλλά ούτε και με το δεδομένο ότι ο Ασκληπιός υπήρξε ο κατεξοχήν θεραπευτής–ιατρός θεός, επώνυμος στις μακεδονικές πόλεις. Πρόκειται ουσιαστικά για δαίμονα κοντά στον Ασκληπιό, όπως για παράδειγμα δίπλα στον Διόνυσο βρίσκονται ο Αγαθός δαίμων (W. Burkert, Αρχαία ελληνική θρησκεία, μετ. Ν. Π. Μπεζαντάκος–Α. Αβαγιανού, Αθήνα 1993, 381), ο Άκρατος δαίμων (Παυσανίας, I, 2, 4: «καὶ δαίμων τῶν ἀμφὶ Διόνυσον Ἄκρατος· πρόσωπόν ἐστίν οἱ μόνον ἐνῳκοδομημένον τοίχῳ».), καθώς και ο Κώμος, προσωποποίηση της συντροφιάς των συμποσιαστών με τη μορφή ενός αγοριού–σατύρου. Γενικά για τον όρο δαίμων βλ. Burkert, ό.π., 380 κ.εξ.

[94] Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά 340 κ.εξ., εικ. 5, πίν. 398–404. Του ίδιου, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά 414 κ.εξ., εικ. 2, πίν. 469–70. Th. Hatzisteliou–Price, AJA 77 (1973), 66 κ.εξ. Fl. Seiler, Die griechische Tholos, Mainz 1986, 132 κ.εξ.

[95] Μ. Λιλιμπάκη–Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», ΑΕΜΘ 1 (1987), 137 κ.εξ. Για τα γειτονικά κτίρια βλ. της ίδιας, ό.π., ΑΕΜΘ 5 (1991), 83 κ.εξ.

[96] Βλ. για παράδειγμα στο Ασκληπιείο της Βέροιας, που γειτνίαζε με την Αγορά και το οποίο, εκτός από τις απαραίτητες εγκαταστάσεις για τη σωματική και ψυχική θεραπεία των ασθενών, διέθετε «πολύκρηνον», συγκρότημα λουτρών, «ἐγκοιμητήριον» και «ἐξέδρα» [Γουναροπούλου–Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 16), αρ. 18 και 41].

[97] Για το νερό σε σχέση με την υγεία και την αρρώστια των ανθρώπων βλ. το συλλογικό έργο: Eau, la santé et la maladie dans le monde grec, BCH Suppl. 28 (1994), 1 κ.εξ.

πλεονεκτημάτων της. Ιδρύθηκε πάνω στο σταυροδρόμι των βασικών οδικών αξόνων της Μακεδονίας και δίπλα στο Θερμαϊκό κόλπο («παρὰ θάλασσαν»), αλλά ήδη γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., εξαιτίας των γεωλογικών μεταβολών,[98] έχασε την άμεση πρόσβασή της στο Θερμαϊκό κόλπο, επειδή σχηματίστηκε η λίμνη Λουδία και εκτεταμένα έλη γύρω από αυτήν. Έτσι η Πέλλα πλέον κατέληξε να είναι ακατάλληλη για την υγιεινή διαβίωση των κατοίκων της.[99]

Οι πεδινές εύφορες εκτάσεις της νότιας και νοτιοδυτικής χώρας της, θα πλημμύριζαν συχνά, παρόλα τα αντιπλημμυρικά έργα που θα είχαν γίνει, δημιουργώντας αντίξοες συνθήκες στη ζωή των ανθρώπων, που ήταν εγκατεστημένοι στους οικισμούς και στα αγροκτήματα.[100] Η ασβεστολιθική σύσταση του εδάφους της Πέλλας, θα είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της υγρασίας κατά το καλοκαίρι, ενώ οι περιοδικές ανομβρίες θα επέτειναν τη λειψυδρία. Η υγρασία, η ζέστη και οι άνεμοι, που επικρατούσαν στην περιοχή κατά το καλοκαίρι, θα δημιουργούσαν μη ιδανικές συνθήκες διαβίωσης.[101] Η διαπιστωμένη συσσώρευση πληθυσμού από τη Μακεδονία και την υπόλοιπη Ελλάδα στην Πέλλα θα προκαλούσε κατά το καλοκαίρι βαριά ατμόσφαιρα επάνω από πόλη, γεμάτη με οσμές ανάμεικτες με την σκόνη της κυκλοφορίας των χωμάτινων δρόμων, συνθήκες δηλαδή ανθυγιεινές και πρόσφορες για τη γρήγορη εξάπλωση μεταδοτικών ασθενειών. Η πόλη δεν είχε καλή ποιότητα πόσιμου νερού, λόγω του ασβεστολιθικού εδάφους της περιοχής.[102] Η ύδρευσή της, εξαιτίας των μεγάλων αναγκών της γινόταν από

---

[98] Για το θέμα βλ. Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της Βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη 1990, 206 κ.εξ. Του ίδιου, «Η λατρεία της Συρίας Θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», ΑΕΜΘ 3 (1989), 106 κ.εξ. Του ίδιου, «Η ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας», Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997, 500 κ.εξ.

[99] Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (De architectura I, 3–4, 1, μετάφρ. Π. Λέφας), «Οι τειχισμένες πόλεις δεν πρέπει να κτίζονται κοντά με έλη, γιατί ο χώρος γίνεται νοσηρός, όταν με την ανατολή του ήλιου, η πρωινή αύρα, φέρνοντας μαζί της την αναδυόμενη ομίχλη, που ενώνεται με τις δηλητηριώδεις εκπνοές των ελόβιων οργανισμών, φθάνει στην πόλη και τυλίγει στο ρεύμα της τα σώματα των κατοίκων». Ο ίδιος σημειώνει παρακάτω (I, 4, 12) ότι, «όταν όμως υπάρχουν έλη με νερά στάσιμα, που δεν έχουν, είτε μέσω ποταμού είτε μέσω αποστραγγιστικών αυλάκων, όπως τα Πομπτήνεια έλη, διέξοδο απορροής, τότε λόγω της ακινησίας τους σήπονται και ελκύουν βλαβερές και λοιμώδεις αναθυμιάσεις».

[100] Χρυσοστόμου, ό.π. (σημ. 5), 197 κ.εξ.

[101] Για την επίδραση των ανέμων στην υγεία των ανθρώπων βλ. Ιπποκράτης, Περὶ ἀνέμων, ὑδάτων, τόπων, 3–6.

[102] Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη στην Ελλάδα αντίληψη, οι κάτοικοι της Πέλλας είχαν προβλήματα υγείας στην σπλήνα, που οφειλόταν στο ανθυγιεινό νερό. Ο Μάχων, που έγραψε τα απομνημονεύματα του φημισμένου κιθαρωδού Στρατόνικου (ο οποίος είχε επισκεφτεί την Πέλλα στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.), μας πληροφορεί ότι οι κάτοικοι της Πέλλας είχαν διπλάσια σπλήνα και ήταν χλωμοί (Αθήναιος, VIII, 348f¨: «Στρατόνικος ἀπεδήμησεν εἰς Πέλλαν ποτέ, παρὰ πλειόνων ἔμπροσθε τοῦτ' ἀκηκοὼς ὡς σπληνικοὺς εἴωθεν ἡ πόλις ποιεῖν. ἐν τῷ βαλανείῳ καταμαθὼν οὖν πλείονας γυμναζομένους τῶν μειρακίσκων παρὰ τὸ πῦρ, κομψῶς τό τε χρῶμα καὶ τὸ σῶμ' ἠσκηκότας, διαμαρτάνειν ἔφασκε τοὺς εἰρηκότας αὐτῷ· καταμαθὼν δ', ἡνίκ' ἐξῄει πάλιν, τῆς κοιλίας τὸν σπλῆν' ἔχοντα διπλάσιον …'καθήμενος γὰρ ἐνθάδ' οὗτος φαίνεται τά <θ'> ἱμάτια τῶν εἰσιόντων λαμβάνων τηρεῖν ἅμα καὶ τοὺς σπλῆνας, εὐθέως ἵνα μηδ' ἡτισοῦν τοῖς ἔνδον ᾖ στενοχωρία'». VIII, 352a: «ἐν Πέλλῃ δὲ πρὸς φρέαρ προσελθὼν ἠρώτησεν εἰ πότιμόν ἐστιν. εἰπόντων δὲ τῶν ἱμώντων 'ἡμεῖς γε τοῦτο πίνομεν', 'οὐκ ἄρ', ἔφη, 'πότιμόν ἐστιν'. ἐτύγχανον δ' οἱ ἄνθρωποι χλωροὶ ὄντες»).

Ο Ιπποκράτης (Περὶ ἀνέμων, ὑδάτων, τόπων, 7) παραθέτει τα αποτελέσματα από τη χρήση ακατάλληλων νερών: «περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ὑδάτων βούλομαι διηγήσασθαι, ἅ τέ ἐστι νοσώδεα, καὶ ἃ ὑγιεινότατα, καὶ ὁκόσα ἀφ' ὕδατος κακὰ εἰκὸς γίγνεσθαι, καὶ ὅσα ἀγαθά· πλεῖστον γὰρ μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγιείην. Ὁκόσα μὲν οὖν ἐστιν ἑλώδεα καὶ στάσιμα καὶ λιμναῖα, ταῦτα ἀνάγκη τοῦ μὲν θέρεος εἶναι θερμὰ καὶ παχέα καὶ ὀδμὴν ἔχοντα, ἅτε οὐκ ἀπόρυτα ἐόντα· ἀλλὰ τοῦ τε ὀμβρίου ὕδατος ἐπιτρεφομένου αἰεὶ νέου, τοῦ τε ἡλίου καίοντος, ἀνάγκη ἄχροά τε εἶναι καὶ πονηρὰ καὶ χολώδεα· τοῦ δὲ χειμῶνος, παγετώδεά τε καὶ ψυχρὰ καὶ τεθολωμένα ὑπό τε χιόνος καὶ παγετῶν,

ένα ποικίλο υδρευτικό σύστημα, που τροφοδοτούνταν από επιφανειακά νερά.[103] Το αποχετευτικό της σύστημα κατέληγε στον Βόρβορο και το έλος, που υπήρχαν στα νότια της πόλης,[104] προκαλώντας, όπως δείχνει και το όνομα του ποταμού, δυσοσμία και εστίες μόλυνσης. Όπως ήταν φυσικό το ακατάλληλο νερό, τα λύματα της πόλης και τα έλη της περιοχής προκαλούσαν ελονοσία,[105] τυφοειδή πυρετό και άλλες μολυσματικές ασθένειες με ολέθρια πολλές φορές αποτελέσματα στο ανθρώπινο και το ζωικό δυναμικό.

Η θερμή λατρεία του Ασκληπιού στην ελληνιστική Πέλλα προφανώς συνεχίστηκε και στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας (Colonia Iulia Augusta Pellensis ή Colonia Pella).[106] Ο ιατρός Αλέξανδρος της δεύτερης επιγραφής φαίνεται ότι δεν ονομάστηκε έτσι κατά τύχη.[107] Η επιτύμβια πλάκα του προέρχεται από νεκροταφείο της παλαιοχριστιανικής Πέλλας,[108] όπου εντοπίστηκε και το ΒΔ. νεκροταφείο της ελληνιστικής Πέλλας και το οποίο βρίσκεται αμέσως δυτικά του λόφου του Ανακτόρου, όπου γεννήθηκε ο Μ. Αλέξανδρος.[109] Αλέξανδρος ονομαζόταν και ο ψευτοιατρός, που επισκέφτηκε στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. την Πέλλα και που στη συνέχεια έστησε μια ολόκληρη επιχείρηση

ὥστε φλεγματωδέστατα εἶναι καὶ βραγχωδέστατα· τοῖσι δὲ πίνουσι σπλῆνας μὲν αἰεὶ μεγάλους εἶναι καὶ μεμυωμένους, καὶ τὰς γαστέρας σκληράς τε καὶ λεπτὰς καὶ θερμὰς, τοὺς δὲ ὤμους καὶ τὰς κληῖδας καὶ τὸ πρόσωπον καταλελεπτύσθαι· ἐς γὰρ τὸν σπλῆνα αἱ σάρκες ξυντήκονται, διότι ἰσχνοί εἰσιν».

[103] Χρυσοστόμου, ό.π. (σημ. 98), 226. Για τις αρνητικές συνέπειες του κακού κλίματος και των επιφανειακών νερών στην ιδιοσυγκρασία και την υγεία των ανθρώπων βλ. Ιπποκράτης, ό.π., 3 κ.εξ.

[104] Επίγραμμα του Θεόκριτου για τον Αριστοτέλη, που αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος, Βίος Φιλοσ. 5.11, «Ὃς διὰ τὴν ἀκρατῆ γαστρὸς φύσιν, εἵλετο ναίειν / ἀντ' Ἀκαδημείας Βορβόρου ἐν προχοαῖς». Ο Πλούταρχος, Περὶ φυγῆς, 603c, σχολιάζοντας το επίγραμμα σημειώνει: «ἔστι γὰρ ποταμὸς περὶ Πέλλην, ὃν Μακεδόνες Βόρβορον καλοῦσι». Για τα έλη και τις βαλτώδεις εκτάσεις κοντά στην Πέλλα, που δημιουργούσαν νοσηρό κλίμα βλ. Δ. Παπακωνσταντίνου–Διαμαντούρου, Πέλλα Ι. Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρίαι, Αθήνα 1971, 10 κ.εξ.

[105] Η μετάκληση του ιατρού από τη Θάσο (όπως είδαμε στην πρώτη επιγραφή της μελέτης αυτής), νησί που μαστιζόταν από ελονοσία (M. D. Grmek, Diseases in the Ancient Greek World, Baltimore 1989, 284 κ.εξ., 288 κ.εξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία), φαίνεται κατανοητή, αν αναλογιστούμε ότι και η Πέλλα αντιμετώπιζε το ίδιο πρόβλημα. Λόγω των ελών οι κάτοικοι της Πέλλας υπέφεραν από ελονοσία, τα κύρια χαρακτηριστικά της οποίας ήταν η πορώδης υπερόστωση, η καχεξία και η χλωμότητα (Grmek, ό.π., 245 κ.εξ.). Βλ. επίσης D. Gourevitch, «Hippocrate en son temps: Introduction générale», στο: ο.π. (σημ. 20) Au temps d'Hippocrate, 20 κ.εξ.). Άλλωστε η υψηλή θνησιμότητα των γυναικών και των παιδιών, που διαπιστώθηκε στο βόρειο νεκροταφείο της κλασικής Πέλλας [E. Reuer–S. Fabrizii–Reuer, «The Pella burial ground: a preliminary report», Rivista di Anthopologia LXVI (1988), 263] σχετίζεται με τη μαλάρια. Για την καταστροφική επίδραση της αρρώστιας αυτής κατά την εγκυμοσύνη βλ. N. Demand, Birh, Death and Motherhood in Classical Greece, London 1994, 81 κ.εξ. Για την αρρώστια αυτή βλ. M. Grmek, «La malaria dans le Mediterranée orientale prehistorique et antique», Parasitologia 36 (1994), 1 κ.εξ. Του ίδιου, ό.π., Diseases, 245 κ.εξ. J.–N. Corvisier, «Eau, paludisme et démographie en Grece peninsulaire» στο: BCH Suppl. 29 (1994), 297 κ.εξ. Για την ελονοσία στην Κάτω Μακεδονία βλ. E. Borza, «Some Observations on Malaria and the Ecology of Central Macedonia in Antiquity», AJAH 4 (1979), 102 κ.εξ.

[106] Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995», ΑΕΜΘ 9 (1995), 126 κ.εξ.

[107] Σημειώνεται ότι ο πρώτος επίσκοπος της Θεσσαλονίκης (305–335 μ.Χ.) ονομαζόταν Αλέξανδρος (Ε. Μαρκή–Αγγέλκου, «Μαρτύριο και τάφοι οδού Γ' Σεπτεμβρίου Θεσσαλονίκης», ΑΕ 1981, 59). Στην Πύδνα και τη Θεσσαλονίκη είναι γνωστός επίσης ο άγιος Αλέξανδρος, που μαρτύρησε στα χρόνια του Μαξιμιανού (Μαρκή–Αγγέλκου, ό.π., 60 κ.εξ.).

[108] Για την παλαιοχριστιανική Πέλλα βλ. Χρυσοστόμου, ό.π., 119 κ.εξ. Του ίδιου, «Ανασκαφικές έρευνες στην Πελλαία χώρα κατά το 1997», ΑΕΜΘ 11 (1997), 223 κ.εξ.

[109] Για το Ανάκτορο της Πέλλας βλ. Π. Χρυσοστόμου, «Το Ανάκτορο της Πέλλας», ΑΕΜΘ 10Α (1996), 105 κ.εξ. Του ίδιου, «Ανάκτορο Πέλλας και Πελλαία χώρα κατά το 1999», ΑΕΜΘ 13 (1999), 491 κ.εξ. Του ίδιου, «Το Ανάκτορο της Πέλλας», Λεύκωμα ΥΜΑΘ 2001 (υπό έκδοση).

εκμετάλλευσης των ανθρώπων στην πατρίδα του Αβώνου Τείχος στην Παφλαγονία του Πόντου. Σύμφωνα με τον Λουκιανό («Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις», 6 κεξ.), ο Αλέξανδρος, αφού γνώρισε μια ωραία και πλούσια γυναίκα, που καταγόταν από την Πέλλα, ύστερα από ταξίδι στην Εγνατία Οδό έφθασε στην αποικία, όπου αγόρασε για λίγους οβολούς ένα μεγάλο ήμερο «δράκοντα» από τα πολλά, που ευδοκιμούσαν τότε στον τόπο. Στη συνέχεια τον πήρε μαζί του, τον ονόμασε Γλύκωνα, «νέον Ἀλέξανδρον» και «Πελλαῖον Ἀσκληπιόν»[110] και προσθέτοντάς του ανθρωπόμορφο πρόσωπο από ύφασμα, μαλλιά και γλώσσα, το επεδείκνυε ως ζώο γήτευσης στο ιερό, που ίδρυσε στην πατρίδα του. Ο τσαρλατάνος σε μια εποχή γενικής ανασφάλειας με λοιμούς και πολέμους (150–170 μ.Χ.) βρήκε τόση μεγάλη απήχηση ως θαυματοποιός και προφήτης του Ασκληπιού και του γιου του Ποδαλείριου, εκμεταλλευόμενος το λαϊκό θρησκευτικό συναίσθημα και εξαπατώντας με τη βοήθεια ενός επιτελείου συνεργών και βοηθών τους αμαθείς και αφελείς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δίνοντας απαντήσεις σε περισσότερους από 70–80 χιλιάδες πιστούς τον χρόνο, φυσικά με το αζημίωτο (μία δραχμή και δύο οβολούς), ώστε σε λίγα χρόνια έγινε πάμπλουτος και τόσο ισχυρός, που καταφέρονταν εναντίον των αντιπάλων του, των επικούριων φιλοσόφων και των χριστιανών. Ο Λουκιανός («Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις», 7) επίσης αναφέρει ότι η πόλη είχε τότε λίγους κατοίκους. Προφανώς ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες για την «ὀλιγανθρωπίαν» της, θα ήταν η ελονοσία.[111] Αλλά τώρα πλέον στα παραπάνω αρνητικά δεδομένα που επισημάνθηκαν για τη θέση της Πέλλας, προστέθηκαν οι νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, που είχαν ως αποτέλεσμα να αναπτυχθούν οι γειτονικές πόλεις Βέροια, Δίον και Θεσσαλονίκη.[112]

Παύλος Χρυσοστόμου
ΙΖ΄ ΕΠΚΑ Έδεσσας

Κατάλογος εικόνων

1–2. Μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση για στήριξη της επιτύμβιας στήλης ιατρού από τη Θάσο.
3. Μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα του ιατρού Αλεξάνδρου από την παλαιοχριστιανική Πέλλα.
4–6. Τα ιατρικά εργαλεία και τα σκεύη από τον τάφο του χειρούργου ιατρού της Πύδνας.

---

[110] A. V. B. Miron, «Alexander von Abonuteichos. Zur Gescchichte des Orakels des Neos Asklepios Glykon», Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Nomismatik der griechischen Welt (Festsgrift P. R. Franke), Saarbrucken 1996, 153 κ.εξ.

[111] Αυτό επιβεβαιώνεται και από το δεδομένο ότι πριν από την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών το 1924 το ποσοστό νοσηρότητας του πληθυσμού της περιοχής από την ελονοσία ανερχόταν στο 40%.

[112] Ευχαριστώ θερμά τον κ. Α. Χανιώτη, ο οποίος διάβασε το κείμενο και συνέβαλε ουσιαστικά στην καλύτερη διάρθρωση της μελέτης, καθώς και τον κ. Π. Νίγδελη για χρήσιμες συζητήσεις.

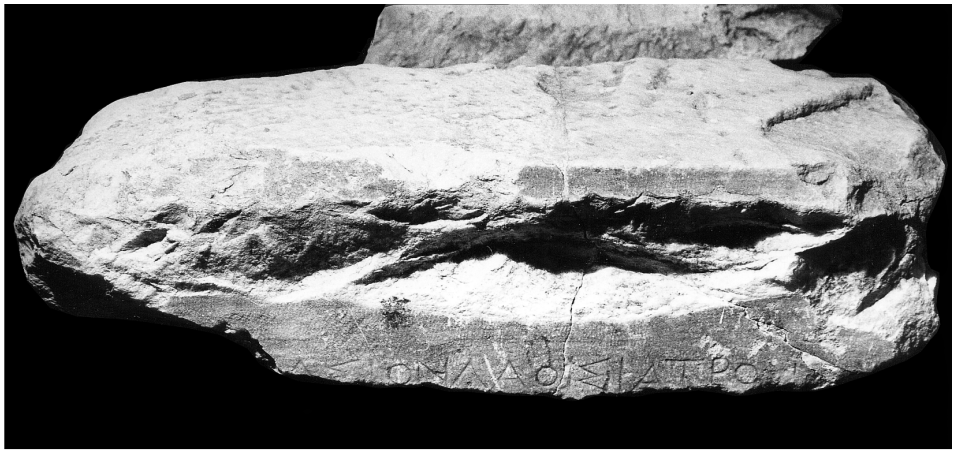

Εικ. 1

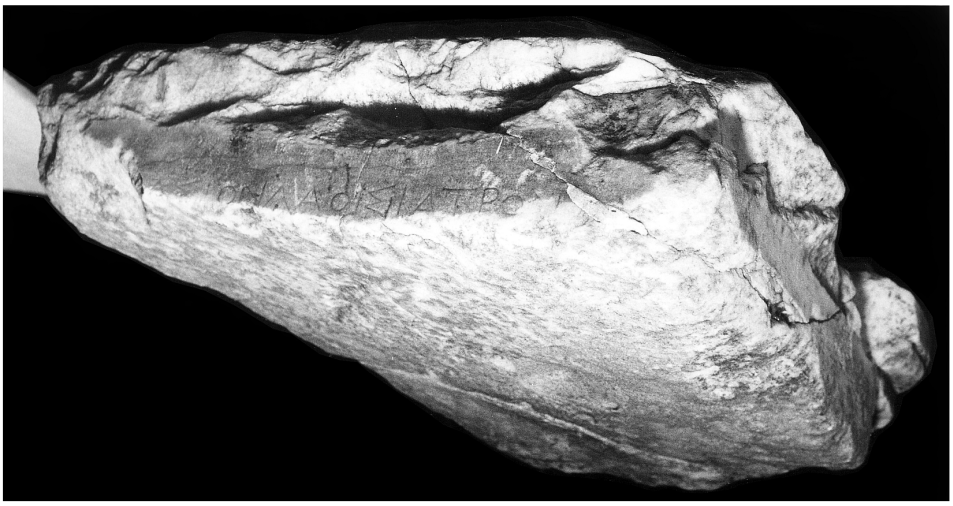

Εικ. 2

Εικ. 3

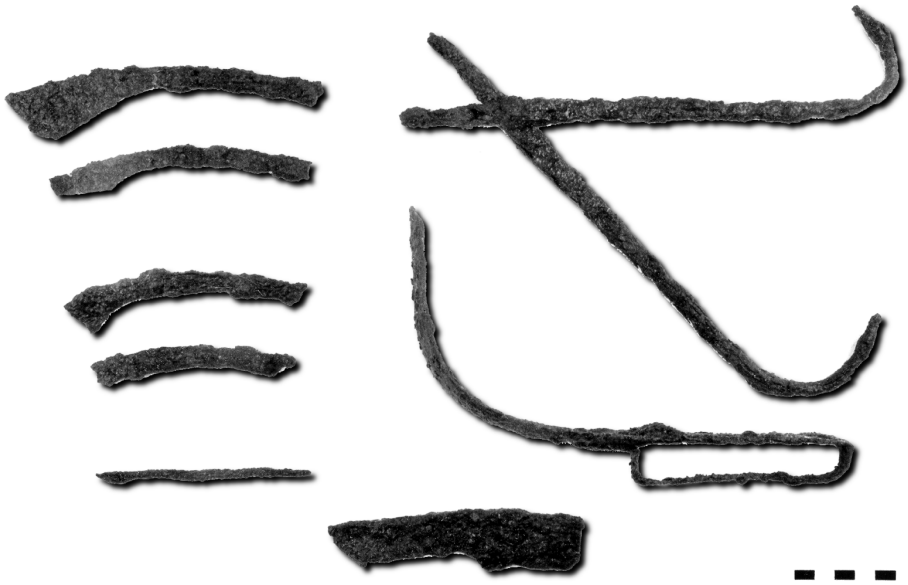

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

RHODES HELLÉNISTIQUE
LES TRÉSORS ET LA CIRCULATION MONÉTAIRE

Le texte ci–dessous présenté reprend le chapitre II de notre thèse de doctorat sur «L'histoire monétaire de Rhodes à l'époque hellénistique» (Paris, Septembre 1998, p. 151–249). Cette étude, jusqu'à présent inédite, a été rédigée sous la direction de Georges Le Rider et soutenue à l'Université Paris IV–Sorbonne en Avril 1999. J'ai le plaisir de dédier cet article à mon maître Georges Le Rider, en signe de gratitude pour tout ce qu'il m'a appris. A la fois à l'époque de mes études, poursuivies à ses côtés, mais également par la suite, il n'a cessé d'encourager mon travail par sa serénité et par la confiance qu'il témoigne envers les jeunes chercheurs. Par ses écrits et ses paroles sages, il a renforcé mon amour de la recherche dans le domaine de la Numismatique et m'a enseigné une qualité inégalable: la prudence.

Le IVe siecle. Jusqu'au début de la période hellénistique

Nous allons présenter ci–dessous les trésors contenant des monnaies rhodiennes classés par datation d'enfouissement et lieux de trouvaille. Nous commenterons en premier lieu ceux trouvés à Rhodes même. Nous envisagerons ensuite ceux provenant des régions proches de l'île et de l'État rhodien, et enfin les découvertes plus lointaines

1. Rhodes (Terrain Maravelias)–1976.[1] Voir *infra*, l'Appendice, A.

2. Marmaris?[2] –1965. *IGCH* 1202. Enfoui vers 390–380 av. J.–C.

Le trésor contient environ 100 monnaies d'argent: 19 pièces de Chersonèse en Carie (13 drachmes et 6 fractions), un nombre indéterminé de monnaies de Cnide (drachmes et fractions), de nombreuses fractions d'atelier «incertain aux types *Traité*, pl. 155 no 19»[3] d'après l'*IGCH* et quelques hémidrachmes rhodiens sans autre précision. Trouvaille dispersée, qui n'autorise par conséquent, plus de vérification, ce qui, à notre avis, affaiblit son importance.[4]

---

[1] Trésor présenté dans notre thèse, p. 131–138.

[2] Sur Marmaris, l'ancienne Physcos, dème de la Pérée intégrée à l'État rhodien voir Papachristodoulou 1989, 48–50.

[3] Celles–ci portent, comme l'obole attribuée à Clazomenès, au droit une tête de bélier à g. et au revers une tête de Gorgone, vue de face, tirant la langue et entourée de serpents; le tout dans un carré creux. Néanmoins, on se demande si, au lieu de la pièce précédente, la référence ne concerne pas plutôt la monnaie n° 9 de la même planche, c'est–à–dire le diobole à protomé de sanglier au droit et à tête d'Athéna au revers dont l'attribution à Ialysos semble aujourd'hui la plus vraisemblable. (Voir dans le chapitre des monnaies étrangères de notre thèse de doctorat, p. 252) le type n° 3 des monnaies d'Ialysos).

[4] Ce trésor apporte néanmoins un témoignage intéressant sur la circulation monétaire. La coexistence d'hémidrachmes rhodiens avec les dioboles d'Ialysos serait, enfin, une constatation importante (dans le cas où les dites fractions correspondent bien à des dioboles d'Ialysos) et un fait par ailleurs plausible vu la période d'enfouissement du trésor, vingt à trente ans après le synoecisme à Rhodes et l'inauguration de la monnaie rhodienne. Sur la préparation et la pratique du synoecisme, voir Berthold 1984, 32.

3. Marmaris?–1970/1971. *IGCH* 1209=*CH* I, 29. Date d'enfouissement: milieu du IVe s. av. J.–C.[5]

D'après sa publication, le trésor «est arrivé sur le marché de l'Europe en 1971» sans autre précision. La trouvaille est constituée de 87 tétradrachmes rhodiens.[6] R. Ashton a néanmoins plusieurs fois remis en question cette composition; il a proposé d'en exclure le tétradrachme portant un T+ un bouclier béotien ainsi que deux autres pièces[7] et a émis l'hypothèse que ce trésor pouvait former une partie de notre nº 8 (Asie Mineure–*IGCH* 1204).[8] Quoi qu'il en soit, le grand nombre de tétradrachmes rhodiens qu'il comprend, émissions de la fin de l'époque classique, contribue à nous donner une meilleure connaissance de l'atelier monétaire rhodien.

4. Chalki[9]–1903. *IGCH* 1203. Enfoui vers 400 av. J.–C. selon R. Ashton.[10]

Il s'agit d'un ensemble de 208 (ou 233 d'après Schlumberger[11]) monnaies d'argent: 120 (ou 135) hémidrachmes rhodiens avec un triobole d'Athènes, 82 (ou 92) monnaies de Chios— 1 didrachme et 81 tétroboles[12] —et 5 tétradrachmes de Samos frappés au nom d'Ηγησιάναξ.[13] Les hémidrachmes de Rhodes se répartissent en deux types selon la représentation figurée à leur revers: ce dernier comporte en effet soit une tête de Nymphe Rhodes[14] soit une rose. L'importance du trésor pour l'étude de la circulation monétaire est évidente.

Il est par ailleurs surprenant que la présence des hémidrachmes rhodiens constitue l'un des arguments de N. Hardwick sur lequel il fonde sa datation des pièces chiotes; d'autre part, R. Ashton se base sur la datation du trésor de Chalki pour affirmer la précocité de l'inauguration des hémidrachmes rhodiens (dès le début de l'activité de l'atelier monétaire rhodien).[15] Quant au tétradrachme de Samos, sa datation exacte

---

[5] Vers 350–340 av. J.–C. selon R. Ashton, voir Ashton 1988a, 81, note 11. Une datation légèrement plus haute, vers 370 av. J.–C., a été proposée par Hurter 1998, 151, note 27. Sur cette opinion, voir *infra*.

[6] Bérend 1972, 5–39.

[7] Ashton 1988a, 81, note 11. Ashton 1993, 9, note 2. Le savant considère les trois pièces comme intruses en raison de leur présence au sein de catalogues des ventes à une date antérieure à celle de la découverte du trésor; les tétradrachmes en question sont recensés dans la publication de Bérend: nos 9 (avec un aigle posé sur un rocher), 85 (cigale+initiale Φ) et 86 (bouclier béotien + initiale T).

[8] *Ibidem*, 9, note 2. Voir *infra*.

[9] A propos du statut de Chalki par rapport à l'État rhodien, voir Papachristodoulou 1989, 43–44.

[10] Ashton 1993, 12 (et 14–pour certaines pièces du catalogue, voir, aussi, pl. II.)

[11] Schlumberger 1953, 8 nº 2. Voir, aussi, Barron 1966, 116.

[12] Selon N. Hardwick, les monnaies chiotes sont les suivantes: 1 statère et 81 tiers de statère, voir Hardwick 1991, 215 et *idem* 1996, 62–63. Vu que cette recherche s'avère très récente et que son auteur a verifié le nombre de monnaies chiotes, on peut croire que celles–ci s'élèvent à 82 et non 92. Enfin, toujours selon Hardwick, on peut revoir quelque peu à la baisse la date d'enfouissement du trésor et la fixer vers 395 av. J.–C. (*ibidem*, 63).

[13] Voir récemment Hardwick 1996, 62 et note 18. Toutefois, d'après la chronologie traditionnelle de J.P. Barron, les tétradrachmes samiens frappés au nom d'Ηγησιάναξ datent approximativement de 394/3 av. J.–C. (Barron 1966, 107–108).

[14] Ashton 1993, 12; il s'agit de la première émission d'hémidrachmes rhodiens. Le droit porte la tête d'Hélios vue de face, type qui reste invariable aux émissions suivantes portant une rose au revers.

[15] L'autre argument de R. Ashton (voir *ibidem*) pour soutenir leur haute datation est la similitude de la tête de Nymphe Rhodes avec celle d'Aphrodite sur les monnaies de Cnidos de la Série VI, datée entre 411 et 394 av. J.–C. ou selon le nouvelle datation des doubles sicles symmachiques proposée par S. Karwiese, entre 411 et 405 av. J.–C. (Voir Karwiese 1980).

dépend de celle des doubles sicles symmachiques.[16]

La trouvaille de Chalki date assurément de la fin du Ve ou du début du IVe s. av. J.–C. A notre avis, il est aventureux de fixer avec certitude sa date d'enfouissement dans la mesure où plusieurs questions relatives aux émissions qu'il comprend restent en suspens. Le trésor éclaire toutefois certains aspects de cette problematique.

5. Mugla–1950. *IGCH* 1215. Date d'enfouissement: vers 340 av. J.–C.

Il s'agit d'un lot dispersé dont la composition, d'après l'*IGCH*, est la suivante: tétradrachmes d'Éphèse, de Milet, drachmes et hémidrachmes de Cnide, tétradrachmes et drachmes de Mausole, drachmes d'Idrieus, tétradrachmes et drachmes de Cos, un tétradrachme de Rhodes et une drachme carienne(?)[17] autrefois attribuée à Euthénai,[18] dème rhodien de Pérée.

L'apport de ce trésor à l'étude de la circulation monétaire demeure réduit car ni sa composition ni le nombre et la datation des monnaies ne peuvent être vérifiées. La présence d'un tétradrachme rhodien parmi d'autres monnaies d'Asie Mineure et surtout de Carie n'est pas vraiment étonnante.[19]

6. Carie–1977. *CH* V, 17=*CH* VIII, 96. Date d'enfouissement: vers 375 av. J.–C.[20]

112 monnaies d'argent, au moins, forment la composition de ce trésor: de nombreux tétradrachmes d'Hécatomne, des statères et tétroboles des dynastes de Carie, et un grand nombre de drachmes, ainsi qu'un ou plusieurs tétradrachmes de Cnide, un ou plusieurs tétradrachmes de Colophon, quelques tétradrachmes et peut–être deux didrachmes d'Éphèse, deux tétradrachmes de Samos aux noms de Δημήτριος et de Διονύσιος —ce nom inédit est daté approximativement de 393/2–389/9 av. J.–C.[21]—, deux drachmes d'Halicarnasse, une drachme(?) d'Idyma, quelques tétradrachmes de Cos, des doubles sicles symmachiques–ΣΥΝ[22] de Cnide(2 pièces?), Rhodes (2 pièces?), Éphèse et enfin un tétradrachme(?) et un hémidrachme(?) de Rhodes.[23]

Il est évident qu'il s'agit d'une trouvaille très importante non seulement à cause de sa composition mais aussi parce qu'elle remet en question les datations admises de certaines monnaies thésaurisées et plus précisément des doubles sicles symmachiques.[24]

---

[16] Voir *ibidem*.

[17] Voir Ashton 1990, 27–38 et surtout p. 31.

[18] Au sujet de l'attribution à Euthénai, voir Cahn 1942, 92–94. Sur le dème rhodien, voir Papachristodoulou 1989, 72.

[19] Étant donné notre manque d'informations, on peut aussi se demander si le tétradrachme rhodien n'est pas un intrus parvenu dans le lot plus ou moins homogène issu d'Asie Mineure occidentale. Quoi qu'il en soit, la présence ou non de ce tétradrachme au sein du trésor ne révolutionne pas nos connaissances de la circulation monétaire de cette monnaie rhodienne.

[20] La référence la plus récente sur ce trésor est celle de Hurter 1998, 149, notes 10 et 12.

[21] Voir surtout Barron 1998, 25. Voir aussi, *idem* 1966, 108–110 pour le groupe auquel se rattache le nouveau magistrat Διονύσιος.

[22] Une hypothèse importante en faveur de la présence d'une drachme et d'une obole–pièce unique–émises à Cnide et présentant le type des doubles sicles symmachiques est formulée par Nordbo 1986, 52. Pour la monnaie symmachique (?) en général, voir *infra*.

[23] A propos de(s?) tétradrachme(s?) rhodien(s) qui porte(nt) un A et/ou un Φ, nous disposons seulement du commentaire de R. Ashton (sans précisions), voir Ashton 1990, 31, note 7. Voir, aussi, Hurter 1998, 151, note 27 qui mentionne «a few rhodian tetradrachms».

[24] La même remarque a été faite par Al. Bresson pendant la soutenance de son doctorat d'État sur La société rhodienne à l'Université de Besançon en janvier 1994.

En se fondant sur les tétradrachmes d'Hécatomne, dont le *terminus ante quem* est fixé en 377/6 av. J.–C., date d'avénement de Mausole, le *CH* a proposé la date d'enfouissement, que nous avons nous–même adoptée. En ce qui concerne le(s?) tétradrachme(s?) rhodien(s?), la période de leur frappe se situe, d'après R. Ashton,[25] vers 360–330 av. J.–C. Il est pourtant étonnant que le trésor ne contienne pas de pièces de Mausole. On aurait pu s'attendre à leur présence, si nous acceptons la chronologie de R. Ashton pour le(s) pièce(s) rhodienne(s). Il est donc légitime de penser que le début de la frappe de ces tétradrachmes rhodiens eut lieu plus tôt —environ vingt ans avant[26]— ou que l'enfouissement du trésor survint dix à quinze ans plus tard. Dans ce dernier cas, il conviendrait de revoir la datation haute des doubles sicles symmachiques, simplement qu'ils constituèrent un «lot» légèrement antérieur aux autres monnaies.[27]

7. Calymnos (Calymna).[28]–1832. *IGCH* 1216. Date d'enfouissement: vers 335 ou 330 au plus tard[29]

D'après les informations de publications antérieures,[30] reproduites par l'*IGCH,* il s'agirait d'un trésor de 10.000 monnaies d'argent. C'était un lot énorme composé d'un tétradrachme et de multiples drachmes de Cnide, de tétradrachmes, didrachmes et drachmes de Mausole, de didrachmes et drachmes d'Idrieus, de didrachmes et drachmes de Pixodaros, de didrachmes et hémidrachmes de Calymnos, de didrachmes et drachmes de Cos, de didrachmes et drachmes de Rhodes, de tétradrachmes de satrapes attestant le type *Traité* II, 2, n°s 117 *sq* Evagoras II(?)—émissions d'Alexandre le Grand selon Schlumberger[31]— et enfin de «plusieurs milliers de sicles perses».

Ce trésor, à la composition particulièrement intéressante, contribue à mieux connaître la circulation monétaire de cette période transitoire qu'est la seconde moitié du IVe s. En ce qui concerne les pièces rhodiennes, leur présence aux côtés de monnaies issues des ateliers monétaires voisins de Carie nous paraît peu surprenante vu que celles–

---

[25] Voir *infra*. Nous avons récemment constaté une tendance de la part de S. Hurter —voir *supra*— à faire «monter» non seulement les dates d'enfouissement des trésors de la période en question qui contiennent des tétradrachmes rhodiens mais aussi celles de l'émission des ces derniers. Cette tendance, qui à première vue nous a paru curieuse, d'autant plus qu'elle n'était pas argumentée, s'explique vraisemblablement par la composition de ce trésor et les problèmes chronologiques liés aux émissions rhodiennes de cette période.

[26] Nous pensons que notre dernière hypothèse, même si elle n'a pas été jusqu'à présent clairement exprimée par R. Ashton, semble la plus probable. Cette opinion trouve également une assise dans la datation–404–375 av. J.–C.–qu'il propose dans *SNG* Fin., Keckman col.–Helsinki, 1, pour les tétradrachmes n°s 378–379 (l'un d'entre eux porte l'initiale I+ un épi d'orge et l'autre, l'initiale Φ+un grain d'orge) suivie des références aux exemplaires n°s 56 et 80–84 de la publication du trésor de Marmaris –*IGCH* 1209, Bérend 1972, qu'il date de 350 av. J.–C. Toutefois, rappelons qu'en l'absence d'un corpus du monnayage d'argent rhodien, il faut être prudent avant de revoir n'importe quelle datation.

[27] Vu les lacunes de notre information sur ce trésor, une étude complète et approfondie nous semble indispensable. Dans quelle mesure celle–ci est encore réalisable étant donné que la trouvaille a été fragmentée et dispersée à souhait.

[28] Sur le statut de Calymnos et sa dépendance vis–à–vis de Cos, voir Papachristodoulou 1989, 5. On consultera également la bibliographie mentionnée chez Borrell 1847, 165–6, Six 1877, 81–89, Howorth 1903, 37, NZ 1870, 240 et Schlumberger 1953, 6 n° 4.

[29] Voir Schlumberger 1953, 6 n° 4.

[30] L'*IGCH* rassemble toute la bibliographie relative à cette trouvaille.

[31] Tout récemment, S. Hurter a proposé d'attribuer ces tétradrachmes satrapiques à Memnon le Rhodien(?): voir Hurter 1998, 151.

ci relevaient du même étalon et étaient destinées à circuler dans les mêmes zones d'Asie Mineure.[32] Les sicles perses constituent un deuxième «lot» également homogène, qui est distinct de la production monétaire de Carie.

Il est généralement admis que Rhodes commence à battre des didrachmes vers 340 av. J.–C. Cela se confirme si nous admettons, comme R. Ashton, que les exemplaires portant une massue+l'initiale Φ ou E sont un peu antérieurs à la Série 1a et constituent, selon toute vraisemblance, les premières productions de cette dénomination de l'atelier monétaire rhodien.[33] Quant aux drachmes rhodiennes, si elles se situent à coup sûr avant 340 av. J.–C., elle ne peuvent être que légèrement antérieures au milieu du IVe s. av. J.–C.[34]

8. Asie Mineure (occidentale?)–1966/1967. *IGCH* 1204. Date d'enfouissement: vers 380 av J.–C. (?)

D'après l'*IGCH,* le trésor contient 16 monnaies d'argent: un tétradrachme(?) d'Abydos et 15 tétradrachmes de Rhodes. Récemment, R. Ashton[35] a voulu rapprocher de ce trésor 3 autres tétradrachmes rhodiens, ceux qu'il avait exclu de la composition du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209 (notre nº 3). Il a aussi cherché à detérminer si le trésor d'Asie Mineure ne constituait pas un seul ensemble avec le trésor de Marmaris.[36] Nous pensons que «la trouvaille» doit être présentée comme elle l'est dans l'*IGCH*. De fait, les tentatives de reconstitution étant toujours fragiles dans l'état de nos connaissances, l'incorporation de 3 autres tétradrachmes à ce trésor nous semble aventureuse.

9. Pythios de Chios–1885. *IGCH* 1217. Vers 334–332 av. J.–C.[37]

Parmi les 50 monnaies d'argent constitutives de ce trésor, 19 proviennent de Chios, 1 d'Éphèse, 13 de Milet, 2 de Cos, 12 de Mausole et 2 de Pixodaros. On remarque aussi la présence d'un hémidrachme rhodien[38] (sans autre précision à son sujet). 170 pièces de bronze complètent le trésor: 144 de Chios et 26 d'Érythrées.

Le lot de monnaies d'argent est à comparer avec les trésors nos 4 et 6 qui témoignent d'un «milieu» monétaire identique dans la même région.

10. Durasalar (Mysie)–1956. *IGCH* 1201. Date d'enfouissement (proposée par

---

[32] Sur l'étalon rhodien adopté par les satrapes de Carie, voir Konuk 1993, 237–242.

[33] Pour le classement du monnayage rhodien de la haute époque hellénistique en Séries 1a, 1b, 2, 2A, 3 et 4, voir Ashton 1988a. Voir, aussi, *idem* 1990, pl. 3, les pièces H et I et, enfin, *SNG* Fin, Keckman col.,1, Helsinki, 426–428 où elles sont datées à partir de 340 av. J.–C.

[34] Voir Ashton 1990, 31 pour la datation entre 360 et 330 av. J.–C. (sur la même question, voir *infra*) des séries des drachmes aux lettres A, I et Φ.

[35] Voir *supra*.

[36] Il ne précise toutefois pas s'il fallait revoir à la baisse, de quelques décennies, la date d'enfouissement du trésor (380 av. J.–C. d'après l'*IGCH*), ce qui nous semble inévitable. Les tétradrachmes du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209 concernent une plus longue période d'activité de l'atelier monétaire rhodien, ce qui est admis aussi par R. Ashton à plusieurs reprises.

[37] Voir Schlumberger 1953, 8 no. 4; voir aussi Löbbecke 1887, 148–157; Baldwin 1914, 48–52; Mavrogordato 1915, 377–9 et 1916, 281–2 et Boardman 1958–9, 306. Voir, enfin, la référence dans Hardwick 1991, 220.

[38] Voir RIN 1888, 120: «1 emidramma di Rodi» et Löbbecke, 1887, 156 «Rhodos. Hf. Helioskopf. Rf. Rose.» Cette description nous suggère qu'il n'y avait au revers ni symbole, ni initiale, ni tige à bouton, et nous amène à l'identifier aux hémidrachmes portant seulement l'ethnique abregé, P–O, comme *SNG* Fin, Keckman col.,1, Helsinki, 366–368, datés entre 404 et 390 av. J.–C. ou, à notre avis, un peu plus tard.

l'*IGCH*): vers 390 av. J.–C. (?)[39]

Le trésor contient 111 monnaies d'argent: quelques tétradrachmes de Cyzique, d'Éphèse, de Samos,[40] de Rhodes —deux pièces— et 100 sicles perses. Les deux tétradrachmes rhodiens, des émissions portant un A et/ou un Φ, qui datent de peu avant le milieu du IVe s. av. J.–C.[41]

La trouvaille concorde tout à fait au cadre monétaire du premier moitié du IVe s. av. J.–C.

11. Au sud de Smyrne (?)[42]–1974. *CH* I, 28. Date d'enfouissement: milieu du IVe s. av. J.–C.

Le trésor(?) contient au moins 28 monnaies d'argent: 2 tétradrachmes et 20 didrachmes rhodiens, 3 drachmes de Cos, 1 tétradrachme de Samos et 1 double sicle symmachique–ΣYN émission également de Samos et peut–être un tétradrachme de Colophon.

La documentation, qui devrait justifier les renseignements présentés par le *CH*, est encore une fois insuffisante (sinon inexistante). Nous nous contenterons pourtant de répéter que les premiers didrachmes rhodiens ont fait leur apparition vers 350 av. J.–C.[43] Par conséquent, la date d'enfouissement du trésor doit se situer au moins 10 ans plus tard. Néanmoins, dans ce cas, le double sicle symmachique de Samos s'écarte fortement de la fin du Ve s. av. J.–C., date supposée de son émission (vers 405 av. J.–C).[44] Vu la rareté de ces émissions et leur courte durée, et si nous admettons la chronologie haute proposée par S. Karwiese, la présence de cette monnaie dans le trésor nous semble étrange. On peut d'un autre côté se fonder sur cette trouvaille pour encourager une datation plus basse pour l'émission des doubles sicles.

De toute manière, comme nous en sommes réduits à speculer sur le contenu originel du trésor, nous ne sommes pas en mesure de proposer une autre datation.

12. Trésor(?) de provenance inconnue–1950 au plus tard. *CH* VIII 145. Date d'enfouissement: vers 340 av. J.–C.

Deux tétradrachmes rhodiens (portant la lettre A+thymiatérion et la lettre Φ+massue –*SNG* Delepierre 2748–2749) ont été considerés comme faisant partie du trésor de Mugla–*IGCH* 1215, notre nº 5. Le seul indice en faveur de cette hypothèse — du moins le *CH* VIII ne donne pas d'autre explication— est la date d'acquisition de ces tétradrachmes par le collectionneur. Celle–ci coïncide en effet avec celle de la découverte du trésor de Mugla. En raison de la minceur du témoignage, on ne peut considérer cette

[39] Ou vers 360/350 av. J.–C. Pour une autre date d'enfouissement, vers 380 av. J.–C., voir Hurter 1998, 148 et note 8.

[40] Voir Barron 1966, 116 sq.

[41] Voir Ashton 1990, 31: «...The Rhodian drachms with A, I and Φ which appear to have been the first of that denomination to be struck on the island, can be dated to c. 360–330.» Et à la note 7: «...Exemples of tetradrachms with A and Φ occur in several hoards (*IGCH* 1201; *CH* V, 17; *IGCH* 1209 =*CH* I,29) which date to the mid fourth century and earlier, and from which tetradrachms with E are apparently absent.» Ce commentaire nous incite à privilégier pour l'enfouissement du trésor la datation la plus basse.

[42] Nous localisons sa région de provenance à l'Ionie du Sud ou à la Carie.

[43] Voir *supra*.

[44] Nous avons fait la même remarque pour les doubles sicles du trésor de Carie–1977(notre nº 6) qui date des environs de 375 av. J.–C. ou, au plus, de 10 ans après.

«reconstitution» comme réellement convaincante.[45]

13. Trésor dit de Pixodare–1970. Enfoui vers 340–330 av. J.–C.[46]

Le trésor comporte environ 1.200 monnaies d'argent (principalement des tétradrachmes et des didrachmes) surtout d'étalon rhodien,[47] à savoir: des tétradrachmes de Thasos, de Cyzique, de Colophon, de Milet, de Chios, de Samos, de Mylasa, d'Éphèse (ainsi que quelques didrachmes), de Mausole et d'Hidrieus, quelques tétradrachmes et un grand nombre de didrachmes de Pixodare. Recensons enfin des tétradrachmes et des didrachmes de Cos ainsi qu'un didrachme rhodien.

Nous mentionnons enfin ci–dessous deux trésors révélés et analysés par le seul N. Hardwick.[48]

14. Chios (?)–avant 1822. Date d'enfouissement: début (?) du IVe s. av. J.–C.[49]

D'après l'expertise de N. Hardwick, le trésor comprend 11 statères chiotes de la seconde moitié du Ve s. et un tétradrachme rhodien portant une sphinge comme symbole (à rapprocher d'Ashton 1993, pl. 1 no 5).

15. Trésor de provenance indéterminée, (peut–être Rhodes)–avant 1927. Date d'enfouissement: début (?) du IVe s. av. J.–C.[50]

Le trésor est composé de 2 doubles sicles symmachiques (émissions de Cnide et de Cyzique) et 2 tiers de statère de Chios.

Bien que celui–ci ne comprenne pas de monnaies rhodiennes, il nous semble important de l'intégrer à notre étude en raison de son éventuelle origine rhodienne.[51]

Au terme de cette première approche des trésors susmentionnés, deux questions majeures viennent à l'esprit:

a. Quelle est, en fin de compte, la datation des tétradrachmes rhodiens précédant l'inauguration de la Série 1, vu que les datations traditionnellement admises doivent être revues à la hausse de 15 à 20 ans, voire plus, d'après l'analyse des trésors?[52] Nous concluons aussi que les dates d'enfouissement de certains trésors sont à revoir: les

---

[45] Si cette reconstitution ne change pas vraiment nos connaissances sur la période donnée, elle a le mérite de soulever certaines questions qui, sans elles, seraient restées dans l'ombre (par ex. la datation des monnaies rhodiennes du IVe s., encore mal assurée, s'avère dans le cas présent assez précise). En présentant notre nº 5, nous avons exprimé nos réserves à l'égard des trouvailles dont on ne connaît ni la date, ni le lieu, ni les circonstances de la découverte. Celles–ci sont seulement éclairées par les catalogues de ventes et on ne peut exclure l'intrusion éventuelle d'une ou de plusieurs pièces étrangères au lot principal (voir l'introduction d'H. Seyrig sur ce sujet, dans Seyrig 1973). Même si nos doutes, dans le cas du trésor de Mugla, peuvent paraître excessifs, il nous semble téméraire de commenter des découvertes dépourvues des témoignages les plus élémentaires.

[46] Voir Hurter 1998, 147–153.

[47] A propos de l'utilisation de l'étalon rhodien, voir Le Rider 1963 et *idem* 1971.

[48] Il nous semble tout de même curieux que personne, jusqu'à présent, n'ait été au courant de ces trouvailles. Le renseignement livré par N. Hardwick nous paraît fiable vu qu'il émane d'une recherche récente et bien documentée.

[49] Le trésor est rapidement signalé par N. Hardwick, voir Hardwick 1991, 215 et note 31 et *idem* 1996, 63 et notes 20–21.

[50] Hardwick 1996, 63 et note 19.

[51] D'après les renseignements fournis par N. Hardwick, le trésor fut vendu par un marchand italien nommé Zitelli, très actif à l'époque à Rhodes.

[52] Si cette «fourchette» chronologique est loin d'être énorme, ce phénomène mériterait néanmoins une explication.

tétradrachmes les plus récents du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209 – récemment datés entre 404 et 375 av. J.–C.,[53] nous suggèrent par exemple que l'enfouissement du trésor a dû avoisiner cette date (une révision de la chronologie déjà été proposée par S. Hurter).[54]

b. L'atelier monétaire rhodien eut–il une production plus ou moins régulière durant la première moitié du IVe s., comme on l'admet généralement? Ce questionnement est motivé par l'éventuelle révision de la datation du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209, qui contient une grande partie des émissions de tétradrachmes connues pour cette période.[55] Dans le cas où la grande partie des émissions de la production monétaire de la première moitié du IVe s. se limitait en réalité au premier quart du siècle, on peut supposer que le rythme de la production diminua sensiblement au cours de la période suivante, jusqu'à 340 av. J–C., parce que la datation de la Série 1[56] est bien fixée et ne peut être revue à la hausse. Dès lors, si la datation du trésor *IGCH* 1209 est à reconsidérer, il faudrait au préalable expliquer ce phénomène d'augmentation de la production; quoi qu'il en soit, il paraît prématuré d'aborder ici une problématique aussi complexe. Seul un corpus du monnayage rhodien serait susceptible d'éclairer cette question.

Quant à la circulation monétaire en territoire rhodien durant la période en question, nous avons déjà eu l'occasion d'exprimer notre avis dans le commentaire du trésor Maravelias, notre nº 1. Nous avons aussi constaté l'absence totale de tétradrachme rhodien de cette époque non seulement dans les trésors contemporains ou même postérieurs[57] mais aussi parmi les trouvailles isolées mises au jour à Rhodes. A première vue, ce constat pourrait s'expliquer par le retrait inévitable du monnayage antérieur, une pratique habituelle dans le monde grec lorsque l'usure des monnaies en métal précieux s'avançait trop et que dès lors les limites de la tolérance à l'égard de l'abaissement de leur

---

[53] Dans *SNG* Fin, Keckman col.,1, Helsinki, 378–379. Nous n'avons pas de raison de douter que ces tétradrachmes soient les plus récents, car la séquence des émissions portant des initiales, proposée par D. Bérend est bien argumentée et qu'elle n'a pas été contestée par R. Ashton, lors de sa préparation du corpus rhodien.

[54] Selon nous, il est plus prudent de garder la chronologie proposée par R. Ashton, voir *supra*. Ce dernier a réexaminé le début de la production monétaire rhodienne et a proposé une autre séquence des premières émissions, qui nous paraît tout à fait pertinente. Il n'a cependant pas formellement contesté la chronologie qu'il avait lui–même proposée pour l'enfouissement du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209.

[55] Les tétradrachmes suivants ne sont pas représentés : I+trident, *SNG* Fin, Keckman col.,1, Helsinki, 382, Φ+patère mésomphale, Φ ou T+aplustre (voir Bérend 1971, 33 nos 13 et 15), A+thymiatérion et Φ+massue voir *SNG* Delepierre 2748–2749 (pour les deux derniers, on peut légèrement descendre la datation, et la fixer peu après 350 av. J.–C.– voir *supra*. Les tétradrachmes suivants ne sont non plus présents: Δ+dauphin et T+ caducée–voir *SNG* vAulock respectivement 2787 et 2788, I+lyre et I+caducée – voir *BMC* respectivement 16 et 17, Σ+chouette, comme *BMC* 18, et Φ+pecten (+Ψ?), comme *BMC* 21; enfin, le tétradrachme A+tête au chapeau phrygien (?) – voir Pollard 1968, 68 nº 101 (cette identification a été contestée par C. Kraay qui interprète le soi–disant chapeau phrygien comme un *polos* ou un *modius*; il pourrait par conséquent s'agir de la tête de Déméter. J'ai trouvé le renseignement chez Hornblower 1981,130). Les tétradrachmes Φ+cigale et T+bouclier béotien, voir Bérend 1971, nos 85–86, que R. Ashton intègre à la composition du trésor d'Asie Mineure–*IGCH* 1204, notre nº 8, datent probablement de la période antérieure à 375 av. J.–C., si nous acceptons la date d'enfouissement du trésor.

[56] Sur la première Série de la période hellénistique, voir Ashton 1988a.

[57] La seule exception est constituée par le trésor de «Tarahia», Carie–1929 (*IGCH* 1312) notre nº 26. La composition de celui–ci ne fait toutefois pas l'unanimité, voir *infra*.

poids étaient franchies.[58] Ici, pourtant, cela ne semble pas être notre cas. Il semble que l'introduction de la première Série hellénistique, de la Série Ia, caractérisée par la répétition constante du même symbole —la grappe de raisin— et de la même initiale —le E— durant toute la période de frappe de ce monnayage abondant, visait à remplacer tout le monnayage antérieur. Ce dernier, dont chaque émission portait une combinaison spécifique d'un symbole et d'une initiale toujours différents, se distinguait aisément des nouvelles espèces qui, en outre, étaient surtout des didrachmes. Notons que Rhodes jusqu'à environ 350 av. J.–C. n'émet que des tétradrachmes. A notre avis, cet *argumentum ex silentio* nous introduit aux premières manilulations de l'atelier monétaire rhodien qui sont sans doute efféctuées dans le but de stabiliser une économie fermée, bien contrôlée et exceptionellement fructueuse pour l'État.

La Période Hellénistique

I. De 333 Jusqu'a 188 Av. J.–C.[59]

16. Saida–1852. *IGCH* 1508=*CH* VIII 190. Date d'enfouissement: vers 323–320 av. J.–C.

Aux côtés de monnaies en or de Philippe II, d'Alexandre III, de Kios, de Panticapée, de Pergame, de Ptolémée I (?) et de Pnytagoras de Chypre, ont été trouvés trois statères rhodiens qui datent des environs de 333 av. J.–C.[60]

A propos de la publication de la trouvaille, voir Westermark 1979/80, 22–35, qui mentionne toute la bibliographie antérieure.

17. Kastabos–1960.[61] *IGCH* 1288. Date d'enfouissement: vers 306 av. J.–C. ou peu après.

Le trésor comprend 175 monnaies dont 173 proviennent de Rhodes. Parmi celles–ci, quatre pièces d'argent —1 drachme (Série 1) et 3 hémidrachmes (1 du début du IVe s. et 2 de la Série 1[62])— et 169 monnaies de bronze.[63] Les deux dernières pièces en bronze furent frappées par Erythrées et Démétrios Poliorcète.

18. Rhodes–1967. *IGCH* 1291.[64] Voir *infra,* l'Appendice, B.

19. Rhodes–1976/1977. *CH* VIII, 239.[65] Voir *infra,* l'Appendice, C.

---

[58] Sur la tolérance des anciens relative au frai des *alexandres*, voir Le Rider 1988, 70–83.

[59] Nous présenterons tout d'abord le seul trésor contenant des monnaies rhodiennes en or, et ensuite les diverses trouvailles provenant de Rhodes ou l'État rhodien. Nous poursuivrons par l'examen des trésors exhumés dans les régions voisines, considérant successivement les découvertes faites en Asie Mineure occidentale, en Grèce continentale, dans les îles et dans les régions plus lointaines.

[60] Selon R. Ashton ces statères d'or portant un E+une grappe de raisin (le tout dans un carré creux) datent du début de la Série 1 qui inaugure le monnayage de la période hellénistique. Pour le classement du monnayage rhodien en Séries (Série 1a, 1b, 2, 2A, 3, 4) de la haute époque hellénistique, voir Ashton 1988a.

[61] Le trésor est publié dans Cook–Plommer 1966 par M. Price (voir Price 1966). Sur la région et le sanctuaire voir aussi Papachristodoulou 1989, 54.

[62] Ashton 1988a, 82 : «one worn hemidrachm of the early fourth century, one series 1 drachm with E+grapes, and two hemidrachms of about the same period as the drachm.» Voir aussi *ibidem*, 86, note 26.

[63] Au type «tête de la Nymphe Rhodes/ Rose». Voir *supra*.

[64] Il s'agit du trésor nº **VII**, présenté aux p. 126–130 de notre thèse de doctorat.

[65] Trésor Pakidis, nº **III** de notre thèse de doctorat, p. 82–112.

20. Rhodes–1922. *IGCH* 1284. Date d'enfouissement: vers 250 av. J.–C.? ou peu avant.

Le trésor contient au moins 18 didrachmes rhodiens du début de la période hellénistique,[66] parmi lesquels les plus récents correspondent aux *BMC* Caria 43–47 (tête d'Hélios non radiée au droit, portant le nom des magistrats au revers–Série 3).

21. Rhodes?–avant 1987. *CH* VIII, 347. Date d'enfouissement: vers 200 av. J.–C.[67]

Le trésor contient environ 1.470 monnaies d'argent rhodiennes: environ 350 tétradrachmes de la Série 4 (aux noms d'Αμεινίας, Αριστόκριτος, Ευκράτης et Θαρσύτας), environ 1.120 didrachmes de la Série 4 semblable au *BMC* Caria 129sq (tête radiée au droit) frappés aux noms d'Αγησίδαμος, Ερασικλής, Μνασίμαχος, Τιμόθεος, Αμεινίας, Αριστόκριτος, Ευκράτης, Θαρσύτας, Ἀκεσις et Ανάξανδρος, au moins 25 didrachmes apparentés aux *BMC* Caria 49–55, voir Ashton 1989a, datés du milieu du IIIe s. av. J.–C. et 1 exemplaire au moins analogue au *SNG* Fitzwilliam 4782 (E+grappe de raisin suspendue à une tige, à la place du bouton / Série 1b ou 2, 316–275 av. J.–C.).

D'après *CH* VIII, le trésor suivant constituerait peut–être une autre partie de la même trouvaille.

22. Rhodes ou Leros ou Carie–1970/1972. *CH* VIII, 348. Date d'enfouissement: vers 200 av. J.–C.[68]

Il s'agit de deux lots de 77 monnaies d'argent au total.

1er lot: 25 tétradrachmes de la Série 4 (aux noms d'Αμεινίας–13 pièces, Αριστόκριτος–4 pièces, Ευκράτης–3 pièces et Θαρσύτας–5 pièces); 40 didrachmes similaires à *BMC* Caria 49–55, datés du milieu du IIIe s. av. J.–C., dont la plupart sont frappés aux noms des magistrats Μνασίμαχος, Τιμόθεος, Αμεινίας et Ἀκεσις. Enfin, ce lot comporte également de nombreux exemplaires des Séries antérieures comme, par exemple, 2 didrachmes de la Série 1a portant E–Π et plusieurs autres de la Série 2.[69]

2e lot: 2 tétradrachmes aux noms d'Αμεινίας et Θαρσύτας, 10 didrachmes aux noms de Μνασίμαχος, Ερασικλής, Τιμόθεος, Αμεινίας, Αριστόκριτος et Ἀκεσις. Toutes les monnaies appartiennent à la Série 4.[70]

Nous souhaiterions formuler une remarque sur la composition des trois trésors précédents (ou des deux, si l'on considère que les deux derniers n'en font qu'un), en supposant la fiabilité des renseignements dont nous disposons. Les didrachmes de la Série 3 (la tête d'Hélios non radiée), ne sont jamais thésaurisés avec ceux de la Série 4 (tête d'Hélios radiée). Ce constat étonne parce que les deux Séries furent frappées sur une génération, vu que les noms de deux magistrats se retrouvent dans l'une comme

---

[66] Sur ce trésor R. Ashton nous donne deux informations fondamentales: a) Ce trésor contribue, avec d'autres trouvailles, au classement des monnaies d'argent rhodiennes de la haute période hellénistique, des Séries 1 à 4 (voir Ashton 1988a, 81, note 10). b) Vu sa composition – exclusivement des monnaies rhodiennes – il ne peut nous aider à fixer une chronologie absolue (*ibidem*, 84, note 21).

[67] Voir Ashton 1989a, 8–9. R. Ashton mentionne une partie seulement du trésor (521 pièces) et parle, à la note 10, d'un «ensemble» de 800 monnaies au moins. Nous ignorons tout des circonstances de la découverte. L'auteur remarque aussi l'absence d'exemplaires des Séries 1a, 2, 2A et 3.

[68] Voir Ashton 1989a, 9–10.

[69] Les informations les plus récentes sont fournies par Ashton 1989a, 9 et note 22.

[70] La possibilité que les deux dernières trouvailles puissent constituer un seul et même trésor, évoquée dans le commentaire de *CH* VIII, nous semble sans fondement. Celles–ci apparurent en effet sur le marché à des dates fort différentes. A nos yeux, il faut se garder de toute affirmation catégorique à l'égard de ces trouvailles dispersées pour lesquelles nous manquons des informations les plus élementaires.

dans l'autre (Série 3: 275–250 et Série 4–premier groupe des magistrats: 250–230 av. J.–C.).[71] Nous examinerons par la suite plusieurs hypothèses relatives à cette observation.

23. Rhodes (?)–1976. *CH* III, 50. Date d'enfouissement: vers 200 av. J.–C.

Nous avons des informations sur 6 didrachmes rhodiens qui, selon toute vraisemblance, ne constituent qu'un fragment infime du trésor initial: il s'agit de pièces de la Série 4 aux noms de Μνασίμαχος, Τιμόθεος, Αμεινίας, Ερασικλής et Ακεσις. Cette découverte présente des ressemblances indéniables avec le second lot du trésor précédent.

24. Carie–1988/89. *CH* VIII, 294. Date d'enfouissement: vers 250 av. J.–C.[72]

Le trésor se compose d'au moins 36 didrachmes rhodiens, attestant les Séries suivantes: 11 exemplaires des Séries 1a et 1b, 21 pièces de la Série 2, une seule de la Série 2A, et 3 didrachmes de la Série 3.

25. Mugla–1945. *IGCH* 1292.[73] Date d'enfouissement: vers 200 av. J.–C. ou peu après.

Il s'agit d'un trésor très important trouvé à Mugla[74] en 1945 et conservé au Musée des Civilisations Anatoliennes.[75] D'après la publication de T. Göktürk, il contient 58 monnaies d'argent et non 52, comme il est noté dans l'*IGCH*. 38 pièces proviennent de Rhodes, à savoir 32 didrachmes –l'*IGCH* n'en recense que 26– 5 drachmes et 1 hémidrachme.[76] Nous avons distingué les monnaies suivantes: 3 didrachmes de la Série 1 d'Ashton (E+grappe de raisin), 7 didrachmes de la Série 2 (4 exemplaires avec E+grappe de raisin, 1 exemplaire avec Δ+foudre, 3 exemplaires portant les lettres EY associées respectivement à la grappe de raisin, au thyrse et à une amphore),[77] 4 didrachmes de la Série datée du milieu du IIIe s. av. J.–C.[78] (EY+harpe), 1 didrachme de la Série 3 (Αντί[πατρος]+épi de blé), 15 didrachmes de la Série 4, du premier groupe des magistrats (8 pièces portant Μνασίμαχος+Athéna, 4 pièces Αγησίδαμος+Artémis

---

[71] Les noms des magistrats qui se rencontrent sur chacune des deux Séries sont Ερασικλής et Αγησίδαμος. Nous n'entreprenons pas de circonscrire la durée de la Série 3 et celle de la première phase de la Série 4 (à savoir du premier groupe des 4 magistrats, voir Ashton 1988a, 79) à la durée d'une génération–soit environ 30 ans. A l'instar de R. Ashton, nous admettons simplement qu'en l'espace d'une trentaine d'années, une Série succéda à l'autre.

[72] Voir Ashton 1992a, 4: «Another hoard offered on the London market in 1989 and said to have been found in Turkey, contained at least 36 didrachms». Aucun autre renseignement, susceptible d'aider le classement des monnaies, n'est livré.

[73] Pour la publication du trésor, voir Göktürk 1992,167–181. Voir aussi Inst. Ankara, inv.1122–inf. par S. Taher.

[74] Sur Mugla, situé à proximité de la frontières de la Pérée sujette rhodienne, voir Papachristodoulou 1989, 49.

[75] Voir Göktürk 1992, 171 (résumée en anglais). Au sein du musée, cette trouvaille porte les numéros d'inventaire 112–160.

[76] Nous tenons à remercier chaleureusement Mlle Jeynep Zesmeli, condisciple turque aux séminaires de G. Le Rider à l'EPHE et d'O. Picard à l'Université de Paris IV–Sorbonne, qui a eu l'amabilité de nous fournir une photocopie de l'article et des planches.

[77] Les monnaies portant un E+grappe de raisin sont au nombre de 7 (n°s 2–8 du catalogue turc). Nous avons classé 3 d'entre elles dans la Série 1 —sans pouvoir préciser leur groupe en raison de la qualité insuffisante de la photocopie— parce que, à partir de la pièce n° 5 du catalogue turc (illustration dans ce dernier), le style de la tête d'Hélios rappelle les didrachmes de la Série 2 (dont les illustrations figurent dans Ashton 1988a, à la pl. 16, n°s 26–45).

[78] Voir Ashton 1989a, 1–13 et surtout 3–5.

courant une torche à la main, 2 pièces Τιμόθεος+terme, 1 pièce Ερασικλής+casque) et 1 didrachme du dernier groupe de la Série 4 (205–188 av. J.–C.) présentant le nom Ανάξανδρος+bouclier. En ce qui concerne les plus petites dénominations, nous avons distingué: une drachme avec un carré creux au revers portant l'initiale A à droite, ressemblant à la pièce *SNG* Fin–Keckman coll, I, 383 (vers 350 av. J.–C.) ainsi qu'au style du nº 441 de la même collection, une autre avec l'initiale Δ, rappelant les *SNG* Fin–Keckman coll, I, 478–482 (Série 3,[79] 275–250 av. J.–C.) et les trois dernières (Série 3) aux noms d'Αριστόνομος+proue (1 pièce) et d'Ερασικλής+casque (2 pièces); on trouve, enfin, un hémidrachme au nom d'Ερασικλής, du même groupe.

Avant de passer en revue les monnaies non rhodiennes du trésor, exposons nos impressions concernant l'»ensemble» rhodien. Tout d'abord, nous ignorons si celui–ci contient des pièces intruses et, si oui, lesquelles. Les comptages divergents indiqués dans les publications de T. Göktürk et de l'*IGCH* ne facilitent pas les choses. Les pièces les plus anciennes, comme par exemple la drachme portant l'initiale A, devraient logiquement présenter un état d'usure plus avancé, si on tient compte de la fourchette chronologique qui les sépare des plus récentes (la drachme en question date des environ de 350 av. J.–C. tandis que le dernier didrachme date de la fin du IIIe s. av. J.–C.).[80] La présence d'une pièce aussi ancienne et aussi rare[81] surprend et ne s'accorde pas à nos connaissances sur la circulation de la monnaie rhodienne. Il serait, à notre avis, plus raisonnable de concevoir que le trésor se compose davantage des drachmes de la Série 3 (ou même d'une Série précédente, comme les Séries 1 ou 2, pour ne pas parler de la Série 4). La présence d'une monnaie aussi antérieure que celle–ci nous amène donc à suggérer la possible coéxistence au sein du trésor de deux lots différents sur le plan chronologique (le premier de la fin du IVe et du début du IIIe s., le second de la fin du IIIe s. av. J.–C. ou même peu après).[82]

Parmi les monnaies non rhodiennes, on recense un tétradrachme d'Éphèse (voir *BMC* Ionia 43), 14 drachmes aux types d'Alexandre, réparties comme suit dans la publication: 1 d'Abydos (cf. Price 1527/ 310–301 av. J.–C.), 5 de Colophon (cf. Price 1823c, 1825, 1828, 1834/ 310–301 av. J.–C.), 4 de Lampsaque (cf. Price 1362/ 323–317

---

[79] R. Ashton a reconsidéré légèrement la chronologie des émissions portant Δ+foudre (voir Ashton 1988a, 78–79/ Série 2, 304–265 av. J.–C.) et Δ+étoile à 8 branches. De fait, dans *SNG*Fin–Keckman coll, I, 477–485 celles–ci étaient datées entre 275 et 250 av. J.–C.

[80] Il est impossible de comparer correctement les pièces entre elles à partir des photocopies. Cependant, dans le cas de la drachme à l'initiale A, même si on voulait proposer une chronologie plus basse, on devrait assurément la situer avant la Série 1 (340–316 av. J.–C.), en raison des tiges inclinées de la rose qui s'apparentent fortement à celles présentes sur les drachmes antérieures à 350 av. J.–C.(voir Ashton 1990); il's'agit d'un trait assez caractéristique de cette période.

[81] Jusqu'à présent, très peu d'exemplaires de cette émission (drachmes aux initiales A, I et Φ) sont connus; de surcroît, aucun autre trésor n'a révélé d'exemplaires de cette drachme rhodienne alors que les hémidrachmes –dénomination à l'étalon rhodien plus populaire que la drachme– même ceux de la première moitié du IVe s., apparaissent bien plus souvent thésaurisés, y compris plusieurs décennies après leur frappe, même s'ils présentaient une usure trés avancée; voir par exemple le trésor *IGCH* 1289.

[82] Une dernière possibilité, aussi séduisante qu'indémontrable, peut être avancée. Notre trésor fut découvert en 1945. Or, cinq ans plus tard, en 1950, dans la même région, fut mis à jour un autre trésor monétaire —*IGCH* 1215 (notre nº 5) — daté des environs de 340 av. J.–C. La drachme rhodienne dont nous traitons, s'accorderait pleinement avec la composition de ce trésor. Une confusion entre les deux trouvailles aboutissant à une attribution erronée de cette drachme est–elle intervenue? Faute de documentation suffisante, on doit se limiter au domaine de l'hypothèse.

av. J.–C. et 1385, 1398, 1413/ 310–301 av. J.–C.), 1 de Magnésie du Méandre (cf. Price 1991/ 305–297 av. J.–C.), 1 de Milet ou Mylasa (cf. Price 2076/ 300–280 av. J.–C.), 1 de Macédoine («Uncertain Greece or Macedonia», cf. Price 862/ 310–275 av. J.–C.) et une dernière issue drachme d'un atelier indéterminé d'Asie Mineure (cf. Price 2701/ 323–280 av. J.–C.); une drachme portant le nom de Philippe III est aussi signalée. Le trésor comporte enfin 3 tétradrachmes aux types de Lysimaque (cf. Davesne–Le Rider 1990, nº 2691–Aenos/ 1 pièce, nº 2613–Lampsaque/ 1 pièce et un autre exemplaire d'attribution incertaine) et une drachme aux mêmes types (cf. Davesne–Le Rider 1990, nº 2646–Colophon).

L'importance de ce trésor est évidente. Il met en lumière un nouvel aspect de la circulation monétaire rhodienne en attestant que jusqu'à l'extrême fin du IIIe s. av. J.–C. les espèces rhodiens ont cours dans un «milieu» monétaire attico–alexandrin. Cela n'a rien d'habituel vu que l'étalon rhodien avait une parenté beaucoup plus étroite avec l'étalon ptolémaïque et qu'il fut d'ailleurs retrouvé bien plus souvent en sa compagnie.[83] Nous pourrions supposer que cette «thésaurisation» reflète moins d'éventuelles transactions commerciales qu'une accumulation de pièces en circulation à ce moment et d'autres depuis longtemps mises de côté. La prédominance de la monnaie rhodienne est évidente dans une région qui se trouve dans la sphère d'influence de son État. La présence de pièces royales s'explique par le voisinage du territoire séleucide, où l'étalon attique était en vigueur.[84] Enfin, la date, d'enfouissement du trésor doit se placer dans les dernières années du IIIe s. av. J.–C., soit à une periode extrêmement troublée en raison surtout de l'expédition de Philippe V[85] en Carie.

26. «Tarahia», Carie–1929. *IGCH* 1312. Date d'enfouissement: début du IIe s. av. J.–C.

Trésor composé de 50 monnaies rhodiennes, tétradrachmes et didrachmes. Si, comme le soutient G. F. Hill,[86] le trésor contenait des pièces usées au nom d'Αμεινίας, le tétradrachme à la lettre Φ devrait alors s'averer extrêmement usé ou être considéré comme un intrus. Le fait qu'il n'y a pas de commentaire sur son état de conservation suggère qu'il n'y avait rien à signaler à propos de ce dernier et nous encourage à privilégier la deuxième hypothèse. Quant à la date d'enfouissement, nous préférons la placer au début du IIe s. av. J.–C. (début de l'activité des Στασίων et Αριστόβουλος qui frappent aussi des tétradrachmes aux types d'Alexandre et, une décennie plus tard, des

[83] A l'exception de la pièce provenant d'Éphèse qui n'a pu être thésaurisée que comme métal précieux ou appartenait à un lot antérieur contenant les plus anciennes monnaies rhodiennes (nous penchons plutôt pour cette dernière hypothèse). Il convient cependant de ne pas écarter la possibilité d'un «tranfert» de monnaies du milieu du IVe s. issues de notre trésor nº 5–*IGCH* 1215).

[84] Voir Le Rider 1986, 32.

[85] Voir Berthold 1984,112–124.

[86] Voir Hill 1930, 296–297: celui–ci mentionne 3 tétradrachmes rhodiens, ses nºs 28 à 30, à savoir n. 28: Φ + phiale, milieu du IVe s. av. J.–C.– voir *supra*, n. 29: au nom de Στασίων +statue d'Asclépios, 205–188 av. J.–C.– voir Ashton 1986, 11 note 15, (et *SNG* Fin– Keckman coll, I, 596–597 – tétradrachmes aux types d'Alexandre au nom du même magistrat) et n. 30: au nom d'Αριστόβουλος+foudre, 205–188 av. J.–C.– voir *ibidem*, «..The three tetradrachms...come from a hoard of which details are not known..... Αμεινίας, on the other hand, of whom there were worn coins in the hoard ....».

drachmes plinthophores; observons qu'Αριστόβουλος émit lui aussi des statères à types de Lysimaque au début du IIe s. ou un peu plus tard.[87]

27. Leros–1974. *CH* I, 54. Date d'enfouissement: début du IIIe s. av. J.–C.?[88]

Parmi les 16 monnaies d'argent trouvées —nombre minimum— 3 drachmes proviennent de Chios, 2 de Colophon, 1 didrachme et 9 drachmes de Cos. On trouve aussi un didrachme rhodien de la Série 1a (avec E–Π/ variante rare de l'initiale E) qui, selon R. Ashton, doit être considéré comme un intrus.[89]

Il est vrai que la composition du trésor rappelle celle des trouvailles de la première moitié du IVe s. av. J.–C.; le didrachme rhodien n'est cependant pas tellement tardif vu que son émission débute 10 à 15 ans après la date d'enfouissement du trésor proposée par R. Ashton. En outre, si la Série 1 du monnayage rhodien était antérieure d'une dizaine d'années, les monnaies du trésor constitueraient un ensemble homogène et sa datation pourrait sans hésitation être située vers 335 av. J.–C. Quoi qu'il en soit, l'absence d'un corpus des monnaies rhodiennes ne permet pas de depasser le stade de l'hypothèse.

28. Asie Mineure occidentale, région d'Éphèse?–1991?. *CH* VIII, 295. Date d'enfouissement: vers 250 av. J.–C.

Trois lots formaient un ensemble (?) de 750–900 monnaies d'argent, dispersées sur le marché d'Europe.[90]

La composition du premier lot, vendu au marché de Londres, était la suivante: 449 didrachmes rhodiens (74 de la Série 1a, 17 de la Série 1b, 217 de la Série 2, 3 de la Série 2A, une pièce «hybride» des Séries 2 et 2A, et 83 de la Série 3 frappées aux noms d'Αριστόνομος, Αριστόλοχος, Αριστόβιος, Αντίπατρος et Ερασικλής)[91] et 25 drachmes des mêmes Séries. Le lot comportait aussi une drachme aux types d'Alexandre (cf. Price 1840–atelier de «Colophon»).

On sait, sans autre précision, que le deuxième lot contenait au moins 25 drachmes rhodiennes des mêmes Séries.

Le troisième lot, attesté sur le marché allemand, comprenait de 250 à 400 exemplaires. Parmi ceux–ci, de nombreux didrachmes rhodiens, comme dans le premier lot, ainsi que des monnaies suivantes: 1 tétradrachme d'Éphèse usé, quelques tétradrachmes de Cos (cf. *BMC* Caria 43) et, enfin, au moins un tétradrachme de Lysimaque, frappé de son vivant ou faisant partie des premières émissions posthumes.[92]

---

[87] On ne peut pas exclure une datation encore plus basse, parce que les tétradrachmes en question sont les dernières émissions de cette dénomination à Rhodes. Celles–ci ont pu par conséquent circuler encore avant d'être «remplacées» par le nouveau numéraire, voir *infra*.

Quoi qu' il en soit, l'absence de monnaies plinthophores dans la composition du trésor ne permet pas pour autant de nous éloigner sensiblement de la période de leur inauguration.

[88] Voir la note suivante.

[89] Voir Ashton 1989a, 8 note 22: «...In the absence of hard evidence, speculation as to how this may have occurred is not worth pursuing here, although it should be noted that this Rhodian didrachm is the only Rhodian coin in the 1974 Leros hoard, where it looks intrusive; it was struck c. 340–330 and is far from being the freshest coin in the hoard which, without it, would more confortably be dated c. 350–340.(*CH* I, presumably on the basis of the rhodian didrachm, mistakenly dates the hoard to early 3rd cent. B. C.)».

[90] *Ibidem*.

[91] Et non d'Αγησίδαμος. Sur ce dernier et Ερασικλής voir *supra*. Voir aussi *ibidem*, 4.

[92] Parmi les monnaies du trésor se trouvait une drachme plinthophore rhodienne au nom de Δεξικράτης+caducée ailé/Jenkins 37, groupe B (voir Jenkins 1989), qui est postérieure d'environ un siècle. En raison d'un tel décalage chronologique R. Ashton assimile cette pièce à une intruse.

29. Asie Mineure–1944 ou avant. *CH* VIII, 346. Enfoui vers 200 av. J.–C.

Nous connaissons seulement un fragment du trésor,[93] sans autres renseignements: 2 tétradrachmes rhodiens aux noms d'Ευκράτης et Αμεινίας–cf. *SNG* Delepierre 2761, 2763.

30. Usak–1966. *CH* II, 68=*CH* VIII, 287. Enfoui vers 250 av. J.–C.[94]

Le trésor contient 108 monnaies d'argent selon la publication de W. Leschhorn, ou 112, selon R. Ashton. Outre 5 tétradrachmes ptolémaïques (2 de Ptolémée Ier et 3 de Ptolémée II), la grosse partie du trésor, soit 103 (ou 107) monnaies, est constituée de didrachmes rhodiens, répartis comme suit: 19 exemplaires des Séries 1a et 1b, 67 (ou 71 selon Ashton) pièces de la Série 2, parmi lesquelles 54 portent un E ou EY+grappe de raisin suspendue ou non par la tige/ aphlaston/ hydrie/ thyrse, 4 exemplaires au Δ+foudre/ étoile, 2 exemplaires avec NI+abeille, 7 pièces à l'A(–M)+trident, 1 pièce de la Série 2A à l'initiale A+caducée et 17 monnaies de la Série 3 frappées aux noms d'Αντίπατρος, Ερασικλής, Αριστόβιος, Αριστόνομος et Φιλωνίδας.[95]

G. Le Rider a déjà souligné le caractère insolite du trésor à cause du lieu de sa découverte, à savoir dans une zone où l'étalon attique était en vigueur.[96]

31. Fethiye–avant 1925. *IGCH* 1428. Date d'enfouissement: IIIe s. av. J.–C.

Le trésor contient au moins 48 ou 50[97] monnaies d'argent. Selon R. Ashton, il est composé de 5 didrachmes de la Série 1a, de 31 de la Série 2, de 6 de la Série 2A (parmi lesquels 3 aux initiales EY+corne d'abondance et NI+étoile),[98] de 7 de la Série 3 et de 1 de la Série 4. D'après la référence de l'*IGCH,* le didrachme le plus récent s'apparente au *BMC* Caria 130, qui porte le nom d'Αγησίδαμος+Artémis courant une torche à la main (au revers), du premier groupe de la Série 4. Étant donné l'absence de pièces attestant le second groupe de magistrats de la Série 4 (Αμεινίας, Ευκράτης etc.), la date d'enfouissement se situerait, d'après le tableau chronologique de R. Ashton, vers 230 av. J.–C. (?).[99]

32. Cavala–1951/1952. *IGCH* 450. Date d'enfouissement: vers 280 av. J.–C.[100]

Parmi 342 monnaies d'argent (15 tétradrachmes et 282 drachmes aux types d'Alexandre le Grand, 22 drachmes de Philippe III, 1 tétradrachme et 17 drachmes de Démétrios Poliorcète et une drachme de Séleucos Ier) on trouve un didrachme rhodien (EY+grappe de raisin) de la Série 2.

---

[93] Voir *SNG*Delepierre, Index des trésors.

[94] La publication a été effectuée par Leschhorn 1986, 67–94. Voir aussi Ashton 1989, 13 et Ashton 1988, 83.

[95] Il convient de remarquer qu'on ne rencontre pas d'exemplaires de la même Série au nom d'Αγησίδαμος.

[96] Voir Le Rider 1986, 32.

[97] Ou 53 didrachmes et 2 drachmes ou encore, selon R. Ashton, 50 didrachmes et 2 drachmes, plus tardives et dès lors intruses(?). Voir Ashton 1989a, 8 note 19.

[98] Voir Ashton 1988a, 84, note 21.

[99] On pourrait se demander si, outre les deux drachmes tardives et selon toute vraisemblance intruses, le dernier didrachme, celui de la Série 4, n'est pas lui aussi un intrus. Nous avons déjà constaté à plusieurs reprises que la thésaurisation de la Série 3 avec des exemplaires de la Série 4 est un phénomène rare. Si la composition exacte du trésor nous échappe, on ne peut s'empêcher de penser aussi à cette éventualité. Dans ce cas, la date d'enfouissement devrait être placée deux décennies plus tôt, vers 250 av. J.–C.

[100] Le trésor est publié par M. Thompson qui signale toute la bibliographie antérieure: Thompson 1981, 33–49. Voir aussi Ashton 1988a, 85 (celui situe vers 280–270 av. J.–C. la date d'enfouissement).

33. Thessalie–Date de découverte inconnue. *CH* VIII, 278. Enfoui vers 270 av. J.–C.

Au sein d'un ensemble de 329 pièces d'argent (17 tétradrachmes de Philippe II, 22 tétradrachmes et 73 drachmes d'Alexandre III, 1 tétradrachme et 4 drachmes de Philippe III, 3 tétradrachmes de Démétrios Poliorcète, 6 tétradrachmes et 1 drachme de Lysimaque, 2 tétradrachmes de Séleucos Ier aux types d'Alexandre, 49 drachmes et 1 obole de Larissa, 11 drachmes de Phalanna, 1 hémidrachme des Magnètes, 1 hémidrachme des Locriens et 136 tétradrachmes athéniens du IVe s.) on trouve un hémidrachme rhodien, sur lequel aucune information complémentaire n'est fournie.[101]

34. Thessalie–1975. *CH* III, 43=*CH* II, 72. Vers 240 av. J.–C.

D'après la publication de J. Morineau Humphris,[102] les 38 monnaies d'argent constitutives de ce trésor sont les suivantes: 2 tétradrachmes de Philippe II, 3 drachmes aux types d'Alexandre III, 2 tétradrachmes aux types de Lysimaque, 1 drachme de Phalanna, 4 drachmes de Larissa, 1 statère des Locriens, 4 statères de Thèbes, 1 drachme d'Histiée, 2 drachmes d'Eubée, 2 statères de Sicyone, 8 tétradrachmes d'Athènes,[103] 2 tétradrachmes de Ptolémée II et 5 didrachmes rhodiens –4 pièces de la Série 2 (3 portant l'initiale E+une grappe de raisin suspendue par la tige, la quatrième un Δ+foudre) et 1 pièce de la Série 4 au nom de Μνασίμαχος.[104]

35. Thèbes–1935. *IGCH* 193. Date d'enfouissement: vers 240–225 av. J.–C.[105]

Nous connaissons la composition d'un lot de 39 monnaies d'argent qui constitue soit une partie du trésor soit le trésor dans son intégralité: 8 drachmes aux types d'Alexandre, 1 drachme de Lysimaque (aux types d'Alexandre), 7 tétradrachmes, 1 pentobole et 3 drachmes d'Athènes, 5 tétradrachmes de Ptolémée II et, enfin 14 didrachmes rhodiens (dont 13?, voire tous) font partie de la Série 2[106] (7 exemplaires présentant les lettres EY+hydrie, un les lettres NI+abeille, un autre l'initiale Δ+foudre, un autre encore l'initiale A+trident et 3 didrachmes les lettres E ou EY).

36. Érétrie–1861. *IGCH* 189. Date d'enfouissement: deuxième moitié du IIIe s. av. J.–C.

La composition du trésor est la suivante: 2 tétradrachmes posthumes de Philippe II, 1 drachme aux types d'Alexandre III, 1 tétradrachme de Démétrios Poliorcète, 1 tétradrachme de Lysimaque, 22 trioboles des Locriens, 9 trioboles des Phocidiens, 1 didrachme, 1 drachme et 7 trioboles des Béotiens, 5 didrachmes et 3 drachmes rhodiennes et 2 tétradrachmes ptolémaïques (de Ptolémée Ier et Ptolémée II).[107] A

---

[101] Il serait très important et utile pour notre étude de disposer d'une référence relative à l'hémidrachme rhodien, surtout s'il s'agit d'une émission contemporaine à la date d'enfouissement du trésor.

[102] Voir Morineau Humphris 1977, 9–17.

[103] Voir Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 29.

[104] Selon Humphris–Morineau 1977, 13, 2 de 4 exemplaires rhodiens de la Série 2 apparaissent mieux conservés que celui de la Série 4 à la tête d'Hélios radiée. Remarquons, une fois encore, l'absence d'exemplaires de la Série 3, en l'occurence de didrachmes à la tête d'Hélios non radiée.

[105] Pour la publication, voir Hackens 1969, 701–711. Voir aussi Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 30.

[106] Hackens ajoute à ce lot une dernière pièce, sans nom de magistrat apparent (ou alors celui–ci était hors flan) et pouvant appartenir à la Série 3. Il n'est dès lors pas certain que les monnaies rhodiennes du trésor «descendent» jusqu'au milieu du IIIe s., fin de la Série 3. Quoi qu'il en soit, à ce moment cette précision n'invite pas à revoir la date d'enfouissement proposée.

[107] Sans autres renseignements. Voir aussi Picard 1979, 310 no.12.

propos des didrachmes rhodiens, nous disposons de quelques renseignements:[108] 2 exemplaires sont frappés au nom d'Αντίπατρος, 1 au nom d'Αριστόνομος (Série 3), un autre porte les lettres E–Y (Série 2) et un dernier présente la tête d'Hélios radiée (apparenté aux *BMC* Caria 49–55 ou à la Série 4? A moins qu'il ne s'agisse d'une pièce de la Série 2A ?).[109]

37. Érétrie–1937. *IGCH* 175. Enfoui en 245 av. J.–C. au plus tôt ou peu après[110]

Le trésor, assez dispersé aujourd'hui, comportait plus de 572 monnaies d'argent. Nous sommes bien informés sur les 476 exemplaires conservés au Musée Numismatique d'Athènes: 1 tétradrachme de Philippe II, au moins 24 drachmes aux types d'Alexandre III, 1 tétradrachme, 1 drachme et 3 trioboles de Démétrios Poliorcète, 15 tétradrachmes d'Antigone Gonatas, 18 tétradrachmes et 2 drachmes de Lysimaque, au moins 2 statères et 18 trioboles des Locriens, au moins un triobole des Phocidiens, au moins 6 statères, 5 drachmes et au moins 5 trioboles des Béotiens, 1 drachme de Carystos, 1 drachme de Chalcis, 6 didrachmes, 7 tétradrachmes et 275 drachmes de la Confédération Eubéenne, au moins un tétrobole d'Histiée, au moins 31 tétradrachmes d'Athènes, 1 tétradrachme de Paros, 2 tétradrachmes attalides, au moins 2 tétradrachmes séleucides, au moins 136 tétradrachmes ptolémaïques (de Ptolémée Ier, de Ptolémée II et de Ptolémée III) et, enfin, au moins 7 didrachmes accompagnant une drachme rhodienne.[111] Les didrachmes appartiennent à la Série 2 (à l'initiale E+grappe de raisin/ 2 pièces, aux lettres EY+thyrse ou hydrie/ 2 pièces) et à la Série 3 (aux noms d'Αντίπατρος et Αριστόνομος). En ce qui concerne la (ou les) drachme(s) aucune précision n'est donnée.

38. Koskina–1923. *IGCH* 226. Enfoui vers 200–180 av. J.–C.[112]

Selon O. Picard, le trésor s'avère plutôt représentatif du IIIe s. que de la période suivante. Nous disposons d'informations sur 130 monnaies d'argent qui le composent, réparties comme suit: 1 tétradrachme posthume d'Alexandre III, 1 didrachme de Thèbes, 8 tétradrachmes, 3 didrachmes et 30 drachmes de la Confédération Eubéenne,[113] 3 drachmes de Chalcis, 1 tétrobole d'Histiée, 32 didrachmes et 6 drachmes de Carystos, 1 triobole des Arcadiens, 8 didrachmes de Paros, 3 didrachmes de Naxos, 1 tétradrachme de Ptolémée II et, enfin, 28 didrachmes rhodiens (parmi lesquels 1 identique au *BMC* Caria pl. XXXVIII, 4, frappé au nom d'Αγησίδαμος et relevant de la Série 4). I. Varoucha–Christodoulopoulou nous précise que les pièces rhodiennes figurent parmi les plus récentes du trésor; se fondant entre autres sur cette observation, elle propose comme période d'enfouissement le début du IIe s. av. J.–C.[114]

---

[108] Nous avons eu accès aux médailliers du Musée Numismatique d'Athènes ainsi qu'aux inventaires de Postolacas où nous avons trouvé les descriptions des pièces rhodiennes du trésor (elles portent les n°s 5681–5686).

[109] Nous sommes renseignés sur ce didrachme par Postolacas – voir *supra*.

[110] A propos de la date d'enfouissement, voir Picard 1979, 153–163 où toute la bibliographie antérieure se trouve réunie. Voir aussi Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 28.

[111] O. Picard n'a jamais mentionné de drachme rhodienne dans la composition du trésor, voir *ibidem* et *idem* 1996, 244. Voir, aussi, une publication sommaire du trésor dans Varoucha–Christodoulopoulou 1941, 671, qui recense 7 drachmes rhodiennes (au lieu des didrachmes).

[112] Voir Varoucha–Christodoulopoulou 1941, 672–674, Picard 1979, 311–312 et *idem* 1996, 244.

[113] Et non d'Érétrie, comme l'indiquait I. Varoucha– Christodoulopoulou.

[114] Il est certain qu'à l'époque de l'étude de I. Varoucha–Christodoulopoulou, le *BMC* Caria constituait le seul ouvrage de référence sur les monnaies rhodiennes. Or, si nous prenons en considération que ce catalogue date entre 304 et 166 av. J.–C. toute la Série 4 de R. Ashton, on peut supposer que le trésor ne

39. Chalcis–avant 1958. *IGCH* 205. Date d'enfouissement: fin du IIIe s. av. J.–C.?[115]

Il semble que deux lots constituaient ce trésor: le premier se composait de 2 drachmes aux types et au nom d'Alexandre III et 1 au nom de Philippe III, de 6 trioboles des Locriens, de 37 des Béotiens ainsi que de 36 drachmes et 5 trioboles de Chalcis. Le second lot contenait 12 drachmes aux types d'Alexandre III, 5 trioboles de Démétrios Poliorcète, 1 drachme de Lysimaque(?),[116] 15 trioboles des Phocidiens, 16 des Locriens, 29 des Béotiens, 3 drachmes de Carystos, 15 drachmes de Chalcis, 27 de la Confédération Eubéenne, et enfin 6 drachmes et 1 triobole rhodien (à propos desquels aucune référence n'est malheureusement indiquée).

40. Corinthe–1938. *IGCH* 187. Date d'enfouissement: vers 220–215 av. J.–C.[117]

La trésor comportait environ 400 pièces d'argent: 34 tétradrachmes et 80 drachmes d'Alexandre III (émises de son vivant ou posthumes), 1 tétradrachme et 9 drachmes de Philippe III, 1 drachme d'Antigone Gonatas, 6 drachmes de Lysimaque (frappées de son vivant), 7 tétradrachmes des Étoliens, 136 tétradrachmes et 5 drachmes d'Athènes, 2 tétradrachmes d'Éphèse, 8 tétradrachmes séleucides (de Séleucos Ier à Séleucos III), 90 tétradrachmes de Ptolémée Ier et Ptolémée II[118] et enfin 18 didrachmes rhodiens.[119] Parmi ces derniers figuraient 2 exemplaires dépourvus de symbole ou sans que ce dernier soit visible —que nous ne pouvons dès lors classer— 1 pièce portant un Φ à dr., 4 didrachmes de la Série 1a (ou 1b?), 1 pièce de la Série1b (ou de la Série 2?), 3 exemplaires de la Série 2 (à l'E/ EY) et 7 exemplaires de la Série 3 assez usés[120] (3 au nom d'Ερασικλής, 2 au nom d'Αριστόνομος et 2 au nom d'Αντίπατρος).[121]

Il nous semble important de noter que la datation des monnaies rhodiennes du trésor est située avant le milieu du IIIe s. av. J.–C., alors qu'on place celle de la trouvaille au moins 30 ans plus tard; de plus, il est à nos yeux surprenant de ne trouver dans sa composition aucune pièce du premier groupe de la Série 4.[122] Une fois de plus, nous sommes amenés à constater que les Séries 3 et 4 ne circulaient pas ensemble. Comment expliquer cette anomalie? Une hypothèse plausible consiste à croire que l'argent rhodien du trésor aurait été acquis et mis de côté (avec l'argent ptolémaïque?) à une période antérieure. Cependant, dans ce cas, nous devons nous interroger sur la raison pour laquelle on aurait thésaurisé avec des pièces d'étalon attico–alexandrin un nombre si

---

contenait pas de didrachmes des Séries antérieures. Il faut rappeler le commentaire d'O. Picard pour la composition du trésor. Celui–ci suggère une date d'enfouissement plus haute – voir la référence *supra*– qui, à notre sens, paraît fort convaicante.

[115] Nous ne possédons pas de renseignements détaillés sur ce trésor; O. Picard le mentionne sans commentaire, voir Picard 1979, 310–311 et *idem* 1996, 244. Sa contribution est par conséquent d'un intérêt secondaire.

[116] O. Picard ne mentionne pas cette pièce ni celle de Philippe III; par contre il les intégre à l'ensemble de «16 drachmes aux types d'Alexandre», voir *idem* 1979.

[117] Concernant la datation et la bibliographie antérieure, voir Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 32.

[118] Selon I. Varoucha–Cristodoulopoulou, les tétradrachmes de Ptolémée II ont circulé longtemps, ce qui suggère une date d'enfouissement du trésor assez basse.

[119] D'après la première description de la trouvaille, il s'agit de didrachmes et non de drachmes voir Varoucha– Christodoulopoulou 1941, 670.

[120] Cette remarque a été formulée par Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 32.

[121] Comme dans notre nº 30 (Usac–*CH* II, 68), nous remarquons l'absence d'émissions de la même Série – tête d'Hélios non radiée– frappées au nom d'Αγησίδαμος.

[122] Sur ce trésor du Corinthe–*IGCH* 187, voir aussi Ashton 1988a, 81 note 10 et 84 note 20.

important de monnaies d'étalons différents; nous savons que contrairement à l'étalon attique, les étalons phénicien et rhodien étaient destinés à circuler dans une zone limitée, correspondant en principe aux frontières des États émetteurs. Les pièces en question constituaient–elles un lot antérieur, qui, jugé non négligeable, pouvait encore servir à des transactions? N'était–ce pas une solution adaptée pour un commerçant issu d'une région centrale, comme celle de Corinthe?

41. Patras?–1970. *CH* II, 80=*CH* V, 44. Date d'enfouissement: vers la fin du IIIe s. av. J.–C.?[123]

Nous connaissons 17 monnaies d'argent faisant partie du trésor: 2 drachmes de Chalcis (nos 8/premier groupe et 26/deuxième groupe de Picard), 9 drachmes de Béotie, 1 drachme d'Égine du IVe s. et 5 didrachmes rhodiens de la Série 4 aux noms d'Αγησίδαμος–1 pièce, Τιμόθεος–2 pièces et Ευκράτης–2 pièces. Le groupe rhodien est entièrement homogène.

42. Sophikon–1893. *IGCH* 179=*CH* III, 49=*CH* VIII, 316. Date d'enfouissement: vers 230–220 ou 200 av. J.–C.[124]

La composition de ce trésor, constitué de 945 monnaies d'argent, est la suivante: 21 tétradrachmes et 702 drachmes d'Alexandre III, 1 tétradrachme et 29 drachmes de Philippe III, 1 tétradrachme et 17 drachmes de Lysimaque, 5 drachmes et 1 triobole de Démétrios Poliorcète, 3 drachmes d'Antigone Gonatas, 1 tétradrachme des Étoliens et 1 autre des Béotiens, 141 drachmes d'Athènes, 1 tétradrachme de Sparte, 1 tétradrachme d'Attale Ier, 7 tétradrachmes et 2 drachmes séleucides (de Séleucos Ier à Séleucos II), 15 tétradrachmes ptolémaïques (de Ptolémée Ier, Ptolémée II et Ptolémée III), et enfin 2 didrachmes rhodiens de la Série 2–EY+grappe de raisin.[125]

43. Siphnos–1930. *IGCH* 91. Date d'enfouissement: vers 280–270 av. J.–C. ou peu après?[126]

D'après la publication de Newell en 1934, le trésor se composait de monnaies d'argent: 1 statère et 3 tétroboles de Siphnos, 1 tétradrachme, 5 drachmes et 11 hémidrachmes d'Athènes, 1 drachme aux types d'Alexandre et, enfin, 1 didrachme rhodien (Série 1a d'Ashton?) et 7 hémidrachmes (parmi lesquels 1 de la Série 2 et 5 de la Série 3; quant au dernier hémidrachme, l'absence de toute initiale visible ne permet pas de le classer.

44. Phaistos–1953. *IGCH* 152. Enfoui vers 280–270 av. J.–C.[127]

---

[123] Nous considérons la datation proposée par O. Picard comme plus raisonnable que celle de *CH*; voir Picard 1979, 425–326: «Cette composition est caractéristique des trésors eubéens de la fin du IIIe s.»

[124] Voir Grunauer–von Herschelmann 1976, 79–81 pour la datation basse. Voir Hackens 1968, 71–72, où on trouvera toute la bibliographie antérieure, et Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 31.

[125] Voir Ashton 1988a, 84 note 20. Voir, aussi, Svoronos 1899, 45, nos 916–917, du même type que les pièces illustrées dans *BMC* Caria pl. XXXVII; d'après son commentaire, une des drachmes (voir à didrachmes) apparaît très usée.

[126] Pour la datation, voir Nicolet–Pierre et Kroll 1990, 23:»Newell's burial date in *IGCH* (320–300) must be substantially revised, since Newell did not distinguish the well preserved QD tetradrachm from the other Athenian coinages: 11 very worn triobols and 5 worn pi drachms. Furthermore, Newell's Rhodian hemidrachms, nos 25–29, fall under Ashton's series 3 and are even more recent. Newell was unsure whether the hoard was acquired in its totality. Burial 280–270 or later.» Voir, aussi, Ashton 1988a, 84, note 21: «*IGCH* 91 (Newell's Siphnos Hoard), hitherto dated 320–300, must, on the basis of the series 3 hemidrachms which it contained, belong around 50 or more years later: this casts doubt on whether the hoard as recorded is complete and/or uncontaminated by earlier non–Rhodian material.»

Parmi au moins 410 monnaies d'argent, un bon nombre provient d'ateliers monétaires crétois (didrachmes d'Axos, d'Aptèra, de Chersonnèse, de Cnossos, de Cydonie, de Gortyne, d'Itanos, d'Éleutherna, de Lyttos, de Phaistos, de Phalasarna, de Polyrhénia, de Praisos, de Priansos, de Rhaucos, de Sybrita, de Tylisos et des Arcadès). On trouvera également d'autres pièces: 3 hémidrachmes des Béotiens, au moins 13 Pégases, 18 tétroboles d'Argos, 1 statère d'argent d'Euagoras de Chypre, 65 didrachmes de Cyrène et 1 didrachme rhodien (semblable à *BMC* Caria, pl XXXVI,10–aux initiales EY+une grappe de raisin/ Série 2).[128]

45. Valéria (Espagne)–*IGCH* 2334. Vers 200 av. J.–C.

Dans un lot de monnaies d'issue non grecque on rencontre un tétradrachme rhodien frappé au nom d'Αμεινίας.[129]

Pour avoir une image globale de la circulation de la monnaie rhodienne avant 188 av. J.–C. il convient de mentionner aussi le trésor d'Ios–1936? *IGCH* 204, au sein duquel se trouvent peut–être des pièces rhodiennes.[130] Cependant, en l'absence de témoignage suffisant, nous ne l'envisagerons pas dans notre étude.

Enfin, pour compléter la liste des trésors datant de la haute époque hellénistique nous devons recenser un trésor découvert en Cilicie au cours de l'année 1991 —*CH* VIII 210— qui comportait au minimum 109 fractions d'argent issues de plusieurs ateliers monétaires. Parmi celles–ci, les plus nombreuses sont les pièces de Tarse, 99 exemplaires. Notons aussi une à deux pièces au moins, provenant de Nagidos, de Celenderis, de Selgé et une fraction seulement de Rhodes. La date d'enfouissement se situe vers 310 av J.–C. A notre avis, rien ne nous autorise à affirmer que cet ensemble de monnaies constitue un trésor antique. Même si c'était le cas, son apport à l'étude de la circulation du monnayage rhodien serait insignifiant car le résidu est très maigre.

Dans ce chapitre, nous n'avons pas répertorié les trésors exclusivement composés de pièces de bronze parce qu'ils ne contribuent pas à l'étude de la circulation du monnayage rhodien.[131]

Nous souhaiterions faire ici quelques remarques sur les trésors présentés:

Nous devons tout d'abord préciser que nous n'avons pas de raisons de douter la chronologie proposée par R. Ashton pour les Séries monétaires de la haute époque hellénistique (voir Ashton 1988a). La présentation de ces Séries s'avère en effet bien structurée et solidement argumentée. Nous avons pourtant constaté que le seul témoignage des trésors ne suffit pas pour établir la transition entre la Série 3 (tête d'Hélios non radiée) et la Série 4 (tête radiée). Il est évident que deux magistrats monétaires de la Série 3 —qui selon toute vraisemblance se retrouvent dans la Série 4 accompagnés par les mêmes symboles— à savoir Ερασικλής+casque et Αγησίδαμος+Artémis courant avec une torche, rendent certaine la succession des Séries en question.[132] Cependant, cette succession est seulement attestée par les trésors de

---

[127] Voir Le Rider 1966, 19–49.

[128] *Ibidem*, 49 note 3.

[129] Voir Crawford 1972,109*sq* et, aussi, Ashton 1986, 10 note 9 (iv).

[130] Nous ne disposons d'aucune autre information concernant ce trésor; l'existence de monnaies rhodiennes dans cette trouvaille reste incertaine, de même que le nombre exact des pièces et le genre de leurs modules.

[131] Voir notre thèse de doctorat, le chapitre des trésors des monnaies de bronze et surtout p. 6–125.

[132] La séquence des émissions de chaque Série est également certaine.

Mugla–*IGCH* 1292 et de Fethiye–*IGCH* 1428–nos n°s 25 et 31. Malheureusement, leur composition n'est pas fiable et par conséquent leur apport est fragile. Le premier trésor, selon l'*IGCH*, contient 52 pièces. Or, dans la publication de T. Göktürk, il semble au contraire composé de 58 pièces (dont 1 didrachme de la Série 3 et 16 de la Série 4). Le contenu du deuxième varie de 48 à 55 pièces parmi lesquelles deux drachmes intruses (7 didrachmes de la Série 3 et 1 de la Série 4). On peut aussi conjecturer que le didrachme le plus récent —de la Série 4— est, lui aussi, un intrus. La situation apparaît encore plus complexe lorsqu'on aura précisé que les exemplaires de la Série 4 se trouvent plus souvent thésaurisés avec ceux de la Série 2 ou 1, Séries antérieures à la 3. Les trésors suivants attestent une combinaison de Séries hellénistiques dépourvues de la Série 3: *CH* VIII, 347–Séries 1b ou 2 et 4, *CH* VIII, 348–Séries 1, 2 et 4, et *CH* III, 43–Séries 2 et 4.[133]

Il ne fait cependant aucun doute que la Série 3 soit chronologiquement proche de la Série 2, puisqu'elles coexistent à plusieurs reprises dans certains trésors. Notons aussi que les exemplaires de la Série 3 sont les plus récents des espèces rhodiennes, comme par exemple dans le trésor d'Usak–*CH* II, 68, le seul publié.

De même, nous sommes convaincue que la Série 4 est la dernière Série de la haute époque hellénistique, celle qui précède les plinthophores. Les didrachmes de cette Série sont souvent thésaurisés avec ceux de la Série non numérotée du milieu du IIIe s.[134] Les trésors qui illustrent le mieux cette observation sont les n°s 21 et 22–*CH* VIII, 347 et 348; d'autres présentent aussi cette même combinaison mais datent de la période suivante, vu qu'ils contiennent des drachmes plinthophores, à savoir: *IGCH* 1341, *IGCH* 1342, *IGCH* 1355 etc.

Enfin, il est remarquable de constater que les didrachmes de la Série non numérotée, du milieu du IIIe s., sont toujours accompagnés de pièces de la Série 4. Citons les exemples suivants: nos n°s 25 –*IGCH* 1292(?),[135] 21–*CH* VIII, 347 (avec les Séries 1b ou 2 et 4) et 22–*CH* VIII, 348 (avec les Séries 1, 2 et 4).

En général, la combinaison des Séries thésaurisées est très intéressante. Cependant, toutes les Séries de didrachmes rhodiens, et ceci concerne surtout la Série 3, semblent avoir connu une production régulière, comme en témoigne le nombre de coins que R. Ashton a relevé et classé.[136] D'après lui, la Série 1a et 1b est représentée par 83 coins de droit (reconnus sur 279 didrachmes), la Série 2 par 167[137] coins de droit (sur 579 didrachmes), la Série 2A par 9 coins de droit (sur 31 exemplaires), la Série 3 par 61 coins de droit (sur 177 didrachmes), la Série non numérotée du milieu du IIIe s. av. J.–C. par 38 coins de droit (sur 123 didrachmes) et la Série 4 par 211 coins de droit (sur 689 didrachmes). Le premier groupe des magistrats de la Série 4 (Αγησίδαμος, Ερασικλής, Μνασίμαχος, Τιμόθεος), dont la datation est fixée entre 250 et 230 av. J.–C., couvre une partie importante de l'ensemble, à savoir 159 coins de droit sur 511 didrachmes.

---

[133] On pourrait aussi donner l'exemple du trésor *IGCH* 1312 mais le tétradrachme le plus ancien dans sa composition nous semble être un intrus.

[134] Voir Ashton 1989a.

[135] Dont le témoignage est mis en doute; voir *supra*.

[136] Voir Ashton 1989a, 7–8.

[137] Parmi les 167 coins de droit de la Série 2, la grande majorité, à savoir 133 coins sont des didrachmes portant les initiales E/EY, voir *idem* 1988a, 84.

Malheureusement, nous n'avons aucun renseignement concernant les tétradrachmes des Séries 1a/1b et 4.[138] Il paraît utile de rappeler maintenant la durée de «vie» de chaque Série–à l'exception de la 2A et de celle non numérotée.[139] Soit, respectivement, environ 30–35 ans (la Série 1), 40 ans (la Série 2), 15 ans (la Série 3) et 60 ans (la Série 4). Enfin, notons que le nombre des coins de la Série 2 contient aussi les didrachmes au Δ+foudre/astre à 8 rayons dont la datation a récemment été située entre 275–250 av. J.–C.

A première vue, alors, nous constatons dès lors que la production monétaire rhodienne s'avère régulière. Toutefois, l'abondance des émissions à partir de 250 av. J.–C. ne manque pas d'étonner. Comment expliquer l'intensité de l'activité de l'atelier monétaire rhodien? Sans doute par un souci de remplacer les pièces antérieures. Il apparaît donc évident que l'introduction de la tête d'Hélios radiée au droit et la présence du grènetis au revers a été délibérément effectuée pour distinguer la nouvelle production, c'est–à–dire les didrachmes émis à partir de 250 av. J.–C. Ceci s'explique, à notre avis, par la volonté de l'État rhodien de contrôler la masse monétaire en circulation. C'est un comportement monétaire bien connu, surtout dans les États où l'étalon n'est pas l'attico–alexandrin, comme l'Égypte ptolémaïque.[140] Une fois la décision prise de retirer de la circulation les monnaies antérieures, il fallait être capable de distinguer facilement, d'un seul coup d'oeil, les émissions respectives.[141]

Ce retrait constitue à nos yeux la seule explication qui permet de comprendre pourquoi les Séries 3 et 4 n'ont pas été thésaurisées ensemble tout en remettant pas en question leur succession.

Enfin, il reste à élucider la coexistence au sein des trésors des Séries datées à partir de 250 av. J.–C. avec des exemplaires des premières Séries hellénistiques 1 et 2. Observons, pour commencer, que ce phénomène est très restreint. Trois trésors seulement en témoignent: les n°s 21, 22 et 34. La composition du premier présente une seule pièce de la Série 1b ou 2 dans un ensemble de 1.470 monnaies. Le deuxième trésor est constitué par 3 lots dispersés sur le marché actuel européen. Seul un d'entre eux contient certaines pièces de la Série 2 et deux de la Série 1a. Bien qu'il ne s'agit pas, dans le cas présent, d'une trouvaille de fouille, nous n'avons pas de raison de nous méfier de la composition de ce trésor; cependant, R. Ashton, qui répertorie ce dernier, n'a pu examiner que les moulages des monnaies.[142] Leur patine n'a donc pas été expertisée.

---

[138] Nous savons quand même que les tétradrachmes de la Série 1a sont très rares tandis que ceux de la Série 1b se révèlent très abondants –*idem* 1988a, 85. Quant aux tétradrachmes de la Série 4, ceux émis par le deuxième groupe des magistrats sont plus nombreux que les tétradrachmes qui ont été frappés par le dernier groupe des magistrats –*idem* 1986, 16, note 43.

[139] Ces Séries sont contemporaines des autres; à savoir, respectivement, à la 2 et au tout début de la 4 ou juste avant.

[140] A propos de la politique monétaire des Lagides voir Jenkins 1967 et Le Rider 1986. Ce dernier souligne les différences entre les Lagides —étalon phénicien et économie fermé— et les Séleucides —étalon attico–alexandrin et économie ouverte.

[141] Un bon nombre de didrachmes de la Série 3 même s'ils étaient alors assez bien conservés, durent aussi être remplacés par des monnaies plus récentes.

[142] Voir Ashton 1989a, 9. Nous avons déjà développé notre opinion sur le caractère fermé de la politique monétaire rhodienne; voir avant tout notre article, (Apostolou 1999), dans les actes du Congrès Intérnational «Rhodes–2400 ans» qui s'est déroulé en Octobre 1993, et aussi Apostolou 1995. A. Bresson a également présenté ses hypothèses sur la faible circulation de la monnaie rhodienne durant la haute époque hellénistique: voir Bresson 1994.

Enfin, parmi les 5 didrachmes rhodiens qui forment le troisième trésor, celui de la Série 4 s'avère —chose curieuse — plus usé que les deux exemplaires plus anciens qui relèvent de la Série 2.[143] Ce témoignage nous apparaît bien trop ténu pour mettre en doute nos conclusions sur la politique monétaire rhodienne qui se fondent sur l'analyse de l'ensemble des trésors.

Il semble que cela ne soit pas la première fois que l'État rhodien ait tenté de contrôler la masse monétaire en circulation. A notre avis, l'absence des nombreux tétradrachmes rhodiens[144] du IVe s. dans les trésors de la période que nous étudions,[145] ainsi que celle des tétradrachmes émis durant la Série 1[146] revèlent une politique similaire mise en oeuvre vers la fin du IVe s. av. J.–C., du moins en ce qui concerne les tétradrachmes. Il semble donc évident que le grand nombre de didrachmes de la Série 2 se justifie par la décision des Rhodiens de retirer de la circulation tous les tétradrachmes antérieurs, y compris les plus récents, ceux de la Série 1b. Ainsi, le didrachme devint la seule grande dénomination[147] en vigueur à Rhodes. Cette interprétation explique aussi l'émission de la Série 2A qui, pour sa part, a contribué à l'alimentation du marché rhodien avec des didrachmes supplémentaires, au début de la Série 2.

Selon une autre hypothèse, qui nous paraît fort possible, l'introduction de la première Série hellénistique, de la Série 1a, qui se caractérisait par la répétition constante du même symbole —une grappe du raisin combinée à l'initiale E[148]— durant trente ans,[149] visait à remplacer les tétradrachmes du monnayage antérieur. Toutes les émissions de ce dernier étaient pour leur part ornées d'une combinaison chaque fois différente (symbole différent+initiale différente). On pouvait ainsi facilement distinguer les nouvelles espèces —surtout des didrachmes— des anciennes. Notons que Rhodes jusqu'à *ca.* 350 av. J.–C. n'émit que des tétradrachmes. Les didrachmes ont été émis pour la première fois vers 340 av. J.–C., à savoir peu avant le lancement de la Série 1a. On

---

[143] Il nous semble légitime de s'interroger sur le didrachme rhodien de la Série 4: celui–ci, qui de surcroît est le plus récent du trésor, s'apparente–t–il à un intrus? D'après J. Morineau Humphris, il est aussi surprenant de constater que les monnaies du IVe s. présentes dans ce trésor, pièces d'origine locale ou macédonienne soient en meilleur état de conservation que les monnaies plus récentes et de provenance plus lointaine, tels les didrachmes rhodiens et les tétradrachmes ptolémaïques.

[144] Les tétradrachmes émis dès le début de l'atelier monétaire rhodien jusqu'à l'inauguration de la Série 1 constituèrent pendant la première moitié du IVe s. av. J.–C. la seule grande dénomination de Rhodes émise en abondance. Les didrachmes rhodiens ont fait leur apparition vers 350–340 av. J.–C., voir *supra*.

[145] Une seule exception est fournie par le trésor de Tarahia–*IGCH* 1312, notre nº 26, qui contient un tétradrachme de la première moitié du IVe s. avec des tétradrachmes de la Série 4. L'indice a cependant une portée limitée car la pièce la plus ancienne semble être une intruse.

[146] Selon R. Ashton, la Série 1a est accompagnée par quelques rares tétradrachmes tandis que la Série 1b l'est par d'abondantes émissions de tétradrachmes; voir Ashton 1988a, 78.

[147] Les avantages d'une telle décision sont évidents. Voir Robert 1973, 49; selon le fameux décret de Sestos en l'honneur de Ménas, le profit de la frappe pour chaque autorité émettrice est loin de s'avérer insignifiante.

[148] La Série 1b porte aussi la même combinaison de symbole et de l'initiale. La seule exception est constituée par une émission rare de didrachmes (et de statères) portant les lettres E–Π au lieu du E. Cette émission relève de la Série 1a. La grappe de raisin restera invariable jusqu'au début de la Série 2, voir Ashton 1988, 78–79.

[149] Le monnayage de la Série 1(a et b) comprend des dénominations en argent, comme les tétradrachmes (rares dans la Série 1a; assez abondants dans la Série 1b), voir Ashton 1988, 78, et les didrachmes et des dénominations en or comme les statères (dont on ne connaît qu'une seule émission; voir *supra*., notre nº 16, le trésor de Saida –*IGCH* 1508 =*CH* VIII 190).

peut dès alors considérer l'absence des tétradrachmes rhodiens de la première moitié du IVe s. dans les trésors comme un argument supplémentaire, un *argumentum ex silentio,* illustrant les premières manipulations de l'atelier monétaire rhodien afin de stabiliser une économie fermée, bien contrôlée et rapportant avant tout des profits considérables à l'État rhodien. Si le premier retrait du monnayage antérieur a eu lieu vers 333 av. J.–C., un deuxième retrait à la fin du IVe ou au début du IIIe s. coïncidant à la frappe de la Série 2 n'est pas à exclure. Dans ce cas, on peut supposer que ce retrait concernait les tétradrachmes de la Série 1(a et b). Ces derniers devaient disparaître pour permettre au didrachme de devenir la dénomination par excellence de l'étalon rhodien. Cette constatation se vérifie pour la plus grande partie du IIIe s.

Enfin, nous aimerions faire un dernier commentaire concernant la Série non numérotée datée du milieu du IIIe s. av. J.–C., inaugurée juste après la fin de la Série 3. Nous devons prendre en considération que, selon les remarques de R. Ashton,[150] le style de ces didrachmes est plus proche de celui de la Série 2 et sans parenté frappante avec la Série 3. Nous n'avons pas de raison de douter de cette constatation; pour expliquer ce paradoxe on peut supposer que la Série en question a peut —être été émise par un autre atelier monétaire situé sur le territoire de l'État rhodien— ou dans l'île de Rhodes ou dans la Pérée. Cette dernière localisation nous semble la plus probable. On ne peut pas exclure que d'autres émissions doivent aussi être attribués à cet atelier. Cependant, pour l'instant, nous préférons nous limiter à cette seule identification en insistant sur son caractère transitoire. En effet, ce caractère transitoire, constaté à ce moment de la politique monétaire rhodienne constitue un argument supplémentaire en faveur de notre hypothèse,[151] vu le grand nombre de pièces que les autorités ont eu besoin d'émettre.

II. De 188 à 84 av. J.–C.[152]

A. Trésors comportant des monnaies rhodiennes aux types nationaux

46. Rhodes (à l'intérieur de la ville)–1960. *IGCH* 1311. Enfoui vers 188 av. J.–C.?

106 monnaies d'argent rhodiennes composent ce trésor: 3 drachmes, 71 hémidrachmes et 32 dioboles. On ne trouve pas de pièces plinthophores, ni parmi les drachmes, ni parmi les hémidrachmes qui sont plus nombreux. En nous fondant sur l'absence du monnayage plinthophorique, nous avons placé la date d'enfouissement du trésor avant la réforme monétaire constituée par l'introduction de la drachme

[150] Voir Ashton 1989a, 12.

[151] On se demande si la même hypothèse, d'une émission produite par un deuxième atelier monétaire, pourrait être aussi valable pour le cas de la Série 2A. Cependant, le style du revers, les mêmes initiales figurant sur les didrachmes des Séries 2 et 2A , ainsi que la Série dite «hybride» (voir plus haut) ne plaident pas en faveur de cette hypothèse. Nous pensons que seul le corpus du monnayage rhodien serait en mesure d'apporter une réponse satisfaisante à cette question.

[152] Nous avons choisi de répartir les trésors de la période hellénistique tardive en deux groupes: le groupe A recense les trésors comportant des pièces aux types nationaux (et leurs imitations), le groupe B répertorie les trouvailles contenant les tétradrachmes aux types d'Alexandre. Nous avons inclus dans le premier groupe des trésors attestant des drachmes pseudo–rhodiennes (à savoir des trésors sans aucune pièce d'origine rhodienne). Quant aux *alexandres* rhodiens, en tant que monnaies à types internationaux, ils ne représentent pas la monnaie rhodienne proprement dite. Il est néanmoins utile d'avoir un aperçu global de la diffusion de toute monnaie issue de Rhodes.

plinthophore.[153] Il est cependant surprenant que le nombre de drachmes au sein du trésor soit si réduit à une époque où la production de cette dénomination par l'atelier monétaire rhodien était exceptionnellement abondante.[154]

47. Rhodes (Kremasti)–1965. *IGCH* 1341. Enfoui vers 167 av. J.–C.[155]

Le trésor est composé de 70 monnaies rhodiennes en argent: 10 tétradrachmes de la Série 4 (aux noms d'Αμεινίας, Θαρσύτας et Ευκράτης), 7 didrachmes similaires aux *BMC* Caria, 50–55 (Série non numérotée; milieu du IIIe s.), 36 didrachmes aux noms d'Αγησίδαμος, Ερασικλής, Μνασίμαχος,[156] Τιμόθεος, Θαρσύτας, Ευκράτης, Ακεσις, Στασίων, Τεισύλος,[157] Αριστόβουλος, Ανάξανδρος et [Θ]ευδότου,[158] de la Série 4 (qui est représentée du premier au dernier groupe des magistrats monétaires) et, enfin, 17 drachmes plinthophores aux noms d'Αριστόβουλος, Αγησίδαμος, Στασίων, Αριστόκριτος, Ανάξανδρος,[159] Αντιγένης, Αναξίδοτος, Μηνόδωρος, Ξενοκράτης, etc. Toutes les drachmes plinthophores appartiennent au groupe A de Jenkins et datent au plus tard de 170 av. J.–C.; voir *SNG* Fin., Keckman col., Helsinki, 1, 621–638. Cette observation nous conduit à proposer comme date d'enfouissement la période troublée qui survient vers 167 av. J.–C.

48. Rhodes (à l'intérieur de la ville)–1968. *IGCH* 1342 =*CH* II, 84.[160] Enfoui vers 167 av. J.–C.(?)

---

[153] Si l'inauguration des drachmes plinthophores eut lieu quelques années plus tard, la date d'enfouissement du trésor devrait en conséquence être un peu revue à la baisse. Sur le monnayage plinthophorique, voir *infra*.

[154] Voir Apostolou 1995, 7–19.

[155] Le trésor n'est pas publié. Nous empruntons nos informations à la description de la trouvaille faite par Oeconomides 1966, 456. Voir aussi Ashton 1989a, 10–11. La date d'enfouissement que nous proposons est fondée sur les données assurées qui paraissent réprésentatives de l'ensemble. Nous avons eu en outre la chance d'examiner de près le trésor.

[156] D'autres émissions, portant les noms d'Αγησίδαμος et de Μνασίμαχος au génitif, se trouvent aussi dans la composition de ce trésor.

[157] Nous avons observé le Σ lunaire dans la graphie des noms de Μνασίμαχος (sur une de ses émissions), Στασίων et Τεισύλος.

[158] C'est la seconde fois qu'est attestée l'activité de ce magistrat monétaire. Un didrachme de Θεύδοτος+une corne d'abondance se trouve dans la collection du Cabinet des Médailles (nº 1447) à Paris.

[159] Ce magistrat monétaire, qui a comme symbole un papillon, n'est attesté dans aucun des groupes de Jenkins; voir Jenkins 1989, 106–115. Il se rencontre toutefois dans le trésor d'Aleppo; voir Leschhorn 1985, 8 nº 12, (voir aussi Jenkins 1989, 116, en note) et s'avère probablement contemporain du groupe B de Jenkins. Par ailleurs, nous connaissons également un magistrat homonyme en activité à la période pré–plinthophorique; voir *supra*, notre nº 25 (Mugla–*IGCH* 1292). On peut cependant s'interroger si parmi les drachmes attribuées à Ονάσανδρος+papillon du groupe A de Jenkins ne figurent pas certains exemplaires portant le nom d'Ανάξανδρος. De fait, les majuscules du ξ (Ξ) et du σ (Σ) sont assez similaires; quant à l'A et l'O dont les graphies diffèrent, l'espace réduit, dans le coin supérieur gauche du carré creux du revers, pourrait avoir induit une mauvaise lecture. Cf. aussi *SNG* Fin., Keckman col.– Helsinki, 1, 621 attribué à Ονάσανδρος, où la première lettre du nom se trouve hors du flan. Il pourrait dès lors s'agir aussi bien d'Ονάσανδρος que d'Ανάξανδρος.

[160] Les 3 pièces de bronze ajoutées par le *CH* à la composition du trésor n'ont rien à voir avec la trouvaille. Nous pouvons l'affirmer catégoriquement après avoir consulté les cahiers de fouilles de la 22e Éphorie des Antiquités du Dodécanèse. Dans la «pièce» —si du moins on peut désigner ainsi l'espace délimité par 4 murs, pas forcément de la même époque— où fut découvert le trésor, trois monnaies de bronze ont effectivement été exhumées. Toutefois, l'endroit de la découverte, différent pour chacune, et la couche archéologique dans laquelle elles se trouvaient montrent que celles–ci n'ont aucune relation avec le trésor. Il s'agit de simples trouvailles isolées, telles qu'on en rencontre fréquemment lors de la fouille de sites.

Le trésor comporte 110 monnaies d'argent rhodiennes:[161] 2 tétradrachmes de la Série 4 (aux noms d'Ευκράτης et Θαρσύτας), 1 didrachme analogue aux *BMC* Caria 50–51 (Série non numérotée, milieu du IIIe s.), 9 didrachmes de la Série 4 (aux noms d'Αγησίδαμος, Ερασικλής, Μνασίμαχος, Τιμόθεος et Αμεινίας) et 98 drachmes plinthophores (aux noms d'Αετίων, Μηνόδωρος, 'Αριστόκριτος, Ξενοκράτης, [Ο]νάσανδρος (ou/et Ανάξανδρος?), Αινήτωρ, Αγέμαχος, Αριστόβουλος, Δαμάτριος, Στασίων, Αγάθαρχος, Αντιγένης, Αναξίδοτος et Αρτέμων. Toutes (à l'exception de la dernière?) datent du groupe A de Jenkins; quant à la dernière drachme, au nom d'Αρτέμων+un casque corinthien,[162] combinaison inédite, absente du répertoire de Jenkins, il semble permis de la placer dans le même groupe, vu l'homogénéité de l'ensemble plinthophorique du trésor.[163]

49. Rhodes–1931. *IGCH* 1321. Enfoui vers 130–125 av. J.–C.?[164]

Le trésor composé d'environ 400 drachmes rhodiennes plinthophores est aujourd'hui dispersé. Nous disposons de renseignements pour 23 drachmes. Celles–ci se répartissent comme suit: 2 exemplaires du groupe A, 10 pièces du groupe B, 11 pièces du groupe C.

L'absence d'hémidrachmes plinthophores ne manque pas d'étonner étant donné que ceux–ci circulaient depuis l'époque du groupe B.[165]

50. Rhodes?–1975. *CH* II, 105. Début du Ier s. av. J.–C.

Le trésor comporte au moins 34 drachmes plinthophores relevant des groupes D et E (1 pièce au nom d'Ανταίος, 2 au nom de Καλλίξεινος, 3 au nom de Μηνόδωρος, 9 au nom de Μάης et 19 au nom de Νικηφόρος).

51. Marmaris–1945. *IGCH* 1355. Enfoui entre 100 et 80 av. J.–C.

Le trésor, publié par G. K. Jenkins,[166] comporte 1 hémidrachme de Stratonicée et 1.025 monnaies rhodiennes (en argent et en or). Parmi ces dernières, les 43 pièces pré–plinthophoriques se répartissent de la façon suivante: 1 didrachme apparenté aux *BMC* Caria 50–51 (Série non numérotée, milieu du IIIe s.), 23 didrachmes du premier groupe de la Série 4 (7 au nom d'Αγησίδαμος, 2 au nom d'Ερασικλής, 9 au nom de Μνασίμαχος et 5 au nom de Τιμόθεος), 1 tétradrachme au nom d'Ευκράτης et 5 didrachmes, tous du second groupe de la Série 4 (1 pièce au nom d'Ευκράτης, 2 au nom d'Αμεινίας et 2 au nom de Πεισικράτης). 3 tétradrachmes (aux noms d'Αγέμαχος et Στασίων) et 9 didrachmes (5 au nom d'Αετίων, 1 au nom d'Αριστόβουλος, 1 au nom de Δαμάτριος et 2 au nom d'Ονάσανδρος), tous du dernier groupe de la Série 4. Le monnayage d'argent plinthophorique, abondant et représentatif de l'ensemble de sa période d'émission, à

---

[161] Pour les références concernant sa composition, voir Constantinopoulos–Zervoudaki 1968, 259 et Ashton 1989a, 11.

[162] Le magistrat Αρτέμων frappe à l'époque du groupe A avec, comme symbole, le *basileion* d'Isis; il frappe à l'époque du groupe B des drachmes au symbole analogue et des hémidrachmes (à la massue, à l'aphlaston, à la pointe de flèche et au hameçon) et à l'époque du groupe C des drachmes (au bouclier, au croissant, au sistre, au vase, à la bipenne et à la couronne).

[163] Seule la publication du trésor nous permettra de classer définitivement cette drachme.

[164] Sur un fragment de la trouvaille, 23 drachmes, (24 pièces sont conservées à ANS d'après l'*IGCH*) voir Jenkins 1989, le tableau à la p. 115, où le trésor est noté comme ANS.

[165] Sur les hémidrachmes plinthophores, voir *infra*.

[166] Voir Jenkins 1989, 101–119 où se trouve réunie toute la bibliographie antérieure. Voir aussi Ashton 1989, 11.

l'exception de la dernière phase (le groupe E de Jenkins), se répartit ainsi: 140 drachmes du groupe A, 66 drachmes et 182 hémidrachmes du groupe B, 33 drachmes du groupe C, 24 drachmes et 483 hémidrachmes du groupe D et, enfin, 21 drachmes et 17 hémidrachmes du groupe D[1]. 10 monnaies rhodiennes en or, du groupe D, font également partie de la trouvaille: 1 statère au nom d'Αρχίνος, 1 drachme (ou demi–statère) au nom d'Απολλώνιος, 1 hémidrachme,[167] 4 quarts de statère,[168] 1 statère au nom de Διόγνητος, 1 drachme au nom d'Ιέραξ et 1 quart de statère au nom de Δαμάς.[169]

Si elle n'est pas exhaustive, la publication du trésor par G. K. Jenkins, extrêmement précieuse, s'avère fondamentale pour l'étude du monnayage rhodien plinthophorique.

52. Gülazli (près de Mugla)–1963. *IGCH* 1319. Enfoui vers 167 av. J.–C.[170]

Selon la publication, le trésor est composé de 36 drachmes plinthophores attestant les noms et combinaisons suivants: Αγάθαρχος+trident, Αγεμάχου (génitif?)+aphlaston, Αγησίδαμος+casque, Αδραστος+serpent, Αινήτωρ+torche, Αριστόβουλος+massue, Αριστόκριτος+corne d'abondance, Δαμάτριος+dauphin, Αγέμαχος+aphlaston, Ξενοκράτης+lyre, Ξενόφαντος+tête de bélier et caducée, Ονάσανδρος+papillon (3 pièces),[171] Στασίων+serpent enroulé autour d'un omphalos et Στασίων+étoile. Toutes les drachmes appartiennent au groupe A. Vu l'absence de monnaies du groupe B, il paraît raisonnable de situer l'enfouissement du trésor vers la fin de la IIIe guerre de Macédoine.

53. Mugla–1965. *IGCH* 1357. Enfoui avant 84 av. J.–C.

Parmi 350 monnaies d'argent au moins, 60 pièces environ sont des plinthophores rhodiennes et 290, au moins, proviennent de Stratonicée.[172] Grâce à G. K. Jenkins, nous disposons du classement d'un petit nombre de pièces rhodiennes. Celui–ci répertorie en effet 2 drachmes du groupe A, 3 drachmes et 11 hémidrachmes du groupe B, 1 drachme du groupe C et 4 hémidrachmes du groupe D.

54. Calymnos (ou Calymna)–1932/1934. *IGCH* 1320. Enfoui vers 150 av. J. C.[173]

Dans un lot mixte, qui comporte 6 didrachmes et 1 drachme de Calymnos, 71 drachmes, 10 hémidrachmes et 54 pièces en bronze de Cos, on trouve aussi 2 drachmes pseudo–rhodiennes (aux noms d'Αινήτωρ+caducée contremarquée par une chimère, issue de Crète et Εύβιος+dauphin+A provenant de Grèce centrale)[174] et 2 hémidrachmes plinthophores du groupe B (aux noms de Δεξαγόρας+grappe de raisin et Ξενόφαντος+étoile).

---

[167] Sur ces pièces, voir Troxell–Waggoner 1978, 6–7.

[168] Conservés au British Museum.

[169] A propos des trois dernières pièces, voir Gulbekian coll., 142, n°s 1013–1015.

[170] Le trésor a récemment été publié en turc, par Göktürk 1992, 171 (résumé en anglais) et 181–182.

[171] Identification fondée sur la référence au *BMC* Caria 255, présentant Ανάξανδρος+papillon.

[172] Sur les monnaies de Stratonicée, voir von Aulock 1967, 7–15; sur les pièces rhodiennes, on consultera avec profit le tableau de Jenkins 1989, à la page 115.

[173] Voir Robinson 1936, 190–194 et à propos des monnaies de Cos, Kroll 1964, 83–84. La date d'enfouissement–200–175 av. J.–C.–proposée par l'*IGCH* n'est pas correcte, de même que celle avancée par E. S. G. Robinson («shortly before 100 B.C.»).

[174] Sur la drachme d'Αινήτωρ+caducée, voir Ashton 1987b, 31 n° 6A et au sujet de la contremarque à la chimère, *idem* 1987a, 14–15 et 22–23; sur la pièce d'Εύβιος+dauphin+A, voir *idem* 1995, 4–5.

La présence des hémidrachmes plinthophores du groupe B suffit pour dater l'enfouissement du trésor des environs de 150 av. J.–C.[175]

55. Carie–1970. *IGCH* 1335. Enfoui en 120 av. J.–C . au plus tôt[176]

Selon R. Ashton, le trésor comporte au moins 204 drachmes mylasiennes à types rhodiens et au moins 18 trioboles–hémidrachmes plinthophores rhodiens[177] des groupes B (9 exemplaires) et D (6 exemplaires); 3 pièces ne sont pas classées.

56. Carie–1976. *CH* IV, 57. Date d'enfouissement: milieu du IIe s. av. J.–C.[178]

219 drachmes mylasiennes aux types rhodiens et 1 drachme rhodienne pré–plinthophorique originelle (au nom d'Αινήτωρ+papillon)[179] composent le trésor.

57. Kargi (près de Fethiye)–avant 1974. *CH* VIII, 415. Enfoui vers 175 av. J.–C.?[180]

61 drachmes rhodiennes plinthophores[181] qui constituaient le contenu d'un *unguentarium* forment la trouvaille. Vu que les pièces présentes dans le trésor ne sont pas postérieures à l'émission nº 22 du groupe A de Jenkins, nous proposons une date d'enfouissement légèrement plus haute, vers 175 av. J.–C.

58. Létôon de Xanthos–1975. *CH* VIII, 490. Date d'enfouissement: entre 100 et 80 av. J.–C.[182]

Il s'agit d'un trésor mixte contenant 50 monnaies d'argent et 30 pièces de bronze. Les pièces d'argent se répartissent comme suit: 3 drachmes lyciennes de la période II de Troxell, 8 (ou 7?) drachmes rhodiennes, des périodes pré–plinthophorique et plinthophorique, au moins 2 pièces pseudo–rhodiennes, l'une d'Alabanda et l'autre de Grèce centrale, et 41 hémidrachmes rhodiens (parmi eux, 2 pièces plinthophores; pas de précision concernant les autres).[183]

D'après la publication sommaire de E. Hansen et C. Le Roy, la date d'enfouissement se placerait «entre 185 et 150 av. J.–C., avec une certaine marge d'incertitude».[184]

---

[175] J. Kroll propose une datation identique, voir *supra*.

[176] Pour la publication du trésor, voir Sheridan 1972, 5–15. Voir aussi Ashton 1992b, 1–39. La date d' enfouissement suggérée par l'*IGCH*, entre 150 et 100 av. J.–C., ne nous semble pas recevable. Quant à notre hypothèse de datation, elle se fonde sur la présence des pièces plinthophoriques les plus récentes, celles du groupe D.

[177] Voir Sheridan 1972, 5 note 1. Ashton 1992b, 1 note 2 et p. 31, propose un nombre beaucoup plus élevé d'hémidrachmes rhodiens.

[178] Pour quelques informations, voir *ibidem*, 2 et 31.

[179] *Ibidem*, 39. Vu que le symbole et le nom de la drachme rhodienne sont éffacés, volontairement semble–t–il, nous pouvons soupçonner une action illégale d'une personne cherchant à utiliser un numéraire périmé.

[180] Pour la publication du trésor, voir Arslan 1991, 59–69; la datation est explicitée à la p. 60.

[181] Rien ne nous laisse supposer que nous avons affaire à un fragment de trésor. Même si tel était le cas, il faut reconnaître qu'un *unguentarium* ne pouvait contenir que peu de monnaies. Par ailleurs, le vase illustré à la pl. 3.1 de la publication paraît n'avoir aucun rapport avec ce genre de céramique. Il ressemble davantage à un fragment, peut–être la partie inférieure d'une amphore à base pointue.

[182] Hansen–Le Roy 1976, 321 et 324. Voir aussi Troxell 1982, 36–37, Ashton 1987a, 15 et Ashton 1995, 1–2.

[183] Nous ne pouvons établir avec certitude le nombre exact de drachmes rhodiennes véritables, car H. Troxell, dans sa présentation du trésor, ne mentionne qu'une seule pièce pseudo–rhodienne, et non deux, comme nous l'avons lu dans la description des fouilleurs.

[184] Voir Hansen–Le Roy 1976, 325.

59. Turquie (au Sud–Ouest ?)–1992. *CH* VIII, 427. Date d'enfouissement: vers 170 av. J.–C.

Le trésor comprend une drachme rhodienne (au nom de Γόργος; dernier groupe de la Série 4), treize pièces pseudo–rhodiennes d'Alabanda contremarquées par une chimère (au nom de Μουσαίος), une drachme pseudo–rhodienne de Crète (au nom d'Αινήτωρ+caducée) et un exemplaire issu d'un atelier de Grèce centrale (au nom de Δημοκλής+dauphin) contremarqué par une lyre.[185]

Il convient de remarquer que la composition de l'argent «pseudo–rhodien» dans le trésor de Calymnos–*IGCH* 1320 (nº 54), de Létôon de Xanthos–*CH* VIII, 490 (nº 58) et de celui provenant de Sud–Ouest de la Turquie–*CH* VIII, 427 (nº 59) est presque identique. Nous trouvons les pièces d'imitation diffusées dans une zone autour de l'État rhodien et combinées d'une façon similaire: une pièce d'Alabanda, une autre de Grèce centrale et (sauf dans le trésor de Létôon) une d'issue crétoise. Nous avons donc ici un témoignage intéressant relatif à une circulation plus ou moins régulière du monnayage d'imitation.

Si, d'autre part, nous prenons en considération que les dates d'enfouissement de ces trésors couvrent une période de 70 à 90 ans, en acceptant la datation avancée par le *CH* pour le trésor du Létôon, et surtout si nous les comparons avec des trésors de la même région et de la même période, nous constatons une durée de circulation particulièrement longue et à nos yeux suspecte. Pour cette raison nous sommes d'avis que le trésor de Létôon se compose de deux lots, dont le plus ancien date du milieu du IIe s. av. J.–C., période à laquelle les pièces pseudo–rhodiennes, récentes, étaient encore fréquentes.

60. Priène–1895–8. *IGCH* 1330. Enfoui vers 125 av. J.–C.

Parmi 329 monnaies de bronze de Priène se trouve une drachme rhodienne plinthophore(?) et un cistophore de Tralles.[186]

61. Turquie–1975 ou plus tôt. *CH* VIII, 492. Date d'enfouissement: entre 100 et 75 av. J.–C.

Il s'agit d'une partie de trésor composée exclusivement de drachmes rhodiennes plinthophores appartenant aux groupes D (1 exemplaire) et E (au moins 33): celles–ci portent les noms d'Ανταίος?, Καλλίξεινος, Μάης, Μηνόδωρος et Νικηφόρος.

Selon le *CH*, ce trésor pourrait s'avérer complémentaire d'un des deux trésors *CH* I, 90 ou *CH* I, 91 –nos nºs 62 et 63.

Les 5 trésors qui suivent sont de provenance inconnue. Toutefois, si la composition indiquée par le *CH* s'avère représentative, on peut sans difficulté les placer dans la zone rhodienne. En ce qui concerne les deux premiers, nous sommes indirectement informés par le dernier *CH*[187] de leur provenance turque, apparemment dans la région de la Pérée rhodienne. La même origine nous semble également fort probable pour les autres trésors.

---

[185] Sur les contremarques, d'issue lycienne, voir Ashton 1987a, 23–24. Sur Δημοκλής+dauphin *idem* 1995, 2–4.

[186] Voir Regling 1927, 171.

[187] Voir *supra*, le trésor nº 61.

62. Trésor de provenance inconnue–1971. *CH* I, 90. Enfoui vers la fin du IIe s. av. J.–C.[188]

Celui–ci contient 75 pièces plinthophores rhodiennes: 26 drachmes du groupe A, 10 drachmes et 27 hémidrachmes du groupe B, 8 drachmes du groupe C, 3 drachmes et 5 hémidrachmes du groupe D.

63. Trésor de provenance inconnue–1973. *CH* I, 91. Enfoui vers la fin du IIe s. av. J.–C.

Parmi les 266 drachmes rhodiennes constitutives du trésor se rencontrent une pièce identique au *BMC* Caria 162 (Αμεινίας+trident),[189] 121 drachmes du groupe A, 79 drachmes du groupe B, 33 du groupe C et 32 pièces du groupe D.

64. Trésor de provenance inconnue–1973. *CH* I, 85. Enfoui vers 167 av. J.–C.

Le trésor est composé de 20 hémidrachmes de la période pré–plinthophorique[190] et 121 drachmes plinthophores du groupe A. Vu l'absence de monnaies du groupe B, nous pouvons supposer une date d'enfouissement aux environs de 167 av. J.–C.

65. Trésor de provenance inconnue–avant 1981. *CH* VIII, 414. Enfoui vers 175 av. J.–C.

Dans ce trésor, au moins 8 pièces sont des drachmes plinthophores rhodiennes, toutes du groupe A (aux noms d'Αγέμαχος, Αγησίδαμος, Αθανόδωρος, Αινήτωρ, Αναξίδοτος, Στασίων et Φιλοκράτης).

Selon le *CH*, il s'agit d'un fragment de trésor, probablement issu du précédent, notre nº 64 –*CH* I, 85.

66. Trésor de provenance inconnue–avant 1993. *CH* VIII, 508. Enfoui vers 90–80 av. J.–C.[191]

Le *CH* nous informe que ce trésor ou cette partie de trésor comprend au moins 45 drachmes plinthophores du groupe E: deux exemplaires au nom d'Ευφάνης, un au nom de Καλλίξεινος, cinq au nom de Μάης, un au nom de Μηνόδωρος, quatre au nom de Νικηφόρος, un au nom de Φιλόστρατος et un au nom de Φίλων.[192]

67. Drama–1976. *CH* VIII, 392. Enfoui entre 187 et 168 av. J.–C.[193]

Le trésor comporte 19 monnaies de bronze de Macédoine (de Philippe V, d'Amphipolis, de Thessalonique, de Macédoine et, en plus, quelques pièces illisibles) et

---

[188] Voir Jenkins 1989, 115, le tableau des trésors.

[189] Si la référence au *BMC* n'a d'autre objectif que d'aider à préciser le type, on peut toutefois s'interroger si la drachme au nom d'Αμεινίας constitue une véritable pièce rhodienne ou une imitation.

[190] Nous ne disposons malheureusement d'aucune référence pour les hémidrachmes. Qu'ils appartiennent ou non à la dernière Série —la Série 4— ceux–ci démontrent que la réforme monétaire constituée par l'introduction du monnayage plinthophorique ne visait à l'origine qu'à remplacer la drachme de poids réduit (ainsi que ses imitations qui, dans le cas contraire, auraient pu envahir le marché rhodien). Voir Apostolou 1995.

[191] En suivant la datation proposée par le *CH*, nous avons incorporé ce trésor à «la basse époque hellénistique»; une telle chronologie relative à sa date d'enfouissement nous convainc par ailleurs vu sa composition. Des trésors rhodiens à la composition similaire ont pourtant été rangés par le *CH* dans la période suivante, sans aucune explication suffisante; voir *CH* VIII, 524 et 534.

[192] Le *CH* mentionne 45 pièces rhodiennes mais n'en décrit que 15! Le chiffre de 45 s'explique–t–il par une erreur typographique?

[193] Le trésor est inédit. Concernant sa composition, voir Touratsoglou 1993, 49, nº 16.

deux drachmes rhodiennes (ou aux types rhodiens?)[194] de la période pré–plinthophorique (Série 4, dernier groupe de magistrats). Dans le *CH* VIII, les pièces rhodiennes sont par erreur notées comme des monnaies de bronze.

68. Yeniköy (près d'Amphipolis)–1899. *IGCH* 474. Enfoui entre 175 et 165 av. J.–C.[195]

Parmi 13 monnaies d'argent, aux côtés de 3 tétroboles d'Histiée, 1 didrachme de Philippe V et 2 tétroboles macédoniens, le trésor comporte 7 drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes. Les pièces rhodiennes appartiennent à la Série 4 pré–plinthophorique: trois pièces (aux noms de Γόργος+arc et carquois, Τεισύλος+serpent et Στασίων+arc et massue); les drachmes d'imitation sont sans nul doute issues de la Grèce continentale (au moins une à la grappe de raisin).[196]

69. Macédoine–1983. *CH* VIII, 419. Enfoui vers 170 av. J.–C.

105 monnaies d'argent (?) constituent l'ensemble ou un fragment du trésor: 13 tétroboles des Bottiéens, 55 tétroboles de Macédoine, 5 drachmes et 7 hémidrachmes de Philippe V, 1 drachme de Persée, 1 drachme athénienne, 1 drachme de Béotie et 21 drachmes rhodiennes (au nom d'Αινήτωρ+papillon ou/et aphlaston; Série 4) et pseudo–rhodiennes de Grèce continentale (au nom d'Αινήτωρ+grappe de raisin), d'Érétrie (au nom de Βιοττός), de Crète (au nom d'Αινήτωρ+caducée). On rencontre aussi des drachmes au nom de Γόργος dont l'origine demeure incertaine.[197]

70. Thessalonique (?)–1992 (?). *CH* VIII, 426. Enfoui vers 170 av. J.–C.

Il semble que le trésor ne contient qu'un grand nombre de drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes, environ 1.150 exemplaires; nous ne possédons pas d'autres renseignements.

71. Pella–1976. *CH* VI, 46=*CH* VII, 96=*CH* VIII, 420. Date d'enfouissement: vers 175 ou 170 av. J.–C.[198]

Le trésor comporte 307 pièces d'argent qu'on peut répartir de la façon suivante: au moins 19 tétroboles de Macédoine, au moins 4 tétroboles d'Histiée, au moins 192 drachmes rhodiennes (aux noms d'Αινήτωρ, Αμεινίας etc) et pseudo–rhodiennes (parmi celles–ci, 18 au moins proviennent de Grèce continentale, attestant les noms d'Αινήτωρ, Αμινίων, Γόργος, Στασίων, Στράτος+grappe de raisin, etc). On trouve également des drachmes frappées aux noms de Γόργος et de Στασίων dont l'origine n'est pas precisée.

72. Grammenon–1889. *IGCH* 228. Enfoui entre 180 et 170 av. J.–C.

130 monnaies d'argent composent le trésor. Parmi celles–ci, 1 drachme de Philippe V, 27 tétroboles de Macédoine, 53 tétroboles d'Histiée et 49 drachmes rhodiennes (aux noms d'Αινήτωρ+papillon/2 pièces, Γόργος+arc et carquois+trépied/1 pièce, Στασίων+arc et massue/1 pièce, etc) et pseudo–rhodiennes de Grèce continentale (aux

---

[194] Nous disposons d'une référence pour le type des drachmes, sans grande précision toutefois: celui s'apparente au *SNG* Cop 786 (Στασίων+massue et arc). Le nom du magistrat, bien connu par ses émissions rhodiennes, se retrouve aussi sur les pièces pseudo–rhodiennes de la Grèce continentale; voir Ashton 1988d.

[195] Pour une première présentation du trésor, voir Perdrizet 1903, 324. Voir aussi Robert 1951, 206.

[196] Voir Ashton 1988d, 27 et Perdrizet 1903.

[197] Voir Ashton 1988d, 21 nº 1b, Ashton 1989b, 42 nº 5 et *idem* 1987b, 32 nº 6. Pour les références aux drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes de Crète, voir *idem* 1988d, 31 notes 36 et 37.

[198] La datation la plus haute a été proposée par Touratsoglou 1993, tableau des trésors IIa; voir aussi Ashton 1988d, 27 et 31 notes 36 et 37.

noms d'Αινήτωρ, Αμεινίων, Γόργος, Στράτων+grappe de raisin), un exemplaire d'Érétrie (au nom de Δαμασίας), un autre de Crète (au nom d'Αινήτωρ+caducée).[199]

73. Larissa–1968. *IGCH* 237. Enfoui vers 165 av. J.–C.[200]

Le trésor, publié par M. Price, contient 1 statère posthume de Philippe II, 10 tétradrachmes aux types d'Alexandre lII, 3 tétradrachmes aux types de Lysimaque, 4 tétradrachmes d'Antigone Gonatas, 6 tétradrachmes d'Antigone Doson, 9 tétradrachmes et 6 didrachmes de Philippe V, 170 tétradrachmes de Persée, 6 tétradrachmes de la République macédonienne, 2 statères des Étoliens, 19 tétradrachmes d'Athènes, 1 tétradrachme de Pharnacès, 2 tétradrachmes de Pergame, 1 cistophore, 9 tétradrachmes séleucides (d'Antiochos II à Séleucos IV), 7 tétradrachmes ptolémaïques (de Ptolémée II et Ptolémée III), 2 tétradrachmes rhodiens (aux noms d'Αμεινίας et Θαρσύτας; Série 4, second groupe de magistrats), 4 drachmes pseudo–rhodiennes et un grand nombre de pièces d'imitation (environ 830) au nom d'Ερμίας. Parmi les autres pièces pseudo–rhodiennes, nous retrouvons 1 exemplaire de Grèce continentale (Στράτων+grappe de raisin) et 2 autres de Grèce centrale (Ξενώνδας+trident et initiales A–P).[201]

La composition du trésor de Larissa a fait coulé beaucoup d'encre et a suscité de nombreuses polémiques. Dans ce débat, nous partageons l'avis de I. Touratsoglou[202] selon qui le trésor est constitué de deux lots.

74. Volos–1983. *CH* VIII, 421. Enfoui vers 170 av. J.–C.

Parmi les 440 monnaies d'argent du trésor, on recense au moins 300 drachmes et au moins 34 hémidrachmes de la Confédération thessalienne, au moins 5 drachmes et 5 hémidrachmes des Magnètes, au moins 1 drachme de Philippe V, au moins 1 tétrobole de Macédoine et au moins 37 drachmes pseudo–rhodiennes au nom de Παυσανίας.[203]

75. Thessalie–1985/86. *CH* VIII, 422 et 423. Enfoui vers 170 av. J.–C.[204]

Le trésor contient au moins 64 pièces d'argent qui se répartissent comme suit: au moins 34 tétroboles d'Histiée, au moins 4 trioboles de Sicyone, au moins 4 drachmes aux types d'Alexandre et au moins 13 drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes. Certaines drachmes rhodiennes présentent les combinaisons suivantes: Αινήτωρ+papillon (1 pièce), Γόργος+arc et carquois (3 pièces), Αρίστακος+caducée (1 pièce) et Πεισικράτης+Athéna (1 pièce). Celles originaires de Grèce continentale portent les noms

---

[199] Voir Svoronos 1901, 84–90 et Ashton 1988d, 22–24, 26–28 et 31, notes 36 et 37. Nous répertorions les exemplaires dont l'issue est établie avec certitude. Parmi les monnaies du trésor se trouvent aussi des imitations à l'origine indetérminée encore, comme, par ex., Γόργος+torche et étoile ou Καλλισθένης+massue.

[200] Voir Oeconomides 1970, 13–26, Price 1989, 233–243, Touratsoglou 1993, 20 note12.

[201] Voir Ashton 1988d, 24 et *idem* 1995, 15–16. Au sujet de la drachme Καλλισθένης+massue voir *IGCH* 228–*supra*.

[202] Voir Touratsoglou 1993, 20 note 12. Celui–ci considère que le trésor, dont la composition exacte nous échappe, est constitué de deux lots distincts: le premier, formé par l'ensemble des émissions royales, à l'exception des deux derniers Antigonides, et par les monnaies étoliennes et athéniennes, date des environs de 187 av. J.–C.; le second, comportant les monnaies de Philippe V et Persée, les pièces rhodiennes et pseudo–rhodiennes, date approximativement de 168/7 av. J.–C. En ce qui concerne les tétradrachmes rhodiens, il est à notre avis plus judicieux de les incorporer au premier lot.

[203] L'origine de ces pièces pseudo–rhodiennes demeure incertaine.

[204] Nous sommes mieux renseignée sur ce trésor que sur les autres comportant également des pièces pseudo–rhodiennes. Voir Ashton 1988d, 38, et Ashton1987b, 32, n. 6. Il serait tout de même nécessaire de disposer aussi de références relatives aux trioboles de Sicyone.

de Γόργος et Στράτων+grappe de raisin, une drachme d'Éretrie le nom de Βιοττός, une autre de Crète le nom d'Αινήτωρ+caducée.[205]

76. Almyros–1980/84. *CH* VIII, 424. Enfoui vers 170 av. J.–C.[206]

Le trésor contient quelques tétroboles d'Histiée, 2 ou 3 tétroboles de Macédoine, 2 drachmes des Béotiens, de nombreuses drachmes de Chalcis, usées, et de 50 à 60 drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes. Les pièces rhodiennes portent les combinaisons d'Αινήτωρ+papillon, Γόργος+arc et carquois; on relève aussi une pièce de Grèce continentale (Γόργος+grappe de raisin) et d'autres monnaies d'issue inconnue.

77. Thessalie (au Sud–Ouest)–1977. *CH* V, 42=*CH* VI, 45. Enfoui vers 175 av. J.–C.[207]

Au moins 450 monnaies d'argent constituent le trésor. Celles–ci se répartissent de la sorte: 1 tétradrachme et 1 drachme aux types d'Alexandre III, 3 tétradrachmes de Démétrios Poliorcète, 4 tétradrachmes d'Antigone Gonatas, 5 tétradrachmes aux types de Lysimaque, 1 tétrobole de Macédoine, 3 drachmes de Larissa, 4 trioboles des Locriens, 2 hémidrachmes archaïques des Phocidiens, 1 drachme et 1 hémidrachme de Béotie, 400 tétroboles (?) d'Histiée, 10 trioboles de Sicyone et 2 drachmes usées de Rhodes.

78. Rougha (Acarnanie)–1992(?). *CH* VIII, 425. Enfoui vers 170 av. J.–C.[208]

Le trésor comprend 20 monnaies d'argent: 1 tétradrachme aux types d'Alexandre émis à Rhodes (nom de magistrat inconnu) et 19 drachmes rhodiennes et d'imitation. Parmi ces dernières, on observe 4 pièces d'origine rhodienne au nom de Γόργος,[209] 7 monnaies d'issue crétoise au nom d'Αινήτωρ,[210] 1 pièce au nom d'Ερμίας et 3 exemplaires de Grèce centrale attestant les noms de Νικόστρατος et [Απολλόδωρος]. L'origine de 5 monnaies demeure incertaine.

79. Oréos–1902. *IGCH* 232. Enfoui entre 171 et 169 av. J.–C.

Parmi les 1.300 monnaies d'argent du trésor, dont 646 ont été présentées par J. Svoronos, figurent 1 drachme de Lysimaque, 1 tétradrachme aux types d'Alexandre III–émission des Bottiéens, 14 didrachmes et 11 drachmes de Philippe V, 9 tétradrachmes et 1 didrachme de Persée, 1 tétrobole de Macédoine, 1 drachme de Larissa, 2 trioboles des Étoliens, 2 drachmes de Chalcis, 1 drachme et 5 tétroboles d'Histiée, 3 trioboles de la Ligue Achéenne[211] et 595 drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes de Grèce continentale, de Grèce centrale, de Crète, d'Érétrie[212] et de Samothrace.[213] Les drachmes

---

[205] La provenance d'un certain nombre de pièces à types rhodiens demeure problématique. Celles frappées aux noms de Δαμοκρίνης et Διοφάνης sont, selon toute vraisemblance, des émissions rhodiennes; ces deux magistrats ont aussi émis des tétradrachmes aux types d'Alexandre; voir Price 1991, n°s 2523–2524. En ce qui concerne les émissions présentant les combinaisons Γόργος+caducée, Νίκης+caducée, Γόργος+torche, Καλλισθένης+massue – voir aussi *supra*, Σώπολις+massue et Στασίων+foudre – leur provenance demeure jusqu'à présent incertaine.

[206] Ashton1988d, 27.

[207] Nous n'avons pas d'autres précisions.

[208] Voir Ashton–Warren 1997, 15–16.

[209] Sur les symboles de drachmes rhodiennes authentiques et des monnaies pseudo–rhodiennes, voir Ashton 1988d, 31 notes 33–36.

[210] Voir Ashton 1987b, 31–32 n°s 6B et 6C.

[211] Les 3 trioboles de la Ligue Achéenne concernent les trois phases de la première période de M. Thompson, 195–168 av. J.–C. Voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 176 et l'important commentaire de Picard 1979, 313–314.

[212] Voir Picard 1996, 244.

rhodiennes portent les noms d'Αμεινίας, Ευκράτης, Αινήτωρ, Αρίστακος, Γόργος, Πεισικράτης, Στασίων et Δαμοκρίνης, celles de Grèce continentale les noms d'Αινήτωρ, Γόργος et Στράτων, celles de Crète les noms d'Αινήτωρ et Βουλακράτης, celles d'Érétrie les noms de Βιοττός, Κηφισόδωρος, Κλέων, Δαμασίας et Επάγητος+bucrane (presque toujours). Quant aux drachmes de Samothrace, elles portent la combinaison des noms de Θεώνδης, Πορθάων, Τεισίας et Σώσανδρος+caducée. Au sein du trésor, les pièces de provenance rhodienne sont les plus nombreuses[214]–elles correspondent à un peu plus de 25% de l'ensemble des monnaies à types rhodiens. Viennent ensuite celles d'origine crétoise, environ 18% du total. Les émissions d'Érétrie —un peu plus de 5%— sont plus nombreuses que celles provenant de Grèce continentale —entre 1,5 et 2% –, de Samothrace – moins de 1% – et de Grèce centrale – seulement trois pièces frappées aux noms de Νικόστρατος, Σωκράτης et Φάων.[215] Il faut enfin ajouter que l'issue d'une proportion importante de monnaies —28 à 29% environ— reste indéterminée. Ces différents chiffres pourraient évidemment évoluer quelque peu[216] si les pièces non classées étaient illustrées et identifiées. Elles correspondent plus ou moins au 28% de l'ensemble; on pourrait peut–être associer une partie d'entre elles aux ateliers monétaires déjà attestés en se fondant sur les similitudes stylistiques. Quoi qu'il en soit, le nombre de véritables drachmes rhodiennes est révélateur de la circulation intensive de cette espèce au cours des premières décennies du IIe s. av. J.–C.[217]

80. Thèbes–1965. *IGCH* 233. Enfoui vers 168 av. J.–C.[218]

Il s'agit d'un trésor mixte comprenant 16 monnaies d'argent et 42 pièces béotiennes en bronze. Outre 1 triobole de Thèbes, 2 tétroboles d'Histiée, 2 trioboles de la Ligue achéenne,[219] un autre de Mégalépolis et 1 denier romain, on trouve au moins 2 drachmes rhodiennes et 6 autres d'imitation. Les pièces rhodiennes portent les noms d'Αινήτωρ+papillon et Στασίων+arc et massue et, parmi les drachmes pseudo–rhodiennes, 2 sont issues de Crète (Αινήτωρ+caducée).[220]

---

[213] Voir Svoronos 1902, 318–328. Contrairement à l'opinion de Bresson 1993, 141, les drachmes rhodiennes véritables sont assez nombreuses dans ce trésor. Voir *infra*.

[214] Vu le grand nombre de pièces aux types rhodiens, il nous a paru intéressant de calculer le pourcentage de chaque groupe selon sa provenance. 100 pièces environ – soit ±18% – sont très usées, au point que le nom du magistrat n'est plus lisible. Les drachmes rhodiennes authentiques sont au nombre de 141 à 145 pièces. Le nombre de pièces crétoises, que nous avons réussi à identifier, s'élève à 93. Nous identifions seulement 10 pièces provenant de Grèce continentale et 4 provenant de Samothrace. L'origine d'environ 165 monnaies reste encore indéterminée.

[215] Cette donnée n'est pas tout à fait sûre car aucun symbole n'accompagne le magistrat Νικόστρατος qui frappe en Grèce centrale alors que, dans notre cas, le nom est associé à une massue. Voir Svoronos 1902, 318–328, nº 483 et Ashton 1995, 6, note 2. Sur les deux autres magistrats, voir *idem* 1997b, 188–191

[216] Des éventuelles modifications seraient à notre avis en faveur de l'atelier rhodien. De fait, parmi les pièces au nom illisible, les symboles décrits (ou la combinaison des symboles) rappellent ceux des émissions rhodiennes.

[217] Voir Apostolou 1995.

[218] Voir *supra*.

[219] On date entre 188 et 180 av. J.–C. les trioboles achéens et entre 182 et 168 av. J.–C. celui de Mégalépolis. Voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 176.

[220] Même si le nombre de pièces aux types rhodiens est faible, il faut remarquer que nous trouvons à peu près les mêmes pourcentages d'émissions de provenance rhodienne et crétoise que dans le trésor d'Oréos – *IGCH* 232, voir *supra*.

81. Olympie–1939. *IGCH* 270. Enfoui vers 147–146 av. J.–C.[221]

Le trésor comprend environ 850 monnaies d'argent qui se répartissent approximativement comme suit: trioboles des Aenianes, de Thèbes en Thessalie, de Lamia, des Phocidiens, des Locriens, de Béotie, drachmes de Chalcis, d'Histiée, drachmes d'Égine, trioboles de Sicyone, environ 630 trioboles de la Ligue achéenne, 50 trioboles de Mégalépolis, trioboles provenant d'autres ateliers monétaires du Péloponnèse et 3 didrachmes de Rhodes, à savoir avec les lettres EY+harpe (Série non numérotée du milieu du IIIe s.) et aux noms de Μνασίμαχος et Αριστόκριτος (Série 4).[222]

82. Arcadie–1929. *IGCH* 242. Enfoui entre 165 et 147 av. J.–C.[223]

Le trésor contient ±230 monnaies d'argent: 7 trioboles des Étoliens, 5 trioboles des Locriens, 1 des Phocidiens, 2 drachmes et 6 trioboles de Béotie, 2 drachmes de Chalcis et 1 d'Égine, 152 trioboles de la Ligue achéenne, 1 drachme et 10 trioboles de Sicyone, 4 trioboles d'Argos, 1 de Cléonai, 37 trioboles de Mégalépolis et 1 didrachme rhodien. Selon la publication,[224] le didrachme porte au revers une grappe de raisin. Pourtant, sur la planche IV, nous distinguons une hydrie. Il s'agit dès lors plutôt d'un didrachme de la Série 2, portant l'initale E+hydrie. L'*IGCH* recense enfin dans la composition du trésor une pièce d'Élis en bronze (intruse?).

83. Vellies (près de Monemvasie)–1952. *CH* VIII, 371. Enfoui vers 147–146 av. J.–C.[225]

Le trésor comprend des trioboles des Étoliens, des Locriens, des Phocidiens, de Béotie, des drachmes de Chalcis, des monnaies d'Athènes et d'Égine, des trioboles de Sicyone et de la Ligue achéenne, des trioboles d'Argos, de Cleitoria, de Tégée et un didrachme rhodien au nom d'Ανάξανδρος+aigle à dr.[226] La pièce rhodienne, en bon état de conservation, témoigne d'une des dernières émissions de didrachmes de la Série 4 et s'accorde pleinement avec la date d'enfouissement du trésor.

84. Péloponnèse–avant 1940. *IGCH* 243. Enfoui vers 147–146 av. J.–C.[227]

La composition du trésor, similaire à celle des deux précédents, est la suivante: 8 trioboles des Phocidiens, 1 drachme de Carystos et 14 drachmes de Chalcis,[228] 5 tétroboles d'Histiée, 50 trioboles de la Ligue achéenne, 8 trioboles de Sicyone, 1 drachme d'Élis, 6 trioboles d'Argos, 10 des Arcadiens et 2 «trioboles» de Rhodes, d'après l'*IGCH*. Pourtant il s'agit d'une drachme pseudo–rhodienne d'origine crétoise (au nom

---

[221] Sur la date d'enfouissement, voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 188 (tableau IV).

[222] Sur les trioboles achéens, voir Thompson 1968, 110–115, sur ceux de Mégalépolis, voir Dengate 1967. Au sujet des monnaies rhodiennes, voir Ashton 1989a, 11–12.

[223] Pour la publication du trésor, voir Grosby–Grace 1936, ainsi que Thompson 1968. Sur la date d'enfouissement, voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 188 (tableau IV). Enfin, consulter Lakakis–Marchetti 1997, 149–152 sur l'éventualité que notre trésor et l'*IGCH* 243 —notre nº 84— constituent les deux parties d'une même trouvaille.

[224] Voir Grosby–Grace 1936, 33 nº 220.

[225] Voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 180–181, sur la datation 188 (tableau IV) et sur la composition, tableau I.

[226] Nous avons examiné de près la pièce en question, conservée au Musée Numismatique d'Athènes. Selon G. K. Jenkins, les émissions d'Ανάξανδρος appartiennent au même groupe que celles d'Ευκράτης, Αμεινίας, Αριστόκριτος, Θαρσύτας, Ακεσις, Πεισικράτης et Γόργος. Voir Jenkins 1989, 116, Appendix, nºs 2–8 et le commentaire qui suit.

[227] Voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 179–180 et sur la datation 188 (tableau IV).

[228] Au sujet des drachmes de Chalcis, voir Picard 1979, 326.

d'Αινήτωρ+caducée), et d'une drachme plinthophore frappée au nom d'Ευφάνης+*basileion* d'Isis (groupe E–daté entre 88 et 84 av. J.–C.!).[229]

85. Péloponnèse–date de découverte inconnue. *CH* VII, 103. Date d'enfouissement: vers le milieu du IIe s. av. J.–C.

Le trésor contient 6 trioboles de la Ligue achéenne, 23 trioboles d'Argos, 8 trioboles de Sicyone.

Toujours d'après le *CH*, 4 statères et 1 drachme du IVe s. av. J.–C., dont la provenance reste indetérminée, appartiennent peut–être aussi au trésor. De même, il y avait aux côtés de l'ensemble précité des monnaies de Rhodes, de Larissa, de Chalcis et de Mégalépolis. Ces temoignages sont fort sujets à caution. Rien ne nous assure en effet que cet ensemble fut constitué durant l'Antiquité et non chez un marchand contemporain. Toutefois, afin de livrer une image globale des trouvailles, nous avons choisi de présenter le trésor à ce stade–ci de notre travail.

86. Délos–1890. *IGCH* 333. Date d'enfouissement: c. 88 av. J.–C.[230]

Le trésor comporte 11 monnaies d'argent, à savoir 5 drachmes plinthophores et 6 hémidrachmes rhodiens, ainsi que 95 pièces athéniennes en bronze. En ce qui concerne l'argent rhodien, il apparaît, selon la description de J. Svoronos,[231] que toutes les drachmes (aux noms d'Αγησίδαμος,[232] Αγάθαρχος, Αριστόκριτος et Αγέμαχος) appartiennent au groupe A. Les hémidrachmes datent tous de la période pré–plinthophorique: 3 exemplaires aux noms des magistrats Ευκράτης (2 pièces) et Γόργος (1 pièce), attestent la Série 4 tandis que les autres s'avèrent plus usés.

On peut dater sans difficulté les monnaies rhodiennes d'avant 167 av. J.–C. Si les pièces athéniennes de bronze sont postérieures, on peut songer à l'existence de deux lots indépendants, réunis à une époque ultérieure.

87. Délos–1964. *IGCH* 336. Enfoui vers 88 ou 69 av. J.–C.[233]

Le trésor comporte 59 tétradrachmes athéniens du Nouveau Style ainsi que 5 pièces rhodiennes en or, 3 statères (aux noms d'Ανταίος et Τιμοκράτης) et 2 demi–statères (aux noms de Δαμάς et Διογένης).

88. Naxos–1926. *IGCH* 255. Enfoui dès 125–120 av. J.–C.[234]

Le trésor comporte 70 monnaies d'argent et 2 (ou 3) pièces de bronze qui se répartissent ainsi: 13 tétradrachmes et 18 drachmes d'Athènes du Nouveau Style,[235] 18

---

[229] Il est évident que la drachme plinthophore, émise 80 ans plus tard que la date d'enfouissement du trésor, n'appartient pas à cette accumulation de période antérieure.

[230] Pour une présentation sommaire de la trouvaille, voir Svoronos 1913, 40–41.

[231] Voir Svoronos 1913, 40–41.

[232] On rencontre des drachmes attestant la combinaison Αγησίδαμος+casque, comme celle du trésor, aussi bien dans le groupe A que dans le groupe B. Dans ce cas présent, il nous semble préférable, vu l'homogénéité de l'ensemble plinthophorique, de placer la drachme dans le groupe A.

[233] Pour la publication du trésor, voir Hackens 1965, 503–534 et concernant sa datation, 517–518.

[234] Mme H. Pierre–Nicolet a présenté au 10e CIN, à Londres, une communication ayant pour titre «La circulation monétaire dans les Cyclades à l'époque hellénistique et le trésor de Naxos de 1926». Je la remercie sincèrement de m'avoir transmis son manuscrit inédit. La date d'enfouissement proposée ici est celle de H. Pierre–Nicolet.

Voir aussi Jenkins 1989, 102 et 115, le tableau.

[235] D'après le manuscrit d'H. Pierre–Nicolet, les monnaies d'Athènes «correspondent au monnayage de 20 années consécutives, que M. Thompson situait entre 177/6 et 159/8 mais que la chronologie basse de D. M. Lewis descendait d'environ 30 ans [147/6–129/8]. Selon la chronologie révisée d'O. Morkholm ces

drachmes de Naxos (les pièces de bronze proviennent également de cette île), 14 drachmes et 7 trioboles plinthophores de Rhodes. Parmi les drachmes rhodiennes, 6 appartiennent au Groupe A, 7 au Groupe B–**à l'instar** de 6 hémidrachmes (le septième s'avère très usé et contremarqué). Une seule drachme appartient au Groupe C.

89. Axos–1961. *IGCH* 330. Enfoui vers le début du Ier s. av. J.–C.

Le trésor est mixte. Il se compose de 54 monnaies d'argent et de 44 pièces de bronze. Aux côtés d'un tétrobole d'Histiée, d'un triobole de Cotinthe, de 2 trioboles de Sicyone et de 43 trioboles de la Ligue achéenne se trouvent 6 drachmes rhodiennes (et/ou pseudo–rhodiennes) et 1 pièce à la tête de Méduse.[236]

90. Cnossos–avant 1955. *IGCH* 252. Date d'enfouissement: vers le milieu du IIe s. av .J.–C.[237]

Le trésor comprend 10 trioboles de Sicyone, 10 trioboles d'Argos, 7 trioboles de la Ligue achéenne et 8 drachmes rhodiennes plinthophores (6+2 du même type?).

91. Phalangari (Crète orientale)–1987.[238]

Le trésor contient 599 monnaies d'argent qui peuvent être distribuées comme suit: 332 tétradrachmes des Ptolémées (dont 98 proviennent de Paphos, 70 de Salamine, 54 de Kition), 91 tétradrachmes aux types d'Alexandre, 14 tétradrachmes aux types de Lysimaque (Chalcédoine est le seul atelier monétaire mentionné), 27 tétradrachmes des rois séleucides (d'Antiochos IV, d'Antiochos V, de Démétrios I), 2 tétradrachmes de Milet, 2 tétradrachmes d'Athènes, 1 de Mytilène, 1 de Myrina, et un bon nombre de drachmes plinthophores frappées aux noms d'Αναξίδοτος, Αδραστος, Αετίων, Αθανόδωρος, Αινήτωρ, Αναξίδικος, Αγάθαρχος, Αγέμαχος, Αγησίδαμος, Αντιγένης, Αριστόβουλος, Αριστόκριτος, Αρτέμων, Δαμάτριος, Δημήτριος, Δεξαγόρας, Δεξικράτης, etc. A première vue, les drachmes rhodiennes appartiennent au groupe A de Jenkins et constituent un ensemble homogène.[239]

92. La Canée–1922. *IGCH* 254=*CH* VII, 104. Enfoui vers 150 av. J.–C.[240]

Le trésor comprend une seule pièce rhodienne parmi au moins 1.154 monnaies d'argent. Sa contribution à l'étude de la circulation du monnayage rhodien peut donc paraître insignifiante. Il n'en est rien. La trouvaille est importante car elle contient de très nombreux trihémioboles de Kydonia, pour la frappe desquels des hémidrachmes rhodiens ont été utilisés comme flans. Il s'agit d'hémidrachmes de la Série 4 portant les noms d'Αμεινίας. Ευκράτης, Ακεσις et Ανάξανδρος.

La composition du trésor est la suivante: 9 tétroboles de Macédoine, 1 drachme de Béotie, 1 drachme de Chalcis, 160 tétroboles d'Histiée, 2 drachmes de Corinthe, 8 trioboles d'Argos, 4 trioboles pseudo–éginétiques, 913 trihémioboles de Kydonia

---

émissions annuelles débuteraient précisément vers 145 av. J.–C.; enfin, les plus récentes de notre trésor ont été frappées peu avant 125».

[236] Voir Varoucha–Christodoulopoulou 1969, 214–215. Sans autres informations. Pour une haute datation des monnaies à la tête de Méduse, voir Barrandon–Bresson 1997, 152.

[237] Voir Le Rider 1966, 222–223. La question du nombre exact de pièces rhodiennes est posée par G. Le Rider.

[238] Voir AD 42, 1987, *Chron.*, 2, 540–542, et pl. 312–315.

[239] Même si l'activité des certains magistrats se poursuit à la période du groupe B, il n'y a pas de raison d'abaisser la datation de l'ensemble rhodien. Quoi qu'il en soit, jusqu'à la publication du trésor nous ne pouvons que spéculer.

[240] Pour la publication du trésor, voir Seager 1924.

(=910+3; c'est le *CH* VII qui nous informe de la présence de trois pièces supplémentaires), 1 drachme et une fraction d'Itanos, d'autres fractions d'origine crétoise, 1 didrachme de Cyrène et, enfin, 1 didrachme rhodien.

93. Syrie (du Nord?)–avant 1983. *CH* VIII, 440. Enfoui vers le dernier quart du IIe s. av. J.–C.[241]

Le trésor comporte 64 hémidrachmes rhodiens des groupes B et D, répartis comme suit: frappés aux noms d'Αθανόδωρος, Α]νάξα[νδρος, Αναξίδοτος, Αρτέμων, Δαμάς, Δεξαγόρας, Δεξικράτης, Διονύσιος, Θρασυμένης et Ξενόφαντος (groupe B) et aux noms d'Ανταίος et Μελάντας (groupe D).

L'importance de ce trésor, composé exclusivement de pièces rhodiennes et découvert dans une région assez distante de la zone d'influence de Rhodes,[242] n'échappera à personne. Le Nord de la Syrie, où l'étalon attique dominait traditionnellement dans les échanges, fut pendant des siècles une possession du royaume séleucide.[243] Les relations économiques entre Rhodes et les rois séleucides sont bien connues pour toute l'époque hellénistique;[244] en ce qui concerne le IIe s. durant lequel les échanges entre les deux États ont connu un nouvel essor, nous sommes avant tout informés par le traité d'Apamée.[245]

A 2. Trésors comportant des monnaies pseudo–rhodiennes aux types rhodiens

94. Metsovon–1913. *IGCH* 231. Enfoui entre 173 et 171 av. J.–C.

Le trésor contient 1 monnaie de Philippe V, 2 tétradrachmes et 1 tétrobole de Persée, 3 drachmes, 1 victoriat et 1 demi–victoriat des Épirotes et 16 monnaies pseudo–rhodiennes —sans aucune drachme rhodienne— à savoir: 1 exemplaire d'Ερμίας, 2 émissions de Samothrace aux noms de Σώσανδρος et Τεισίας, 10 drachmes de Grèce centrale aux noms d'Εύβιος, Δημοκλής, Λύσων, Πυθέας, Νικόστρατος et Διοκλής et 3 pièces aux noms de Καλλισθένης+massue, Κλέων+massue et Σωσιγένης+lyre provenant d'ateliers à la localisation incertaine.[246]

95. Grèce occidentale–1995. Enfoui vers 168 av. J.–C. ou peu après.

Il s'agit d'un fragment de trésor, récemment publié, qui comporte 47 monnaies d'argent:[247] 41 drachmes à poids réduit aux types corinthiens (pégases) issues d'ateliers monétaires divers, 1 pièce du Koinon des Épirotes, 1 hémidrachme des Acarnaniens et 4 drachmes pseudo–rhodiennes, 1 pièce au nom d'Αινήτωρ provenant de Crète et 2 pièces aux nom de Λύσων et Σίμυλος originaires de Grèce centrale. La quatrième pièce est issue d'un atelier dont la localisation reste indéterminée.

---

[241] Le trésor est publié par W. Leschhorn, voir Leschhorn 1985, 7–20.

[242] Nous sommes en effet loin de la Carie ou de la mer Égée, où une influence rhodienne aurait été compréhensible.

[243] Sur l'étalon attique dans le royaume séleucide pendant le IIIe s. av. J.–C., voir Le Rider 1986, 3–51 et concernant toute la période hellénistique, *idem*, 1997, 811–828.

[244] Il suffit de mentionner l'apport financier que les Séleucides ont offert à Rhodes après le séisme catastrophique de 227–6 av. J.–C. Voir Berthold 1984, 32.

[245] Il atteste des clauses très avantageuses relatives au commerce entre les deux États. Voir Berthold 1984, 164–165, note 39.

[246] Voir Hackens 1969, 720 note 3; Franke 1957, 35 et Ashton–Warren 1997, 14–15.

[247] Voir Ashton–Warren 1997, 5–16. Pour les autres pièces susceptibles d'appartenir au trésor, *ibidem*, 10.

96. Zakynthos–1904. *IGCH* 245=*CH* VIII, 318. Enfoui vers 225 ou 165–147 av. J.–C.[248]

Parmi les 171 monnaies d'argent, provenant pour la plupart de Grèce continentale et du Péloponnèse, on ne trouve aucune monnaie royale mais 1 diobole de Lucanie, 1 obole de Selgé et 1 drachme pseudo–rhodienne de Crète (au nom d'Αινήτωρ).

Selon H. Nicolet et M. Oeconomides, la trouvaille s'avère représentative de la circulation monétaire au IIIe s. av. J.–C. dans le Péloponnèse; quant aux pièces postérieures, les auteurs pensent qu'elles furent ajoutées seulement plus tard au lot initial.

97. Hiérapytna–1977/78. *CH* VIII, 349. Enfoui vers 200 av. J.–C.[249]

Nous connaissons un petit fragment du trésor qui contient 4 drachmes pseudo–rhodiennes de Crète portant les noms d'Αινήτωρ et Ηράκλειτος.

98. Archanès–1960. *IGCH* 227. Enfoui entre 200 et 175 av. J.–C.

Le trésor contient 4 monnaies de bronze –d'Axos et de Gortyne– et 2 pièces d'argent –1 obole d'Itanos et 1 drachme pseudo–rhodienne[250] émise en Crète au nom de Στράτων.

99. Gortyne–1966. *IGCH* 338. Enfoui vers le milieu ou la fin du IIe s. av. J.–C.[251]

Parmi 384 monnaies, dont la majorité provient de Gortyne, nous retrouvons 1 drachme pseudo–rhodienne de Crète émise au nom d'Αινήτωρ et quelques pièces attestant au droit le type de Méduse.

B. Trésors comportant des tétradrachmes aux types d'Alexandreémis à Rhodes

100. Cerpaev–1957. *IGCH* 468. Date d'enfouissement: c. 200–180 av. J.–C.[252]

Parmi 51 monnaies d'argent, des tétradrachmes tardifs aux types d'Alexandre, se trouvaient 3 *alexandres* de Rhodes.

101. Propontide–1950. *IGCH* 888=*CH* VII, 93. Date d'enfouissement: c. 180 ou 180–170 av. J.–C.

Il semble que le trésor contenait environ 200 (ou seulement 162 selon le *CH*) tétradrachmes. Parmi 159 tétradrachmes aux types d'Alexandre, on rencontre 3 pièces émises à Rhodes et, à leur côté, un tétradrachme de Séleucos Ier.[253]

102. Asie Mineure–*IGCH* 1411. Enfoui vers 190 av. J.–C.[254]

2 tétradrachmes aux types d'Alexandre provenant de Rhodes ont été trouvés dans ce trésor d'environ 400 pièces d'étalon attico–alexandrin composé de 3 lots distincts.

---

[248] Voir Nicolet–Oeconomides 1991, 161–185. Sur la datation basse proposée pour d'enfouissement, voir Touratsoglou–Tsourti 1991, 188 (tableau nº IV).

[249] Ashton 1987b, 32–33.

[250] Malgré la description établie par A. Bresson dans sa liste de trésors (122; Crète, Cyclades n. 4), il est certain qu'il s'agit d'une drachme et non d'un didrachme. Cf. Varoucha–Christodoulopoulou 1969, 214: Rhodes, comme *BMC* Caria p. 219, nº 209, 1,85g, Στράτων+dauphins de part et d'autre de la fleur. Aussi Ashton 1987b, 30, Groupe 3A(ii). Selon toute vraisemblance, la référence de I. Varoucha–Christodoulopoulou ne concernait pas le type de drachme mais l'émission de tel magistrat+tel symbole.

[251] Voir Price 1966, 123–135 et Hackens 1970, 37–58. La datation d'enfouissement du trésor est celle proposée par T. Hackens, p. 58.

[252] Voir Gerasimov BIAB 22, 1959, 363.

[253] Voir Waggoner 1979, 7–29; Thompson 1962, 317 nº 3; Seyrig 1963, 14–15. Voir enfin Price 1991, 63.

[254] Voir Boehringer 1972, 172–179.

103. Asie Mineure–1924. *IGCH* 1412. Enfoui vers 190 av. J.–C.

Le trésor composé de 16 *alexandres* posthumes, contenait 7 pièces attestant ce type émises à Rhodes. Nous n'avons pas d'autres renseignements.

104. Mektepini–1956. *IGCH* 1410. Enfoui vers 190 av. J.–C.[255]

Dans le grand nombre de monnaies d'étalon attico–alexandrin composant ce trésor (environ 752 pièces) se trouvaient 63 *alexandres* de Rhodes.

105. Ayaz–In–1953. *IGCH* 1413. Date d'enfouissement: vers 190 av. J.–C.

Dans un trésor de 170 monnaies d'argent d'étalon attico–alexandrin se trouvent 5 tétradrachmes rhodiens aux types d'Alexandre portant les noms de Δαμάτριος, Δαμοκρίνης et Ηφαιστίων.[256]

106. Sardes–1911. *IGCH* 1318. Date d'enfouissement: vers 190 av. J.–C.[257]

3 tétradrachmes aux types d'Alexandre provenant de Rhodes ont été découverts thésaurisés dans un ensemble de 60 monnaies d'argent d'étalon attico–alexandrin. Parmi celles–ci on rencontre des *alexandres* pamphyliens et aradiens, des tétradrachmes séleucides, des tétradrachmes autonomes de Sidé et 3 tétradrachmes d'Alabanda au nom d'Antiocheia.

107. Pamphylie–1977. *CH* VI, 34=*CH* V, 43. Enfoui vers 180–175 av. J.–C.[258]

Parmi au moins 500 tétradrachmes d'étalon attico–alexandrin, attestant pour la plupart les types d'Alexandre, 8–10 *alexandres* émis à Rhodes ont été répérés.

108. Diyarbakir–1955. *IGCH* 1735. Enfoui vers 200 av. J.–C.[259]

1 tétradrachme aux types d'Alexandre émis à Rhodes au nom d'Ηφαιστίων figure parmi 35 monnaies d'argent au moins, de poids attico–alexandrin.

109. Tartous–1940. *IGCH* 1530. Enfoui vers 200 av. J.–C.[260]

1 *alexandre* de Rhodes portant le monogramme d'Αμεινίας se trouve parmi 15 tétradrachmes d'étalon attico–alexandrin (*alexandres*, monnaies séleucides, etc).

110. Latakia–1946. *IGCH* 1536. Date d'enfouissement: vers 190 av. J.–C.

Le trésor comprend 32 tétradrachmes parmi lesquels 6 *alexandres* de Rhodes aux monogrammes de Στασίων et Αινήτωρ et aux noms d'Αινήτωρ, Δαμάτριος, Δαμοκρίνης et Στασίων.[261]

111. Kosseir–1949. *IGCH* 1537. Date d'enfouissement: vers 190 av. J.–C.

2 *alexandres* de Rhodes au nom de Στασίων se trouvent dans un ensemble de 40 tétradrachmes d'étalon attico–alexandrin.[262] La composition de ce trésor est semblable à celle du trésor précédent (Latakia–1946. *IGCH* 1536).

112. Aleppo–1895. *IGCH* 1539. Date d'enfouissement: vers 190 av. J.–C.[263]

---

[255] Pour la publication du trésor, voir Olçay–Seyrig 1965.

[256] Sur la date d'enfouissement de ce trésor et sur celle de la plupart des trouvailles suivantes, voir Seyrig 1973, 40, nº 8. *Idem* 1963, 61.

[257] Voir Price 1991, 62 et Seyrig 1963, 61.

[258] *Ibidem*, 62–63. Voir aussi Le Rider 1993, 52.

[259] Voir Seyrig 1973, 25, nº 4.

[260] *Ibidem*, 21, nº 2.

[261] *Ibidem*, 31, nº 6 et *idem* 1963, 62. Voir aussi Le Rider 1993, 52.

[262] Seyrig 1973, 33, nº 7. Voir aussi Le Rider 1961, 74, nº 7 et Le Rider 1993, 52.

[263] Voir Regling 1928, 94 et Westermark 1960, 15.

Dans la composition de ce trésor d'environ 150 monnaies d'argent ont été trouvés de nombreux *alexandres* parmi lesquels certains émis à Rhodes.

113. Syrie–1971. *CH* II, 81. Date d'enfouissement: vers 190 av. J.–C.

Le trésor comprend 90 monnaies d'argent parmi lesquelles 4 *alexandres* de Rhodes.

114. Baiyada–1949. *IGCH* 1541. Date d'enfouissement: vers 175(?) av. J.–C.

Parmi 11 *alexandres* tardifs, le trésor comprend 3 tétradrachmes aux types d'Alexandre émis à Rhodes aux noms de Δαμάτριος, Αινήτωρ et Στασίων.[264]

115. Latakia–1759. *IGCH* 1544. Date d'enfouissement: vers 170 av. J.–C.[265]

Le trésor contient 95 monnaies d'argent parmi lesquelles figurent 6 *alexandres* émis à Rhodes[266] aux noms d'Αινήτωρ, Δαμάτριος, Δαμοκρίνης, Ηφαιστίων, Στασίων et Τεισύλος.

116. Ma'Aret En–Nu'man (Liban)–1980. *CH* VI, 37=*CH* VII, 98=4 *CH* VIII, 433. Date d'enfouissement: 162 av. J.–C.[267]

Le trésor comprend 536 monnaies d'étalon attico–alexandrin, à l'exception d'un tétradrachme ptolémaïque (de Ptolémée II ou III). Parmi de nombreux tétradrachmes aux types d'Alexandre figurent deux exemplaires rhodiens, l'un au nom et l'autre au monogramme d'Αινήτωρ.

117. Babylone–1900. *IGCH* 1774. Date d'enfouissement: c. 155–150 av. J.–C.[268]

2 *alexandres* de Rhodes portant les noms d'Αινήτωρ et de Στασίων ont été trouvés dans un lot de 100 pièces d'argent avec un tétradrachme rare de Cos, frappé au nom de Νικόστρατος.

118. Susiane–1965? *IGCH* 1806. Enfoui vers 138 av. J.–C.[269]

Le trésor est composé de 492 monnaies dont 485 en argent, 2 en or et 5 en bronze; parmi celles–ci figure un *alexandre* de Rhodes.[270]

Dans l'histoire monétaire rhodienne, la basse époque hellénistique se caractérise par les éléments suivants:

Rhodes, durant la période précédente, a continué à battre les plus petites dénominations d'argent —drachmes et hémidrachmes[271]— des didrachmes à la tête radiée, avec du grènetis au revers ainsi qu'un bon nombre de tétradrachmes présentant

---

[264] Voir Seyrig 1973, 48, nº 10 et *idem* 1963, 62. Sur la date d'enfouissement, qui demeure incertaine voir Le Rider 1993, 52, note 15.

[265] Pour une datation légèrement plus basse, vers 160 av. J.–C., voir Mattingly 1993, 85–86.

[266] Seyrig 1973, 53, nº 11. et *idem* 1963, 62.

[267] Une publication sommaire a été livrée par Mattingly 1993, 69–86.

[268] Voir Regling 1928, 92–131 et pour les pièces rhodiennes 110 nºs 41–42. Enfin, Seyrig 1963, 62.

[269] Voir Houghton–Le Rider 1966, 111–127, Le Rider 1969, 18–22, Fischer 1971, 171, note 10, Strauss 1971, 109–140.

[270] En Susiane, et plus particulièrement à Suse, ont été découverts des timbres d'amphores rhodiennes, datant selon toute vraisemblance, eux aussi du IIe s. av. J.–C. (C'est la période de la grande diffusion de l'amphore rhodienne dans le monde ancien); voir Pugliese–Carratelli 1942, 187, note 5.

[271] Ces dénominations n'ont pas adopté les nouveaux traits qui allaient distinguer les nouvelles émissions de tétradrachmes et de didrachmes des antérieures. La tête d'Hélios des drachmes et des hémidrachmes n'est pas radiée et il n'y a pas de grènetis au revers. Pour cette raison, il est impossible de déterminer si les drachmes des magistrats Ερασικλής et Αγησίδαμος, qui constituent le lien entre les Séries 3 et 4, appartiennent seulement à la première période de leur activité ou également à la séconde.

A ce stade de l'étude, nous ne considérons pas les dioboles.

les mêmes traits que les didrachmes. Durant la magistrature d'Αμεινίας et d'Ευκράτης le poids des drachmes a subi une légère réduction –le nouveau poids étant de 2,50–2,80gr tandis que le poids originel était de 3,20–3,30gr.[272] Cette réduction correspondait, plus ou moins, au poids d'une obole rhodienne. Ainsi, la drachme rhodienne avait le poids équivalent au tétrobole attique et au triobole éginétique. Nous avions déjà émis l'hypothèse[273] que la réduction du poids de la drachme offrait aux Rhodiens l'occasion d'utiliser ce numéraire dans les échanges ayant lieu dans cette partie du monde grec où les tétroboles attiques et les trioboles éginétiques étaient surtout en circulation. La décision de la réduction du poids concernait uniquement les drachmes. De cette façon, l'étalon rhodien et le système économique fermé et bien contrôlé par l'État rhodien n'étaient pas du tout remis en question. Nous n'avons jamais supposé que Rhodes avait abandonné son propre étalon et sa politique monétaire qui d'ailleurs était couronnée de succès.[274]

Il ne semble pas faire de doute que la drachme rhodienne, légère, a été créée par la nécessité et dans l'urgence, au cours d'une période troublée de l'histoire de Rhodes et, plus globalement, du monde grec, durant laquelle les besoins en numéraire étaient énormes.[275] Nous sommes également convaincue que ces nouvelles espèces de petit module, vite utilisées dans les échanges quotidiens,[276] n'ont pas été fort appréciées par les Rhodiens; s'ils utilisaient une espèce ayant la valeur nominale d'une drachme, ces derniers ne semblaient pas satisfaits de celle–ci et ils souhaitaient sans doute d'en débarrasser. Il est évident que chacun n'était pas tenté de thésauriser une monnaie de poids réduit. Bien que le nombre de trésors de cette période, assez réduit, ne livre pas de conclusions significatives, nous pensons que cette réticence se reflète dans ceux–ci. Il est remarquable d'observer que deux trésors seulement comprennent des drachmes légères– voir notre nº 46–*IGCH* 1311 ainsi que notre nº **XI**.[277] Il est évident que dans les années suivantes on les retira de la circulation et on les remplaça par les plinthophores. Jusqu'à la bataille de Magnésie de Sipyle, malgré l'incertitude engendrée par les guerres consécutives, il ne semble pas que les gens aient thésaurisé ce numéraire.

Cependant, la drachme légère rhodienne a été aisément adoptée en dehors de Rhodes[278] dans plusieurs autres régions grecques. On peut, à nos yeux, raisonnablement

[272] Les hémidrachmes aussi ont eu une réduction de poids analogue.

[273] Voir Apostolou 1995.

[274] Nous précisons ceci en guise de réponse à A. Bresson qui, curieusement, a présenté cette interprétation comme nôtre, voir Bresson1996, 65–77.

[275] Pour le cadre historique de la période voir le chapitre historique de notre thèse de doctorat, p. 307–340.

[276] Il paraît hors de question que chaque monnaie rhodienne d'une certaine valeur nominale ait été imposée dans les échanges realisées sur le territoire de l'État rhodien.

[277] Le nombre de spécimens issus du trésor no XI de notre thèse de doctorat (p. 145–150) est trop insignifiant, à savoir 3 pièces seulement.

[278] Sur ce sujet nous nous permettons une remarque : parmi les trésors de la période précédente, nous sommes sûrs, pour trois d'entre eux au moins, que le numéraire rhodien est sensiblement antérieur à la date de leur enfouissement, à savoir respectivement nos nºs 38, 39 et 42–*IGCH* 226, 187 et 179 respectivement. De fait la frappe des didrachmes rhodiens s'interrompt avant 250 av. J.–C. tandis que les trésors ont été enfouis vers la fin du IIIe s. av. J.–C. Il est évident que les pièces rhodiennes n'étaient plus en circulation, si nous admettons que les didrachmes de la 2e moitié du IIIe s. av. J.–C. ont remplacé les précédents. Or, on a thésaurisé l'argent rhodien en tant que métal précieux, lequel était d'une pureté indéniable (à ce propos voir Barrandon–Bresson 1997, 137–155). Cette pratique annonce–t–elle l'adaptation immédiate qu'aurait dans les

croire que l'État rhodien a decidé la réduction du poids de sa drachme avant tout pour économiser du métal et augmenter ainsi le nombre des pièces.[279] Cette hypothèse ne contredit pas la constatation qu'une masse importante de ce numéraire est aussi parvenue d'abord en Crète,[280] ensuite en Asie Mineure et plus tard en Grèce continentale.[281] Nous aimerions aussi émettre l'hypothèse suivante: les drachmes pseudo–rhodiennes au nom d'Hermias,[282] ainsi que celles attribuées aux ateliers monétaires qui se trouvaient sur le chemin de l'expédition de Persée durant la IIIe guerre de Macédoine,[283] peuvent sans doute être considérées comme la contribution financière des autorités locales aux dépenses exorbitantes du roi pour les besoins de la guerre. De même, quelques décennies auparavant, les pièces pseudo–rhodiennes émises en Crète pourraient aussi avoir constitué une sorte de contribution —de tribut?— versé par certaines régions de l'île, déjà sous domination rhodienne, pour couvrir une part des dépenses des garnisons rhodiennes sur place.[284] Ceci, entre autres, serait *a fortiori* une bonne raison pour que l'État rhodien inaugure la nouvelle drachme plinthophore au lendemain de la bataille de Magnésie de Sipyle. Ainsi, pour la Crète, il n'y a pas de doute que les types monétaires rhodiens constituaient un choix judicieux. Cependant, pour les ateliers d'Asie Mineure,[285] qui ont émis les imitations rhodiennes après la réforme monétaire à Rhodes, un peu plus tard qu'en Crète, l'arrivée des mercenaires[286] semble être étrangère à un tel choix. Même si les troupes ont introduit des drachmes légères, les cités, qui les ont imitées, savaient que cette monnaie n'était plus en vigueur. Ainsi, le fait qu'elles aient battu ce numéraire prouve qu'elles étaient certaines qu'il serait admis dans les échanges; dans le cas contraire, les mercenaires ne l'auraient pas non plus accepté. En outre, quelques décennies plus tard, durant la IIIe guerre de Macédoine, la contribution financière, que nous supposons avoir été offerte à Persée, présentait le type de la drachme légère rhodienne grâce au fait que ce numéraire était connu et admis dans les échanges intervenant en Grèce continentale et ailleurs. Voilà pourquoi, suite à ces diverses observations, nous croyons que la drachme légère rhodienne et ses imitations avaient acquis le statut d'une subdivision au caractère «international», l'equivalant au

---

mêmes régions quelques décennies plus tard la drachme légère rhodienne, soit avant, soit après son remplacement par les plinthophores dans l'État rhodien?

[279] Voir Bresson1996, 67.

[280] Le trésor de La Canée–*IGCH* 254, notre nº 92, apporte un témoignage precieux en faveur de notre hypothèse: celui–ci comprend en effet un nombre élevé d'hémidrachmes rhodiens de poids réduit, utilisés comme flans par l'atelier de Kydonia. Nous rappelons à nouveau qu'aucun hémidrachme pseudo–rhodien n'est connu. L'exemplaire d'origine crétoise portant le nom de Στράτων a été frappé en tant que drachme – voir Ashton 1987d, 30 nº 3B, qui le qualifia erronément d'hémidrachme, faute reproduite par A. Bresson – voir Bresson 1996, 72 note 36. Finalement, la pièce en question est classée parmi les drachmes d'imitation, au poids excessivement faible, voir Barrandon–Bresson 1997, 146.

[281] Cette constatation est indéniable, vu qu'elle se fonde sur la composition des trésors de Grèce continentale – voir *supra*.

[282] Cette émission, selon une nouvelle hypothèse de R. Ashton, pourrait être dissociée de l'atelier monétaire macédonien, voir Ashton 1997, 190–191.

[283] Voir Ashton 1988b, *idem* 1988d, *idem* 1995.

[284] Sur le imitations crétoises des tétradrachmes athéniens du Nouveau Style, voir Le Rider 1968.

[285] Voir Le Roy 1996, 961–980, surtout 977–979 et la note 69. L'auteur fournit aussi toute la bibliographie récente.

[286] Voir Ashton 1987b.

tétrobole attique ou au triobole éginétique, qui était reconnue et admise en tant que telle dans plusieurs régions à l'exception de Rhodes.[287] Avançons un dernier argument, qui semble étayer notre hypothèse: les ateliers d'Asie Mineure, qui se trouvaient soit sous la domination ou la dépendance de Rhodes soit dans la zone d'influence rhodienne en raison de leur proximité géographique, ont émis à la même époque des *alexandres*,[288] la monnaie internationale par excellence. Est–ce que l'imitation de la drachme légère rhodienne traduit–elle un même type de comportement monétaire, puisque ce numéraire semble avoir une diffusion internationale dans le monde grec?

Nous continuons, donc, à rejéter l'hypothèse de R. Ashton et A. Bresson selon laquelle la drachme légère rhodienne a été créée exclusivement pour le paiement des mercenaires, même si l'ensemble des émissions pseudo–rhodiennes est considéré comme ephémère, parce que leur circulation semble régulière[289] durant une trentaine d'années environ. En outre, il est à notre avis aventureux d'admettre que l'influence des mercenaires sur l'économie était telle qu'ils ont réussi à introduire dans plusieurs régions du monde grec un monnayage qui n'était nulle part en vigueur. Cependant, il ne nous paraît faire aucun doute que les mercenaires ont utilisé eux aussi ce numéraire (ainsi que les imitations), mais rien ne prouve que la monnaie rhodienne était un «badge» signifiant «monnaie de mercenaire». Si tel était le cas, il conviendrait alors de s'intérroger sur la présence des mercenaires à Délos, puisque les inscriptions datant du début de la domination athénienne mentionnent des drachmes légères qui correspondent à un dixième des comptes. Nous devons admettre que ce numéraire est arrivé à Délos par la voie des échanges (et du commerce) et non du mercenariat.[290]

Le rôle du mercenariat dans l'apparition et l'évolution de la «monnaie–nouvelle manière», selon l'expression de G. Le Rider,[291] a déjà fait couler beaucoup d'encre. On se bornera ici à citer quelques exemples significatifs, proches de la période qui nous concerne, montrant que les mercenaires préféraient la monnaie de grand **module: a) O.** Picard a montré que la disparition des *alexandres* après la IIIe guerre de Macédoine est due au fait qu'»il n'y a plus de guerres royales et plus besoin de mercenaires, avec la mainmise de **Rome».**[292] **b) F. de** Callataÿ récemment a mis en rapport direct les tétradrachmes de Mithridate VI Eupatôr et le paiement de ses troupes.[293]

---

[287] A. Bresson a exclu l'hypothèse que Rhodes même voulut imposer sa drachme aux marchés. Nous n'avons pas de raison de défendre le contraire. Pour notre interprétation, voir *infra*.

[288] Voir Apostolou 1995, où se trouve toute la bibliographie précédente.

[289] Voir Le Roy 1996, 977–979.

[290] Voir Robert 1951, 145–178 et Bresson 1996, 75.

[291] Voir Le Rider 1994, 815–820.

[292] Voir Picard 1982, 249. Récemment G. Le Rider a developpé l'hypothèse selon laquelle la frappe des alexandres par les villes d'Asie Mineure, au IIe s. av. J.–C., visait à couvrir des besoins commerciaux – voir Le Rider, *Le comportement monétaire des villes d'Asie Mineure occidentale entre 188–140 av. J.–C.*, dans le Séminaire thématique *Les cités d'Asie Mineure occidentale au IIe s. av. J.–C.*, 12–13 Dec. 1997, sous presse.

[293] Voir de Callatay 1997, 389–415. L'auteur a signalé ailleurs que la théorie de M. Thompson concernant l'énorme quantité de drachmes aux types d'Alexandre émise en Asie Mineure à partir de 323 av. J.–C. pour le paiement des mercenaires, était corroborée par la valeur monnayée que représentaient les statères des mêmes ateliers, près de 80%, à l'époque.

Simultanément à l'introduction de la drachme légère eut lieu l'émission des *alexandres* rhodiens, qui n'a pas durée longtemps.[294] Les tétradrachmes aux types d'Alexandre étaient destinés à circuler dans la zone monétaire de l'étalon attico–alexandrin, comme les trésors précités le prouvent. En raison de leur caractère international, ces espèces ont été diffusées partout où l'étalon attico–alexandrin était en vigueur. Dès lors, le lieu de découverte des trésors comprenant les *alexandres* de Rhodes n'est pas forcément révélateur de rélations directes entre Rhodes et ces régions; toutefois les transactions avec l'Orient séleucide –d'où provient la plupart des trouvailles, ont déjà été bien mises en lumière.

Cette période correspond à l'apogée de la production monétaire de Rhodes,[295] qui s'accordait aux besoins que la réalité quotidienne imposait. Ainsi, peu après le tremblement de terre de 227/6 av. J.–C. qui detruisit l'île de Rhodes, eurent lieu la Ière guerre crétoise et l'invasion de la Carie par Philippe V, la IIe guerre de Macédoine, la guerre antiochique et l'expédition des Romains en Asie Mineure. L'État rhodien parallèlement jouait un rôle de plus en plus important. Il s'occupait non seulement de couvrir les besoins des guerres consécutives, auxquelles il participait plus ou moins mais tirait aussi les bénéfices de la nouvelle situation politique dans le monde égéen.

Il semble qu'au lendemain du traité d'Apamée,[296] Rhodes inaugura les drachmes plinthophores, pour que la masse monétaire représentée par les drachmes en circulation puisse être de nouveau sous le contrôle de l'État. Le nombre de drachmes émises durant les trois décennies précédant cette période —drachmes au poids reduit— est considérable par rapport à la production de la même dénominaion durant toutes les périodes antérieures. Avec les nouvelles drachmes, qui présentaient un carré creux au revers, la *plinthos*, le poids originel de cette dénomination fut plus ou moins rétabli;[297] la drachme légère et ses imitations furent alors exclues du marché rhodien.[298] Ceci, comme nous l'avons déjà dit, ne fut pas la règle dans tout le monde grec autour de la Mer Égée.

Il n'est pas assuré que les plus grandes dénominations rhodiennes, tétradrachmes et didrachmes, ont aussi continué à être émises après 188 av. J.–C. Selon toute vraisemblance, toutes les pièces de grandes dénominations, portant les traits caractéristiques inaugurés à partir de 250 av. J.–C. –tête radiée au droit, grènetis au revers– appartiennent à la Série 4, celle qui se termine par le lancement de la drachme

---

[294] La periode d'émission des *alexandres* rhodiens, qui se situe d'après F. Kleiner entre 202–190 av. J.–C., doit avoir commencé un peu plus tôt. Cet avis a parfois été formulé par certains savants, voir Seyrig 1973 et Price 1975.

[295] Voir aussi Gabrielsen 1997, 64–71.

[296] Cette datation, la plus haute proposée jusqu'à présent, a été récemment présentée par R. Ashton, voir Ashton 1994, 57–60.

[297] Les hémidrachmes de la période précédente étaient aussi de poids réduit. Cependant, la différence de poids par rapport au poids originel de la dénomination n'était point importante. Même s'ils étaient aussi nombreux que les drachmes légères, l'État rhodien, à notre connaissance ne les a pas remplacés par de nouvelles émissions lors de cette réforme monétaire.

[298] Même si au début de notre recherche sur ce sujet, nous n'avions pas exclu l'hypothèse que les émissions de certaines drachmes légères et des premières plinthophores étaient contemporaines – ce que L. Robert jugeait aussi possible – voir Robert 1951, 174–175, aujourd'hui nous ne pouvons plus le soutenir; dans ce cas il y aurait eu une telle confusion que les échanges seraient devenus extrêmement compliqués, à Rhodes même; une telle pratique s'inscrivait assurément en faux contre l'esprit de la politique monétaire rhodienne. Pourtant le double monnayage (une destination différente pour chaque monnayage) est bien connu dans l'antiquité, comme le montrent avant tout les émissions des alexandres rhodiens.

plinthophore. On peut, pourtant, se demander si parmi les exemplaires du dernier groupe de la Série 4, certains ne sont pas contemporains aux drachmes du groupe A plinthophorique. Quant aux hémidrachmes de la période précédente, malgré leur poids réduit, ils ont continué à circuler jusqu'à l'apparition du groupe B plinthophorique.

L'atelier monétaire rhodien a appliqué aux émissions plinthophoriques un modèle de contrôle déjà connu et utilisé depuis longtemps: nom de magistrat+symbole différent pour chaque émission, même si les magistrats sont les mêmes personnes, comme c'est très souvent le cas dans les groupes suivants. Les magistrats du groupe A, qui sont responsables dans deux cas seulement d'une deuxième émission, sont accompagnés pour chaque émission par un symbole différent.[299] Notons que les émissions de ce groupe se caractérisent par un grand nombre de coins, les liaisons entre eux étant également nombreuses[300]; la masse monétaire produite par ces coins était très importante.[301]

Ce genre de contrôle des monnaies plinthophores était déjà en place, sous une forme plus simple dès le deuxième groupe[302] de la Série 4 –des magistrats Αμεινίας, Ευκράτης, Αριστόκριτος et Θαρσύτας.[303] Il est aussi constaté, de manière encore plus claire sur les émissions d'Ακεσις, Πεισικράτης,[304] Αινήτωρ,[305] Γόργος,[306] etc.

---

[299] Grâce au tableau élaboré par G. K. Jenkins, nous connaissons le nombre de speciments du groupe A, à savoir 476 exemplaires (nombre de coins de droit : 235) ainsi que des groupes suivants. Voir Jenkins 1989, 102.

[300] Les tableaux de G. K. Jenkins, précisant la séquence et la liaison des coins les émissions de chaque groupe offrent un apport précieux à notre étude–voir Jenkins 1989, 106.

[301] Voir de Callatay 1993, 37. Celui–ci présente un tableau concernant tous les groupes (prenant aussi en compte les hémidrachmes) plinthophoriques qui démontre l'énorme production plinthophorique.

[302] Les noms des magistrats du premier groupe, ainsi que ceux de la Série 3 sont accompagnés par un symbole identique sur toutes les dénominations (qui étaient émises), comme pour la Série 3–voir *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 487–510; seul le magistrat Αντίπατρος, du moins selon l'émission, semble avoir utilisé deux symboles: le dauphin et l'épi de blé, voir Ashton 1988a, 79. Voir aussi *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 534–541 pour le premier groupe de la Série 4, groupe considérable qui comporte seulement des didrachmes.

[303] Il semble qu'au début du groupe, les symboles étaient les mêmes pour toutes les dénominations d'un magistrat (certains details du symbole s'avèrent cependant différents); voir Αριστόκριτος+aplustre sur les tétradrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 544–545) et sur les didrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 546), et Θαρσύτας+aigle sur torche ou foudre sur les tétradrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 550) et aigle sur couronne sur les didrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 551).

A la même époque chaque magistrat commence à utiliser un symbole différent pour chaque dénomination, voir Ευκράτης+foudre sur les tétradrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 547–548), +ancre sur les didrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 549), +trépied sur les drachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 559–560),+ancre sur les hémidrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 561). Αμεινίας+proue sur les tétradrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 542), +poupe (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 543) ou aplustre (cf. *BMC* Caria 134) sur les didrachmes, +trident sur les drachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 552–554),+terme sur les hémidrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 555). Il est vraiment important de constater que cette «innovation» dans le contrôle des monnaies rhodiennes semble avoir lieu durant les magistratures d'Αμεινίας et Ευκράτης; ceux–ci pour la première fois, ont réduit le poids des drachmes rhodiennes et ils ont frappé les premiers alexandres rhodiens à monogrammes.

[304] Ces magistrats adoptent le même modèle de contrôle que leurs prédécesseurs; toutefois à partir de leur époque, on remarque plusieurs symboles pour chaque dénomination. Ceux–ci caractérisaient peut–être chaque nouvelle émission, voir Ακεσις+dauphin sur les tétradrachmes (cf. *BMC* Caria 119), +Apollon sur les didrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 567), +lyre, dauphin ou lampe? sur les hémidrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 576, 577, 574).

Ainsi, l'introduction de monnaies plinthophores prolonge le système de contrôle des émissions monétaires antérieures. Cependant le grand nombre de magistrats du groupe A, 26 personnes, surprend. Le nombre de magistrats au cours de la période précédente –210/205–188 av. J.–C.– n'excédait en effet pas 15 personnes[307] environ. En revanche, le besoin d'argent monnayé était plus urgent en raison des guerres consécutives que nous avons citées plus haut.

Il nous semble que la grande masse des drachmes plinthophores du groupe A, émises durant une courte période de 20 ans environ, de 188 à 170 av. J.–C., ne résulte pas seulement de la décision de retirer de la circulation les nombreuses drachmes légères afin de les exclure, de même que leurs imitations, des échanges. Le fait que le nouveau numéraire était encore extrêmement abondant prouve, selon toute vraisemblance, que l'État rhodien mettait en oeuvre, une fois de plus, une décision déjà prise par le passé et couronnée de succés: le retrait du tout numéraire antérieur, y compris des grandes dénominations, du didrachme et du tétradrachme, traditionnellement utilisés dans les échanges, et leur remplacement par la nouvelle monnaie, la drachme plinthophore.[308]

Il n'était évidemment pas possible de rétirer du jour au lendemain toute la masse monétaire pré–plinthophorique en circulation, même si cette décision avait été prise dès le début de l'inauguration du nouveau monnayage. De surcroît, le remplacement d'une telle masse monétaire —de l'ensemble des tétradrachmes et des didrachmes de la Série 4[309] ainsi que des drachmes pré–plinthophoriques— par des pièces d'un seul et petit module, exigeait une énorme production monétaire, comme le montre le groupe A plinthophorique. Enfin, cet effort devait être méticuleusement planifié, dans des delais programmés. A notre avis, l'abondance des émissions du groupe A, ainsi que le nombre élevé des magistrats monétaires, jamais atteint auparavant, au cours d'une période si brève —20 ans environ— pendant laquelle, à la différence de l'époque précédente, ne survint pas de dépenses de guerres urgentes, soutiennent notre hypothèse.

Les trois trésors qui, outre les pièces plinthophores, comprennent aussi des didrachmes ou des tétradrachmes de la Série 4, ne constituent pas un obstacle à cette interprétation. En premier lieu, les drachmes plinthophores des trésors n°s 47 et 48, *IGCH* 1341 et 1342, appartiennent toutes au groupe A, et coïncident dès lors à la période

---

Πεισικράτης+bouclier sur les didrachmes (cf. Jenkins 1989, 116 – Appendix, n°s 7–8, +pétase sur les didrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 568), +Athéna ou pointe de flèche sur les hémidrachmes (cf. *SNG* Fin, Keckman coll., Hel, I, 579–580).

[305] Pour les divers symboles présents sur les drachmes légères émises par Αινήτωρ et Γόργος, voir Ashton 1988d, 30–31, notes 31 et 33.

[306] En l'absence d'un corpus du monnayage rhodien, il s'avère difficile de vérifier si le même système de contrôle était en usage pour les émissions du dernier groupe de magistrats (Αγέμαχος, Αετίων, Αριστόβουλος, Δαμάτριος, Ονάσανδρος, Στασίων etc). Rien n'indique cependant qu'un changement se soit produit.

[307] Si nous ajoutons trois noms, attestés seulement par les alexandres rhodiens —à savoir Ηφαιστίων, Δαμοκρίνης et Διοφάνης— ainsi qu'un certain Θευδοτος, qui émet des didrachmes d'après le témoignage du trésor *IGCH* 1341, nous arrivons au nombre de 19 magistrats.

[308] Cette même hypothèse a également été avancée par G. K. Jenkins mais dans une perspective différente : «The slight increase of weight for the drachm, already mentioned, may have been felt to be appropriate simply because the drachm was now the staple coin and not merely, as before, small change : the new coins of improved weight being clearly distinguishable by the type.»: voir Jenkins 1989, 102.

[309] Nous devons tenir compte aussi des didrachmes de la Série non numérotée datant du milieu du IIIe s. av. J.–C.

transitoire de la réforme monétaire. Il est évident que le retrait du monnayage précédent s'est effectué en plusieurs étapes, en étroite relation avec la nouvelle production plinthophorique. La coexistence de deux numéraires s'avère inévitable au début, même si celle–ci fut assurément de courte durée. Quant au trésor de Marmaris, notre nº 51, *IGCH* 1355, il ne semble pas être un trésor qui refléte la circulation monétaire du début du Ier s. av. J.–C. De fait, les drachmes plinthophores du groupe A, dont on trouve une illustration à la pl. XXIX de l'étude de G.K. Jenkins,[310] semblent présenter un état de conservation aussi bon que les pièces le plus récentes, celles du groupe D. Si nous admettons que les premières monnaies plinthophores ont connu une circulation régulière et intense pendant un siècle, leur usure devrait logiquement être plus avancée, puisqu'elles étaient de petit module et, de plus, constituaient le seul numéraire des échanges. A notre sens, il serait légitime de considerer que le trésor de Marmaris se compose de deux lots, le premier daté de la fin de la IIIe guerre de Macédoine et le second du début du Ier s. av. J.–C.; ainsi le caractère fermé de l'économie rhodienne trouve, une fois de plus, sa justification dans le comportement monétaire de l'État rhodien.

Si nos hypothèses s'avèrent exactes, le phénomène de la diffusion de la drachme légère rhodienne et de ses imitations pourrait s'expliquer, dans le contexte de la réforme monétaire, de la façon suivante: l'État rhodien aurait assurément tiré un grand profit en remplaçant un didrachme pré–plinthophorique (qui pesait c. 6,50gr)[311] par deux drachmes plinthophores (dont le poids n'excédait pas 6–6,20gr); il aurait par contre subi de grosses pertes s'il avait substitué une plinthophore (qui pesait de 3 à 3,10gr)[312] à une drachme légère (pesant de 2,50 à 2,80gr). Il semble donc que le décri de la drachme légère rhodienne s'explique par la valeur désavantageuse de ce numéraire[313] qui amenait ses posseseurs à l'utiliser de préférence hors du marché rhodien; on ne peut non plus exclure l'hypothèse que l'État rhodien ait lui–même contribué à sa diffusion. En outre, il ne faut pas oublier qu'à ce moment de son histoire la puissance de Rhodes est considérable. Ainsi aucun État grec n'aurait eu de raison de refuser des paiements faites en drachmes rhodiennes pré–plinthophoriques, c'est–à–dire au moyen d'une monnaie bien connue. Par ailleurs, ce numéraire était de bon aloi, comme toutes les émissions rhodiennes en argent, et comme nous l'avons déjà dit, correspondait au poids des petites dénominations des étalons en vigueur à l'époque. Ils ont donc accepté cette monnaie et lui ont réconnu «l'entrée libre», en lui attribuant un caractère international et en l'utilisant partout sans l'échanger; par la suite certains l'ont aussi imitée.

Ainsi, à partir de cette époque, Rhodes n'émettra plus de nouvelles émissions de didrachmes et de tétradrachmes.[314] La présence d'un seul didrachme, du même type que

---

[310] *Ibidem*.

[311] Le poids du didrachme rhodien était stable, entre 6,70 et 6,90gr. Un poids de 6,50gr présuppose dès lors une certaine usure.

[312] Voir Ashton 1994, 59.

[313] On pourrait supposer qu'on échangeait cinq drachmes légères contre quatre plinthophores. Ceci nous semble assez raisonnable vu qu'il manquait à la pièce légère le poids approximatif d'une obole. La différence était comblée par une cinquième drachme (qui pesait elle–aussi autant que 5 oboles rhodiennes).

[314] Ainsi, on ne peut que répondre négativement à la question que nous avons posé plus haut corcernant l'émission des didrachmes et des tétradrachmes après 188 av. J.–C.

les précédents, exhumé dans les fouilles de Rhodes,[315] relevant de la période du groupe D et datant de la fin du IIe s. av. J.–C. ou peu avant, tout comme le nom du magistrat, Τιμοκράτης, et le style de la tête d'Hélios nous indique, est à première vue troublante. La tête d'Hélios du didrachme s'inspire de celles de grandes dénominations en or émises à la même époque par l'atelier monétaire rhodien. Pourtant, la tentative de l'atelier monétaire rhodien d'émettre à nouveau des didrachmes n'eut pas de succès, comme le démontrent le caractère insolite et la rareté de cette émission.

A la suite du groupe A plinthophorique, dont l'arrêt coïncide avec la fin de la IIIe guerre de Macédoine, la perte des possessions rhodiennes en Lycie et la proclamation de Délos comme port franc, l'État rhodien continua normalement sa politique monétaire, de caractère économique fermé.[316]

Le groupe B plinthophorique, outre quelques émissions de drachmes,[317] peu nombreuses par rapport à celles du groupe A,[318] présente les premiers hémidrachmes plinthophores.[319] Le nouveau type[320] de cette dénomination, à notre avis, montre qu'à Rhodes le contrôle de la masse monétaire en circulation s'étendait aussi aux hémidrachmes. Pourtant, on ne peut pas exclure une hypothèse plus simple, selon laquelle les exemplaires existants de cette dénomination étaient déjà bien usées[321] et leur nombre insuffisant, de sorte que de nouvelles émissions étaient nécessaires. On aurait alors adopté pour celles–ci la «mode» récente introduite par les drachmes plinthophores, la *plinthos*. Il est cependant étonnant que nous ne connaissions aucune thésaurisation contenant des hémidrachmes de deux types (pré–plinthophore et plinthophore). Cette hypothèse ne peut donc devenir une affirmation. Selon nous, la constatation de G. K. Jenkins concernant l'importance que l'hémidrachme aura comme dénomination dans le groupe D,[322] est aussi valable pour les hémidrachmes du groupe B.

Grâce au tableau de G.K. Jenkins, nous connaissons au moins 19 émissions d'hémidrachmes du groupe B,[323] impliquant la responsabilité de 11 magistrats distincts.

---

[315] Voir *supra*.

[316] Voir Jenkins 1989, 102.

[317] Il convient de noter que certains magistrats du groupe B, qui nous sont déjà connus par le groupe A, utilisent les mêmes symboles qui les accompagnaient déjà sur les émissions antérieures– voir *ibidem*, 103. G. K. Jenkins insiste pourtant sur le fait que leur activité durant le groupe B est à distinguer de celle en cours durant la période précédente. Ce modèle de contrôle —nom de magistrat+symbole invariable sur toutes les émissions – nous rappelle le système de contrôle que nous avons constaté vers le milieu du IIIe s.— voir *supra*.

[318] Voir *ibidem*, 102, selon le tableau le nombre de spécimens du groupe B s'élève à 173, et les coins de droit, à 82.

[319] Dans les inscriptions grecques, la drachme est seulement qualifiée de πλινθοφόρος et l'hémidrachme d'ημιρόδιον, sans précision supplémentaire. Selon le tableau de G.K. Jenkins, parmi 216 hémidrachmes du groupe B, on trouve 114 coins de droit, voir *supra*.

[320] Au droit la tête d'Hélios de face est radiée et au revers la rose s'inscrit dans un carré creux.

[321] Deux décénnies plus tôt, l'usure de la plupart des hémidrachmes rhodiens s'avère très avancée, comme l'illustrent les exemplaires du trésor *IGCH* 1311, notre nº 46. Parmi eux, pourtant, certains appartiennent même à des émissions datant du milieu du IVe s. av. J.–C.

[322] Voir Jenkins 1989, 103: «The drachm is no longer the most prominent coin, in terms of the number of issues; it is the very copious hemidrachms which form the basis of the whole group. The drachms only partly tie into the same scheme.»

[323] *Ibidem*, 107.

Huit magistrats sont également associés aux émissions de drachmes du même groupe. Il semble que la masse monétaire des hémidrachmes du groupe B n'était pas énorme. Nous devons aussi noter que les émissions connues présentent entre elles très peu de liaisons de coins; celles de la fin du groupe n'en ont même aucune. Cette observation suggère–t–elle que la décision pour chaque nouvelle émission était prise après la fin de l'émission précédente?[324] Il nous reste à expliquer pour quelle raison l'État rhodien s'est montré particulièrement prudent dans les décisions concernant chaque nouvelle émission.

En ce qui concerne le groupe C, qui débute vers 150 av. J.–C.(?), il est remarquable de constater qu'il ne comporte que des drachmes.[325] Même s'il atteste 28 émissions de drachmes, nombre semblable à celui du groupe A,[326] le rythme de la production monétaire n'a rien à voir avec celui du premier groupe plinthophorique. Le nombre de magistrats monétaires est très limité, seulement 8 personnes, les noms de ceux–ci se répétant parfois sur 3, voire 5 émissions.[327] Les liaisons des coins entre ces émissions sont très rares, presque inexistantes. Nous avons déjà fait la même remarque pour les dernières émissions des hémidrachmes du groupe B. Cela révèle–t–il que ces émissions deviennent moins régulières qu'auparavant? Si notre opinion se vérifiait, nous pourrions peut–être penser à l'activité épisodique et simultanée de deux ateliers monétaires. Toutefois une comparaison avec toutes les émissions antérieures (plinthophoriques ou non, de grand ou de petit module) souligne le caractère insolite du groupe C; cela s'explique par le nouvel esprit —tout en modération— de l'atelier monétaire rhodien qui souhaitait limiter les émissions en métal précieux.

Le groupe D se caractérise par le petit nombre d'émissions de drachmes qui contraste avec le nombre élevé d'émissions d'hémidrachmes: 29 émissions de drachmes, sous la responsabilité des 6 magistrats monétaires pour au moins 115 émissions d'hémidrachmes impliquant 28 magistrats et 51 symboles.[328] Les émissions en or adoptent l'étalon attique,[329] ce qui prouve qu'elles étaient destinées à circuler hors de la zone rhodienne. Il semble que l'hémidrachme était la dénomination dominant la zone rhodienne.

Il est intéressant de constater que Rhodes au lendemain de la bataille de Magnésie de Sipyle, modifia son comportement monétaire en lançant pour les échanges la drachme plinthophore à la place du didrachme (et du tétradrachme). Même si la nouvelle drachme avait un meilleur poids que les émissions précédentes de même module,[330] les tétradrachmes et les didrachmes de la période antérieure s'avèrent

---

[324] Si tel était le cas, on avait besoin pour chaque nouvelle émission de nouveaux coins monétaires, qui pouvaient ressembler aux précédents sans être identiques.

[325] Selon G.K. Jenkins, il est difficile d'établir la séquence des émissions vu que des liaisons de coins n'ont pas été constatées.

[326] Le groupe B comporte seulement 10 émissions de drachmes, frappées par 9 magistrats monétaires.

[327] Même si l'on songe à la possibilité de personnes homonymes, celui–ci ne peut concerner qu'un ou deux cas.

[328] D'après le tableau de G.K. Jenkins, voir *supra*, les drachmes du groupe D sont au nombre de 59 et les coins de droit, au nombre de 41.

[329] Voir Hackens 1965, 503–534.

[330] Une drachme plinthophore pesait environ 2,90–3gr tandis que les drachmes légères entre 2,50 et 2,80gr. Récemment, R. Ashton a présenté la table de fréquence la plus complète de la drachme plinthophore en concluant que: «... the standard of the earlier plinthophoric drachms was slightly over 3.00gr.»

cependant sensiblement plus lourds que leur équivalent en drachmes plinthophores. Il est certain que cette équivalence, comme nous l'avons dit, était fort profitable à l'État rhodien, qui en même temps retirait le numéraire antérieur. Ce retrait, ainsi que la nouvelle production monétaire offraient à l'autorité émettrice un autre avantage considérable:[331] Rhodes pourrait désormais limiter la zone[332] de diffusion de son propre étalon monétaire à son propre territoire.[333]

A la même époque, les rois attalides inauguraient dans le monde grec les cistophores et introduisaient leur propre système économique, au caractère fermé; l'étalon attico–alexandrin, utilisé à l'intérieur du royaume séleucide n'était plus en vigueur dans leurs anciennes possessions d'Asie Mineure; les Ptolémées avaient depuis longtemps abandonné leurs possessions grecques et n'avaient plus en Grèce qu'une influence réduite; quant aux Antigonides, ils éprouvaient des difficultés à couvrir les dépenses exorbitantes des guerres consécutives qui mettaient en danger l'existence de leur royaume. Enfin, les tétradrachmes athéniens du Nouveau Style n'étaient pas encore lancés et le denier romain ne circulait pas encore sur les marchés grecs.

Dans ce cadre historique et monétaire, il apparaît que Rhodes a «renouvellé» sa politique monétaire sans se soucier de collaborer avec les autres puissances économiques, comme au cours du siècle précédent;[334] par contre, elle pouvait choisir le comportement monétaire le plus profitable pour augmenter sa propre richesse. Ainsi, elle choisit la solution de la drachme plinthophore.[335]

Pour terminer l'analyse des manipulations survenues dans l'atelier rhodien, durant le IIe s., il convient d'expliquer l'abondance des émissions d'hémidrachmes, surtout vers la fin du IIe siècle. Il semble que l'État rhodien avait été obligé d'alimenter constamment le marché local avec du nouveau numéraire et qu'il tenta parallèlement de protéger la drachme plinthophore, qui était devenue la monnaie par excellence pour les échanges. Il a donc choisi d'émettre de nombreux hémidrachmes qui, en tant que dénomination d'importance secondaire, n'allaient pas susciter de problèmes sérieux pour le contrôle de

---

[331] Voir Le Rider 1989, 161–167.

[332] Il est manifeste que la «zone monétaire» rhodienne, même après l'introduction des plinthophores, était plus large que celle du territoire de l'État rhodien ; celle–ci s'étendait aussi aux régions voisines de Carie et de Lycie, voir Le Roy 1996.

[333] Nous nous demandons si, durant le IIIe s. existait une sorte d' «entente» monétaire entre les Ptolémées qui émettaient des tétradrachmes et les Rhodiens qui émettaient des didrachmes, de sorte à faciliter les échanges dans les régions où leurs influences respectives se rejoignaient, comme par ex. en Asie Mineure ou en Mer Égée. Cette idée qui, rappelons–le, n'est qu'une pure spéculation, ne concernerait que des régions situées hors des territoires de l'État ptolémaïque et de l'État rhodien.

[334] Nous ne voulons en aucun cas prétendre que Rhodes a adapté son comportement monétaire à celui des Ptolémées. Le contraire est d'ailleurs plus vraisemblable (sur cette question, voir Bresson 1994). Pourtant, dès le début du IIIe s. et même avant, les relations économiques entre les deux États étaient particulièrement étroites; à notre avis, ces liens économiques sont responsables de la similitude du système monétaire des deux pays.

[335] Le poids de quatre drachmes plinthophores correspondait plus ou moins au tétradrachme cistophore, ainsi qu'à trois deniers romains. Pourtant, le monnayage cistophorique n'était pas destiné aux échanges intervenant hors du royaume attalide et le denier romain n'était pas encore arrivé en Grèce. Il est inutile de chercher l'équivalence avec le tétradrachme ptolémaïque, puisque cette dénomination était déjà devenue très rare dans les échanges du monde égéen. Pareillement, nous sommes incapables de calculer l'équivalence existant avec le tétradrachme attique. Pour les Rhodiens le bénéfice de cet échange —si quatre drachmes plinthophores correspondaient à un tértradrachme attique— devait être bien profitable .

la masse monétaire en circulation. Une petite dénomination s'avérait d'ailleurs bien plus commode pour les échanges quotidiennes et les transactions de petit envergure.[336] Nous avons souligné plus haut que durant les émissions du groupe D, Rhodes a tenté d'émettre à nouveau des didrachmes, dont le poids originel échappe[337] à notre connaissance. Selon toute vraisemblance ils ne pesaient pas davantage que 6gr. Toutefois, cette initiative fut rapidement abandonnée. D'un autre côté, le numéraire de petite dénomination était plus facilement accessible au petit commerçant et à un nombre considérable de citoyens et d'habitants de Rhodes, le niveau de vie de ceux–ci ayant évidemment subi plus vite la crise générale, économique et sociale du monde grec à l'époque. Les trouvailles monétaires réalisées dans les fouilles à Rhodes corroborent de tels propos.

Addenda

La parution récente de certains articles ayant trait à notre sujet nous offre l'occasion de les intégrer à notre étude avant de la publier. Ces derniers fournissent de nouvelles informations concernant la datation ou la composition de certains trésors ci–dessus discutés et nourrissent aussi nos réflexions sur les périodes étudiées.

Le IVe siècle. Jusqu'au début de la période hellénistique

1. Nouvelle date d'enfouissement du trésor de Marmaris–*IGCH* 1202 (notre no 2): 400–390 av. J.–C.[338]

2. R. Ashton précise que le trésor «d'Hécatomne», Carie–1977, *CH* V, 17=*CH* VIII, 96 (notre no 6) contenait aussi: 1 tétradrachme de Samos (au nom d'Αριστηίδης, voir Barron 1966, 207, n°s 35–36), 7 tétradrachmes d'Éphèse, au moins 100 hémidrachmes rhodiens (appartenant aux premières émissions) presque tous usés et 7 tétradrachmes rhodiens, en bon état de conservation, portant les combinaisons de symboles+initiales suivantes: 1 grain d'orge+Φ, 2 torche+Φ, 1 bucrâne+Φ, 1 épi d'orge+Φ, 1 aplustre+T, 1 dauphin+Φ, et peut–être (?) un autre portant comme symbole un pecten. Il remarque en outre que les doubles sicles symmachiques de Rhodes, Cnide et Éphèse sont sensiblement usés. Date d'enfouissement: 390–385 av. J.–C.[339]

3. R. Ashton mentionne aussi le trésor de Turquie 1993/4, inconnu jusqu'à présent, composé de 4 tétradrachmes de Samos (l'un d'eux portant le nom d'Ηγησιάναξ, voir Barron 1966, 204–206, n°s 115–132), et d'au moins 7 tétradrachmes rhodiens, appartenant aux émissions suivantes: 2 feuille de lierre+Φ, 3 bucrâne+Φ, 1 grain d'orge+Φ, 1 patère mésomphale+Φ. Date d'enfouissement: vers 390–385 av. J.–C.[340]

---

[336] Il est bien établi que les échanges ont connu une certaine réduction à partir de la seconde moitié du IIe s. Voir Gabrielsen 1997, 70.

[337] Nous connaissons seulement une pièce, en partie conservée, dont le poids équivaut à 5,35gr.

[338] Ashton 2001, p. 81, qui se fonde sur la datation du groupe VI du monnayage cnidien entre 411–405 av. J.–C., proposée par Karwiese (voir *supra* notre note 15).

[339] Voir *ibidem,* p. 81–82 et notes 15 et 16. D'après ce savant le trésor corrobore la haute datation du monnayage symmachique et exclut celle récemment proposée par F. Delrieux (voir Delrieux 2000). Cependant, R. Ashton devrait expliquer pour quelles raisons il ajoute aujourd'hui à la composition de la trouvaille ce nombre point insignifiant d'hémidrachmes et de tétradrachmes rhodiens, étant donné que celle–ci dès sa découverte, en 1977, a été dispersée.

[340] Voir *ibidem,* p. 81–82 et n.15.

4. La même date d'enfouissement, vers 390–385 av. J.–C., est aussi proposée pour le trésor de Durasalar–*IGCH* 1201 (notre no 10). Quant aux tétradrachmes rhodiens de sa composition, R. Ashton, en précisant certaines informations qu'il nous avait livrées jadis,[341] mentionne les exemplaires appartenant aux émissions suivantes: 1 kylix+Φ et 1 cithare+I.[342]

5. L'enfouissement du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209 (notre no 3), d'après le même savant, qui revient sur sa première opinion, date de 390–385 av. J.–C.[343]

6. R. Ashton penche pour l'hypothèse connue selon laquelle les 2 tétradrachmes rhodiens de la coll. Delepierre –*CH VIII*, 145 (notre no 12)– appartiennent au trésor de Mugla–*IGCH* 1215 (notre no 5).[344] Le fait que ces deux ensembles monétaires datent de la même période plaide, semble–t–il, en faveur de cette reconstitution. Nous avons déjà exprimé à cet égard nos doutes qui se fondent sur l'absence totale de témoignages concernant la provenance de ces lots.[345]

7. Le tétradrachme rhodien no 774 de la coll. Gulbenkian (voir Jenkins et Castro Hipolito 1989) pourrait non sans hésitation d'après R. Ashton appartenir au trésor de Fethiye,1929(?)–*IGCH* 1266.[346] Bien que la composition du trésor puisse également inclure des monnaies rhodiennes –celui–ci comporte des tétradrachmes d'Éphèse, de Cos, et des satrapes Mausole et Hidreus– il nous semble pour notre part légitime de ne pas considérer des renseignements aussi imprécis comme significatifs pour l'étude de la circulation monétaire rhodienne.

8. Le trésor de «Pixodare»–1970 ou 1978 (notre no 13), dont la date d'enfouissement se situe vers 341/340 av. J.–C.,[347] contient également environ 30 didrachmes rhodiens portant comme symboles une massue et une grappe de raisin+E.[348]

9. R. Ashton précise que le tétradrachme rhodien du trésor de Chios–avant 1822 (notre no 14) porte comme symbole un pecten et non une sphinge.[349]

10. En attendant la publication annoncée du trésor de Magnésie 1995, inconnu jusqu'à présent, nous puisons dans l'article de R. Ashton les informations suivantes: il est composé de 83 didrachmes rhodiens, dont 75 datent de la deuxième moitié du IVe s. av. J.–C. (comme les n°s 87–98 et 108 du catalogue de R. Ashton) et les autres du début du IIIe s. (comme les n°s 168–169 du même catalogue). Il contient aussi des monnaies de Magnésie, de Milet, d'Éphèse, des Hécatomnides et de **Rhoo**ntopatès sans autres précisions. Étant donné que cet ensemble monétaire n'est pas postérieur à 320 av. J.–C., R. Ashton se demande si les émissions rhodiennes les plus récentes (n°s 168–169) pourraient elles aussi se situer chronologiquement vers 320 av. J.–C. Il émet enfin l'hypothèse selon laquelle les pièces en question pourraient constituer un lot incorporé

---

[341] Voir *supra,* notre note 41.

[342] Voir *ibidem,* p. 81 et n. 15.

[343] Voir *ibidem,* p. 82 et n. 18.

[344] Voir *ibidem,* p. 83.

[345] Voir *supra* le commentaire des trésors nos. 5 et 12.

[346] Voir *ibidem,* p. 83 et n. 23

[347] Voir Konuk 2000, p. 176 et 178.

[348] Voir Ashton 2001, p. 83 et n. 22. Voir aussi Konuk 2000 p. 177 pour les émissions «satrapales» du même trésor ainsi que du trésor de Calymnos–*IGCH* 1216 (notre no. 7).

[349] Voir Ashton 2001, p. 81.

ultérieurement au trésor du IVe s. av. J.–C. En l'absence de renseignements concernant les circonstances de la découverte du trésor, la méfiance exprimée par R. Ashton quant à sa composition nous semble parfaitement raisonnable.[350]

Les nouvelles informations, précisions et corrections ci–dessus présentées contribuent assurément à une meilleure connaissance de la circulation monétaire rhodienne à la fin de la période classique. De même, le récent article de R. Ashton déjà cité à plusieurs reprises (voir *Ashton 2001*) concernant le monnayage rhodien de la haute époque hellénistique, présente sommairement mais de façon complète la production monétaire rhodienne. Malgré les renseignements précieux fournis par cet article, la période qui précédait l'inauguration de la Série 1 demeure mal connue et continue à poser plusieurs questions.

A. D'après l'étude de R. Ashton ci–dessus mentionnée, la production monétaire rhodienne entre 408 et 385 av. J.–C. fut extrêmement abondante.[351] La masse monétaire produite durant une période de 23–24 ans semble évidemment énorme, constatation qui à première vue n'aurait rien d'étonnant pour les raisons suivantes:

a) ce nouveau monnayage a remplacé tout le numéraire existant avant le synoecisme de Rhodes,[352] encore que celui–ci aurait été peu.

b) les premiers travaux effectués pour la construction de la nouvelle capitale auraient exigé des sommes considérables,[353] et cependant en accroissement constant.

c) Rhodes aurait peut–être participé (?) aux dépenses des guerres qui éclataient à l'époque.[354]

Pourtant, pour appréhender la quantité de cette production monétaire lancée par l'État rhodien, dans un laps de temps si court, au lendemain de son synoecisme, nous l'avons comparée à celle d'une période plus tardive mais de même durée, à savoir celle des années 230–205 av. J.–C. Le monnayage produit à cette époque ultérieure apparaît nettement plus modeste![355] Certes, on ne saurait oublier que Rhodes, à ce moment de son histoire, jouissait d'une grande prosperité économique et que son rôle politique, très important, il est vrai, était amplement reconnu par toutes les grandes puissances hellénistiques. Quant au domaine monétaire, entre 230 et 205 av. J.–C. les didrachmes émis pendant la période antérieure (250–230 av. J.–C.), une masse monétaire loin d'être négligeable, restaient encore en circulation.[356] Pourtant, les dépenses engagées par l'État rhodien surtout suite au séïsme désastreux de 228/227 av. J.–C. auraient été exorbitantes.

Il nous paraît donc légitime de réexaminer le sujet. Nous nous demandons d'abord si pour la période en question, à la fin du Ve s. av. J.–C., les tétradrachmes de poids

---

[350] *Ibidem,* p. 112, Post–Scriptum.

[351] *Ibidem,* p. 92.

[352] Cette thèse a été analysée dans notre doctorat, p. 374.

[353] Voir Ashton 2001, p. 92.

[354] Avant la bataille livrée au large de Cnide en 394 av. J.–C., Conon l'Athénien avait soutenu le parti démocratique à Rhodes, qui a bouleversé les prétentions des partisans de l'oligarchie. L'île était ainsi devenue son véritable port d'attache.

[355] Voir Ashton 2001, p. 92, tableau no. 6,1 «Variation in output at Rhodes between different periods».

[356] *Ibidem,* p. 106, «Didrachms c. 250: Obverse dies 28, Number of coins recorded 74, Didrachms c. 250–230: Obverse dies 159, Number of coins recorded 860». Voir aussi *supra* notre commentaire concernant la circulation monétaire rhodienne de la haute époque hellénistique.

rhodien (dit aussi chiote) ont vraiment coexisté avec les monnaies de poids persique (dites triples sicles). A notre connaissance, la documentation existante (trésors et trouvailles fortuites), bien qu'infime, n'atteste pas cette coexistence. D'autre part, il semble que ce monnayage à types rhodiens et correspondant à un poids de trois sicles perses, qu'il ait ou non succédé aux premiers tétradrachmes de poids rhodien,[357] ait rapidement disparu de la circulation.

Nous nous sommes également demandée si la production monétaire datée par R. Ashton entre 404–385 av. J.–C. ne reflétait pas en réalité l'activité de l'atelier monétaire rhodien sur une plus longue période. Il est impossible de préciser jusqu'à quand, étant donné que la plupart des trésors qui contenaient ces émissions rhodiennes demeurent inédits. Quoi qu'il en soit, rien ne prouve que tout ce monnayage émis (?) entre 404 et 385 av. J.–C. soit resté en circulation jusqu'à l'inauguration de la Série 1 (vers 340 av. J.–C.). A notre connaissance, les trésors datés après 385 av. J.–C., peu nombreux, il est vrai, ne contiennent plus de tétradrachmes rhodiens appartenant aux premières émissions.

De surcroît, vu que l'étalon rhodien (ou chiote) à partir de 387/6 av. J.–C. dominait les marchés de l'Asie Mineure Occidentale, phénomène qui a duré jusqu'au milieu du IVe s.,[358] une quantité considérable de métal monnayé local était inévitablement promise à quitter le territoire rhodien, sans retour. Dans ces conditions, l'État rhodien pour contrôler la masse monétaire circulant sur son territoire et par conséquent les échanges réalisés sur le marché local aurait sans doute pensé à retirer le monnayage local antérieur bien avant 340 av. J.–C. Ce qui expliquerait, à notre sens, le grand nombre d'émissions de tétradrachmes rhodiens datés de la première moitié du IVe s. av. J.–C.[359] Malheureusement, la documentation dont nous disposons jusqu'à présent est trop limitée pour nous permettre d'argumenter davantage sur cette hypothèse.

Enfin, il est un autre point qui nous pose problème: les hémidrachmes rhodiens datés, d'après R. Ashton, entre 404–390 av. J.–C. ont été eux aussi thésaurisés en dehors du territoire rhodien, comme les tétradrachmes, mais ils n'ont pas coexisté avec eux.[360] S'il n'est pas le fait du hasard, ce phénomène mériterait une explication qui malheureusement nous échappe pour l'instant.

B. Pour les années comprises entre 385 et 340 av. J.–C., selon R. Ashton, la production monétaire rhodienne apparaît sensiblement plus modérée qu'auparavant et plus particulièrement pendant la période de l'occupation hécatomnide (environ 355–342/1 av. J.–C.). On pourrait à première vue admettre que, peu après la paix d'Antalcidas (387/386 av. J.–C.) la production monétaire rhodienne a connu une certaine régularité et visait à couvrir des besoins plus ou moins prévus. Il convient toutefois de nous demander si, dans le nouveau contexte introduit dans le monde grec par la paix d'Antalcidas, l'Etat rhodien n'a pas reorganizé sa production monétaire en inaugurant

---

[357] Voir Berend 1972 et *easdem* 1995 et Ashton 1993.

[358] Voir Le Rider 1963 p. 50–58.

[359] Il est remarquable que la production monétaire rhodienne entre 385 et 340 av. J.–C., même si elle n'est en aucun cas aussi abondante que celle de la période précédente, n'est pourtant point insignifiante, bien qu'elle demeure pour l'instant insuffisamment connue, voir Ashton 2001, p. 101–102 «c. 385–360, Chian–weight tetradrachms: Obverse dies 21, Number of coins recorded 37, c. 360–340, Obverse dies 10, Number of coins recorded 13».

[360] La seule exception est le trésor d'Hécatomne, ou plus précisement sa reconstitution récente par R. Ashton, au sujet de laquelle nous avons déjà exprimé nos doutes.

les émissions n°s 39–46 (incluses dans les émissions n°s 31–56 dont la séquence suggère qu'elles furent frappées sur une courte durée) du catalogue de R. Ashton, qui reflètent sans doute une quantité de métal monnayé considérable, produite plus ou moins simultanément, compte–tenu également de l'homogénéité de leur style.[361] Selon cette hypothèse, qui nous semble séduisante, la partie la plus importante des émissions datées d'après R. Ashton entre 404 et 385 av.J.–C. pourrait se placer à la fin de cette période. Quant aux émissions datées par le même savant entre 385 et 360 av. J.–C., leur chronologie pourrait aussi être revue à la baisse et située dans les années 360, vu que ces tétradrachmes constituent du point de vue stylistique un ensemble tout–à–fait homogène et battu peut–être simultanément.

Enfin, on notera que R. Ashton admet lui–aussi pour la première fois, bien que sans argumenter, que les didrachmes rhodiens de la Série 1 ont exclu de la circulation les tétradrachmes précédents.[362] Nous avons déjà montré que, parmi les premiers didrachmes rhodiens, ceux portant l'E+grappe de raisin, émis en abondance, ont supprimé tout numéraire antérieur, raison pour laquelle ils ont été inaugurés et qu'ils ont ainsi assuré le caractère fermé de l'économie rhodienne.

Le trésor de «Pixodare» indique, selon nous, que le retrait des tétradrachmes rhodiens y compris des plus récents s'est effectué avec une rapidité exceptionnelle. Il semblerait que les autorités rhodiennes ont constaté le besoin de contrôler la masse monétaire déjà en circulation juste au lendemain de l'inauguration des émissions n°s 93–94 (tétradrachmes) et 95–99 (didrachmes) du catalogue de R. Ashton, les premières étant celles à la massue+Φ (n°s 93 et 95). On ne saurait exclure non plus que l'émission au Δ (no 97), assurément de courte durée et caractérisée par la mauvaise qualité du métal, reflète une situation transitoire de manque de réserves en argent (?), qui serait peut–être à rattacher au retrait par l'État rhodien du monnayage antérieur.[363]

Du point de vue historique, on se trouve au lendemain de l'expulsion de la garnison carienne de Rhodes, et l'État rhodien paraît, à nos yeux, prêt à s'émanciper de la tutelle carienne y compris dans le domaine monétaire, encore que cette dernière ne semble pas avoir été importante pour le monnayage de Rhodes, même durant la période de dépendance. Si certaines similitudes entre la production de l'atelier monétaire rhodien et celle de l'atelier monétaire hécatomnide constatées vers ou peu avant 340 av. J.–C. semblent à juste titre frappantes,[364] en revanche, le comportement monétaire

[361] Quant à la réorganisation supposée de l'atelier monétaire rhodien après la paix d'Antalkidas, celle–ci ne serait pas forcément liée à un retrait du monnayage antérieur. Ce dernier, s'il eut vraiment lieu, aurait été ultérieur. Le témoignage du trésor de Marmaris–*IGCH* 1209, ne nous permet pas d'argumenter, pourtant les trouvailles à venir pourraient venir corroborer cette thèse.

[362] Ashton 2001, p. 84.

[363] Dans notre thèse de doctorat p. 353–359, nous avons émis l'hypothèse selon laquelle les émissions monétaires en or de Rhodes à la haute époque hellénistique à types personnels ou internationaux qui coïncident du point de vue chronologique avec les quatre réformes monétaires constatées à Rhodes, à savoir avec le retrait du monnayage d'argent local, servaient à fournir le métal précieux monnayé indispensable pour les transactions effectuées hors du territoire rhodien, faute d' argent monnayé, y compris celui à types étrangers (ou internationaux).

[364] Voir Konuk 1993, p. 238–239: «Notons avec intérêt que Rhodes et Cos, toutes deux incluses dans la sphère d'influence hécatomnide, frappèrent à la même époque des tétradrachmes et des drachmes de poids rhodien normal et des didrachmes allégés...» et Ashton 2001, p. 84.

rhodien, d'après le témoignage des trésors, a consisté à protéger le caractère fermé de l'économie locale.

Le récent article de R. Ashton concernant l'activité de l'atelier monétaire rhodien à l'époque ci–dessus discutée, très important, il est vrai, rend néanmoins la publication du corpus du monnayage rhodien plus indispensable que jamais.

Ce qui éclairerait certains sujets délicats comme celui du monnayage–ΣΥΝ symmachique, qui demeure encore ouvert à la recherche[365] et qui ne saurait être interprété sans se fonder sur les corpora des monnayages nationaux (ainsi que sur celui d'Éphèse).

La période hellénistique

I. De 333 jusqu'à 188 av. J.–C.

1. R. Ashton, corrigeant sa référence antérieure concernant les hémidrachmes rhodiens du trésor de Kastabos (notre no 17), précise que la pièce la plus récente appartient à la période 305–275 av. J.–C.[366]

2. Le trésor de Rhodes (?)–*CH* VIII, 347 (notre no 21), d'après la dernière description de sa composition par R. Ashton, ne contient pas de didrachmes aux noms d'Ερασικλής et d'Αγησίδαμος à la tête radiée (Série 4).[367]

3. Nous nous demandons s'il ne serait pas préférable d'intégrer le trésor de Leros, *CH* I, 54 (notre no 27) à l'étude de la circulation monétaire de la période précédente, que celui–ci contienne ou non le didrachme rhodien. Quant à ce dernier, d'après la reconsidération de sa datation par R. Ashton (voir le no 99 de son catalogue, 340–316 av. J.–C.; plus précisément l'émission en question se situe au début de la période), il pourrait sans difficulté s'intégrer à la composition du trésor.

II. De 188 à 84 av. J.–C.

4. R. Ashton précise que, parmi les monnaies rhodiennes du trésor de Macédoine, *CH* VIII, 419 (notre no 69) celles émises durant le IVe et le IIIe s. av. J.–C. sont comme les nos. 99 (=didrachme aux initiales E–Π+grappe de raisin, 340–316 av. J.–C., 1 exemplaire) et 157 ou 158 (=à l' E ou EY+grappe de raisin, 305–275 av. J.–C., 1 exemplaire) de son catalogue.[368] Néanmoins, la mention du *CH* suggère, encore que sans précisions, que les pièces rhodiennes sont des drachmes et non des didrachmes comme ceux notés par R. Ashton. Nous nous contentons d'ajouter cette information, même si nous nous interrogeons sur sa validité.

5. Parmi les drachmes rhodiennes du trésor de Thessalonique, *CH* VIII, 426 (notre no 70), celles émises **en** IVe et **en** IIIe s. av. J.–C. sont les suivantes: 1 pièce comme le no 100 (=Δ+grappe de raisin, 340–316 av. J.–C.) du catalogue de R. Ashton , 1 pièce comme le no 193 (=Αντίπατρος+épi d'orge, 275–250 av. J.–C.), 2 pièces comme le no 224 (=Αμεινίας+trident, 230–205 av. J.–C.) et enfin 3 pièces comme le no 225 (=Ευκράτης+trépied, 230–205 av. J.–C.) du même catalogue. Ce trésor contient aussi de nouvelles variantes de drachmes pseudo–rhodiennes, inconnues jusqu'à présent, issues de Grèce continentale: 1 pièce (Αμεινίων+A–E+grappe de raisin) et 4 pièces (Ρόδιον+A–E+grappe de raisin).[369]

---

[365] Voir Delrieux 2000.

[366] Voir Ashton 2001, p. 86, un hémidrachme comme le no. 172 de son catalogue.

[367] *Ibidem,* p.87–88.

[368] *Ibidem,* p. 95, note 79.

[369] *Ibidem,* p. 95, note 79 et *idem,* 2000, p.112–114.

6. Le trésor de Naxos, *IGCH* 255 (notre no 88) a été minutieusement publié par H. Nicolet.[370]

7. Le trésor de Halos–1996, inconnu jusqu'à sa publication par R. Ashton, a été enfoui vers 170 av. J.–C. Il contient 53 monnaies d'argent, à savoir 6 tétroboles macédoniens, 4 tétroboles d'Histiée, 13 drachmes rhodiennes (aux noms d'Αινήτωρ+papillon/6 exemplaires, Γόργος+arc et carquois/3 exemplaires, Στασίων+arc et massue/2 exemplaires et Αρίστακος+caducée/1 exemplaire; la dernière pièce reste indeterminée) et 30 drachmes pseudo–rhodiennes (4 au nom d'Αριστοκράτης+massue 1 au nom de Καλλίστρατος+massue d'origine incertaine, et 25 aux noms d'Αινήτωρ, Γόργος, Στασίων et Στράτων+grappe de raisin issues de Grèce continentale).[371]

Enfin, R. Ashton, dans son dernier article, bien que sans développer d'argumentation, adopte lui aussi plus au moins nos interprétations concernant le comportement monétaire de l'État rhodien qui s'est fondé à plusieurs reprises, comme nous l'avons montré, sur le retrait du numéraire précédent.

Pour récapituler, les didrachmes rhodiens des périodes 305–275 et 275–250 av. J.–C. (Séries 2, 2A et 3 respectivement), qui coexistent dans la circulation monétaire jusqu'à environ 250 av. J.–C., constituent une masse monétaire delibérément contrôlée par l'État rhodien. Leur circulation a été interrompue par l'apparition des émissions suivantes, datées jusqu'à 190 av. J.–C., étant donné que ces dernières (Série non–numerotée et Série 4) constituaient, d'après notre étude, un autre numéraire. La circulation de ce dernier n'a pas duré longtemps après l'inauguration des drachmes plinthophores dont la frappe reflète une réforme monétaire de caractère général, à savoir le retrait de l'ensemble du monnayage antérieur. Nous avons enfin expliqué que l'abolition des Séries antérieures à 250 av. J.–C. et leur retrait de la circulation monétaire se sont également traduits sur les monnaies. Certaines caractéristiques du droit et du revers de grandes dénominations (didrachmes et tétradrachmes) émises après 250 av. J.–C. ont été modifiées, manifestement pour indiquer la différence entre le monnayage nouveau et le précédent: la tête d'Hélios figurait à partir de 250 av. J.–C. radiée, et au revers un grènetis figurait désormais autour de la rose, tandis qu'auparavant la tête d'Hélios était non–radiée et qu'au revers le grènetis n'existait pas.

Une dernière remarque: R. Ashton suggère, bien que sans argumenter, que les drachmes pré–plinthophores à poids léger ont supprimé de la circulation le numéraire précédent du même module. Cette hypothèse mériterait, selon nous, un examen plus approfondi. Comme nous l'avons montré, les drachmes légères, inaugurées entre 230 et 205 av. J.–C. et émises en abondance durant la période suivante, en 205–190 av. J.–C. visaient avant tout à alimenter le marché rhodien. Les émissions antérieures de la même dénomination dataient de la première moitié du IIIe s. De surcroît, leur module, et par conséquent leur rôle dans les transactions, jusqu'au IIIe s. étaient sensiblement moins importants que celui de l'hémidrachme d'après le nombre d'émissions présenté par R. Ashton dans son catalogue (drachmes rhodiennes avant 250 av. J.–C.: nos. 90–92, 360–

[370] Voir H. Nicolet–Pierre, Les cratérophores de Naxos (Cyclades): émissions monétaires d'argent à l'époque hellénistique, *RN* 1999,103–108.

[371] Pour les trésors de Théssalie contenant des drachmes pseudo–rhodiennes, voir E. Apostolou: Η κυκλοφορία των ψευδοροδιακών δραχμών στο θεσσαλικό χώρο στους μέσους ελληνιστικούς χρόνους. Ερμηνεία του φαινομένου, Actes du colloque «Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο» ayant eu lieu à Volos, au mois de Mai 2001, à paraître.

340 av. J.–C., nos. 100–101, 340–316 av. J.–C., no 170, 305–275 av. J.–C. et nos. 188–194, 275–250 av. J.–C.; en revanche, hémidrachmes: nos. 11–24, 408–390 av. J.–C., nos. 102–103, 340–316 av. J.–C., nos. 171–177, 305–275 av. J.–C. et nos. 195–198, 275–250 av. J.–C.). Seules les drachmes de la période comprise entre 275 et 250 av. J.–C. étaient les plus remarquables en tant que masse monétaire par rapport aux précédentes. Il est pourtant attesté par le témoignage des trésors que les drachmes d'avant 250 av. J.–C. et plus précisément celles de la période entre 275–250 av. J.–C. sont absentes des trésors postérieurs contenant un nombre considérable des monnaies rhodiennes de ce module. On pourrait, par conséquent, supposer que l'État rhodien, pour introduire sans obstacles le nouveau numéraire de drachmes légères, a retiré de la circulation, après 230 av. J.–C. et plus précisément sous le mandat des magistrats monétaires Αμεινίας et Ευκράτης, le numéraire précédent. Pourtant, les types des drachmes sont restés invariables, ce qui indiquait que leur valeur nominale demeurait identique. Toutefois, les nouvelles drachmes, nous l'avons déjà constaté, n'ont pas été bien accueillies par les Rhodiens, qui ont évité de les thésauriser pendant la période de leur circulation sur le territoire local. L'inauguration de la drachme plinthophore aurait sans doute soulagé les Rhodiens, réticents à utiliser une monnaie sans poids intégral.

APPENDICE

A. Trésor de Rhodes, terrain Maravelias–1976 (notre no 1). Date d'enfouissement: entre 380–370 av. J.–C. (?)

Le trésor contient 3 monnaies d'argent (2 hémidrachmes rhodiens, sensiblement usés, comme *SNG* Fin., Keckman col.–Helsinki, 1, 366–375, émis entre 404 et 390 av. J.–C., et 1 tétradrachme samien comme Barron 1966, 106 et 108–109, pl. XX no 135b, émis vers 392/1 av. J.C.) ainsi que 10 pièces de bronze rhodiennes, en mauvais état de conservation, selon toute vraisemblance du type Nymphe Rhodes/Rose (*SNG* Fin., Keckman col.–Helsinki, 1, 384–421).

B. Trésor de Rhodes–1967. *IGCH* 1291, notre no 18. Date d'enfouissement: 280/275 av. J.–C.

Le trésor contient 18 monnaies rhodiennes, à savoir 1 didrachme de la Série 2 et 17 hémidrachmes, appartenant en majorité à la même Série. Parmi les pièces antérieures, certaines représentent les premières émissions d'hémidrachmes datées de la fin du Ve s. et du début du IVe s. av. J.–C.

C. Trésor de Rhodes–1976/77. *CH* VIII, 239, notre no 19. Date d'enfouissement: entre 188 et 170/167 av. J.–C. Le trésor est mixte, composé de 2 didrachmes et d'1 hémidrachme rhodien de la Série 4, et de 238 pièces de bronze, elles aussi rhodiennes. R. Ashton mentionne cette trouvaille dans son récent article, dans le chapitre concernant la datation des monnaies de bronze rhodiennes,[372] sujet que nous avons abordé dans notre thèse de doctorat (p. 82–112), mais qui ne contribue pas à l'étude de la circulation monétaire rhodienne.

[372] Voir Ashton 2001, p. 91.

Tableau des trésors par ordre chronologique d'enfouissement et par répartition géographique
Note: Trésors souslignés=Pseudorhodiennes; Trésors en charactères gras= inédits

Date d' enfouis	Rhodes / Dodecannèse	Asie Mineure	Carie / Perée Rhodiènne	Syrie	Grèce
400	Chalki IGCH 1203				
400–390			Marmaris? IGCH 1202		
début IVe s.	Rhodes(?) / <–1927	Chios(?) / <–1822			
390		Mysie IGCH 1201			
390–385		«Hecatomne» CH VIII, 96	Marmaris? IGCH 1209		
390–385		Turquie 1993–4			
380			A.M.Occ. IGCH 1204		
380–370(?)	**Rhodes (Maravelias)**				
milieu IVe s.		«Smyrne» CH I, 28			
341–340			«Pixodaros» / 1978		
340			Mugla IGCH 1215		
335–330	Calymnos IGCH 1216				
334–332		Chios IGCH 1217			
323–320				Saida CH VIII, 190=IGCH 1508	
Avant 320		Magnésie 1995			
306	Rhodes (Kastabos) IGCH 1288				
III e s.		Fethiye IGCH 1428			
début IIIe s.	Leros CH I, 54				
280					Cavala IGCH 450
280–275	**Rhodes IGCH 1291**				
280 (–270)					Siphnos IGCH 91
280–270					Phaistos IGCH 152
270					Thessalie CH VlII, 278
250		Ephèse(?) CH VlII, 295			
250		Usak (près de Sardes) CH VIII, 287			
250?	Rhodes IGCH 1284		Carie CH VIII, 294		
250–200					Eretrie IGCH 189
245					Eretrie IGCH 175
240					Thessalie (recte: Phalanna) CH III, 43
240–225					Thèbes IGCH 193
230–200					Sophikon IGCH 179
220–215					Corinthe IGCH 187
<–200					Chalcis IGCH 205
200	Rhodes CH VIII, 347	A.M. CH VIII, 346	Mugla IGCH 1292		
200	Leros(?) CH VIII, 348				
200	Rhodes CH III, 50				
200					Hierapytna CH VIII. 349
200–>			Tarahia IGCH 1312		
200–180					Koskina IGCH 226
200–175					Archanes IGCH 227
188	Rhodes IGCH 1311				
188–170/167	**Rhodes (Pakidis)** CH VIII, 239				
187–168					Drama CH VIII, 392
180–170					Grammenon IGCH 228

Date d' enfouis	Rhodes / Dodecannèse	Asie Mineure	Carie / Perée Rhodiènne	Syrie	Grèce
175			Kargi (près de Fethiye) CH VIII, 415		S.O. Thessalie CH VI, 45
175–170					Pella CH VIII, 420
175–165					Amphipolis IGCH 474
173–171					Metsovon IGCH 231
171–169					Oreos IGCH 232
170		S.O. A.M. CH VIII, 427			
170					Rougha (Acarnanie) CH VIII, 425
170					Thessalie CH VIII, 422+423
170					Macedoine CH VIII, 419
170					Thessalonique CH VIII, 426
170					Volos CH VIII, 421
170					Halmyros CH VIII, 424
168					Thèbes IGCH 233
<–168–>					Grèce Occ./1995
167	Kremasti IGCH 1341		Gjülazli (près de Mugla) IGCH 1319		
167(?)	Rhodes IGCH 1342				
165					Larissa IGCH 237
165–147					Zakynthos IGCH 245
165–147					Arcadie IGCH 242
milieu–fin IIe s.					Gortyne ICGH 338
150					La Canee IGCH 254
150	Calymnos IGCH 1320		Carie CH IV, 57		
milieu IIe s.					Peloponnese CH VII, 103
milieu IIe s.					Cnossos IGCH 252
147–146					Olympie IGCH 270
147–146					Vellies CH VIII, 371
147–146					Peloponnèse IGCH 243
130–125(?)	Rhodes IGCH 1321				
125–120					Naxos IGCH 255
125		Priène IGCH 1330			
120			Carie IGCH 1335		
demier quart IIe s.				Syrie CH VIII, 440	
100–180		Létôon CH VIII, 490	Marmaris IGCH 1355		
100–180					
100– 75			Turquie CH VIII, 492		
debut le s.					Axos IGCH 330
debut le s.	Rhodes(?) CH II, 105				
88					Delos IGCH 333
88–69					Delos 1GCH 336
84			Mugla IGCH 1357		

BIBLIOGRAPHIE

Apostolou 1995: E. Apostolou, «Les drachmes rhodiennes et pseudo–rhodiennes de la fin du IIIe et du début du IIe s. av. J.–C.», *RN* 1995, 7–19.

Apostolou 1999: Ε. Αποστόλου, «Ξένα νομίσματα που βρέθηκαν στη Ρόδο», *Διεθνές Συνέδριο «Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους»*, τόμος Α, Αθήνα 1999, 291-295.

Apostolou 2002: Ε. Αποστόλου, «Η κυκλοφορία των ψευδοροδιακών δραχμών στο θεσσαλικό χώρο στους μέσους ελληνιστικούς χρόνους. Ερμηνεία του φαινομένου», *Actes du IIIe colloque organisé par les Amis du Musée Numismatique «Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο»*, Volos, 24–27 mai 2001, à paraître dans *Οβολός* 6.

Arslan 1991: M. Arslan, «The Kargi Hoard oh Rhodian Plinthophoroi», dans *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies*, ed. C.S. Lightfoot, Oxbow Monograph 7, 1991, 59–69.

Ashton 1986: R. Ashton, «Rhodian Bronze Coinage and the Earthquake of 229–226 BC», *NC* 1986, 18.

Ashton 1987a: R. Ashton, «Pseudo–Rhodian Drachms and the Beginning of the Lycian League Coinage», *NC* 1987, 8–25.

Ashton 1987b: R. Ashton, «Rhodian–Type Silver Coinages from Crete», *SM* 146,1987, 29–36.

Ashton 1988a: R. Ashton, «Rhodian Coinage and the Colossus», *RN* 1988,75–90.

Ashton 1988b: R. Ashton, «Pseudo–Rhodian Drachms from Samothrace», *NC* 1988, 129–134.

Ashton 1988c: R. Ashton, «A Pseudo–Rhodian Drachm from Kaunos», *GMS* 38, 1988 (vol 151), 67–70.

Ashton 1988d: R. Ashton, «A Series of Pseudo–Rhodian Drachms from Mainland Greece», *NC* 1988, 21–32.

Ashton 1989a: R. Ashton, «A Series of Rhodian Didrachms from the mid–Third Century BC», *NC* 1989, 1–13.

Ashton 1989b: R. Ashton, «Pseudo–Rhodian Drachms from Eretria (Euboia)», *RN* 1989, 41–48.

Ashton 1990: R. Ashton, «The Solar Disk Drachms of Caria», *NC* 1990, 27–38.

Ashton 1991a: R. Ashton, «A Hoard of the late Rhodian Plinthophoric Hemidrachms (CH IV, 72)», *NC* 1991, 202–204.

Ashton 1991b: R. Ashton, «Rhodian Coinage in the early Imperial Period (CH 3, no 82)», dans *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies*, ed. C.S.Lightfoot, Oxbow Monograph 7, 1991,71–90.

Ashton 1992a: R. Ashton, «A Third century BC hoard of coins of Western Asia Minor», *CNR* 17, no 3, 1992, 3–4.

Ashton 1992b: R. Ashton, «The pseudo–rhodian drachms of Mylasa», *NC* 152, 1992, 1–39.

Ashton 1993: R. Ashton, «A revised arrangement for the earliest coinage of Rhodes», *Essays in honor of R. Carson and K. Jenkins*, London, 1993, 9–15.

Ashton 1994: R.J.H. Ashton, «The Attalid Poll–Tax», *ZPE* 104, 1994, 57–60.

Ashton 1995: R.J.H. Ashton, «Pseudo–Rhodian Drachms from Central Greece», *NC* 155, 1995, 1–20.

Ashton 1997: R.J.H. Ashton, «More Pseudo– Rhodian Drachms from Mainland Greece», *NC* 1997, 188–191.

Ashton 1999: R.J.H. Ashton, «The Pseudo–Rhodian Drachms of Cos», *NC* 1998, 223–228.

Ashton 2000: R.J.H. Ashton, «More Pseudo–Rhodian Drachms of Central Greece, Haliartos (again), ChalKis and Euboia uncertain (?)», *NC* 2000, 93–116.

Ashton 2001: R.J.H.Ashton, «The Coinage of Rhodes 408–c. 190 BC», A. Meadows–K. Shipton (eds), *Money and its Uses in the ancient Greek world*, Oxford, 2001, 79–115.

Ashton– Arslan–
Dervisagaoglu 1994: R.H. Ashton, M. Arslan and A. Dervisagaoglu, «The Köycegiz hoard of the late rhodian plinthophoric drachms», *CH* VIII, 1994, 84–87.

Ashton–Warren 1997: R.J.H.Ashton– J.A.W.Warren, «A hoard of Western Greek and Pseudo–Rhodian Silver», *RBN* 143, 1997, 5–16.

Ashton–Weiss 1997: R.J.H.Ashton–A.–P.C. Weiss, «The Post–Plinthophoric Silver Drachms of Rhodes», *NC* 1997, 1–40

Baldwin 1914: A. Baldwin, «The Electrum and Silver coins of Chios», *AJN* 1914, 48–52.

Barrandon–Bresson 1997 J.–N. Barrandon–A. Bresson, «Imitations crétoises et monnaies rhodiennes: analyse physique», *RN* 1997, 137–155.

Barron 1966: J.P. Barron, *The silver coins of Samos*, London, 1966.

Barron 1998: J.P. Barron, «Two Goddesses in Samos», dans *Studies in Greek Numismatics in Memory of M. J. Price*, London, 1998, 23–29.

Bérend 1971: D. Bérend, «Les tétradrachmes de Rhodes de la prémière période», *RSN* 51,1971,

Bérend 1995: D. Bérend, «Rhodes encore», *RN* 1995, 251–255.

Berthold 1984: R.M. Berthold, *Rhodes in the Hellenistic Age*, Ithaca and London, 1984.

Boardman 1958–1959: J. Boardman, «Excavations at Pindacas in Chios, The coins», *BSA* 53–54, 1958–1959, 304–309.

Boehringer 1972: C. Boehringer, «Zur Chronologie mittelhellenistischer Münzserien 220–160 v. Chr.», *AMUGS* V, Berlin 1972.

Boehringer 1997: C. Boehringer, «A 1971 Group of Rhodian Coins (from Karia?)», *NC* 1997, 214–217, (*CH* 1997).

Borell 1847: H.P. Borell, «Unedited greek coins», *NC* 1947

Bresson 1993: A. Bresson, «La circulation monétaire rhodienne jusqu' en 166 av. J.–C.», *DHA*,19, 1, 1993, 119–169.

Bresson 1996: A. Bresson, «Drachmes rhodiennes et imitations: une politique économique de Rhodes ?», *REA* 98, 1996, 65–77.

Bresson 1998: A. Bresson, «Rhodes, Cnide et les Lycies au début du IIe s. av. J.–C.», *REA* 100, 1–2, 1998, 65–88.

Cadell–Le Rider 1997: H. Cadell–G. Le Rider, «Prix du blé en numéraire dans l'Égypte lagide de 305 à 173», *Papyrologica Bruxellensia* 30, Bruxelles 1997.

Cahn 1942: H.Cahn, «A new carian mint», *NC* 1942.

Cahn 1961: H. Cahn, «Les étalons monétaires en Asie Mineure jusqu' à Ve s. av. J.–C.», *INC* Rome,1961, 21–23.

Cahn 1970: H. Cahn, «Knidos», *AMUGS* IV, Berlin, 1970.

Constantinopoulos–Zervoudaki 1968: Γ. Κωνσταντινόπουλος–Η. Ζερβουδάκη: «Νέα εκ Ρόδου», *ΑΑΑ* 1968.

Cook– Plommer 1966: J. M. Cook–W. H. Plommer, *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos*, Cambridge, 1966.

de Callataÿ–Depeyrot–
Villaronga 1993: F. de Callataÿ–G. Depeyrot–L. Villaronga, *L'argent monnayé d'Alexandre le Grand à Auguste*, Bruxelles, 1993.

De Callataÿ 1997: F. de Callataÿ, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain–La–Neuve, 1997.

Delrieux 2000: F. Delrieux, «Les ententes monétaires aux types et à la légende ΣΥΝ au début du IVe siècle», Actes de la table ronde à Istanbul, 22–23/5/1997, (ed.) O. Casabonne, *Mecanismes et Innovations monétaires dans l'Anatolie Acheménide*, *Varia Anatolica* XII, Inst. Fr. d'Études Anatoliennes d'Istanbul, de Boccard, 2000, 185–211.

Dengate 1967: J. Dengate, «The triobols of Megalopolis», *ANSMN* 13, 1967, 57–110.

Fischer 1971: T. Fischer, «Basileos Kamniste(i)rou», *Chiron* 1, 1971, 169–175.

Franke 1957: P. Franke, «Zur Finanzpolitik des macedonischen Königs Perseus wärend des Krieges mit Rom 171–168 v. Chr.», *JNG* 1957, 35.

Gabrielsen 1997: V. Gabrielsen, *The naval aristocracy of Rhodes*, Cambridge 1997.

Göktürk 1992: T. Göktürk, Üç Rodos Definesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yilligi, 167–196. (Révue turque, résumée anglais).

Grosby–Grace 1936: M Grosby–E. Grace, «An Achaean League Hoard», *NNM* 74, 1936.

Hackens 1965: T. Hackens, «Trésor hellénistique trouvé à Délos en 1964», *BCH* 89, 1964, 503–534.

Hackens 1969: T. Hackens, «La circulation monétaire dans la Béotie hellénistique: trésors de Thèbes 1935 et 1965», *BCH* 93, 1969, 701–729.

Hackens 1970: T. Hackens, «L'influence rhodienne en Crète aux IIIe et IIe s. av. J.–C. et le trésor de Gortyne», 1966, *RBN* 116, 1970, 37–58.

Hansen–Le Roy 1976: E. Hansen–C. Le Roy, «Au Létôon de Xanthos: les deux temples de Léto», *RA*, 2, 1976, 321–325.

Hardwick 1991: N. Hardwick, «The coinage of Chios from the VIth to the IVth century BC», *INC* Brussels, 1991, 211–222.

Hardwick 1996: N. Hardwick, «The solution to Thucydides VIII 101.1: The "Chian Fortieths"», *NAC* 25, 1996, 59–69.

Houghton–Le Rider 1966 A. Houghton– G. Le Rider, «Un trésor des monnaies hellénistiques trouvé près de Suse», *RN* 1966, 111–127.

Howorth 1903: H. H. Howorth, «The history and coinage of Artaxerxes III, his satraps and dependants», *NC* 1903, 1–46.

Humphris–Morineau 1977 J. Humphris–Morineau, «A Hoard from Thessaly», *CH* III, 1977, 9–17.

Hurter 1998: S. Hurter, «The «Pixodarus Hoard»: A Summary», *Studies in Greek Numismatics in memory of M. J. Price*, London, 1998, 147–153.

Jenkins 1963: G.K. Jenkins, «The monetary systems in the Early Hellenistic time with special regard to the economic policy of the ptolemaic kings», *International Numismatic Convention*, Jerusalem, 1963, 53–87.

Jenkins 1987: G.K. Jenkins, «Hellenistic gold coins of Ephesos», dans *Festschrift Akurgal*, 1987, 183–188.

Jenkins 1989: G.K. Jenkins, «Rhodian Plinthophoroi–A sketch», dans *Kraay–Morkholm Essays*, Louvain–La–Neuve, 1989, 101–119.

Karwiese 1980: S. Karwiese, «Lysander as Herakliskos Drakonopnigo», *NC* 1980, 1–27.

Kinns 1980: P. Kinns, *The coinage of Ionia: Erythrae, Teos, Lebedus, Colophon, c. 400–30 B.C.*, 1980, (thèse inédite).

Knoepfler 1999: D. Knoepfler, «Des ateliers de drachmes pseudo–rhodiennes en Béotie? Examen de quelques hypothèses récentes», dans Amandry et al. (eds.), *Travaux de Numismatique grecque offerts à Georges Le Rider*, London, 1999, 197–206.

Konuk 1993: K. Konuk, «Quelques réflexions sur le monnayage des satrapes hécatomnides de Carie», *Actes du XIe Congrès International de Numismatique*, Bruxelles 8–13/9/1993. Louvain–La–Neuve, 1993, 237–242.

Konuk 2000: K. Konuk, «Influences et éléments acheménides dans le monnayage de la Carie», Actes de la table ronde à Istanbul, 22–23/5/1997, (ed.) O. Casabonne, Mecanismes et Innovations monétaires dans l'Anatolie Acheménide, *Varia Anatolica* XII, Inst. Fr. d'Études Anatoliennes d'Istanbul, de Boccard, 2000, 171–183.

Lakakis–Marchetti 1996: M. Lakakis– Marchetti, «A propos du monnayage achéen et des trésors qui le font connaître», *Χαρακτήρ*, Athènes, 1996, 147–156.

Laronde 1987: A. Laronde, *Cyrène et la Libye hellénistique, Libykai historiai de l'époque républicaine au principat d'Auguste*, Paris 1987.

Le Rider 1961: G. Le Rider, «Les ateliers monétaires de la côte syrienne, phénicienne, palestinienne, égyptienne et cyrénéenne», *INC*, 1961, 67–109.

Le Rider 1963a: G. Le Rider, *Deux trésors de monnaies grecques de la Propontide (IVe siècle av. J.–C.)*, Paris, 1963.

Le Rider 1963b: G. Le Rider, «La Numismatique Grecque comme source d'histoire économique», *Études Archéologiques* 1963, 175–192.

Le Rider 1966: G. Le Rider, *Monnaies Crétoises, du IVe au Ier siècle av. J.–C.*, Paris, 1966.

Le Rider 1968: G. Le Rider, «Un groupe de monnaies crétoises à types athéniens», dans *Humanisme Actif. Mélanges J. Cain*, Paris, 1968, 313–335.

Le Rider 1969: G. Le Rider, «Monnaies grecques récemment acquises par le Cabinet de Paris», *RN* 1969, 7–27.

Le Rider 1971: G. Le Rider, «Sur le monnayage de Byzance au IVe s. av. J.–C.», *RN* 1971, 143–153.

Le Rider 1986: G. Le Rider, «Les Alexandres d'argent en Asie Mineure et dans l'Orient Séleucide au IIIe s. av. J.–C., *J.S.*1986, 3–51.

Le Rider 1988: G. Le Rider, «Sur le frai de certaines monnaies anciennes et contremporaines», dans les *Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne offerts à André Tuiliers*, Paris, 1988, 70–83.

Le Rider 1992: G. Le Rider, «Les tétradrachmes attalides au portrait de Philétaire», dans *Florilegium Numismaticum*, Studia in honorem U. Westermark edita , Stockholm, 1992, 233–245.

Le Rider 1993: G. Le Rider, «Les ressources financières de Seleucos IV (187–175) et le paiement de l'indemnité aux Romains», *Essays in honor of R. Carson and K. Jenkins*, 1993, 49–67.

Le Rider 1997a: G. Le Rider, «Histoire économique et monétaire de l'Orient hellénistique», *Annuaire du Collège de France* 1996–1997, 811–828.

Le Rider 1997b: G. Le Rider, «Cléomène de Naucratis», *BCH* 121, 1997, 71–93.

Le Roy 1996: C. Le Roy, «Une convention entre cités en Lycie du Nord», *CRAI* 1996, 961–980.

Leschhorn 1985: W. Leschhorn, «Zu rhodischen Münzprägung im 2. Jh. v. Chr. Ein Schatzfund rhodischer Hemidrachmen aus Syrien», *JNG* 35, 1985, 7–20.

Leschhorn 1986: W. Leschhorn, «Zu den rhodischen Didrachmen des 4. und 3. Jh. von Chr. Der Schatzfund von Usak», *JNG* 36, 1986, 67–94.

Löbbecke 1887: A. Löbbecke, «Münzfund auf der Inseln Chios», *ZfN* 1887, 148–157.

Martin 1981: T. Martin, «A Third-century B.C. Hoard from Thessaly at the ANS (IGCH 168)», *ANSMN* 26, 1981, 51-77.

Martin 1991: T. Martin, «Silver Coins and Public Slaves in the Athenian Law of 375/4 B.C.», dans *Mnemata: Papers in Memory of Nancy M. Waggoner*, New York, 1991, 21–48.

Mattingly 1993: H. B. Mattingly, «The Ma'Aret En–Nu'man Hoard, 1980», *Essays in honour of R. Carson and K. Jenkins*, 1993, 69–86.

Mavrogordato 1915–1918: J. Mavrogordato, «The Chronology of the Coins of Chios», *NC* 1915, 1916, 1917, 1918.

Morkholm 1991: O. Morkholm, *Early Hellenistic Coinage*, Cambridge, 1991.

Nicolet–Pierre 1999: H. Nicolet–Pierre, «Les cratérophores de Naxos (Cyclades): émissions monétaires d'argent à l'époque hellénistique», *RN* 1999, 95–119.

Nicolet–Oeconomides1991: H. Nicolet–M. Oeconomides, «La circulation monétaire dans le Péloponnèse et le

trésor de Zakynthos de 1904, IGCH 245», *QT* 1991,161–185.
Nicolet–Pierre–Kroll 1990: H. Nicolet–Pierre et J.H. Kroll, «Athenian tetradrachm coinage of the third Century B.C.», *AJN* 1990, 1–35.
Nordbo 1986: J.H.Nordbo, «The Coinage of Cnidus after 394 BC», *INC* London (1986), 51–56.
Oeconomides 1970: M. Οικονομίδου, «Θησαυρός νομισμάτων εκ Θεσσαλίας 1968», *Αρχ. Εφημερίς* 1970, p. 13–26.
Oeconomides 1991: M. Oeconomides, «Les trésors théssaliens du Musée Numismatique d' Athènes», dans *La Théssalie, Quinze ans de recherches archéologiques, 1975–1990, Bilans et Perspectives*, Actes du Colloque International Lyon, 17–22 Avril 1990.
Olçay– Seyrig 1965: N. Olçay–H. Seyrig, *Le trésor de Mektepini en Phrygie*, Paris, 1965.
Papachristodoulou C.1994: I.X. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου απο τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωδη της Δωδεκανήσου(1948)*, Αθήνα 1994.
Papachristodoulou 1989: I.X. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, Ιστορική επισκόπηση–Η Ιαλυσία*, Αθήνα, 1989.
Perdrizet 1903: P. Perdrizet, «Notes de Numismatique macédonienne», *RN* 1903, 324.
Picard 1979: O. Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéenne. Étude de Numismatique et de l'histoire*. BEFAR 1979.
Picard 1982: O. Picard, «Les Romains et les émissions aux types d'Alexandre», *Annali* 1982, 245–250.
Picard 1996: O. Picard, «Monnaie Ολοσχερής, monnaie de poids réduit, apousia en Eubée, à Délos et ailleurs», *Χαρακτήρ*, 243–250, Athènes, 1996.
Pollard 1968: G. Pollard, *Catalogue of the Greek Coins in the Collection of Sir Stephen Courtauld at the University College of Rhodesia*, 1968.
Price 1966a: M. J. Price, *The coins in Cook– Plommer* 1966, 66–71.
Price 1966b: M. J. Price, «A Hoard from Gortyn», *RN* 1966, 128–143.
Price 1968: M.J.Price, «Early Greek Bronze Coinage», *Essays Robinson* 1968, 90–104.
Price 1975: M. J. Price, «Reviews», *NC* 1975, 230.
Price 1989: M. J. Price, «The Larissa Hoard 1968, IGCH 237», dans *Kraay –Morkholm Essays*, Louvain–la–Neuve, 1989, p. 233–243.
Price 1991: M. J. Price, *The Coinage in the name of Alexander the Great and Philippus Arrhidarus*, Zurich–London, 1991.
Pugliese Carratelli 1942: G.Pugliese Carratelli, «Per la storia delle associazioni in Rodi Antica», *ASAA* 20, 1942, 147–200.
Regling 1927: K. Regling, *Die Münzen von Priene*, Berlin,1927.
Regling 1928: K. Regling, «Hellenistischer Münzchatz aus Babylon», *ZfN* 38, 1928, 92–131.
Robert 1951: L. Robert, *Études de Numismatique Grecque*, Paris, 1951.
Robert 1967: L. Robert, *Une tête de femme sur les monnaies de Rhodes, Monnaies grecques*, Genève–Paris 1967, 7–14.
Robert 1973: L. Robert, «Les monétaires et un décret hellénistique de Sestos», *RN* 1973, 43–53.
Robinson 1936: E. S. G. Robinson, «British Museum Acquisitions for 1933–1934», NIC 1936, 190–194.
Seager 1924: R. B. Seager, «A Cretan Coin Hoard», *NNM* 23, 1924.
Schlumberger 1953: G. Schlumberger, *L'argent grec dans l'empire achéménide*, Paris, 1953.
Seyrig 1963: H. Seyrig, «Monnaies hellénistiques», *RN* 1963, 7–64.
Seyrig 1968: H. Seyrig, «Monnaies hellénistiques de Byzance et de Calcédoine», dans *Robinson Essays*, 183–200.
Seyrig 1973: H. Seyrig, *Trésors du Levant ancients et nouveaux*, Paris, 1973.
Sheridan 1972: W. W. Sheridan, «A Hoard of Rhodian–Types Drachms», *ANSMN*, 18, 1972, 5–15.
Six 1877: J. P. Six, «Monnaies des Satrapes de Carie», *NC* 1877, 81–89.
Spaer 1981: Ar. Spaer, «New type of Alexander», *INJ* 5, 1981, 1–3;
Strauss 1971: P. Strauss, «Un trésor des monnaies hellénistiques trouvé près de Suse (2e partie)», *RN* 1971, 109–140.
Stroud 1974: R. S. Stroud, «An Athenian Law on Silver Coinage», *Hesperia* 43, 1974, 157–188.
Svoronos 1901: I. Σβορώνος, «Νομισματικά ευρήματα εν Ελλάδι. Α. Εύρημα Γραμμένου Θεσσαλίας», *JIAN* 1901, 84–90.
Svoronos 1902: I. Σβορώνος,»Θησαυρός νομισμάτων εξ Ωρεού της Ευβοίας», *JIAN* 1902, 318–328.
Svoronos 1906: I. Σβορώνος, «Μαθήματα νομισματικής», *JIAN* 9, 1906,
Svoronos 1911: I. Σβορώνος, «Περιγραφικός καταλογος των προσκτημάτων του Νομισματικού Μουσείου, κατα το ἐτος 1908–1909», *JIAN* 14, 1911.
Thompson 1962: M. Thompson, «Athens again», *NC* 1962, 301–333.
Thompson 1968: M. Thompson, «The Agrinion Hoard», *NNM* 159, 1968.
Thompson 1981a: M. Thompson, «The Cavala hoard, IGCH 450», *ANSMN* 26, 1981, 33–49.

Thompson 1981b: M. Thompson, «The Alexandrine Mint of Mylasa», *NAC* 1981, 207–217.
Touratsoglou 1993: I. Τουράτσογλου, *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία, (περ. 200 π.Χ.–268–286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των «Θησαυρών»*, Αθήνα, 1993.
Touratsoglou–Tsourti 1991: I. Τουράτσογλου–Τσούρτη, «Συμβολή στην κυκλοφορία των τριωβόλων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στον Ελλαδικό χώρο: η μαρτυρία των θησαυρών», *Μελετήματα* 13, Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19–21 Μαΐου 1991, 171–184.
Troxell–Waggoner 1978: H. A. Troxell–N. M. Waggoner, «Robert F. Kelley Bequest», *ANSMN* 1978, 7–8.
Troxell 1982: H.A. Troxell, «The coinage of the Lycian League», *NNM* 162, 1982.
Varoucha–Christodoulopoulou 1941: Ε. Βαρούχα–Χριστοδουλοπούλου, «Πτολεμαϊκά νομίσματα στην κυρίως Ελλάδα», *Επιτύμβιον Χρ. Τσούντα*, 668–679, Αθήνα, 1941.
Varoucha–Christodoulopoulou 1969: Ε. Βαρούχα–Χριστοδουλοπούλου, «Νομισματικαί ενδείξεις δι'άγνωστον πόλιν τής Κρήτης», *Πεπρ. Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 2, Αθήνα, 1969
von Aulock 1967: H. von Aulock, «Zur Silberprägung des katichen Stratonikeia», *JNG* 17, 1967, 7–15.
Waggoner 1979: N. Waggoner, «The Propontis Hoard (IGCH 888)», *RN* 1979, 7–29.
Warren 1993: J. Warren, «Towards a resolution of the Achaian League silver coinage controversy: some observations of methodology», dans *Essays in honor of R. Carson and K. Jenkins*, London, 1993, 87–99.
Westermark 1960: U. Westermark, *Das Bildnis von Philetairos von Pergamon. Corpus der Münzprägung*, Stockholm, 1960.
Westermark 1979/80: U. Westermark, «The Saida Hoard», *NNA* 1979–1980, 22–35.

Eva Apostolou
Νομισματικό Μουσείο
Τοσίτσα 1, Αθήνα

GREEK MERCENARIES, COINAGE AND IDEOLOGY

The archaic period of Greek history has received a good deal of attention.[*] The extensive cultural, practical, and ideological changes which took place in the earlier part of that period have, therefore, not lacked for detailed treatment. Here I would like to offer a schematic view of the cultural transmission process at play then, in order to highlight the role of one group of actors in the cultural process, Greek mercenaries who served in the armies of Western Asia during the archaic period. After an overview, I will focus particularly on one specific phenomenon of the archaic age, the creation of coinage, and how that creation within the context of mercenary service affected culture.

The experience of archaic Greeks from Asia Minor, the islands, including Crete, and the mainland while abroad in Western Asia is well known and documented.[1] Specifically, traders and merchants are often noted. These two groups share experiences critical to my model. First, they were often physically separated from their home, a Greek world of ascribed hierarchies. They are «off the farm», as it were, and out of the elite's direct control. Second, these Greeks experienced power independent of those elites. This experience of independence generated confidence, which brought them into conflict with established powers at home. In the case of traders, the elites developed a desire for goods. However much they looked down on traders, they accommodated to their mercantile habits and demands in order to get their goods; even a disdainful accommodation is accommodation. The traders themselves, such as Charaxus, the brother of Sappho, were from the elite in their own right, and others, making profits, took up the trappings of the elite.[2] Indeed, merchants were in most current accounts the primary agent in the cultural transmissions from Western Asia to the Greek world. While I do not wish to diminish the admittedly large role merchants played, it is another group of Greeks abroad, the mercenaries, that concerns me here.[3]

---

[*] I would like to express my appreciation to John H. Kroll for very useful comments on a earlier draft; needless to say, he does not necessarily agree with my approach or conclusions. The anonymous referees for *Eulimene* also offered many valuable suggestions, for which I am likewise grateful. This paper was originally presented at the first *Societas* Colloquium, Cumae, Italy (2000).

[1] Merchants and mercenaries, mostly. Another group, prisoners of war, might eventually have returned (West 1997 616 speculates). An instance of POWs: Sennacherib used captive Greeks to build ships and had them sail them down the Tigris: «Khatti [Cypriot] people, plunder of my bow, I settled in Nineveh. Mighty ships after the workmanship of their land, they built dexterously. Tyrian, Sidonian and Ionian sailors, captives of my hand, I ordered (to descend) the Tigris with them…» (Braun 1982 19).

[2] For a concise summary of evidence for early trading, from Al Mina in Syria to Pithekoussae in the West, see Burkert 1992 11–12; his discussion of the role of traders, 21. Also, West 1997 609–611; Mele 1979.

[3] There is no denying the importance of merchants in cultural transmission and in the origins of coinage in the Aegean–surely the appearance of an early and large minting on Aegina, a trading location, is not coincidental. But my purpose here is to concentrate on the role of mercenaries. «Booty gained by war and piracy continued to be an important source of disposable wealth, but new avenues were opened. Some members of the upper classes, including the brother of Alcaeus, took service under eastern kings and local tyrants…» Starr 1982 421. Burkert mentions mercenaries, but for him they are almost incidental to a process

We know from Classical and Western Asian sources (Egyptian, Babylonian, Hebrew –both textual and archaeological[4]) that Greeks from Asia Minor, Crete, and the mainland served as soldiers at least from the middle of the seventh century, and probably a hundred years before that; we know they served in the Levant, in Egypt, and even in Babylon itself.[5] They apparently were well thought of and sought after.[6] But I believe that the importance of their experience in the changes occurring in the archaic Greek world has been underestimated. I would break that importance into three main areas, cultural, practical, and ideological.

Dark Age Background

As a prelude to my observations, I will summarize briefly the Greek and Western Asian worlds at the end of the Dark Ages.[7]

Agriculture. It has been argued that agricultural produce of the Dark Ages was deficient in both quantity and quality.[8] Production of grain dropped off precipitously

---

dominated by craftsmen, shamans, and others (1992 25). West 1997 is more elaborate; see also Boardman 1980 50; Gordon 1962 39–40.

[4] As of yet there is no reference to Greeks serving the Assyrians: Edzard 1961 vol. 3 645. In reference to occasional mentions of Greeks in an Assyrian context: «Alle diese Zeugnisse stehen aber ziemlich isoliert und lessen es als höchst unwahrscheinlich gelten, dass ein reger Austausch zwischen Assyrien und Griechenland stattfand».

[5] Attested in Judah: «This ostrakon from Mesad Hashavyahu was discovered in a small fortress dated by the local pottery to the late seventh century, but among this pottery was a considerable quantity of East Greek ware, including household types, suggesting the presence there of Greeks. It was longstanding practice in Judah to employ Aegean mercenary troops, David and Solomon having had a bodyguard of Philistines and Cretans, and in the time of Joash there is mention of a similar guard of Carians, so it is possible that the garrison at Mesad Hashavyahu was reinforced by a contingent of Greek mercenaries in the employment of Josiah» Mitchell 1991 387; cf. Braun 1982 22; West 1997 617. And in Egypt: «Ionian and Carian mercenaries are credited with helping Psammetikhos I to free Egypt from the Assyrians in c. 660 BC (Herodotus 2.163, ANET 636–8)» (Osborne 1996 211); Nebuchadrezzar defeats Egyptians at Carchemish: «These operations are notable for the presence of Greek mercenaries on both sides, attested by finds from Carchemish, pottery evidence from a fort at Mesad Hashavyahu on the Mediterranean coast, and the statements about Antimenidas, brother of Alcaeus, fighting for Nebuchadrezzar» Wiseman 1991 230; under Necho II (610–?) there was heavy use of Greek mercenaries; Naucratis is noted as «a magnet drawing the many displaced Greeks ready to serve the pharaoh of Egypt» James 1991 721; Greek, Carian, and Semite mercenaries are recorded in graffiti at Abu Simbel under Psammetichus II (593?), in a campaign of 591 (James 1991 727); later, the Egyptians used Carian and Greek mercenaries heavily in the battle of Pelusium in 525, when defeated by the Persian Cambyses; in this battle, Phanes of Halicarnassus, a Greek mercenary, deserted Psammetichus III and helped Cambyses (James 1991 720). «Babylonian texts mention numerous aliens living at the court of Nebuchadnezzar. Among them were Elamites, Persians, Cilicians, Jews, various emigrants from Asia Minor ('Ionians')…» Dandamaev 1991 256. Greek military artifacts were found at Carchemish when it was destroyed by the Babylonians in 605: Boardman 1980 50. See also, Carchemish: Wolley, C.L. *Carchemish: Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum* I–III. London, 1921–52; Mesad Hashavyahu: Amusin, J.D. and Heltzer, M.L., «The inscription from Mesad Hashavyahu: complaint of a reaper of the seventh century B.C.», *Israel Exploration Journal* 14 (1964) 148–157, 149; Quinn, J.D. «Alcaeus 48 (B 16) and the fall of Ascalon (604 B.C.)», *Bulletin of the American School of Oriental Research* 164 (1961) 19–20.

[6] Perhaps Al Mina in Syria was the focal point of recruitment and dissemination, as was the site of Naucratis in Egypt for Egyptian recruitment.

[7] Morris 1997a is a good summary of the conditions of the Greek world between 1200 and 700 B.C.

with the demise of the Mycenaean palace economy. Nutrition was supplied from olive products, figs, and meat from herded animals, especially cattle, pigs, and goats (sheep were apparently only sheared, not eaten), supplemented with fish and game meat –but not much grain. This is a situation likely to lead to population expansion if more efficient production and/or an efficient grain or vegetable production were introduced into the diet. Rice in China, yams in Africa, maize in meso–America are first–level, nutritious, carbohydrate–heavy crops which allow the same amount of land to support many more people. The population increase seen in the archaeological record can most readily be explained by the introduction of some such basic improvement to the Greek diet as well as an increase in farming intensity.[9] The food staple is supplied by grain, wheat or barley especially, in the Mediterranean world; it is an exceedingly efficient food, and can provide up to 80% of daily caloric and nutritional needs; in fact, one can live a long time on just bread and water. It is also relatively easy to grow. Ploughs, presumably with iron shares, already attested in the ninth century, come into ever–greater use–a technological improvement enhancing the benefit of grain. By around 700, grain seems to have become the staple of the Greek diet along with, of course, olive products, and wine.[10]

The organization of agriculture in Western Asia depended throughout antiquity on grain, olive products, and domesticated meat. The chief grain was barley, but wheat was almost as important a staple. Ploughs had long been in use, and continued to be, both to break up the soil and to sow the seeds.[11]

Dwellings. In Greece, a common house was before ca. 750 a structure with three straight sides and an apsidal one, or with a generally oval shape, and generally one room (although larger houses are attested).[12] Gradually another common type, a simple rectangular structure, came to predominate. This type developed into multiple–room rectangular structures based upon an inner courtyard. This development took place at varying rates at various places, very unevenly, but in general over the period of 750–600.[13]

---

[8] Tandy 1997 35–37, including pollen evidence for low grain consumption.

[9] The archaeological evidence for an increase in population is given thoroughly and convincingly by, e.g., Morris 1998 and Tandy 1997 19–58, esp. 44–58. Starr is unnecessarily pessimistic: «we know of no marked improvement in agricultural productivity to support a 'massive increase in population'» 1982 420; in general, he queries the archaeological evidence for population growth and offers alternative explanations for, e.g., skeletal remains. p. 420.

[10] Morris 1998 notes «a population explosion in the eighth century, linked to more intensive agriculture…». But intensive agriculture is only part of the point: it is what was planted as much as how intensively it was planted. And the reestablishment of wheat as the main agricultural product needs to be highlighted.

[11] Illustration at Saggs 1984 pl. 4A.

[12] Boardman 1982 783: «The houses themselves hardly suggest the possibility of a life of affluence, barely even one of minimal comfort. The kings of Geometric Greece had no palaces that we could recognize as such. The construction is small–stone rubble, becoming neater and polygonal, with mud–brick and with timber pillars; the roofs flat, of rolled mud over beans, or pitched with thatch. The plan is generally rectangular, sometimes apsidal (even oval), often with a pillared porch and a central or corner hearth». See also Morris 1997b 547.

[13] Morris 1998 16–21; «By 600, the courtyard house was normal everywhere». See also Mazarakis Ainian 1997 on Dark Age and Geometric architecture.

In Western Asia, the standard house was, as far as the rather poor archaeology can attest, the courtyard style.[14]

Temples and religious habits. In Greece, before ca. 750 there is little evidence of religious practice in temples and with sacrifice. Whether Mazarakis Ainian is correct to posit cult based in rulers' dwellings and focussed on the ritual meal is unclear–perhaps archaeology simply attests poorly other cult activity.[15] At any rate, we can identify few altars, few temples, and none that one would think of as substantial. After 750 stone altars used for animal sacrifice and temple structures begin to appear, as well as votives. One of the most impressive early sites is at Eretria, on Euboea. Morris notes an «explosion of temple–building around 700».[16] The result was numerous temples, large and small, scattered in virtually every population center, and in rural locations as well.

In Western Asia, temple building was a standard architectural practice from earliest times: «in ancient Assyria it was particularly the temple where the gods were to be approached».[17] Normally, there was a cult statue within the temple made of wood or stone or some other substance. The gods–statues were ceremonially clothed, and fed, and often take stances considered «normal» in Greek art–standing and draped female, male with weapon held in raised hand, for example.[18] Sacrifice on an altar was a standard part of the ritual, as was the dedication of votives. The tripod–lebes was a standard accoutrement of religious service. Hepatoscopy was central to augural skill.[19]

Town planning. Before ca. 750 in Greece town planning did not exist. «Dark Age settlements are rare, small, and often short–lived…».[20] After 750 rectilinear houses helped organize the space, and the agora began to appear, especially in new foundations, while the addition of this supposedly central aspect of the polis came only gradually to already founded cities, often not until around 500.[21] Fortification walls begin to be built around 700, although Smyrna is earlier–because of her eastern neighbours.

The basic layout of many West Asia cities, when terrain allowed, was based on rectangular houses build along more or less straight streets. There were multiple market areas within each city. All major cites were walled.

Literacy. The first written documents in the Greek world date from about 770. The first extended texts in Greek, hexameter verses, come from Pithekoussai and Athens (although the Dipylon vase may have been inscribed by a foreigner); they date from the

---

[14] Saggs 1984 194–195. Another of many possible examples is the shape and layout of houses at Tell Qasile, a Philistine site: Dothan 1981 59

[15] Mazarakis Ainian 1997.

[16] Morris 1998 19 and, more generally, 15–20. See also Boardman 1982 787: «Only with the eighth century do the gods get their houses, and the oikoi are (not surprisingly) of the same form, apsidal or rectangular, as houses for mortals».

[17] Saggs 1984 204 and, in general, 204–209. See the compendium in West 1997 33–59.

[18] Burkert 1992 19–20 for specific examples.

[19] Burkert 1992 46–53, where at 49 he posits the role of Carian mercenaries as the agent of introduction of this habit among the Carians and, implicitly, the role of Greek mercenaries in their turn.

[20] Morris 1998 16. Of course some Dark Age settlement were long–lived, such as Argos, Athens, and, in Asia Minor, Old Smyrna.

[21] Morris 1998 23, citing Snodgrass 1980 154–158.

middle of the eighth century.[22] By the end of the eighth century, writing was fairly common and soon texts of Homer, Hesiod, and the first inscribed laws appeared.

In the Western Asia, writing systems had been fundamental to society for centuries.[23]

Warfare and weapons. There is little evidence of how warfare was conducted in Greece during the Dark Age.[24] Although weaponry appears in earlier tombs, the most spectacular evidence comes from Argos. The artifacts discovered there substantiate that the full gear of a soldier was a helmet, protection for the upper body, greaves, sandals, a round or a body shield, a throwing spear and a thrusting spear, and a sword.[25] The chariot is illustrated on ceramics, but none has been found archaeologically and there is no evidence for its use in actual battle. The bow and arrow is not a normal part of equipment, its use concentrated in certain areas, such as Crete. As early as the mid–seventh century there is clear evidence for fighting in what became the traditional hoplite formation: closely packed ranks of soldiers advancing as a group (Chigi vase) and the advancing Greeks on the Phoenician Amathus bowl.[26] There may even be proto–hoplite fighting attested in the *Iliad*.[27]

The Assyrians and others fought in close order using infantry armed with a shield and spear, as well as cavalry. The use of the chariot was highly developed. In fact, the impression we get is much like that of the Iliad in which the mass of the army fights behind the heroes, swirling in battle chariots in front of the massed army. In reliefs we also see the round shield as well as the body shield; the thrusting spear is the primary engagement weapon. Bowmen often supply covering fire. A number of weapons later associated with hoplites are common–for example, the round shield and the thrusting spear. It is particularly evocative that the eighth century panoply from Argos contains weapons and armor of the Assyrian type–the helmet is similar to that pictured on reliefs.

Economic and political life. In most of mainland Greece, there is little evidence of any but the most basic economic activity around 750 BC–gift exchange, assumedly some direct purchase and sale of goods, wealth acquisition by pillage.[28] However on Euboea there is early and extensive evidence for trading contact with the wider world to the west (Pithekoussai) and east (Al Mina), which probably indicates an increasing complexity of economic life.[29] By Hesiod sometime in the seventh century we read of debt, which

---

[22] Tandy 1997 201–203, where he seems overly certain that traders are responsible: «But those ultimately responsible for the introduction of the alphabet were almost certainly the movers of goods on the trade routes, that is, the Euboean traders». 201–202.

[23] On the Greek dependence on West Asia for development of writing, see West 1997 24–27. A nice summary of the alphabet is Boardman 1980 83–84. Isserlin 1991 discusses the evidence for the interaction of Greeks and West Asians in alphabet formation, as does Amadasi Guzzo in the same volume.

[24] Snodgrass 1980 23.

[25] The Argive panoply: Courbin 1957.

[26] For an illustration of the Chigi vase, see Boardman 1984 no. 337 p. 257. «Middle Protocorinthian» aryballos from a grave at Lechaeum, port of Corinth, about 680 B.C.» shows a round shield with a hand grip, as well as a «dipylon» shield; the 'hoplite' carries two spears: Boardman 1984 Fig. 336.1, illustrated p. 256. An early protocorinthian aryballos of late eighth century shows a crested warrior with round shield and spear, unfortunately without the arm/hand holds showing: Boardman 1984 no. 294.1 221.

[27] Van Wees 1997 691.

[28] Donlan 1997.

[29] Tandy 1997 62–72.

presumably implies contracts, oral or written, and by Solon debt arrangements were fully developed.[30] Around the same time, weighted silver comes into general use in a variety of transactions. In Crete there are written law codes. Coinage makes its electrum appearance in Asia Minor in a non–Greek context, but has spread in silver to Greek locations on the Aegean by about 575.[31]

The West Asian world was managed through a complex of economic and legal arrangements. Debt, contracts, taxes, treaties were all recorded in writing.[32] Law codes had been a part of life for a millennium and a half.[33] Bullion had been marked with a «character» for centuries to authenticate its purity and weight; transactions were recorded in weights, although bullion did not necessarily change hands, it seems. Coinage–like objects were used by the Neo–Babylonians.[34]

Elite habits. The life of the elites in the Dark Age was grim, if not as grim as that of the common folk. There is little archaeological evidence for the presence of precious metals, imported foodstuffs, or «luxuries» of any sort. The small dwellings attested could not have served well for entertaining groups.[35]

West Asia is apparently the home of a number of elite social habits and implements we associate with the Greek elites of the Archaic Age. One of the most emblematic social scenes, the symposium, has its roots in the reclining diners found illustrated in Western Asian art and described in Western Asian literature.[36] While Homer, Phocylides, and the «genuine» Theognis depict people sitting in chairs, by the end of the seventh century the reclining mode had taken hold among the elite in Greece, as witnessed by Alcman and Alcaeus.[37] Musical instruments for entertainment such as the double oboe, the «Phoenician» lyre, the harp, are West Asian,[38] as is luxury clothing.[39]

---

[30] Kroll 1998.

[31] A number of recent publications has rehearsed the evidence for the beginning of coinage. See, *inter alia*, Kurke 1999 6–12; Howgego 1995 1–18.

[32] For a list and discussion of economic terms imported by Greeks from West Asia: West 1997 23–24 and on treaties, 19–23.

[33] On early Greek law codes and their West Asian antecedents, see Snodgrass 1980 118–120.

[34] Curiously, West 1997 does not mention the origins of coinage as something inspired by Western Asian experience with weights, metals, and payment. Kroll 1998 clearly notes the connection, followed by Balmuth and Thompson 2000.

[35] On Western Asian origins of elite habits, see Burkert 1992 19. By the mid–tenth century larger structures may have begun to appear, but so far the large «heroon–house» at Toumba, Lefkandi, Euboea, is unique, at 47 x 10 m. Other houses and structures discovered are small. See Mazarakis Ainian 1997. On Homeric society (i.e., Dark Age and Early Geometric) see Van Wees 1992 25–58 and Raaflaub 1997.

[36] «The second major change is the rise of the symposion, an eating and drinking session which offered much scope for conspicuous consumption and even more for conspicuous leisure. Some features of sympotic culture are attested from the late eighth century onwards, when verse inscriptions on drinking vessels indicate that reciting or improvising poetry, dancing, and erotic pursuit are associated with conviviality. The most significant development takes place in the mid–seventh century, when fragments of poetry allude to the custom of reclining on couches. The practice may have been adopted rather later in mainland Greece, where our literary and iconographic sources do not refer to it until the very end of the century». Van Wees 1998 365–366. See also Burkert 1992 19; West 1997 32.

[37] See the material cited at West 1997 n. 121 (Phocyl. 13 West, Thgn. 34; Alcm *PMGF* 19, Alc. 338.7f., cf. Sappho 94.21, Sol. 24.4, *Alcmaeonis* fr. 2 Bernabé= 2 Davies).

[38] West 1997 10–12, 31 and West 1992. Forms of luxury from West Asia: Boardman 1980 82–83.

Literary production. By 750 there is evidence that poetry in hexameters exists; it is scratched on pottery. If it be taken as proven that there are true memories of the Mycenaean period in the Homeric epics, then that provides evidence for oral epic poetry at this time as well. The verse scratched on Nestor's Cup seems to indicate that social/erotic poetry also existed at this time. By a century later, at the lastest, didactic and cosmological poetry had made its appearance in Hesiod.

The West Asian world had long had epic poetry (most notably, but not only, the Gilgemesh Epic), didactic poetry, social/erotic, and cosmological poetry. A striking feature of their poetry was that it was written with each verse occupying a line, a pattern also in the earliest Greek verses —the «Nestor's Cup epigram»— and ever since in Western poetry, but not in many other poetries around the world.[40]

A Greek in the West Asian world about 750 BC would have encountered a substantially different cultural milieu. Coming from a world which was politically organized in isolated ethnic sub–groups led by chiefs, undernourished on olives, meat, figs, and some grain, living in apsidal huts with thatched roofs, worshipping in non–monumentalized ways, illiterate, accustomed to only direct economic exchanges, without written legal documents, a Greek abroad would have found himself in the midst of towns and cities of substantial mud brick structures built with inner courtyards and organized in streets with open areas for markets. Here and in the countryside he would encounter other substantial structures housing images of the gods, before which sacrifices were made on altars, often with a large bowl on a tripod nearby. He would find complicated economic transactions taking place and being recorded in writing in duplicate so that both parties had a secure record of the proceedings–loans, transmittals of funds, tax returns, and so on. If he were wealthy, he might be invited to attend a dinner party at which the revelers reclined on couches, wore elaborate robes, and heard erotic songs recited, or epics of the origins of mankind, deeds of battle and heroic adventures. Although he would find the overall political mastery clearly in the hands of the elites, whether Assyrians or Babylonians, at a local level he would find government run sometimes by chieftains/kinglets, and sometimes by oligarchies making group decisions about local matters.[41] In Phoenicia, he would hear of far–distant lands to which the locals had sent out colonies to take advantage of trading opportunities in Africa and Iberia.

In other words, on the cultural side a Greek would have found a world of material, economic, political, religious, and literary complexity far exceeding his own.[42]

On the practical side, it was in the battles of Western Asia that hoplite weaponry and tactics came into being. The shield, armor and the tactics of massed heavy infantry were perfected, if not learned, in particular, through the masters of mayhem, the

---

[39] «...it has long been established that foreign textiles, in conjunction with items of clothing and new styles of dress are entering Greece in this period» Foxhall 1998 304.

[40] Emphasized rightly by West 1997 26, with other notices of possible borrowing of forms from Western Asia; in general, see his pages 24–27. Also see S. Morris 1997.

[41] In a recent and important book, Van De Mieroop 1997 has made out a cogent case for the lively existence of city–states in West Asia much along the lines later developed in Greece.

[42] Perhaps a glimpse of the wonder Greeks must have felt is expressed by Telemachos in the court of Menelaus (*Od*. 4.71). Braun 1982 notes correctly that Greeks were not capable of dislodging indigenous peoples in Asia, as they were in the West; Greeks had little culturally to offer Western Asia. Note that in Egypt in the sixth century, they referred to themselves as the different ones: ἀλλόγλωσσοι Braun 1982 5 (Meiggs–Lewis no. 7(a)4; cf. Hdt. 2.154.4).

Assyrians.[43] In addition, I suggest that the Greek soldier came to realize that those with more power than they needed them, relied upon them to help maintain their power. Further, service along with other Greeks far from their homeland served to embolden an ethnic self–consciousness.[44] These Greeks were proud of what they had seen and done, as, for example, was Alcaeus' brother, who served under Neo–Babylonians at the end of the seventh century. Finally, these mercenaries were paid.[45] Both the Phoenicians, paymasters for their Assyrian overlords, and the Babylonians had developed elaborate financial systems the likes of which the Greeks would not see for some time. These systems were based upon weight–values of metals, often formed into ingots, and sometimes marked with a distinctive, authorizing seal and/or value marks. Coin–like objects were made in Mesopotamia and in the Levant in the form of broken silver from the third millennium–so–called «cut silver»;[46] from the beginning of the first millennium, lunate earrings of standard weight have been found in the Tel Miqne (ancient Philistine Ekron) hoards;[47] round silver pieces of consistent weight from the Dor hoard;[48] cast coins, called «zebu» in Assyrian, are attested in late Babylonian sources–and the same term is later applied to Greek copper coins;[49] in the annals of Sennacherib in the late eighth and early seventh centuries we read: «According to the command of the god I fashioned moulds («zebu») of clay and poured bronze therein, as in casting half–shekel pieces…».[50] Phoenicians and others used in transactions clay tags with a seal impression

---

[43] Or perhaps from common service with the Carians, who are credited with inventing a number of military things we might otherwise think of as typically hoplite Greek: Strabo 14.2.27: «As evidence for the Carians' enthusiasm for soldiering shield–holds (ochana), shield–emblems and crests are adduced, since they are all called Carian.» Anakreon says: «Once again (I have put my?) hand through the Carian–made shield–strap». Burkert 1992 25, 39–40 notes that «…as far as the technology of weaponry is concerned, in particular the hoplite shield, the influence of the East is obvious».

[44] The evidence from the mercenaries in Egypt is instructive. The graffiti (Meiggs–Lewis 7a) at Abu Simbel during the reign of Psammetichus: «When king Psammetichos came to Elephantine, those who sailed with Psamatichos son of Theocles wrote this; and they came above Kerkis as far as the river allowed; and Potasimto had command of those of foreign speech and Amasis of the Egyptians; and Archon the son of Amoibichos wrote us and Peleqos [koppa for 'k'] son of Eudamos». The names added are: Helesibios the Teian, Telephos the Ialysian, Python son of Amoibichos, Krithis, Pabis the Colophonian with Psammatas, Anaxanor the Ialysian. The letter forms are a combination of East Greek Doric and Ionian. An Egyptian commands the Greeks, who call themselves «those of foreign speech.» Note that the mercenary force is of mixed origin and many seem to be at least second generation in Egypt, especially Psamatichos son of Theocles. In other words, this document is excellent evidence for a mixed group of Greeks serving together. Likewise the seventh–sixth century inscription from near Priene (*Supplementum Epigraphicum Graecum* 37 (1987) (Amsterdam, 1990) no. 994) provides excellent evidence. A mercenary Pedon is noted who served under a king Psammetikos, perhaps Psammetikos II (595–589 B.C.), but more likely Psammetikos I (664–610) during whose reign the type of statue was most common. Psammetikos rewarded Pedon for his outstanding service. See also Pernigotti 1993 for more elaboration.

[45] For example, Psammetikos of Egypt: «he paid them (Ionians and Carians) all that he had promised» Hdt. 2.154.

[46] Edzard 1961 s.v. Münzen, citing excavations at Sendschirli (Luschan 1943 119–121) and Nush–i Jan (Curtis 1984 1–21, esp. 19–21). For the Levant see Balmuth 1971 and most recently Kroll 2001, followed by Balmuth and Thompson 2000; cf. also Kim 2001.

[47] Found by S. Gitlin: Vargyas 1999 15.

[48] Dor hoard: Vargyas 1999 15.

[49] Gelb *et al.* 1961 87.

[50] Berriman 1953 102.

verifying the value of the content, a practice continued at Carthage. The shekel and the mina were the weight units, but it was accountancy money that was the key to the system: reckonings were kept, down to the last half–shekel, and actual payment, when necessary (for much could be accomplished simply by ledger work), was done with goods (measures of wheat, etc.) or specie. Mercenaries' pay was reckoned in the same way, with payment presumably at the end of a campaign. So mercenaries were used to thinking in terms of units of payment–i.e., in money.

Finally, on the ideological side, the impact on culturally backward, materially poor Greeks of what must have been to them an almost unimaginable magnitude of wealth, architectural accomplishment, and refined warfare can readily be imagined. And, while they fought in the service of great kings, they also existed cheek–by–jowl with people who lived in small, semi–autonomous states, some with a fairly broad, though oligarchic, participation in government, such as the merchant states of the Phoenicians or the subject city–states of Mesopotamia. The idea that things could be run by other than an ascriptive elite forcefully presented itself.

Within the context of these cultural, practical, and ideological experiences, I return to my main point, that the return of mercenaries profoundly affected their homelands.[51] Accomplished soldiers, aware of their own value, impressed by other ways of life and art and war, used to a sophisticated money economy (even though without coinage as yet)–how would they «fit in» back home? Conflict was the result. A broader oligarchy (we should not speak of «democratic» or «popular» developments), which demanded not the replacement of the old order, but the distribution of its wealth and power more widely, arose. It shared the values of the mercenary units–group consciousness and group solidarity, at least notional equality among the members, perhaps the experience of selecting their own leaders. The geographical locus of the expanded oligarchic group's activities was the sub–ethnic unit, usually concentrated in a defensible position and willing to fight its neighbors for gain and glory; its fellows were the traders who also had learned new expectations and power while abroad. The agora, the place where comrades gather and make decisions and traders gather to do business, becomes the focal point of the new agglomerations. The religious focus of their erstwhile employers (who obviously had very effective gods!) is replicated in temples, cult statues, altars, and sacrificial accoutrements. The political expression of the broadened oligarchy, the polis, is exported through group activity.[52] The experience of payment for service presents a non–ascriptive validation of self–worth–money. When the payment for the mercenaries'

[51] Some may cavil at this point, disbelieving in any direct involvement, or at any rate in the cultural importance of any direct involvement of the Greeks in the Western Asia. Osborne 1996 is an example of this intensely Hellenocentric view: in a section entitled «The Eastern Mediterranean World», he makes no mention of mercenaries. The Greek exposure to Western Asia is through the Phoenicians, and that seemingly from Phoenician contact with Greeks in Greece, not vice versa. He is somewhat oddly very concerned to point out that the Western Asiatic, especially Assyria, posed no threat to the Greek homeland during this period (Osborne 1996 37–40).

[52] It is possible that the whole idea of a colony came from Western Asian exposure. The Phoenician colonies may antedated any Greek (Kition on Cyprus was nearby; Carthage traditionally at the end of the ninth century, with some archaeology to support this date; Gades at least by the eighth century); however, Boardman 1980 37–38 (and generally, 210–216) doubts this: «...there is no clear evidence for Phoenician trading colonies overseas earlier than the Greek ones». The Phoceans and their penteconters must have seemed like pirates seeking settlement land to those they met (Herodotus 1.163). For a recent view of colonization, see Osborne 1998 (with no mention of West Asia except a passing reference to Al Mina, p. 259).

services is explicitly reified as stamped pieces of precious metal by the Lydians,[53] coinage becomes the enactment of the power of the mercenaries as it re–presents the exaction of gold and silver —the very symbols of elite power— in return for their service.[54] These mercenaries, like merchants abroad, were already used to thinking in new ways; when the «money» they had become used to in Western Asia, and which partially through their experience had penetrated the Greek world as weighed silver generations before coinage came on the scene,[55] was suddenly and exquisitely reified in coinage, the transition to coinage use was a simple and obvious one.[56] But more than just a suddenly obvious means of payment, coinage fulfils the economic lessons the Greek mercenaries learned and the innovation these lessons inspired–lessons powerful enough to challenge the very basis of the elites' domination.[57]

Thus, the acceptance and spread of coinage (as with the traders' alphabet) was much more than an event of economic importance; I have tried to indicate the role of mercenaries in that acceptance. Clearly, the ascribed status of the elite in archaic Greece was threatened by this coinage.[58] Why was coinage so threatening and disruptive?[59] How

---

[53] Cook1958 on the connection of the first coins to payment of mercenaries by Lydian kings. His conclusions are very persuasive, especially within the context of the points I am making in this contribution.

[54] Solon frag. 24; expanded by Kurke 1995, 1999. The review of Kurke 1999 by Kroll emphasizes Kurke's neglect of the traditional, economic/political considerations about the beginnings coinage (*Classical Journal* 2000, 85–90). Kroll makes a number of valuable points, but in criticizing Kurke's cultural approach, casts the debate in a too 'either–or' formulation. Early coinage was both a cultural *and* an economic/political event; both aspects need to be taken equally into consideration. See the balanced remarks by Kim 2001.

[55] I ignore the traditions of spits/obols being a money–like object in Greece. Even if such artifacts were used as a standard of value, for which there is no early or archaeological evidence, this is far from the money economy based on valuable metals found in the Near East, and has no obvious connection to coinage. A very different circumstance arises as Greece becomes monetized before the advent of coinage through the acceptance and use of weighed bullion. On this development see Kroll 2001; Kim 2001, esp. 13–19, who mentions but does not give sufficient weight to the West Asian experience of early Greeks (pp. 19–20).

[56] It is, however, no wonder that coinage did not move East; to the East was an established and vastly more sophisticated political and financial system that worked very well as it was–the use of coinage was not so obviously advantageous as it was in the new economies of the Aegean world.

[57] This is not to say that coinage in Greece derives from the need to pay mercenaries. It is only the concept of coined money which begins in such payment; the utility of such a means of payment was readily transferred to other transactions. But the symbolic lessons of coinage remain the same.

[58] «...we have discussed the negative attitude toward the accumulation and manipulation of money which existed in traditional societies. Since prestige and power were not directly dependent upon the possession of money and the merchant classes were not allowed to convert money into power and prestige, the accumulation of money was not considered important. The shift to a value orientation in which money can be converted into prestige and power does not take place without resistance from the traditional value system. In most of the cases we have been discussing above, it is apparent that the emphasis upon money has won out. However, this is not always the case, nor is the process a simple one» Eames & Goode 1973 99. For a view firmly favoring the social/political effects of the introduction of coinage, see Simmel 1978. The classic comparative example for coinage disrupting a traditional society is Bohannan 1955, 1959 (questioned by Parry and Bloch 1989a 13–14). Parry and Bloch 1989b collect essays (none of which deals with the ancient world) to show that such disruption is not universal: «But what all these different strands in our cultural tradition appear to agree about is that —whether for good or ill— money acts as an incredibly powerful agent of profound social and cultural transformations. Regardless of cultural context and of the nature of existing relations of production and exchange, it is often credited with an intrinsic power to revolutionize society and culture, and it is sometimes assumed that this power will be recognized in the way in which the actors themselves construct money symbolically. The essays collected here cast some doubt on both these

was its introduction intertwined with the other destabilizing aspects of archaic Greek life?[60] I conclude with a note on these issues.

On a theoretical plane, the answer to the first query —Why was coinage so threatening and disruptive?— lies in the demystifying effect of coinage. An ascribed hierarchy depends fundamentally for its continued existence on a smothering of dissent, even of questioning; every Thersites must be shouted down, or worse. The power of post–agricultural revolution hierarchies was built upon the requisitioning of agricultural surplus–wealth–for their own aggrandizement. This reality was cloaked in myths and absolutist assertions about, in various guises, «god–given rights». Coinage concretely demystifies wealth and its power in society. Coinage, by compacting the monetary functions of standard of value, medium of exchange and payment, and storage of wealth into one little artifact which can, literally, be held in the palm of one's hand, and which has the power to create a replication for anyone who has enough of them of the outward and visible signs of the hierarchical elite —armies, land, fine food, clothes, even gold and silver themselves— this coinage breaks through the mystification of the hierarchy to reveal that their power actually comes from this world, not from another –from wealth, not birth. Its ability to create all the trappings of elite power in non–elites reifies the relativity of power, denying the absolute claims to possession of power by the elite.[61]

---

propositions. Money, we believe, is in nearly as much danger of being fetishised by scholars as by stockbrokers». Von Reden 1995 builds her whole thesis around this conclusion.

[59] Kroll 1998 has, one would hope, once and for all put to rest the persistent, but usually unexpressed, assumption that coinage was necessary to elaborate, complex economic activities.

[60] Starr 1982 417: «During the period 800–500 BC the economic and social structure of the Greek world underwent massive alterations which set the framework for the Classical age. The general character and the tempo of development can be discerned; causes and interrelationships are often obscure». In describing these alterations, recent scholarship has often concentrated on internal changes in virtual isolation from outside influences (*e.g.*, Morris 1998). Burkert anticipated this continuing trend, and effectively challenged it: «The studies presented in this book may still run up against a final and perhaps insuperable line of defense, the tendency of modern cultural theories to approach culture as a system evolving through its own processes of internal economic and social dynamics, which reduces all outward influences to negligible parameters. There is no denying the intellectual acumen and achievement of such theories. But they may still represent just one side of the coin. It is equally valid to see culture as a complex of communication with continuing opportunities for learning afresh, with conventional yet penetrable frontiers, in a world open to change and expansion» (Burkert 1992 7). As is obvious from the theme of this contribution, I am in full agreement with Burkert on this issue.

[61] This theorized destabilizing effect of money/coinage has been recognized, *e.g.*, by Thompson 1961 and Simmel 1978 (but see n. 58 above). Although not by all: «Coinage, in sum, was not in itself a potent economic force until well after 600, and its appearance cannot be taken as a cause for the ruse of tyrants or for other manifestations of social and economic unrest» Starr 1982. Wallace 1987, esp. 395–397, flatly denies any social, political, or intellectual ramifications to the introduction of coinage, with which Kroll 1998 230 concurs. Von Reden 1995 disconnects all thought of money affecting society: «This, I hope, will suggest that money does not by nature signify anything particular–economic relationships, egalitarianism, the market, etc.–but is symbolised by its repeated usage in particular institutions (p. 154)»; «Instead of treating problematizations of coinage in Greek literature as expressions of aristocratic resistance to a leveling medium of exchange, I propose to read them, more generally, as manifestations of systems of social evaluation in flux (p. 155)». Kurke 1999 12–23 concurs and expands. However, a good summary of the deeper effect of money/coinage is Seaforth 1998 121: «This seemingly unlimited power of money, inspiring unlimited desire for its unlimited accumulation, extends itself outwards, and thereby threatens traditional non–monetary values. For instance, in choosing a spouse people prefer wealth to noble birth, complains Theognis (183–196). At the same time the seemingly universal power of money over all things (to acquire them, or to be transformed into them) is also the power to include them in a seemingly universal regime of comparative

Initiated in a specific series of events in specific places with specific people, coinage illucidates and reifies a conceptual paradigm shift which took the agricultural revolution to the next level, the level at which distribution of the wealth of that revolution would be relativized, and even «democratized» in the sense that a larger group would benefit from the revolution. Finally, its «emperor's clothes» effect–the exposure of the inherent self–centeredness and self–aggrandizement of the ascriptive elite's worldview–set in motion through the exposure of the relativity of wealth and power the possibility of relativity in all aspects of society, a possibility which began working itself out immediately in the questioning and relativizing of traditional thoughts, values, and ways by the pre–Socratics along with some of the archaic poets. It was, indeed, the first post–modern world.[62] Money early in the archaic age and coinage later in that period emblematized the cultural changes catalyzed by Greek experiences in and with Western Asia. Mercenaries were a key element in this experience. Culturally, practically, and ideologically, those Greeks could never go back to the Dark Age farm.

WORKS CITED

Amadasi Guzzo, M.G. (1991). «The Shadow Line». «Réflexions sur l'introduction de l'alphabet en Grèce», in Cl. Baurain et al., (eds.), in *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15–18 novembre 1989* pp. 293–309. *Collection d'Études Classiques* vol. 6. Namur.

ANET= Pritchard, J.B. ed. (1969) *Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament* 3d ed., with supplement. Princeton, N.J.

Ashton, R. and Hurter S., (eds.) (1998). *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*. London.

Balmuth, M.S., ed. (2001). *Hacksilber to Coinage: New Insights into the Monetary History of the Near East and Greece*. *American Numismatic Society Numismatic Studies* no 24. New York.

Balmuth, M.S. (1971). «Remarks on the Appearance of the Earliest Coins», in David Gordon Mitten, J. Griffiths Pedley [and] Jane Ayer Scott, (eds.), *Studies Presented to George M.A. Hanfmann* pp. 1–7. Mainz.

Baurain, Cl., *et al.*, eds. (1991). *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15–18 novembre 1989*. *Collection d'Études Classiques* vol. 6. Namur.

Berriman, A.E. (1953). *Historical metrology: a New Analysis of the Archaeological and the Historical Evidence Relating to Weights and Measures*. London.

Bloch, M. a. J.P. (1989). *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge.

Boardman, J. (1982). «The Geometric Culture of Greece», in J. Boardman, *et al.* (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd ed., vol. 3 part 1 pp. 779–793. Cambridge UK.

---

evaluation. Money requires and promotes the evaluation of every commodity against every other. This creates or encourages a mode of thinking inclined to comparative evaluation of even those things (if there are any such) which fall outside the power of money. In other words, the seeming universality of comparative monetary evaluation is unconsciously extended outwards into the universe of evaluation as a whole. And so the universalizing dynamic at the heart of money, its need to extend its influence outwards, both sets up a contradiction between money/wealth and (say) noble birth —a contradiction of historical importance— and at the same time promotes a mode of thinking inclined to compare basic values (money/wealth, noble birth, health, virtue, and so on) with each other. Money/wealth is not necessarily a term in the comparison. But it frequently is, and in such cases we can say that money/wealth becomes a value, to be compared with other values, in a regime of comparative evaluation that it has itself (as a general measure of value) helped to establish».

[62] On the intellectual ferment related to money/coinage thinking, see Simmel 1978 and Frankel 1977 7–8. Needless to say, ascribing a major role in the accomplishments of the early Greeks to the Greek's experience of and in foreign lands in no way diminishes those accomplishments. «But», as Burkert 1992 7 notes, «the 'creative transformation' by the Greeks, however important, should not obscure the sheer fact of borrowing; this would amount to yet another strategy of immunization designed to cloud what is foreign and disquieting».

Boardman, J. (1984). «The Greek World», in J. Boardman *et al.* (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd ed., vol. plates to volume 3. Cambridge UK.

Boardman, J. (1980). *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade* (New and Enlarged ed.). London.

Bohannan, P. (1959). «The Impact of Money on an African Subsistence Economy», *Journal of Economic History* 19, pp. 491–503.

Bohannan, P. (1955). «Some Principles of Exchange and Investment among the Tiv», *American Anthropologist* 57, pp. 60–69.

Braun, T.F.R.G., (1982). «The Greeks in the Near East», in J. Boardman and N.G.L. Hammond, (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd ed., vol. 3 part 3 pp. 1–31. Cambridge UK.

Burkert, W. (1992). *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Cambridge MA.

Cook, R.M. (1958). «Speculation on the Origins of Coinage», *Historia* 7, pp. 257–262.

Courbin, P. (1957). «Une tombe géometrique d'Argos», *Bulletin de Correspondence Hellénique* 81, pp. 322–386.

Dandamaev, M.A., (1991). «Neo–Babylonian Society and Economy», in J. Boardman and N.G.L. Hammond, (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd ed., vol. 3 part 2, pp. 252–275. Cambridge UK.

Donlan, W. (1997). «The Homeric Economy», in I. Morris and B. Powell, *A New Companion to Homer*, pp. 649–667.

Dothan, T. (1981). *The Philistines and Their Material Culture*. New Haven.

Edzard, D.O. (1961). *Reallexikon der Assyriologie und Archäologie*. Berlin.

Fisher, N, and H. van Wees (1998). *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*. London.

Foxhall, L., (1998). «Cargoes of the Heart's Desire. The Character of trade in the Archaic Mediterranean World», in N. Fisher and H. van Wees (eds.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* pp. 295–309. London.

Frankel, S.H. (1977). *Money, Two Philosophies*. Oxford.

Gelb, I.J. *et al.* (1961). *The Chicago Assyrian Dictionary*. Chicago.

Gordon, C.H. (1962). *Before the Bible. The Common Background of Greek and Hebrew Civilisations*. New York.

Mitten, D.G., J. Griffiths Pedley [and] Jane Ayer Scott, (eds.), *Studies Presented to George M.A. Hanfmann*. Mainz.

Howgego, C. (1995). *Ancient History from Coins*. London.

Isserlin, B.S.J. (1991). «The Transfer of the Alphabet to the Greeks. The State of the Documentation,» in Cl. Baurain et al., (eds.), in *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15–18 novembre 1989* pp. 283–291. *Collection d'Études Classiques* vol. 6. Namur.

James, T.G.H., (1991). «Egypt: the Twenty–fifth and Twenty–sixth Dynasties», in J. Boardman and N.G.L. Hammond, (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd end., vol. 3 part 2 pp. 677–747. Cambridge UK.

Kim, H.S. (2001). «Archaic Coinage as Evidence for the Use of Money», in A. Meadows and K. Shipton, (eds.), *Money and its Uses in the Ancient Greek World*, pp. 7–21. Oxford.

Kroll, J.H. (2001). «Observations on Monetary Instruments in Pre–Coinage Greece», in M.S. Balmuth, ed., *Hacksilber to Coinage: New Insights into the Monetary History of the Near East and Greece*, pp. 77–91. *American Numismatic Society Numismatic Studies* no 24. New York.

Kroll, J.H. (1998). «Silver in Solon's Laws», in R. Ashton and S. Hurter, (eds.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price* pp. 225–232. London.

Kurke, L.V. (1999). *Coins, Bodies, Games, and Gold. The Politics of Meaning in Archaic Greece*. Princeton NJ.

Kurke, L.V. (1995). «Herodotus and the Language of Metals», *Helios* 22, pp. 36–64.

Langon, S., ed. (1997). *New Light on a Dark Age. Exploring the Culture of Geometric Greece*. Columbia Missouri.

Mazarakis Ainian, A. (1997). *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100–700 B.C.). Studies in Mediterranean Archaeology* 121. Jonsered.

Meadows, A., and K. Shipton, eds. (2001). *Money and its Uses in the Ancient Greek World*. Oxford.

Meiggs, R., and D. Lewis (eds.) (1969). *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* Oxford.

Mele, A. (1979). *Il commercio greco archaico; prexis ed emporie. Cahiers du Centre Jean Bérard*, 4. Naples.

Mitchell, T.C., (1991). «Judah until the Fall of Jerusalem (c. 700–586 B.C.)», in J. Boardman and N.G.L. Hammond (eds.) *The Cambridge Ancient History* 2nd ed vol. 3 part 2., pp. 371–409. Cambridge UK.

Morris, I., (1998). «Archaeology and Greek History», in N. Fisher and H. van Wees (eds.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* pp. 1–92. London.

Morris, I., (1997a). «The Art of Citizenship», in S. Langdon, (ed.), *New Light on a Dark Age. Exploring the Culture of Geometric Greece*, pp. 9–43. Columbia Missouri.

Morris, I. (1997b). «Homer and the Iron Age», in I. Morris and B. Powell, *A New Companion to Homer*, pp. 535–559. Leiden

Morris, I. and B. Powell (1997). *A New Companion to Homer*. Leiden.

Morris, S. (1997). «Homer and the Near East», in I. Morris and B. Powell, *A New Companion to Homer*, pp. 599–623. Leiden

Osborne, R. (1998). «Early Greek Colonization? The Nature of Greek Settlement in the West», in N. Fisher and H. van Wees (eds.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* pp. 251–269. London.

Osborne, R. (1996). *Greece in the Making, 1200–479 BC*. London.

Parry, J. and M. Bloch (1989a). «Introduction: Money and the Morality of Exchange», in J. Parry and M. Bloch (eds.), *Money and the Morality of Exchange*, pp. 1–32. Cambridge.

Parry, J. and M. Bloch (1989b). *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge UK.

Pernigotti, S. (1993). «Greci in Egitto e Greci d'Egitto», *Ocnus. Quaderni della scuola di Specializzazione in Archeologia, Bologna*, 1, pp. 125–137.

Rauflaub, K. (1997). «Homeric Society», in I. Morris and B. Powell, *A New Companion to Homer*, pp. 624–648. Leiden.

Saggs, H.W.F. (1984). *The Might that was Assyria*. New York.

Seaforth, R. (1998). «Tragic Money», *Journal of Hellenic Studies* 118, pp. 119–139.

Simmel, G. (1978). *The Philosophy of Money*. London.

Snodgrass, A. (1980). *Archaic Greece*. London.

Starr, C. G., (1982). «Economic and Social Conditions in the Greek World», in J. Boardman and N.G.L. Hammond, (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd ed., pp. 417–441. Cambridge UK.

Tandy, D.W. (1997). *Warriors into Traders: The Power of the Market in Early Greece*. Berkeley.

Van De Mieroop, M. (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford.

Van Wees, H., (1998). «Greeks Bearing Arms. The State, the Leisure Class, and the Display of Weapons in Archaic Greece», in N. Fisher and H. van Wees (eds.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* pp. 333–378. London.

Van Wees, H. (1997). «Homeric Warfare», in I. Morris and B. Powell, *A New Companion to Homer*, pp. 668–693. Leiden.

Van Wees, H. (1992). *Status Warriors. War, Violence and Society in Homer and History*. Amsterdam.

Von Reden, S. (1995). *Exchange in Ancient Greece*. London.

Wallace, R.W. (1987). «The Origin of Electrum Coinage», *American Journal of Archaeology* 91, pp. 385–397.

West, M.L. (1992). *Ancient Greek Music*. Oxford.

West, M.L. (1997). *The East Face of Helicon* . Oxford.

Wiseman, D.J., (1991). «Babylonia 605–539 B.C.», in J. Boardman and N.G.L. Hammond, (eds.), *The Cambridge Ancient History* 2nd ed. vol. 3 part 2, pp. 229–251. Cambridge UK.

Robert C. Knapp
University of California, Berkeley

A POLL–TAX RECEIPT.[1]

Except for a few small holes this piece of light brown papyrus is preserved almost in full. The top margin is about 1,5 cm; the bottom is 3,5 cm. At left the papyrus seems to have been torn as a result of a vertical folding. The first two lines are extended on the right to the edge of the papyrus, while the rest form a margin of about one cm. Judging from the extant part of the text it seems that 6–9 letters were lost at the beginning of each line. The papyrus shows signs of other foldings, both vertical and horizontal. In contrast to the straight cut top edge, the bottom seems to have been badly damaged. The relatively copious bottom margin may have been reserved for the writing of a subsequent receipt. The bold ink produced a fine highly cursive hand, which is very hard to read having been written very quickly. The lines run along the fibers (→). On the other side (↑) there are some undefined marks of ink.

In *P.Berol*. 25563 the son of Onesimos, from the Second Goose–Pen Quarter in the metropolis of the Arsinoite nome, paid 20 silver drachmas, to which extra charges of 10 obols were added, presumably for λαογραφία, the poll–tax in Roman Egypt. The receipt was issued during the joint rule of Marcus Aurelius and his son Commodus most likely between 176/77 and 178/79 (see note to lines 1–2).

Close parallels to *P.Berol*. 25563 are *P.Hamb*. III 205–207; *P.Mich*. XV 695–99; 756; for a detailed discussion of the structure of this type of laographia receipts is see O. Tebt. Pad. I, pp. 14–23, and especially pp. 21–23. See also *P.Mich*. XV, pp. 21–23. Laographia at the reduced rate of 20 dr. plus 10 obs. χ(αλκοῦ) is well attested among the privileged inhabitants of the metropolis of the Arsinoite nome,[2] and although laographia means «the registering of the people», the tax so named is to be distinguished from the syntaximon, the latter being used to designate laographia paid at a higher rate of 40 dr. plus extra charges by peasant taxpayers in Arsinoite villages. As the sons of the more privileged metropolites came of age, they were subject to an investigation known as ἐπίκρισις that vindicated their right to the special status and to the lower rate for capitation taxes.[3] The age of liability for poll–tax was 14 years, and only males were

---

[1] This papyrus is published with the kind permission of the Aegytisches Museum und Papyrussammlung, Berlin. The late Prof. P.J. Sijpesteijn and Dr. W. Brashear helped in the readings of this papyrus. Thanks due to A. E. Hanson who read the whole manuscript and made very valuable remarks. All other errors are solely mine.

[2] See D. H. Samuel (Hobson), «New Editions of Two Vienna Papyri», *BASP* 14 (1977), pp. 135–43; *O.Tebt.Pad*. I, pp. 4–11; *P.Mich*. XV 695–99; 756 and pp. 22–23. For further parallels see H. A. Rupprecht, *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994, pp. 79–80.

[3] J.M. Modrzejewski, «Entre la cite et le fisc: le statut grec dans l'Egypte romaine», in *Symposion 1–4 Septembre 1982*, Valencia 1985, pp. 241–80, (esp. pp. 257–59) divides the population in Egypt into three categories: a) Roman citizens (*cives Romani*); b) non Romans who acquired the Roman citizenship (*cives peregrini*); c) the remaining bulk of the Greek–Egyptian population whom Modrzejewski terms the 'tiers etat'. The first two categories were tax free (ἀτελεῖς). The son of Onesimos was, then, a member of the third category which was divided into two classes as shown above. See also J. Rowlandson (ed.), *Women and Society in Greek & Roman Egypt, A Sourcebook*, (Cambridge 1998), pp. 11–12. For the aims and importance of the

liable, the age of exemption varied in the course of the period during which this tax was exacted.[4] As a capitation tax laographia was closely related to the 14–year census cycles of Roman Egypt, introduced into this and other provinces during the reign of Augusts. The officials levying the capitation taxes relied on the census returns submitted by heads of houses, as they prepared lists of male taxpayers who were liable for capitation taxes each year. Although the inhabitants of the province of Egypt received the Roman citizenship early in the third century and added «(Marcus) Aurelius» to their names thereafter, receipts for payments of laographia were issued for more than a decade subsequent, and the last provincial census was proclaimed in CE 257/58. So far as we know, no official declaration announced the end of poll–tax collections.[5]

P.Berol. inv. 25563 CE July 24 of 177, 178 or 179
9x6 cm. Arsinoiton polis

1 [(Ἔτους) ι Αὐρη]λίων Ἀντω(νίνου) καὶ Κομμόδου
[τῶν κυρίων] Σεβαστῶν Ἐπεὶφ λ' ἀρι(θμήσεως) Παῦ(νι)
[δι(έγραψεν) NN Ὀ]νησίμου τοῦ Ὡρίω(νος) (μητρὸς) Ἡρ( )
4 [ὑ(πὲρ) λαο(γραφίας) . . . . κ]αὶ δεκά(του) (ἔτους) Ἑτ(έρων) Χη(νοβοσκίων)
[(δραχμὰς) εἴκοσ]ι (γίνονται) κ προσ(διαγραφομένων) χ(αλκοῦ) ὀβ(ολοὺς) δέκα.

3 –) Ηρ/ 4 $X^{η}$ 5 κ̇

In the 1[.]th year of the lords Aurelii Antoninus and Commodus Augusti, the 30th of Epeiph, in the account for Pauni, NN, son of Onesimos, grandson of Horion, his mother being Her( ), for the Heteron Chenoboskion, has paid twenty drs. for the laographia of the 1[.] year, total 20, extra charges ten copper obs.

1–2 and 4 For this dating formula see D. Bureth, *Les Titulatures impériales dans les papyrus, les ostraca te les inscriptions d'Égypte (30 a.C.–284 p.C.)*, Papyrologica Bruxellensia 2, Brussels 1964, p. 85. All the texts cited by Bureth and by PHI 7 database list dating formulas referring to years 17–20 of the joint rule of these two emperors (CE 176/77–179/80). Commodus was elevated to the rank of Augustus in the middle of 177 (before June, 17). Thus his co–regency with his father, Marcus Aurelius, lasted from midsummer of 177 till March 180 (Marcus' death), encompassing four imperial years (17–20). The word δεκάτου at line 4 is very clearly written. Preceding the κ]αί in the lacuna either ἑπτά, ὀκτώ or ἐννέα can be written to complete the year numbers ἑπτακαιδεκάτου, ὀκτωκαιδεκάτου or ἐννεακαιδεκάτου. The available space in the lacuna preceding κ]αί

census system and the poll–tax see C. Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor, Michigan 1991, pp. 135–36; R. S. Bagnall and B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt,* Cambridge University Press 1994, pp. 27–30.

[4] See R. S. Bagnall and B. W. Frier, *loc.cit.*

[5] See M. Hombert and C. Préaux in *Pap. Lug. Bat.* V, pp. 40–41; N. Lewis, *Life in Egypt under Roman rule*, Oxford 1983, pp. 169–70; D. W. Rathbone, «Egypt, Augustus and Roman Taxation», *Cahiers du Centre Glotz* 4 (1993), pp. 81–112 (esp. pp. 86–88; 96–97).

would allow for either of these two options only if λαογραφία is strongly abbreviated. – λαο(γραφίας), as suggested in the comment to line 4 infra. In line 2 Epeiph 30, July 24, might then be assigned to one of the years 177–179. Another suggestion for a resolution of the curved stroke preceding δεκάτου can be the characters zeta or eta. Prof. D. Hagedorn commented to me (in an e–mail from November 15, 2000, for which I am grateful to him) that at times scribes would write only δεκάτου in full indicating the first part of the year number with a numeral; in our case: ζ δεκάτου, or η δεκάτου. This suggestion, if endorsed, would require the longer abbreviation of λαογραφία as stated above, e.g. λαογρα(φίας). Consequently the suggested date would be: CE July 24 of 177, 178 or 179.

2 Ἐπεὶφ λ' ἀρι(θμήσεως) Παῦ(νι): *arithmesis* was a bookkeeping term applied to tax collection for which see WO I 814–15; H. C. Youtie, *Scriptiunculae Posteriores,* Bonn 1981, I., p. 410; *P.Hamb*. III 204, 2.6.8.14n. The son of Onesimos with his metropolitan status probably paid his poll–tax currently as against villagers with peasant status paying laographia at the highest rates described by D. H. Samuel (Hobson), *loc. cit.*, pp. 130–31. He might have been better off than other members of his class; see footnote 4. For members of the metropolite class in Roman Egypt their status and obligations see N. Lewis, *op.cit*, pp. 39–64; A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs*, London 1986, pp. 124–128.

3 NN Ὀ]νησίμου τοῦ Ὡρίω(νος): it would be reasonable to surmise that the tax–payer's proper name was Ὡρίων, which would fit the available space at the beginning of the line; see D. Hobson, Naming Practices in Roman Egypt, *BASP* 26 (1989), pp.157–174.

(μητρὸς): for the sign indicating this word see *BGU* I, p. 352; Bilabel in *RE* II, col. 2303. See also H.C. Youtie, «Two Notes on Papyri V», *ZPE* 1 (1967) 163–72 (= *Scriptiunculae* vol. II, pp. 927–37), p. 164.

4 [ὑ(πὲρ) λαο(γραφίας): the words are abbreviated in many forms such as λαογρα(φίας); see *SB* XII 10952–10956. Or λαο(γραφίας); see *SB* XVIII 13911; For the latter see *P.Hamb*. III 204, 4n.

Ἑτ(έρων) Χη(νοβοσκίων): another option was Χη(νοβοσκῶν). See Calderini, *Dizionario*, vol. II, p. 181; Suppl. I (1988), p.115; Suppl. II (1996), p. 56. Χηνοβοσκίων was commoner; see S. Daris, «I quartieri di Arsinoe in eta romana», *Aegyptus* 61 (1981), p. 151.

5 [(δραχμὰς) εἴκοσ]ι (γίνονται)] κ: the line begins with the remains of an iota, followed by a long vertical stroke for «total» and the digit kappa for εἴκοσι. The curve at left belongs to the beginning of line 4. Above kappa there is a small dot found usually above the amounts of drachma; see *P.Hamb*. III 204, 5n.

προσ(διαγραφομένων) χ(αλκοῦ) ὀβ(ολοὺς) δέκα: For the extra charges imposed on the poll–tax paid by those in the Arsinoite nome see Sijpesteijn in *P.Mich*. XV 695–699

(introduction pp. 22–23). Taxes in Roman Egypt were imposed by the emperors and paid to the imperial coffers. Government officials accepted payments for poll tax only in tetradrachms, specially minted within the province for this purpose. Thus the tax–payer had to exchange his drachma coins for tetradrachms when paying his taxes. While doing so, he was compelled to pay the prosdiagraphomena, or surcharge fixed at 6.25% (1/16) for laographia payments, for which see A. Gara, *Prosdiagraphomena e circolazione monetaria*, Milan 1976, pp. 144–46; V.B. Schuman, The «Rate» of the προσδιαγραφόμενα, *BASP* 16 (1979), pp. 125–130, adds that this surtax also covered the costs of transporting the money to Alexandria. See also Gara, *loc. cit.*, p. 22–23. In Roman Egypt the prosdiagraphomena were implemented as early as the reign of Augustus. See S.L. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian,* Princeton 1938, (repr. New York 1969), p. 330; A. Gara, *op. cit.*, p. 26.

Nahum Cohen
Department of History
Achva Academic College
Shiqmim 79800
Israel

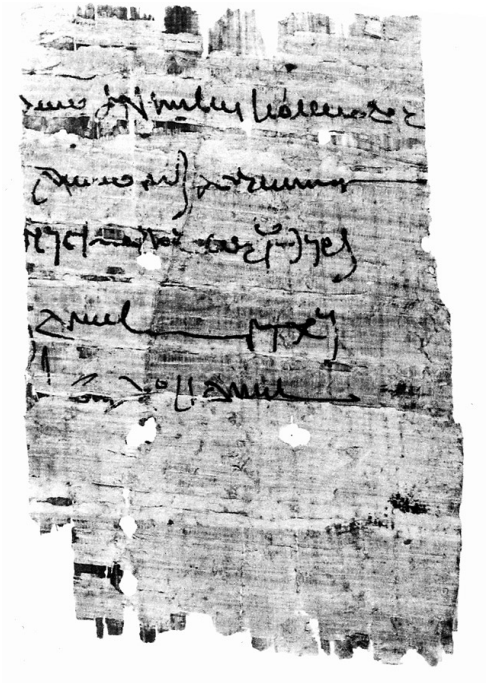

ΑΛΛΟ ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΨΑΛΜΟΥ 90.1

Ο D. Feissel, *BCH* 108 (1984) 571-579, συγκέντρωσε πολλά στοιχεία σχετικά με τη υψηλή δημοτικότητα των πρώτων λέξεων του Ψαλμού 90, Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ του Ὑψίστου ἐν σκέπῃ τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ αὐλισθήσεται. Στην Ευλιμένη 2 (2001) 156-157, ανάφερα ένα παράδειγμα σε ένα χριστιανικό φυλακτό (*P.Oxy.* VII 1058 = *PGM* 6b, τέταρτος ή πέμπτος αιώνας μ.Χ.), του οποίου ο τελευταίος στίχος vac.2οκα1-2[ ], μπορεί να συμπληρωθεί vac.2 Ὁ κατο[ικῶν vac.c.2]. Σε μια σπασμένη ξύλινη πινακίδα, *BIFAO* 101 (2001) 160-2, πέμπτος ή έκτος αιώνας μ.Χ., μία άσκηση γραφής κάποιου μαθητή, στην πλευρά Α διαβάζουμε:

Face A (sens de la hauteur)

1	† Αὐρήλιος [± 4] [	Moi, Aurelius [...],		
	κυρει ἔγραψα π ( )[·	maître (?), j'ai écrit [...]		
	Φαρμουθι θ // ιε ἰ[ν]δ[(ικτίονος)	9 Pharmouthi de la 15e indiction		
	† ὁ κατο[			
5	ὁ κατο[			
	ὁ κατο[			
	ὁ κατο[			
	ὁ κατο[			
	ὁ κατο[			
10	ὁ κατο[			
	ὁ κατοι[			
	Θωθ // Μεχειρ // Παυνι [	Thôth	Mekheir	Payni
	Φαωφι // Φαμενωθ · Επει[φ	Phaôphi	Phamenôth	Epeiph
	Ἁθυρ // Φαρμουθι // Μεσ[ορη	Hathyr	Pharmouthi	Mesorê
	Χοιακ // Παχων //	Khoiak	Pakhôn	

Στους στίχους 4-11 μπορούμε να συμπληρώσουμε τις ίδιες πρώτες λέξεις, εν μέρει ή εν όλω, του Ψαλμού 90, ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου, κτλ.

David Jordan
American School of Classical Studies
Σουηδίας 54
106 76 Αθήνα

ΡΑΜΝΟΥΣ, ΤΑΦΟΣ 8: ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΤΑΦΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΤΑΦΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ.

Εισαγωγή.[1]

Η κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς κατά την αρχαιότητα αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις στην αρχαιολογία. Τα τελευταία χρόνια η αναζήτηση των κατάλληλων μεθόδων και θεωριών που επιτρέπουν την προσέγγιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς έχει βρει γόνιμο έδαφος στη μελέτη ταφικών συνόλων από προϊστορικές κυρίως συνάφειες. Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στη κατανόηση του συμβολικού μέρους αυτών. Μια διαφορετική οπτική στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς που αφορά ταφικές πρακτικές —γνωστής στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως ταφική συμπεριφορά (mortuary behavior)— προσφέρει η μελέτη της ταφονομίας, δηλαδή, η μελέτη των φυσικών και πολιτισμικών παραγόντων που οδηγούν στο σχηματισμό ενός ταφικού συνόλου.[2]

Στην παρούσα εργασία, με αφορμή την περίπτωση μιας πολλαπλής ταφής της ύστερης αρχαιότητας από τον Ραμνούντα, επιχειρείται η παρουσίαση των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι ταφονομικές παρατηρήσεις στην ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς. Σκοπός της παρουσίασης αυτής είναι να δειχθεί ότι για την κατανόηση και ερμηνεία ταφικών πρακτικών είναι απαραίτητη η ανάπτυξη μεθοδολογίας που λαμβάνει υπόψιν τη θέση των σκελετικών υπολειμμάτων και την ταφονομία των νεκρών.[3] Με την ευκαιρία αυτή παρουσιάζονται τα ανθρωπολογικά δεδομένα του τάφου, με σκοπό τη συμπλήρωση της φτωχής ανθρωπολογικά εικόνας που έχουμε μέχρι τώρα για την ύστερη αρχαιότητα στην Αττική. Στόχος του άρθρου είναι να δείξει ότι ο συνυπολογισμός

---

[1] Ευχαριστώ θερμά τον διευθυντή των ανασκαφών στο Ραμνούντα ακαδημαϊκό κ. Β. Πετράκο και τον αρχαιολόγο κ. Κ. Καλογερόπουλο για την πρόσκληση να μελετήσω το ανθρωπολογικό υλικό του τάφου 8. Επίσης ευχαριστώ τον Dr. W. Haglund Διευθυντή του Διεθνούς Ιατροδικαστικού Προγράμματος «Γιατροί για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα» για τις πολύτιμες ταφονομικές του παρατηρήσεις. Συντομογραφίες:

Bonnichsen and Sorg: R. Bonnichsen and M.H. Sorg eds., *Bone Modification* (Center for the Study of the First Americans, University of Maine, Orono, Maine 1989);

Buikstra and Ubelaker: J. E. Buikstra and D. E. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains* (Arkansas Archaeological Survey Research Series 44 1994).

Haglund and Sorg: W. Haglund and M.H. Sorg eds., *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory and Archaeological Perspectives* (New York 2002).

AJPA: American Journal of Physical Anthropology.

[2] H. Duday, «Achéologie funeraire et anthropologie», *Cahiers d'Anthropologie* 1978, 1:55–101; A. Boddington, A.N. Garland and R. C. Janaway, *Death, decay and reconstruction* (Manchester 1987); Bonnichsen and Sorg; Haglund and Sorg.

[3] H. Duday, P. Courtaud, E. Crubezy, P. Sellier et A-M. Tillier, «L'Anthropologie «De Terrain»: Reconnaissance et Interprétation des gestes funéraires». Bull. et Mem. de la Soc. D'Anthrop. de Paris, n.s., t. 2, no 3-4, 1990, 29-50.

ταφονομικών παραμέτρων κατά την ανασκαφή και μελέτη ενός ταφικού συνόλου αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφοριών για τα ταφικά έθιμα και ότι τα οστά, ως φορείς αυτών των πληροφοριών, οφείλουν να ανασκάπτονται από άτομα εξειδικευμένα στη μελέτη των οστών.

Στο κείμενο που ακολουθεί δίνεται αρχικά μια σύντομη εισαγωγή σε έννοιες της ταφονομίας που αφορούν κυρίως παρατηρήσεις στο πεδίο. Στην συνέχεια γίνεται εφαρμογή των εννοιών αυτών στην περίπτωση του πολλαπλού τάφου του Ραμνούντα δίνοντας έμφαση στην μεθοδολογία που ακολουθείται τόσο στην ταφονομική όσο και στην ανθρωπολογική ανάλυση. Η πολλαπλή ταφή της ύστερης αρχαιότητας από τον Ραμνούντα αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση ταφικών ευρημάτων από την νεκρόπολη του κάστρου και την πρώτη περίπτωση πολλαπλής ταφής στον ελλαδικό χώρο στην οποία αναλύεται διεξοδικά η χρήση του τάφου (ταφική συμπεριφορά) με βάση ταφονομικά δεδομένα.

Ταφονομία και Ταφική Αρχαιολογία.

Η ταφονομία, ένας όρος που αποδίδεται στον Ρώσο παλαιοντολόγο Efremov,[4] έχει σαν αντικείμενο την ανασύσταση της ιστορίας ενός απολιθώματος από τη στιγμή του θανάτου ενός οργανισμού ως της στιγμή της αποκάλυψής του. Βασικός στόχος της ταφονομίας είναι η ακριβής αναγνώριση των παραγόντων και μηχανισμών που συμμετέχουν στη δημιουργία ενός ταφικού συνόλου και η διάκριση των παραγώγων της ανθρώπινης συμπεριφοράς από τα παράγωγα μη–ανθρώπινης συμπεριφοράς[5]. Μεγάλη έμφαση στην ταφονομία δίνεται στον χώρο της δικαστικής ανθρωπολογίας όπου η ανασύσταση του ταφικού περιβάλλοντος είναι μείζονος σημασίας.[6]

Η εφαρμογή της ταφονομίας στον τομέα της αρχαιολογίας ξεκίνησε από τον χώρο της προϊστορίας όπου κυριαρχεί συχνά το ερώτημα αν το σύνολο κάποιων οστών που ανασκάπτεται αποτελεί ή όχι ένα ταφικό σύνολο.[7] Στον χώρο των ιστορικών περιόδων σπάνια τίθενται ερωτήματα που αφορούν το σχηματισμό ενός ταφικού συνόλου μια που αυτά βρίσκονται συνήθως συγκροτημένα και δίνεται συχνά η εντύπωση ότι η κατανόηση και ερμηνεία τους είναι απλή. Ο συνυπολογισμός ταφονομικών παραμέτρων όμως στη προσέγγιση ενός ταφικού συνόλου μπορεί να επιφέρει ριζικές αλλαγές στον τρόπο κατανόησης, ανάλυσης και ερμηνείας του. Η διάκριση των μη–πολιτισμικών παραγόντων που συμμετέχουν στο σχηματισμό ενός ταφικού συνόλου δίνει τη δυνατότητα να αποφύγουμε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με τα ταφικά έθιμα.

---

[4] I.A. Efremov, «Taphonomy: a new branch of paleontology», *Pan–American Geologist* 1940, 74:81–93.

[5] R. Bonnichsen, «An introduction to Taphonomy with an Archaeological Focus» στο Bonnichsen and Sorg 3.

[6] W.D. Haglund, «Method and Theory in Forensic Taphonomy research», στο W.D. Haglund and M.H. Sorg eds., *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains* (Florida 1997).

[7] Βλ. για παράδειγμα A.-m. Tiller, «Une controverse dépassée: l'existence de pratiques funéraires au Paléolithique moyen». *Les nouvelles de l'Archéologie*, 40 (*été* 1990): 22-24; R.H. Gargett, «Middle Paleolithic burial is not a dead issue: The view from Qafzeh, Saint Cesaire, Kebara, Amud, and Dederiyeh», *Journal of Human Evolution* 1999, 37:27-90.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση ανεύρεσης πολλαπλών τάφων τίθενται συχνά ερωτήματα που αφορούν την διαχρονική τους χρήση ως μέρος των ταφικών εθίμων,[8] ή, ταυτόχρονα ως το αποτέλεσμα κάποιου βίαιου γεγονότος, όπως μια επιδημία, ή ένας πόλεμος.[9] Ο συνυπολογισμός ταφονομικών παραμέτρων είναι χρήσιμος και στην περίπτωση ατομικών/μεμονωμένων ταφών όπου είναι απαραίτητη η διευκρίνηση παραμέτρων όπως ο προσανατολισμός των νεκρών,[10] η μεταχείριση προγενέστερων ταφών,[11] η διάκριση πρωτογενούς από δευτερογενή ταφή,[12] η πλήρωση ή όχι του τάφου με χώμα ως μέρος των ταφικών εθίμων[13] κτλ. Επιπλέον, η ταφονομία επιτρέπει τη διερεύνηση της παρουσίας ζωικών οστών, τόσο διότι μπορεί να μοιάζουν σημαντικά με ανθρώπινα οστά,[14] όσο και για τη διαπίστωση της παρουσίας προσφορών στο νεκρό ή την παρουσία νεκροφάγων ζώων ή τρωκτικών που μπορεί να έχουν επηρεάσει την διάταξη των οστών. Τέλος, η διάκριση μεταβολών στα οστά που οφείλονται σε ταφονομικές διεργασίες από αυτές που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου αποτρέπει την εσφαλμένη διαπίστωση τραυματισμών και παθολογικών καταστάσεων σε έναν πληθυσμό.[15]

Ταφονομικές διεργασίες.

Δύο φαινόμενα είναι πρωτεύουσας σημασίας στην ταφική αρχαιολογία: η κατάσταση διατήρησης των οστών και η διάταξη των σκελετικών υπολειμμάτων στο ταφικό περιβάλλον.[16]

Παράγοντες που επηρεάζουν την διατήρηση και διάταξη των οστών.

Τρεις διαφορετικοί παράγοντες επηρεάζουν την διατήρηση και διάταξη των οστών: α) πολιτισμικοί παράγοντες, β) βιολογικοί (π.χ. παρέμβαση τρωκτικών) και γ)

---

[8] Είναι γνωστή για παράδειγμα η επάλληλη χρήση τάφων κατά την ύστερη ρωμαϊκή/παλαιοχριστιανική περίοδο.

[9] Βλ. για παράδειγμα αδιευκρίνιστες ως προς τα αίτια περιπτώσεις πολλαπλών τάφων: Λ. Παρλαμά και Χ. Σταμπολίδης, *Η Πόλη κάτω από την Πόλη*, (Αθήνα 2000) 271–3, Σ. Πελεκίδης, «Ανασκαφή Φαλήρου» *ΑΔ* 1916, 13–64.

[10] Είναι δυνατό το ταφικό περιβάλλον να προκαλέσει μετατόπιση των οστών και να οδηγήσει σε εσφαλμένη εντύπωση σχετικά με τον τρόπο ενταφιασμού.

[11] Η πρακτική του παραμερισμού των προγενέστερων νεκρών ή ακόμα και της απόρριψής τους έξω από τον τάφο είναι επιβεβαιωμένη αρχαιολογικά. Βλ. για παράδειγμα Μ.Ι. Πωλογιώργη, *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*. (Αθήνα 1998) 130–131; J. Stroszeck, «Kerameikosgrabung 1999», *ΑΑ* 2000, 475–477; A. Di Vita, *Gortina I* (Roma 1988) 106–109.

[12] Η ανεύρεση για παράδειγμα οστών σε ανατομική διάταξη δε σημαίνει απαραίτητα ότι μια ταφή είναι πρωτογενής. Κάποιοι ισχυροί σύνδεσμοι οστών αργούν πολύ να αποσυντεθούν με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μεταφορά ενός πτώματος ακόμα και σε προχωρημένη κατάσταση σήψης. M. Roksandic, «Position of skeletal remains as key to understanding mortuary behavior», στο Haglund and Sorg 109–110.

[13] Η πλήρωση των τάφων με χώμα αναφέρεται ως σπάνια πρακτική κατά την αρχαιότητα. Βλ. Πωλογιώργη (*supra n. 10*) 157.

[14] Για παράδειγμα οστά πουλιών συγχέονται συχνά με βρεφικά οστά, ενώ τμήματα από το καύκαλο χελώνας μπορεί να μοιάζουν με ανθρώπινα κρανιακά οστά.

[15] L. Bell, «Paleopathology and diagenesis: an SEM evaluation of structural changes using backscattered electron imaging», *Journal of Archaeological Sciences* 1990, 17:85-102.

[16] Roksandic (*supra n. 12*) 103.

φυσικοί (χημικοί, γεωλογικοί μηχανισμοί).[17] Οι πολιτισμικοί, γνωστοί και σαν εξωτερικοί παράγοντες, είναι πολυάριθμοι και περιλαμβάνουν παραμέτρους όπως τον χρόνο που παρεμβάλλεται μεταξύ θανάτου και ταφής, τη μεταχείριση του σώματος πριν την ταφή και το ταφικό περιβάλλον.[18] Εκτός από τις ταφικές πρακτικές, όμως σημαντικό ρόλο παίζουν και οι ανασκαφικές τεχνικές καθώς και οι πρακτικές συντήρησης και αποθήκευσης των οστών.[19] Όχι σπάνια, υποκειμενικοί παράγοντες κατά την ανασκαφή, ή προβλήματα στην αποθήκευση οδηγούν σε επιλεκτική διατήρηση σκελετών ή τμημάτων αυτών.

Επιλεκτική καταστροφή σκελετικών τμημάτων και διατήρηση άλλων μπορεί να οφείλεται επίσης στην δομή του οστού.[20] Τα πυκνότερα οστά, όπως τα μηριαία, οι κνήμες και οι αστράγαλοι, έχουν τη μεγαλύτερη πιθανότητα διατήρησης, ενώ τα πιο λεπτά οστά με μικρή πυκνότητα όπως τα οστά του αξονικού σκελετού (π.χ. πλευρές, σπόνδυλοι) καταστρέφονται εύκολα από μεταθανάτιες διεργασίες, είτε αυτές αφορούν κατάγματα, ροή όμβριων υδάτων ή επέμβαση νεκροφάγων ζώων.[21]

Η μετατόπιση των οστών εξαρτάται και από ανατομικούς παράγοντες όπως το σχήμα της άρθρωσης, ο βαθμός ελευθερίας κινήσεων αυτής, το εύρος των δυνατών κινήσεων και την ισχύ των συνδέσμων.[22] Το εύρος των δυνατών κινήσεων των οστών εξαρτάται από τη θέση τους κατά την εναπόθεση και από τον διαθέσιμο χώρο μέσα στον οποίο λαμβάνει χώρα η κίνηση[23]. Για το λόγο αυτό είναι σημαντική η καταγραφή της θέσης του σκελετού σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον του. Εάν τα οστά τοποθετηθούν σε ασταθή θέση, τότε μετά την αποσύνθεση των μαλακών μορίων θα κινηθούν σύμφωνα με τους νόμους της βαρύτητας και την αρχιτεκτονική του ταφικού χώρου. Εάν τα υλικά της αρχιτεκτονικής δεν φθείρονται στον χρόνο (π.χ. πλάκες, βράχοι), τότε η ερμηνεία των μεταβολών στη διάταξη των οστών είναι σχετικά εύκολη. Αν όμως τα υλικά είναι φθαρτά και μη ορατά στο πέρασμα του χρόνου, τότε η θέση των σκελετικών μελών φέρει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τα ταφικά έθιμα.[24]

Επιπλέον, τα δομικά στοιχεία ενός τάφου και η παρουσία φυσικών βράχων μπορεί να δημιουργήσουν διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα στο εσωτερικό του τα οποία είναι καθοριστικά όχι μόνο για την σχετική θέση και προσανατολισμό των οστών, αλλά και για

---

[17] Για εκτενείς αναλύσεις των παραγόντων αυτών βλέπε P. Shipman, *Life history of a fossil: An introduction to taphonomy and paleoecology* (Cambridge 1981); Bonnischen and Sorg; R. Lee Lyman, *Vertebrate Taphonomy* (Cambridge 1994); Haglund and Sorg 1997 (*supra n. 6*); Α. Αγγελαράκης, «Εγχειρίδιο φυσικής ανθρωπολογίας για αρχαιολόγους», *Αριάδνη* 1996, 8:189-247.

[18] J. Henderson, «Factors determining the state of preservation of human remains», στο Garland and Janaway (*supra n. 2*) 43-54.

[19] D.H. Ubelaker, «Approaches to the Study of Commingling in human Skeletal Biology», στο Haglund and Sorg 344.

[20] Βλ. P. Willey, A. Galloway and L. Snyder, «Bone Mineral Density and Survival of Elements and Element Portions in the Bones of the Crow Creek Massacre Victims, *AJPA* 1997, 104:513–528.

[21] W.N. Irving, A.V. Jopling and I. Kritsch–Armstrong, «Studies of Bone technology and Taphonomy, Old Crow Basin, Yukon Territory» στο Bonnichsen and Sorg 354–358.

[22] Duday και συν. (*supra n. 3*) 31-33.

[23] Duday και συν. (*supra n. 3*) 34-42. Roksandic (*supra n. 12*) 102.

[24] Για παράδειγμα εάν το σώμα ήταν τυλιγμένο με σάβανο μπορεί οι ώμοι και τα άνω άκρα να βρεθούν συρρικνωμένα στην θωρακική περιοχή Roksandic (*supra n. 12*) 104.

το επίπεδο διατήρησής τους.[25] Για παράδειγμα, εξαιτίας της βαρύτητας μπορεί να υποχωρήσουν τοιχώματα ή φυσικοί βράχοι και να προκαλέσουν κατάγματα στα οστά τα οποία μπορεί να μοιάζουν με κατάγματα που προήλθαν πριν ή κατά τη στιγμή του θανάτου.

Άλλοι παράγοντες που είναι σημαντικοί για τη διατήρηση των οστών είναι η ηλικία και το φύλο του νεκρού.[26] Υποστηρίζεται συχνά ότι τα παιδικά οστά είναι λιγότερο ανθεκτικά απ' ότι τα οστά ενήλικων ατόμων. Αυτό ισχύει ίσως για ακραίες περιβαλλοντικές συνθήκες.[27] Η οξύτητα του εδάφους[28] και η υψηλή θερμοκρασία[29] παίζουν αναμφισβήτητα καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση των οστών. Όταν οι συνθήκες όμως είναι ήπιες η ανεύρεση ανήλικων σκελετών φαίνεται να είναι περισσότερο το αποτέλεσμα ταφικών πρακτικών και ανασκαφικών τεχνικών παρά περιβαλλοντικών συνθηκών.[30]

Μεταβολές της επιφάνειας του οστού.

Οι παραπάνω παράγοντες μπορούν να προκαλέσουν μεταβολές στην επιφάνεια των οστών ως προς το μέγεθος, τη δομή ή την υφή τους.[31] Ως τέτοιες μεταβολές συνήθως αναφέρονται κατάγματα και αλλοιώσεις στην επιφάνεια του οστού, περιλαμβάνονται όμως και μεταβολές που οφείλονται σε καύση ή σε υψηλή θερμοκρασία.[32] Γενικά, ο βαθμός αλλοίωσης του οστού αντανακλά τον χρόνο έκθεσης του σε κλιματολογικούς παράγοντες (ήλιο, αέρα, θερμοκρασία, βροχή).[33] Για παράδειγμα, η ροή νερού στο έδαφος μπορεί να προκαλέσει σχηματισμό εναποθέσεων ανθρακικού ασβεστίου γύρω από τα οστά[34], ορυκτοποίηση του οστού, δημιουργία ρωγμών και καταγμάτων, χρώση ή αποχρωματισμό της επιφάνειας. Οξέα του εδάφους μπορεί να προκαλέσουν αλλοίωση μορφολογικών χαρακτηριστικών και εμφάνιση πόρων. Μεταβολές στην επιφάνεια του

---

[25] Για παράδειγμα η ροή όμβριων υδάτων από το μέσον του τάφου πιστεύεται ότι είναι υπεύθυνη για την φτωχή διατήρηση των οστών της ύστερης ταφής που βρέθηκε εκτάδην κατά χώραν στο μέσον κεραμοσκεπούς τάφου της Ρωμαϊκής περιόδου από τον Κεραμεικό. Αντίθετα οι παραμερισμένες ταφές είχαν καλύτερη διατήρηση. A. Lagia, «Kerameikosgrabung 1999. Preliminary analysis of the human skeletal remains», *AA* 2000, 484–487.

[26] C. Masset, «Influence du sexe et de l'âge sur la conservation des os humains», στο *L'Homme, Hier et Aujourd'hui* (Paris 1972) 333-343;P.L. Walker, J.R. Johnson, P.M. Lambert, «Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains», *AJPA* 1988, 76:183–188.

[27] Βλ. S. Mays, *The Archaeology of Human Bone*, (London 1998) 21–22; S. Mays, «Infant taphonomy», *Int J Osteoarch* 7:221–229.

[28] Υπάρχει μια αντίστροφη σχέση μεταξύ της διατήρησης των οστών και της οξύτητας του εδάφους βλ. C.G. Gordon and J.E. Buikstra, «Soil pH, Bone Preservation and Sampling Bias at Mortuary Sites», *American Antiquity* 1981, 46:566–571.

[29] Η αποσύνθεση των οστών είναι ταχύτερη σε υψηλές θερμοκρασίες βλ. D.W. Von Endt and D.J. Ortner, «Experimental Effects of Bone Size and Temperature on Bone Diagenesis», *Journal of Archaeological Science* 1984, 11:247–253.

[30] Για παράδειγμα, η υιοθέτηση του κοσκινίσματος κατά την ανασκαφή στο Καβούσι είχε εντυπωσιακά αποτελέσματα στην ανεύρεση παιδικών οστών. Βλ M.A. Liston, *The Human skeletal Remains from Kavousi, Crete: A bioarchaeological analysis*. UMI 2001.

[31] L.G. Marshall, «Bone Modification and «The Laws of Burial», στο Bonnichsen and Sorg 8.

[32] J.E. Buikstra and M. Swegle, «Bone Modification Due to Burning: Experimental Evidence», στο Bonnichsen and Sorg 247–258.

[33] «Weathering» κατά A.K. Behrensmeyer, «Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering», *Paleobiology* 1978, 4:150–162.

[34] Marshall (*supra n. 28*) 21.

οστού μπορούν επίσης να προκληθούν από κάποιο ειδικό παράγοντα, όπως για παράδειγμα τα δόντια τρωκτικών.[35]

Μελέτη αναμεμιγμένων υπολειμμάτων.

Όσο και αν έχουν πολλαπλασιαστεί οι μέθοδοι που επιτρέπουν την μελέτη συλλογικών τάφων, η γνώση της ανθρώπινης μορφολογίας παραμένει ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανόηση της πολυπλοκότητας που εμπεριέχει ένα ταφικό σύνολο[36] και τη διάκριση των μη-πολιτισμικών παραγόντων που συμμετέχουν στο σχηματισμό του. Για τη διαφοροποίηση αναμεμιγμένων υπολειμμάτων κατασκευάζεται ένας λεπτομερής κατάλογος των οστών με βάση τον τύπο του οστού και την πλευρά.[37] Το μέγεθος του οστού και το σχήμα είναι ιδιαίτερα χρήσιμα στην περίπτωση πολύ θραυσμένων οστών. Αν τα στοιχεία της ανασκαφής και η εμπειρία του ερευνητή το επιτρέπουν, μπορεί να γίνει διαφοροποίηση των υπολειμμάτων με βάση μορφολογικές σχέσεις μεταξύ των οστών που αρθρώνονται.[38] Μεγαλύτερη προσοχή χρειάζεται στη χρήση χρωματικών διαφορών για τη διαφοροποίηση ατόμων. Είναι πιθανό περιβαλλοντικοί παράγοντες άγνωστοι στη δικαστική ανθρωπολογία να επιδρούν στη δημιουργία χρωματισμών.

Ο τάφος αριθμός 8 από τον Ραμνούντα.[39]

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2000 στον Ραμνούντα η Αρχαιολογική Εταιρεία διεξήγαγε εκ νέου ανασκαφή στο νεκροταφείο που βρίσκεται νοτιοανατολικά της ακρόπολης του Ραμνούντα.[40] Μεταξύ των ευρημάτων αποκαλύφτηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος (Εικ. 1) ο οποίος περιελάμβανε τα σκελετικά υπολείμματα από τον ενταφιασμό έξι τουλάχιστον ατόμων, τριών ενήλικων και τριών ανήλικων (Πίνακας 1). Η διάταξη στο χώρο των ανθρώπινων σκελετικών ευρημάτων που βρέθηκαν στον τάφο παρουσιάζει μια ιδιαίτερα σύνθετη εικόνα σχετικά με τον τρόπο ταφής και την αλληλουχία των ενταφιασμών και θέτει ερωτήματα σχετικά με την ταφική συμπεριφορά που οδήγησε σε αυτή. Για την κατανόηση των ερωτημάτων που αφορούν την ταφική συμπεριφορά είναι απαραίτητη η λεπτομερής ανάλυση του ταφικού πλαισίου, των ταφονομικών χαρακτήρων των σκελετικών ευρημάτων και των ανθρωπολογικών παραμέτρων φύλου, ηλικίας και παθολογίας. Η συστηματική ανασκαφή και η λεπτομερής καταγραφή της στρωματογραφικής θέσης των οστών βοήθησε σημαντικά

[35] Η επαφή των κοπτήρων τρωκτικών με τα οστά προκαλεί τη δημιουργία παράλληλων αυλακώσεων στην επιφάνεια του οστού. Τέτοιες αλλοιώσεις παρατηρήθηκαν σε οστά από ταφή της ύστερης αρχαιότητας από την Ακραιφία. Βλ. Ε. Βλαχογιάννη, Α. Λάγια και Β. Σαμπετάι, «Πολλαπλές ταφές από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακραιφίας. Αρχαιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση», (Πρακτικά Συνεδρίου Βοιωτικών Σπουδών *in press*).

[36] Ubelaker (*supra n. 19*) 346.

[37] Βλ. παρακάτω: Εκτίμηση Ελαχίστου Αριθμού Ατόμων.

[38] Positive articulation κατά E.R. Kerley, «Special observations in skeletal identification», *Journal of Forensic Sciences,* 1972:355, 17:349–357.

[39] Β. Πετράκος *ΠΑΕ* 2000.

[40] Για παλαιότερες ανασκαφές στον ίδιο χώρο βλ. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1958, 32–37; Β. Πετράκος *ΠΑΕ* 1979, 43 κ.εξ.

στην ταύτιση τμημάτων των σκελετών και την ανασύσταση της πιθανής αλληλουχίας ταφής τους.

Άτομο	*Ηλικία (έτη)*	*Φύλο*
8α	**15**	***Θηλυκό;***
8β	**35+**	***Θηλυκό***
8γ	**50+**	***Θηλυκό;***
8δ	**50+**	***Αρσενικό***
8ε	**10**	**—**
8στ	**5**	**—**

Πίνακας 1. Συνοπτικά αποτελέσματα.

ΑΝΑΛΥΣΗ.

Ι. Ταφονομία.[41]

i) Το περιβάλλον ταφής: Αρχιτεκτονική του τάφου: Ο τάφος αριθμός 8 είναι ορθογώνιος με κατεύθυνση από Ν προς Β και εξωτερικές διαστάσεις 2,10 μ. μήκος και 1,28 μ. μέγιστο πλάτος. Ήταν σκεπασμένος με τέσσερις μεγάλες ανισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες, η ανατολική παρειά ήταν επενδυμένη με κάθετα διατεταγμένους ορθογωνίους λίθους, ενώ η δυτική παρειά καλυπτόταν αρχικά από κάθετα διευθετημένες πλινθόπλακες. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου στον πυθμένα είναι: μήκος 1,75 μ., πλάτος 0,60, βάθος στο βόρειο τμήμα 0,50 μ., στο κέντρο 0,65 μ. και στο νότιο τμήμα κυμαίνεται από 0,60–0,65 μ.

Η παρουσία φυσικών βράχων στις παρειές και το έδαφος σε συνδυασμό με την παρουσία ορθογωνίων λίθων και πλινθόπλακων στις παρειές (Εικ. 2) και καλυπτήριων πλακών στην επιφάνεια του τάφου καθώς και η σημαντική κλίση του εδάφους στην περιοχή αυτή του νεκροταφείου δημιούργησαν διαφορετικά μικρο–περιβάλλοντα σε διάφορα σημεία του τάφου. Γίνεται φανερό οτι οι διακυμάνσεις στις διαστάσεις και την αρχιτεκτονική του ταφικού χώρου έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον τρόπο ενταφιασμού των νεκρών και την μετά την εναπόθεση μετακίνηση των οστών μέσα στον τάφο.

ii) Ανασκαφή και Διάταξη των οστών–Χρονική Αλληλουχία ενταφιασμών: Η ανασκαφή των σκελετών και η συλλογή των οστών έγιναν με λεπτά εργαλεία και μεγάλη προσοχή δεδομένης της εύθραυστης κατάστασής τους. Κατά την απομάκρυνση και συσκευασία των οστών καταγράφτηκε η στρωματογραφική τους θέση.

Ο τάφος ανοίχτηκε από το βόρειο τμήμα του στην περιοχή των μικρότερων καλυπτήριων πλακών. Το μικρό και ακανόνιστο σχήμα των πλακών και το γεγονός ότι βρέθηκαν μετακινημένες υποστηρίζει την θέση ότι οι πλάκες στο βόρειο τμήμα του τάφου αποτελούσαν και στην αρχαιότητα το σημείο πρόσβασης στο εσωτερικό του

[41] Τις πληροφορίες που αφορούν την ανασκαφή χρωστώ αποκλειστικά στον αρχαιολόγο Δρ. Κ. Καλογερόπουλο ο οποίος και την διεξήγαγε.

τάφου.[42] Αρχικά αποκαλύφθηκε ο σκελετός (8α) που βρέθηκε στο ανώτερο σημείο του τάφου. Διακρινόταν από τη στρωματογραφική του θέση και τη στάση του σκελετού (Εικ. 3). Τα περισσότερα τμήματα του 8α συμπεριλαμβανομένου του κρανίου, βρέθηκαν *κατά χώραν* σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης και πληρότητας, σε βορειότερη και υψηλότερη κατά 5–10 εκατοστά θέση από τους υπόλοιπους σκελετούς[43] (Σχέδιο 1). Ο σκελετός (8α) ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση στην αριστερή του πλευρά, το δεξί αντιβράχιο ήταν συνεσταλμένο στην κοιλιακή περιοχή και τα κάτω άκρα βρίσκονταν σε συνεσταλμένη θέση με τα γόνατα ακουμπισμένα στην δυτική παρειά του τάφου. Ο τρόπος εναπόθεσης του σώματος είχε σαν αποτέλεσμα την «ασφάλιση» του σκελετού μεταξύ των δυο παρειών του τάφου και του νέου «πυθμένα» που είχε δημιουργηθεί από την πλήρωση των προγενέστερων ταφών με χώμα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη διατήρηση των οστών της λεκάνης και των κάτω άκρων σε ανατομική θέση παρότι, υπό διαφορετικές συνθήκες, η συγκεκριμένη στάση ενταφιασμού θα προκαλούσε μετατόπιση και κατάρρευση των αντίστοιχων οστών αμέσως μετά την αποσύνθεση των μαλακών μορίων.[44] Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι η εναπόθεση του σώματος του ύστερου σκελετού με τη συγκεκριμένη στάση ήταν πιθανότατα το αποτέλεσμα κορεσμού του χώρου από τις προηγούμενες ταφές.

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν τα οστά των κάτω άκρων τριών ενήλικων σκελετών (8β, 8γ, 8δ) σε ανατομική θέση, εκτάδην, σε επάλληλη διάταξη και με ελάχιστη στρωματογραφική απόσταση μεταξύ τους (Εικ. 4). Η διάταξη αυτή των σκελετών, σε συνδυασμό με την ελάχιστη συσσώρευση χώματος μεταξύ τους υποστηρίζει την (σχεδόν;) ταυτόχρονη εναπόθεσή τους στον τάφο πριν την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης των μαλακών μορίων. Το επίπεδο του εδάφους δεν θα επαρκούσε να διατηρήσει σε ανατομική θέση τα οστά της περιοχής του γονάτου (μηριαίο–κνήμη–επιγονατίδα) σε περίπτωση που η διαδοχική εναπόθεση των σκελετών είχε γίνει μετά τη σήψη κάθε πτώματος. Η σταθερότητα της άρθρωσης του γονάτου είναι ασθενής εξαιτίας της ανατομίας της.[45] Έτσι, μετά την αποσύνθεση των μαλακών μορίων (συνδέσμων, μυών κτλ) η περιοχή, ιδιαίτερα οι επιγονατίδες, είναι ευάλωτη σε μετατοπίσεις.[46]

Στο διαθέσιμο εύρος και βάθος στο νότιο άκρο του τάφου βρέθηκαν συσσωρευμένα, με μικρές διαφορές στη στρωματογραφική τους θέση και σε σχετικά φτωχή κατάσταση διατήρησης, τα κρανία πέντε ατόμων (8β, 8γ, 8δ, 8ε, 8στ).[47] Το γεγονός ότι κάποια κρανία βρέθηκαν με ποικίλο προσανατολισμό σε μη ανατομική θέση, οφείλεται στην κλίση του εδάφους στο νότιο τμήμα του τάφου,[48] η οποία, σε συνδυασμό

---

[42] Οι επάλληλες ταφές απαιτούν ανοιχτή πρόσβαση στον τάφο Roksandic (*supra n. 12*) 111.

[43] Εκτός από την στρωματογραφική θέση του σκελετού 8α, η διαφοροποίησή του ήταν επιπλέον δυνατή χάρη στην νεαρή ηλικία του ατόμου (15 περίπου ετών) με άμεσες συνέπειες στο βαθμό ωριμότητας και τις διαστάσεις του σκελετού (βλ. ανάλυση).

[44] «Wall effect» κατά Roksandic (*supra n. 12*) 106.

[45] P.L. Williams, R. Warwick, M. Dyson and L.H. Bannister, *Gray's Anatomy* (New York 1989) 533.

[46] Η διατήρηση ασθενών συνδέσμων σε ανατομική θέση είναι μείζονος σημασίας στην αναγνώριση πρωτογενών ταφών καθώς και της διαπίστωσης της χρονικής αλληλουχίας ενταφιασμών στις περιπτώσεις πολλαπλών ταφών, βλ. Duday και συν. (*supra n. 3*) 31-32 ,46.

[47] Η μεγάλη καλυπτήρια πλάκα που σκέπαζε το νότιο μέρος του τάφου μετακινήθηκε τελευταία ώστε να διευκολυνθεί η ανασκαφή του αξονικού μέρους των σκελετών.

[48] Διαφορετική κλίση του εδάφους στο νότιο τμήμα δημιουργήθηκε από «βαθούλωμα» στη περιοχή αυτή του τάφου.

με το βάρος και ανατομικό σχήμα των κρανίων και τον χαλαρό τύπο άρθρωσης της ατλαντο–ινιακής άρθρωσης οδήγησε στην ολίσθηση και μετατόπισή τους.[49]

Γίνεται φανερό ότι οι διαστάσεις και η αρχιτεκτονική του χώρου στο ίδιο σημείο καθώς και στο κέντρο του τάφου οδήγησαν σε διατάραξη και σχετικά κακή διατήρηση των μελών της άνω περιοχής των σκελετών των ενήλικων ατόμων.[50] Στο νότιο και κεντρικό τμήμα του τάφου τα οστά συμπεριφέρθηκαν σα να ήταν σε ένα *μερικώς οροθετημένο «άδειο χώρο»*[51] ο οποίος πληρώθηκε με χώμα με την πάροδο του χρόνου και όχι τη στιγμή της ταφής.[52] Αντίθετα, η ταφονομική συμπεριφορά των οστών στο βόρειο τμήμα του τάφου ήταν περισσότερο οροθετημένη. Η σχεδόν «επίπεδη» (αν και με κλίση) βόρεια περιοχή του τάφου επέτρεψε τη διατήρηση σε ανατομική θέση οστών της λεκάνης και των κάτω άκρων τριών ενήλικων σκελετών (8β, γ, δ) καθώς και τμημάτων των άνω άκρων αυτών που βρέθηκαν σε έκταση και σε πρηνή θέση στο ίδιο σημείο. Η συσσώρευση των κρανίων στο νότιο τμήμα του τάφου σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό των μετακρανιακών οστών ταυτίζεται προφανώς με τον προσανατολισμό των νεκρών στον τάφο (Ν–Β).

Τέλος, συλλέχθηκαν διεξοδικά τα οστά που βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα του τάφου πάνω στο φυσικό βράχο. Αποτελούνταν κυρίως από διάσπαρτα παιδικά οστά. Το πιθανότερο είναι είτε ότι οι παιδικές ταφές προηγήθηκαν του ενταφιασμού των υπολοίπων και διαταράχτηκαν με τους επόμενους ενταφιασμούς,[53] ή ότι τα παιδικά οστά καταστράφηκαν εξαιτίας της μεγαλύτερης ευαισθησίας τους σε ταφονομικές αλλοιώσεις.[54]

Αν και δεν έγινε κοσκίνισμα του χώματος, η διεξοδική ανασκαφή διασφάλισε την συλλογή όλων των οστών που περιείχε ο τάφος και επέτρεψε την θέση ερωτημάτων που αφορούν ταφικές πρακτικές. Οι ανασκαφικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν δείχνουν ότι η ποικιλομορφία στη διατήρηση οστών προέκυψε από γεγονότα που συνέβησαν πριν την ανασκαφή.

iii) Κατάσταση διατήρησης των οστών. Την καλύτερη κατάσταση διατήρησης και πληρότητας παρουσίασε ο ανώτερος σκελετός της έφηβης. Οι ενήλικοι σκελετοί παρουσιάζουν παρόμοια διατήρηση αν και τα οστά του αξονικού τους μέρους βρέθηκαν σε σημαντικό βαθμό αναμεμιγμένα. Δεν παρατηρήθηκαν διαφορές που οφείλονται στη στρωματογραφική θέση ή στο φύλο των ενήλικων ατόμων. Τη φτωχότερη διατήρηση παρουσίασαν οι παιδικοί σκελετοί από τους οποίους βρέθηκαν κρανιακά κυρίως οστά.

Μεταξύ των οστών των ενήλικων σκελετών και τον σκελετό της έφηβης την καλύτερη διατήρηση παρουσίασαν τα μακρά οστά (μηριαία, κνήμες, βραχιόνια, κερκίδες, ωλένες) και οστά του κρανίου (ινιακό, κάτω γνάθος, τμήματα των βρεγματικών

---

[49] Βλ. Masset C (1987) Le «Recrutement» d'un ensemble funéraire. In H. Duday and C. Masset (eds.) *Anthropologie Physique et Archéologie*. Paris, CNRS; Roksandic (*supra n. 12*) 102.

[50] Η θωρακική και σπονδυλική περιοχή καθώς και τα άνω άκρα των περισσότερων σκελετών βρέθηκαν τουλάχιστον κατά ένα μέρος διαταραγμένα. Διαφορετική ταφική συμπεριφορά είχε ο σκελετός 8α που βρέθηκε στο ανώτερο στρώμα και εξετάζεται χωριστά.

[51] Duday και συν. (*supra n. 3*) 34-42; Roksandic (*supra n.12*) 106

[52] Η παρουσία του αριστερού βραχιονίου του 8γ μεταξύ των κρανίων στο νότιο τμήμα του τάφου είναι προφανώς το αποτέλεσμα των μετατοπίσεων που έλαβαν χώρα στο σημείο αυτό του τάφου.

[53] Όπως είναι πιθανό να συνέβη σε πολλαπλό τάφο της ίδιας περιόδου από το νεκροταφείο του Κεραμεικού, A. Lagia (*supra n. 25*) 481–493.

[54] Βλ. σημ. 26 και 27.

και κροταφικών).[55] Βραχέα οστά των άνω άκρων βρέθηκαν πολλά σε αρκετά καλή κατάσταση, οι επιφύσεις όμως των περισσοτέρων βραχέων και μακρών οστών ήταν κατεστραμμένες.[56] Η απουσία ταρσικών οστών από τους ενήλικους σκελετούς είναι δύσκολο να εξηγηθεί μια που τα ταρσικά οστά (όπως και τα καρπικά) είναι από τα πλέον συμπαγή στον σκελετό, σπάνε δύσκολα και είναι σπάνια στόχος σαρκοφάγων για τον περιεχόμενό τους μυελό.[57] Τα οστά του αξονικού σκελετού και κυρίως της λεκάνης ήταν σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα πιθανώς εξαιτίας της μεγάλης πυκνότητάς τους σε σπογγώδη ιστό.

Ερωτήματα θέτει η φτωχή παρουσία παιδικών μετακρανιακακών οστών. Αν και τα κρανιακά οστά και τα δόντια των δυο παιδιών (8ε και 8στ) βρέθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης, μετακρανιακά οστά βρέθηκαν ελάχιστα στον πυθμένα του τάφου. Φτωχή διατήρηση παιδικών οστών η οποία πιθανώς σχετίζεται με την μεταχείριση των προγενέστερων νεκρών παρατηρήθηκε και σε τάφους της ρωμαϊκής περιόδου από τον Κεραμεικό.[58] Αντίθετα, σε ταφές της ίδιας περιόδου από την Κόρινθο η διατήρηση παιδικών οστών στον ίδιο τάφο δε διέφερε από αυτή των ενήλικων.[59] Είναι πιθανό η φτωχή διατήρηση των ανήλικων σκελετών από τον τάφο 8 του Ραμνούντα να οφείλεται σε μεταθανάτια διατάραξη με σκοπό την εναπόθεση νέων ενταφιασμών.

iv) Ταφονομικές αλλοιώσεις στην επιφάνεια των οστών: Ταφονομικές αλλοιώσεις που οφείλονται σε παρατεταμένη έκθεση των οστών σε κλιματολογικές συνθήκες παρατηρήθηκαν έντονα στα μηριαία του 8α και του 8β καθώς και στο αριστερό βραχιόνιο του 8β. Τα μηριαία των 8α και 8β παρουσιάζουν επιμήκεις ρωγμές στην οστική τους επιφάνεια[60] (Εικ. 5). Επιπλέον, τα τμήματα των οστών που λόγω τρόπου ενταφιασμού και μεταθανάτιων μετατοπίσεων προεξείχαν του χώματος, είναι καλυμμένα με ορυκτοποιημένο ίζημα και έχουν περισσότερο λευκό χρώμα από τα υπόλοιπα οστά (Εικ. 6). Αντίθετα, τα μακρά οστά των 8γ, δ, ε και στ παρουσιάζουν ελάχιστες μεταβολές λόγω έκθεσης και έχουν πιο σκούρο χρώμα. Οι παρατηρήσεις αυτές υποστηρίζουν την θέση ότι τουλάχιστον κάποια από τα οστά των 8α και 8β έμειναν για ένα διάστημα εκτεθειμένα μέχρι την πλήρωση τους με χώμα και ότι οι δυο αυτοί νεκροί ήταν πιθανώς οι τελευταίοι ενταφιασμοί δυο ξεχωριστών επεισοδίων ταφής.

ΙΙ. Βιολογικό προφίλ–Ανθρωπολογική Ανάλυση.

i) Υπολογισμός Ελαχίστου Αριθμού Ατόμων (ΕΑΑ): Για την εκτίμηση του ΕΑΑ σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα ανασκαφικά δεδομένα. Έγινε προσπάθεια να ακολουθηθεί η στρωματογραφική θέση των σκελετικών ευρημάτων όπως είχε καταγραφεί τη στιγμή της

[55] Το κροταφικό οστό είναι από τα πλέον ανθεκτικά στο σκελετό και μπορεί να διατηρείται το ίδιο συχνά όσο το μηριαίο. Ubelaker (*supra n. 16*) 338–339.

[56] Η κακή διατήρηση επιφύσεων των μακρών οστών σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να οφείλεται στην προτίμησή τους από scavengers εξαιτίας της λιπαρούς και θρεπτικής τους σύστασης (H.T. Bunn, «Diagnosing Plio–Pleistocene Hominid Activity with Bone Fracture Evidence», στο Bonnichsen and Sorg 310.

[57] C.M. Darwent and R. Lee Lyman, «Detecting the Postburial Fragmentation of Carpals, Tarsals and Phalanges», στο Haglund and Sorg 358–9.

[58] Lagia (*supra n. 25*).

[59] A. Wesolowsky, «The Skeletons of Lerna Hollow», *Hesperia* 1973, 346.

[60] Buikstra and Ubelaker 95–106.

ανασκαφής. Η διαφοροποίηση οστών από τους ανήλικους σκελετούς (8α, ε, στ) ήταν σχετικά εύκολη και βασίστηκε τόσο στην παρουσία διαφορών που οφείλονται στον βαθμό ωριμότητας και ανάπτυξης του σκελετού και της οδοντοστοιχίας όσο και στη στρωματογραφική τους θέση. Η εκτίμηση του ΕΑΑ των ενήλικων ατόμων βασίστηκε επιπλέον στα πρωτόκολλα καταγραφής και ανάλυσης για μικτές ταφές των Buikstra and Ubelaker,[61] η οποία περιλαμβάνει την αναγνώριση των οστών με βάση την ανατομική τους θέση, την πλευρά, το τμήμα του οστού, το βαθμό διατήρησης, την ωριμότητα, το φύλο και το μέγεθος. Εργαστηριακά έγινε ταίριασμα ζευγών οστών με βάση το μέγεθος και την παρουσία διακριτικών χαρακτηριστικών, όπως το διαφραγματικό τρήμα (septal aperture) στην περίπτωση του 8γ.

Εξαιτίας της στάσης του σώματος η αριστερή πλευρά του σκελετού 8α (αριστερό άνω άκρο, πλευρές) και τμήματα της σπονδυλικής στήλης[62] βρέθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος και αναμεμιγμένα κατά ένα μέρος με αντίστοιχα οστά που ανήκουν πιθανότατα στον 8β.[63] Η παρατήρηση αυτή στενεύει ίσως το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ του ενταφιασμού του 8α και των τριών προηγούμενων σκελετών. Σημαντική δυσκολία παρουσίασε η διαφοροποίηση τμημάτων των σκελετών 8β, γ και δ οι οποίοι παρουσίασαν το μεγαλύτερο ποσοστό αναμεμιγμένων οστών (βλ. Ανασκαφή και διάταξη των οστών).

ii) Δημογραφικές παράμετροι. *Προσδιορισμός του Φύλου και της Ηλικίας.* Η χρήση πολλαπλών χαρακτήρων από τον σκελετό με σκοπό τον ακριβέστερο προσδιορισμό των δημογραφικών παραμέτρων φύλου και ηλικίας παρουσίασε δυσκολίες στην περίπτωση των σκελετών 8β, γ, και δ εξαιτίας της μετατόπισης και ανάμιξης οστών στο νότιο και κεντρικό τμήμα του τάφου. Επιπλέον, τα οστά της λεκάνης τα οποία παρουσιάζουν την μεγαλύτερη αξιοπιστία στην εκτίμηση του φύλου και της ηλικίας βρέθηκαν σε φτωχή κατάσταση διατήρησης.

Προσδιορισμός του Φύλου: Σχετικά με τον προσδιορισμό του φύλου στα ανήλικα άτομα δεν υπάρχει ακόμα συμφωνία των επιστημόνων για μια αρκετά αξιόπιστη μακροσκοπική μέθοδο.[64] Έτσι δεν έγινε εκτίμηση του φύλου των 8ε και 8στ. Στους ενήλικους σκελετούς (8β, γ, δ) και στην έφηβη (8α) ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στη παρατήρηση μορφολογικών χαρακτήρων της λεκάνης (ηβική περιοχή, ισχιακή εντομή, προ–ωτιαία αύλακα) και του κρανίου (υπερόφρυα τόξα, μαστοειδείς αποφύσεις, ινιακή ακρολοφία, γνάθοι)[65] και στον υπολογισμό διαστάσεων διμορφικού χαρακτήρα των μακρών οστών.[66]

---

[61] Buikstra and Ubelaker 9.

[62] Η σπονδυλική στήλη του 8α βρέθηκε σχεδόν πλήρης σε λίγο μεγαλύτερο βάθος από αυτό του κρανίου, μαζί με οσφυϊκούς σπονδύλους και μέρος του ιερού οστού (πιθανότατα) του 8β. Η διαφοροποίηση των δυο σκελετών βασίστηκε στην ατελή συνοστέωση των δακτυλίων των επιφύσεων των σπονδύλων του 8α, καθώς και σε διαφορές μεγέθους μεταξύ των δυο σκελετών και την παρουσία εκφυλιστικών αλλοιώσεων στον 8β.

[63] Ο σκελετός 8β τοποθετήθηκε στον τάφο τελευταίος πριν τον 8α και σε θέση λίγο βορειότερη από αυτή των 8γ και 8δ, όπως φαίνεται από τη στρωματογραφική θέση των γονάτων και της λεκάνης.

[64] S. Saunders, «Subadult skeletons and growth–related studies», στο M.A. Katzenberg and S.R. Saunders eds., *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (NY 2000) 138.

[65] Buikstra and Ubelaker 16–21.

[66] W.M. Krogman and M.Y. Iscan, *The Human Skeleton in Forensic Medicine* (Illinois 1986) 234–247; Α. Λάγια, Κ. Μωραίτης, Κ. Ηλιόπουλος και Σ. Μανώλης, «Εκτίμηση φύλου και ηλικίας από τον σκελετό:

Εκτίμηση της ηλικίας: Η εκτίμηση της ηλικίας των ανήλικων ατόμων βασίστηκε στο βαθμό σχηματισμού και ανατολής των δοντιών,[67] στο μήκος των μακρών οστών[68] και στο βαθμό οστεοποίησης δευτερογενών κέντρων συνοστέωσης.[69] Ακολουθήθηκε η διάκριση των ηλικιών σε βρεφική (0–2 ετών), πρώιμη παιδική (3–5 ετών), ύστερη παιδική (6–12 ετών) και εφηβική ηλικία (13–24 ετών) σύμφωνα με τους Steele και Bramblett.[70] Η εκτίμηση της ηλικίας των ενήλικων ατόμων βασίστηκε στη παρατήρηση των μορφολογικών μεταμορφώσεων της ηβικής σύμφυσης,[71] της ωτιαίας επιφάνειας της λεκάνης[72] και του στερνικού άκρου των πλευρών.[73] Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε ο βαθμός συνοστέωσης των ραφών του κρανίου[74] και ο βαθμός φθοράς της μασητικής επιφάνειας.[75]

Εκτίμηση του Αναστήματος. Η εκτίμηση του αναστήματος βασίστηκε στο μήκος των μακρών οστών των άνω άκρων που βρέθηκαν σε πληρότητα.[76] Χρησιμοποιήθηκαν οι φόρμουλες των Trotter & Gleser[77] οι οποίες είναι οι ευρύτερα χρησιμοποιούμενες και προσφέρουν συγκρίσιμα αποτελέσματα με άλλες ανθρωπολογικές μελέτες.

iii) Εκτίμηση παραμέτρων υγείας και παθολογίας. Η εκτίμηση των παραμέτρων υγείας και παθολογίας βασίστηκε σε ανθρωπολογικά και κλινικά δεδομένα.[78]

Επιγενετικοί χαρακτήρες (δομικές παραλλαγές της φυσιολογικής κατασκευής του ανθρώπινου σκελετού). Έγινε καταγραφή επιγενετικών χαρακτήρων του σκελετού, οι οποίοι μπορούν

Εφαρμογή και αξιολόγηση σύγχρονων μεθόδων σε Ελληνικούς πληθυσμούς». Ελληνική Εταιρεία Βιολογικών Επιστημών 2000, 22ο Πανελλήνιο Συνέδριο.

[67] C.F.A. Moorrees, E.A. Fannigan and E.E. Hunt, «Formation and resorption of three deciduous teeth in children», *AJPA* 1963a, 21:205–213; «Age variation of formation stages for ten permanent teeth», *Journal of Dental Research* 1963b, 42 (6) 1490–1502.

[68] D.H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation* (Washington1989) 65–73.

[69] L. Scheuer and S. Black, *Developmental Juvenile Osteology* (London 2000).

[70] D.G. Steele and C.A. Bramblett, *The anatomy and biology of the human skeleton* (Texas 1988) 6–7.

[71] S.T. Brooks and J.M. Suchey, «Skeletal age determination based on the Os Pubis: A comparison of the Ascádi–Nemeskeri and Suchey–Brooks methods», *Human Evolution* 1990, 5:227–238.

[72] C.O. Lovejoy, R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck and R.P. Mensforth, «Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of age at death», *AJPA* 1985, 68: 15–28.

[73] S.R. Loth and M.I. Iscan, «Morphological assessment of age in the adult: the thoracic region» στο M.Y. Iscan ed., *Age Markers in the Human Skeleton* (Illinois 1989) 105–135.

[74] R.S. Meindl and C.O. Lovejoy, «Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral–anterior sutures», *AJPA* 1985, 68:57–66. Για συζήτηση σχετικά με την αξιοπιστία των ραφών του κρανίου βλ. C. Masset, «Age estimation on the basis of cranial sutures», στο Iscan (supra n. 68) 71–103; V. Galera, D.H. Ubelaker, and L.A.C. Hayek, «Comparison of macroscopic cranial methods of age estimation applied to skeletons from the Terry Collection», *Journal of Forensic Science* 1998, 43: 933–939.

[75] D.R. Brothwell, *Digging up Bones: the Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains* (Oxford 1981) 71–72.

[76] Σημειώνεται ότι στα αρσενικά άτομα η χρήση μακρών οστών άλλων από τα μηριαία για την εκτίμηση του αναστήματος μπορεί να δώσει χαμηλότερες κατά 4–5 εκατοστά τιμές. T. Waldron, «A note on the estimation of height from long–bone measurements», *Int J of Osteoarchaeology* 1998, 8:75–77.

[77] Τροποποιημένες από τους Krogman and Iscan (*supra n. 61*) πιν.8.5

[78] A.C. Aufterheide and C. Rodriguez–Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology* (Cambridge 1999); D. Resnick, *Diagnosis of Bone and Joint Disorders* (Philadelphia 1995); D. J. Ortner and W. G.J Putchard, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (Washington 1981); C. Roberts and K. Manchester, *The Archaeology of Disease* (New York 1995); S. Hillson, *Dental Anthropology* (Cambridge 1996).

να φανούν χρήσιμοι στη διερεύνηση γενετικών σχέσεων σε ένα πληθυσμό (π.χ. συγγένειας, επιγαμίας, μετακίνησης τμημάτων του πληθυσμού κτλ) όταν η παρουσία τους διαπιστωθεί σε μεγάλο αριθμό δειγμάτων.[79]

iv) Ανάλυση.

Σκελετός 8α: Ο υστερότερος σκελετός της ταφής (8α) ανήκει πιθανότατα σε κοπέλα 15 περίπου ετών (± 36 μήνες) όπως δείχνει ο βαθμός σχηματισμού και ανατολής των δοντιών,[80] ο βαθμός συνοστέωσης δευτερογενών κέντρων οστεοποίησης[81] και το μήκος των μακρών οστών.[82] Ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στην παρατήρηση μορφολογικών χαρακτήρων της λεκάνης (ισχιακή εντομή) και του κρανίου[83] (υπερόφρυο τόξο, μαστοειδείς αποφύσεις, ινιακή προεκβολή, κάτω γνάθος) και σε μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών (διάμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου). Το ανάστημα του ατόμου αυτού υπολογίζεται στα 147.68 ± 4.45 εκ. με βάση το μέγιστο μήκος του δεξιού βραχιονίου.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Η παρουσία πόρωσης στις οφθαλμικές κόγχες (*cribra orbitalia*) (Εικ. 7) και τα βρεγματικά οστά (πορώδης υπερόστωση[84]) δείχνει ότι η κοπέλα έπασχε από κάποια μορφή αναιμίας κατά την παιδική ηλικία.[85] Η σχετικά προχωρημένη ηλικία της σε συνδυασμό με την ήπιας μορφής πόρωση συνηγορούν υπέρ της διάγνωσης μιας επίκτητης μορφής αναιμίας,[86] όπως η σιδηροπενία, η οποία μπορεί να οφείλεται σε έλλειψη σιδήρου στη διατροφή, ή/και στην παρουσία παρασιτικής μόλυνσης.[87] Επιπλέον, οι γομφίοι της κάτω γνάθου παρουσιάζουν αρχόμενη τερηδόνα στην μασητική επιφάνεια[88] η οποία συχνά σχετίζεται με την παρουσία υδατανθράκων στη διατροφή.[89]

---

[79] G. Hauser and G.F. De Stefano, *Epigenetic Variants of the Human Skull* (Stuttgart 1989); S.R. Saunders, «Nonmetric skeletal variation», στο M.Y. Iscan and K.A.R. Kennedy eds., *Reconstruction of Life from the Skeleton*, (New York 1989) 95–108; E. Barnes, *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology* (Colorado 1994).

[80] Ο τρίτος γομφίος βρίσκεται στο στάδιο αρχής σχηματισμού της ρίζας και φαίνεται να είναι έγκλειστος.

[81] Η άνω επίφυση του αριστερού βραχιονίου είναι μερικώς συνοστεομένη με τη διάφυση, ενώ οι επιφύσεις (δακτύλιοι) των σπονδύλων και των πλευρών είναι ατελώς συνοστεομένες.

[82] Το μήκος του αριστερού βραχιονίου μαζί με τις επιφύσεις υπολογίζεται στα 26,7 εκατοστά.

[83] Η νεαρή ηλικία του ατόμου πιθανώς παίζει ρόλο στην ήπια παρουσία των μορφολογικών χαρακτήρων του κρανίου.

[84] Ο όρος «υπερόστωση» αποτελεί εσφαλμένο χαρακτηρισμό στην προκειμένη περίπτωση μια που δεν παρουσιάζεται αύξηση της διπλόης παρά μόνο πόρωση στην επιφάνεια του οστού.

[85] Ortner and Putschard (*supra n. 78*) 251–263; Aufterheide and Rodriguez–Martin (*supra n. 78*) 345–351.

[86] Στις περιπτώσεις γενετικών αναιμιών όπως για παράδειγμα οι θαλασσαιμίες, το άτομο συνήθως δεν επιβιώνει μέχρι την εφηβική ηλικία, ενώ οι οστικές αλλοιώσεις είναι συνήθως εντονότερες. J.H. Middlemiss and A. B. Raper, «Skeletal changes in the haemoglobinopathies», *Journal of Bone and Joint Surgery* 1966, 48 (B), 4:693–702.

[87] P.L. Stuart–Macadam, «Anemia in past human populations», στο P.L. Stuart–Macadam and S. Kent eds., *Diet, Demography and Disease* (New York 1992) 151–170.

[88] Η τερηδόνα αναπτύσσεται συνήθως προοδευτικά με την ηλικία. Η παρουσία της σε ήπιο βαθμό στη μασητική επιφάνεια των δοντιών χαρακτηρίζει κυρίως παιδιά και νεαρά ενήλικα άτομα. S. Hillson, «Dental pathology», στο Katzenberg and Saunders (*supra n. 64*) 263.

[89] Hillson (*supra n. 88*) 276–279; Hillson (*supra n. 83*) 260–261.

Επιγενετικά χαρακτηριστικά: Το αριστερό βραχιόνιο παρουσιάζει διαφραγματικό τρήμα στην περιοχή της κάτω επίφυσης.[90]

Σκελετοί 8β, γ και δ. Η διάκριση των σκελετών αυτών έγινε αρχικά με βάση τα μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών των κάτω άκρων τα οποία βρέθηκαν κατά χώραν και διαδοχικά (βλ. ταφονομικές παρατηρήσεις). Τα περισσότερα οστά του αξονικού σκελετού, όμως, συμπεριλαμβανόμενου και του κρανίου βρέθηκαν σε μεγάλο βαθμό αναμεμιγμένα. Ενδέχεται επομένως, η ανάλυση των σκελετών 8β, γ και δ να τροποποιηθεί στην πορεία της μελέτης.

Σκελετός 8β: Ο σκελετός 8β ανήκει σε θηλυκό άτομο με βάση μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών (περίμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου, μέγιστη διάμετρος της κεφαλής του βραχιονίου) και μορφολογικά χαρακτηριστικά της λεκάνης (ισχιακή εντομή, προ–ωτιαία αύλακα). Η ηλικία του, με βάση τις ραφές του κρανίου και την ωτιαία επιφάνεια της λεκάνης φαίνεται να είναι ατόμου τουλάχιστον μέσης ηλικίας (35+ ετών). Προβληματισμό θέτει η απουσία έντονης αποτριβής στους γομφίους της κάτω γνάθου και η ταυτόχρονη απώλεια εν ζωή προγομφίων και γομφίων. Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί εάν η απουσία αποτριβής στους γομφίους οφείλεται σε πιθανώς νεαρότερη ηλικία του ατόμου, ή σε κάποια ιδιαιτερότητα στη μάσηση σαν αποτέλεσμα της απώλειας δοντιών εν ζωή.[91] Το ανάστημα του 8β υπολογίζεται σε 156.84 ± 4.24 εκατοστά με βάση το μέγιστο μήκος της αριστερής κερκίδας.

Παραλλαγές της φυσιολογικής κατασκευής του σκελετού–Παθολογικές παρατηρήσεις: Το ιερό οστό του 8β παρουσιάζει ετερόπλευρη ιεροποίηση του πέμπτου οσφυϊκού σπονδύλου από την δεξιά πλευρά, μια αλλοίωση εμβρυϊκής προέλευσης η οποία αποτελεί παραλλαγή της φυσιολογικής κατασκευής του σκελετού. Η ετερόπλευρη ιεροποίηση παρατηρείται συχνότερα στην δεξιά πλευρά απ' ότι στην αριστερή (όπως συνέβη και στην περίπτωση του 8β) και μπορεί να προκαλέσει προοδευτικά σκολίωση και συμπτώματα πόνου στη μέση και ισχάδας.[92] Ο ήπιος βαθμός οστεοαρθρίτιδας στην κάτω οσφυϊκή περιοχή (Εικ. 8) δείχνει ότι πιθανότατα στην περίπτωση του 8β η παραλλαγή αυτή δεν προκάλεσε σημαντικά κλινικά προβλήματα εν ζωή. Επιπλέον, είναι πιθανό ότι στον σκελετό αυτό ανήκουν δυο βραχιόνια τα οποία βρέθηκαν αναμεμειγμένα με οστά του 8γ[93] και παρουσιάζουν αμφιπλευρικά διαφραγματικό τρήμα.

Οδοντική υγεία: Η εξωτερική επιφάνεια της κορώνας του πρώτου κάτω προγομφίου παρουσιάζει μικρού βαθμό τερηδόνα, ενώ η απώλεια εν ζωή γομφίων και προγομφίων της κάτω γνάθου μπορεί να είναι το αποτέλεσμα προχωρημένου βαθμού τερηδόνας ή τοπικού τραύματος στην περιοχή.[94]

Σκελετός 8γ: Ο σκελετός 8γ ανήκει πιθανότατα σε θηλυκό άτομο με βάση μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών (περίμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου

---

[90] Η κατάσταση διατήρησης του δεξιού βραχιονίου δεν επιτρέπει την διαπίστωση αμφιπλευρικά της παρουσίας του επιγενετικού αυτού χαρακτηριστικού.

[91] Η απουσία έντονης αποτριβής και από την εμπρόσθια οδοντοστοιχία υποστηρίζει την πρώτη θέση δηλαδή, την παρουσία νεαρότερου ατόμου και θίγει την πιθανότητα ανάμιξης οστών στο νότιο τμήμα του τάφου.

[92] Barnes (*supra n. 79*) 110.

[93] Για τη διαφοροποίηση των μακρών οστών των άνω άκρων του 8β και 8γ ακολούθησα τις ενδείξεις των μετρικών χαρακτήρων των μακρών οστών των κάτω άκρων σύμφωνα με τις οποίες ο 8γ έχει αρκετά μεγαλύτερες διαστάσεις από τον 8β αλλά σημαντικά μικρότερες από τον 8δ.

[94] Hillson (*supra n. 88*) 254–266.

και μέγιστη διάμετρος της κεφαλής του βραχιονίου). Η ηβική σύμφυση και η ωτοειδής επιφάνεια της λεκάνης φανερώνουν άτομο προχωρημένης ηλικίας (50+ ετών). Το ανάστημα υπολογίζεται στα 153.4 ± 4.45 εκ. με βάση το μήκος του βραχιονίου.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Η αριστερή παραρινική κοιλότητα εμφανίζει ίχνη ιγμορίτιδας, μιας χρόνιας συνήθως μόλυνσης που μπορεί να οφείλεται σε μολυσματικούς παράγοντες στην ατμόσφαιρα, σε αλλεργίες ή/και σε αποστήματα.[95] Επιπλεόν, η παρουσία υπερπλασίας του οστού στο μέσο της διάφυσης της δεξιάς κνήμης είναι ίσως το αποτέλεσμα κάποιου τραυματισμού εν ζωή και της διαδικασίας επούλωσης.

Σκελετός 8δ: Ο σκελετός 8δ ανήκει σε αρσενικό άτομο όπως φανερώνουν τα μετρικά χαρακτηριστικά των ρωμαλέων μακρών οστών (περίμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου και μέγιστη διάμετρος της κεφαλής του βραχιονίου και του μηριαίου) και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της λεκάνης (ισχιακή εντομή) και του κρανίου (υπερόφρυο τόξο, κάτω γνάθος). Η ηλικία του εκτιμάται σε 50+ έτη με βάση το προχωρημένο βαθμό συνοστέωσης των ραφών του κρανίου και τον προχωρημένο βαθμό απώλειας δοντιών εν ζωή. Το ανάστημα του ατόμου αυτού υπολογίζεται στα 171.62 ± 4.32 εκ. με βάση το μήκος της δεξιάς κερκίδας.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Εμφανίζονται ίχνη πορώδους υπερόστωσης (healed porotic hyperostosis) στην ινιακή περιοχή του κρανίου, τα οποία μαρτυρούν την ύπαρξη αναιμικού επεισοδίου κατά την περίοδο της ανάπτυξης (παιδική ηλικία) .[96] Επίσης, το ίδιο άτομο παρουσιάζει εκτεταμένη απώλεια δοντιών εν ζωή και ίχνη περιοδοντίτιδας στη κάτω γνάθο, αλλοιώσεις που σχετίζονται στενά με την πάροδο της ηλικίας.[97] Οι αυχενικοί σπόνδυλοι με εκφυλιστικές αλλοιώσεις που βρέθηκαν στο κεντρικό προς νότιο τμήμα του τάφου πάνω στο φυσικό βράχο ανήκουν πιθανότατα στον 8δ με βάση τις διαστάσεις τους και τη στρωματογραφική τους θέση. Η παρουσία οστεοχονδρίτιδας στην αυχενική περιοχή παρατηρείται συχνότερα σε άτομα άνω των 40 ετών,[98] ενώ ανθρωπολογικά έχει παρατηρηθεί σε άτομα που διάγουν σκληρό βίο ή κουβαλούν βάρη με την άνω περιοχή της πλάτης.[99]

Σκελετός 8ε: Από την ταφή του σκελετού 8ε που φαίνεται να ανήκει στους πρωιμότερους ενταφιασμούς του τάφου 8, σώζονται κρανιακά κυρίως οστά, θραύσματα των γνάθων, μεγάλο μέρος της οδοντοστοιχίας και ελάχιστα μετακρανιακά οστά. Ο βαθμός σχηματισμού και ανατολής της μόνιμης οδοντοστοιχίας κάνουν φανερή την παρουσία παιδιού της ύστερης παιδικής ηλικίας, 10 περίπου ετών (εύρος 8.5–13.5 έτη). Τα μεγαλύτερα από τα παιδικά μακρά οστά που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του κατώτερου στρώματος του τάφου πιθανώς να ανήκουν στο παιδί αυτό.[100]

---

[95] P. Boocock, C.A. Roberts and K. Manchester, «Maxillary sinusitis in Medieval Chichester, England», *AJPA 1995*, 98:483–495; M. E. Lewis, C.A. Roberts and K. Manchester, «A comparative study of the prevalence of maxillary sinusitis in later Medieval urban and rural populations in northern England», *AJPA 1995,* 98:497–506.

[96] Aufterheide and Rodriguez–Martin (*supra n. 78*) 349.

[97] Hillson (*supra n. 88*) 263.

[98] Resnick (*supra n. 78*) 1407.

[99] P.S. Bridges, «Vertebral arthritis and physical activities in the prehistoric United States», *AJPA* 1994, 93:83–93; Aufterheide and Rodriguez–Martin (*supra n. 78*) 97.

[100] Οι άνω επιφύσεις των μηριαίων δεν έχουν ακόμα συνοστεωθεί με τις διαφύσεις. Το μήκος της διάφυσης του δεξιού βραχιονίου υπολογίζεται με προσέγγιση στα 134 εκατοστά.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Οι κοπτήρες και οι προγόμφιοι της άνω γνάθου παρουσιάζουν γραμμική υποπλασία της αδαμαντίνης η οποία δημιουργείται κατά τη διάρκεια σχηματισμού των δοντιών[101] και ανθρωπολογικά σχετίζεται συνήθως με την παρουσία διατροφικών ελλείψεων, ή/και μολυσματικών ασθενειών κατά την παιδική ηλικία.[102]

Σκελετός 8στ: Από τον σκελετό 8στ σώζεται κυρίως το κρανίο, οι γνάθοι και η μόνιμη και νεογιλή οδοντοστοιχία σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης. Ο βαθμός σχηματισμού και ανατολής της μόνιμης οδοντοστοιχίας και απορρόφησης της νεογιλής κάνουν φανερή την παρουσία παιδιού πρώιμης παιδικής ηλικίας 5 περίπου ετών (εύρος 3–6 ετών).

Συμπεράσματα.

Τα αποτελέσματα της ανθρωπολογικής ανάλυσης του τάφου αρ. 8 από τον Ραμνούντα θέτουν ερωτήματα που αφορούν τόσο τις συνθήκες διαβίωσης και θανάτου των ατόμων που ενταφιάστηκαν σε αυτόν, όσο και τις ταφικές πρακτικές που οδήγησαν στο συγκεκριμένο τρόπο ταφής. Κατέστη δυνατή η ανασύσταση της χρονικής αλληλουχίας των ταφών με βάση ταφονομικές παρατηρήσεις που αφορούν τη στρωματογραφική θέση και διάταξη των οστών στο χώρο, την κατάσταση διατήρησης των σκελετών και μεταβολές στην επιφάνεια των οστών.

Η ανάλυση των ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων φανέρωσε την παρουσία όλων των ηλικιακών ομάδων και των δυο φύλων στον τάφο. Δυο άτομα, ένα θηλυκό και ένα αρσενικό (8α και 8δ), έπασχαν από κάποιας μορφή αναιμία, πιθανότατα σιδηροπενία, κατά την παιδική ηλικία, ενώ, ένα παιδί ηλικίας 10 περίπου ετών (8ε) έφερε ίχνη υποπλασίας της αδαμαντίνης στη μόνιμη οδοντοστοιχία γεγονός που φανέρωσε την παρουσία διατροφικών ελλείψεων ή και μολυσματικών ασθενειών κατά την πρώιμη παιδική ηλικία. Επιπλέον παρατηρήθηκαν ίχνη μολυσματικής ασθένειας με τη μορφή ιγμορίτιδας σε ένα ενήλικο θηλυκό άτομο (8γ), ενώ εκφυλιστικές αλλοιώσεις βρέθηκαν στην αυχενική περιοχή ενός αρσενκού ενήλικου ατόμου (8δ) και πιθανότατα σχετίζονται με την προχωρημένη ηλικία του ή και έναν πιο σκληρό τρόπο διαβίωσης. Σχετικά με την οδοντική υγεία, παρατηρήθηκαν ίχνη αρχόμενης τερηδόνας στην έφηβη (8α), ενώ εκτεταμένη απώλεια δοντιών εν ζωή και ίχνη περιοδοντίτιδας βρέθηκαν σε ενήλικα θηλυκά και αρσενικά άτομα (8β και δ). Τέλος, είναι αξιοσημείωτη η παρουσία διαφραγματικού τρήματος στα βραχιόνια δυο τουλάχιστον ατόμων (8α και 8β), καθώς και η ασύμμετρη ιεροποίηση οσφυϊκού σπονδύλου σε ένα από αυτά (8β).

Ο συνδυασμός των αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών δεδομένων έδειξε ότι οι ενταφιασμοί των έξι ατόμων έλαβαν πιθανότατα χώρα σε τρεις τουλάχιστον φάσεις. Τα τρία ενήλικα άτομα ενταφιάστηκαν ταυτόχρονα, ενώ η ταφή της έφηβης έλαβε χώρα υστερότερα, όταν ο τάφος είχε κορεστεί από τις προγενέστερες ταφές. Ο τρόπος αυτός ταφής δεν φαίνεται να ακολουθεί την συνηθισμένη χρήση τάφων της ίδιας περιόδου στις οποίες είτε η υστερότερη ταφή καταλαμβάνει το κέντρο του τάφου ενώ οι προγενέστερες ταφές παραμερίζονται στις παρειές του τάφου, ή οι προγενέστερες ταφές απορρίπτονται

[101] A.H. Goodman and J.C. Rose, «Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures», *Yearbook of Physical Anthropology* 1990, 33:59–110.

[102] Hillson (*supra n. 88*) 250.

έξω από τον τάφο. Ενδιαφέρον παρουσίασε η στρωματογραφική θέση και ο βαθμός απουσίας ανήλικων οστών. Παιδικά μετακρανιακά οστά, αν και σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης, βρέθηκαν ελάχιστα στα κατώτατα τμήματα του τάφου θέτοντας ερωτήματα σχετικά με την ταφική συμπεριφορά που οδήγησε σε αυτή.

Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης πρέπει απλώς να νοηθούν ως μια προσπάθεια συνεκτίμησης ανθρωπολογικών και αρχαιολογικών δεδομένων μιας ανασκαφής με σκοπό την κατανόηση τόσο των παραμέτρων υγείας και δημογραφίας, όσο και των παραγόντων που χαρακτήρισαν την ανθρώπινη συμπεριφορά κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Η δημοσίευση της μελέτης αυτής ελπίζουμε ότι καθιστά σαφή τη σημασία της συμμετοχής ανθρωπολόγου στην ανασκαφή και ανάλυση ενός ταφικού συνόλου. Ο περιορισμός της ανθρωπολογικής ανάλυσης στην εξέταση του περιεχομένου μιας σακούλας με οστά μειώνει σημαντικά τον δυνατό αριθμό πληροφοριών που μπορεί να παρέχει η πολύπλευρη μελέτη ενός ταφικού συνόλου. Μια μελέτη στην οποία συνδυάζονται τα ανθρωπολογικά με τα ανασκαφικά δεδομένα μπορεί να επιφέρει ριζικές αλλαγές στον τρόπο κατανόησης, ανάλυσης και ερμηνείας ενός τάφου. Όσο και αν έχουν πολλαπλασιαστεί οι μέθοδοι που επιτρέπουν την μελέτη συλλογικών τάφων, η γνώση της ανθρώπινης μορφολογίας παραμένει ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανόηση της πολυπλοκότητας που εμπεριέχει ένα ταφικό σύνολο[103] και τη διάκριση των μη–πολιτισμικών παραγόντων που συμμετέχουν στο σχηματισμό του.

Άννα Λάγια
Παν/μιο του Σικάγου

[103] Ubelaker (*supra n. 16*) 346.

1 Ο τάφος αρ 8 από τη Νεκρόπολη του Ραμνούντα.

2 Παρουσία φυσικών βράχων και πλινθόπλακων στις παρειές.

3 Σκελετός 8α *κατά χώραν* στο ανώτερο επίπεδο του τάφου.

4 Τα κάτω άκρα των σκελετών 8β,γ,δ *κατά χώραν* σε επάλληλη διάταξη.

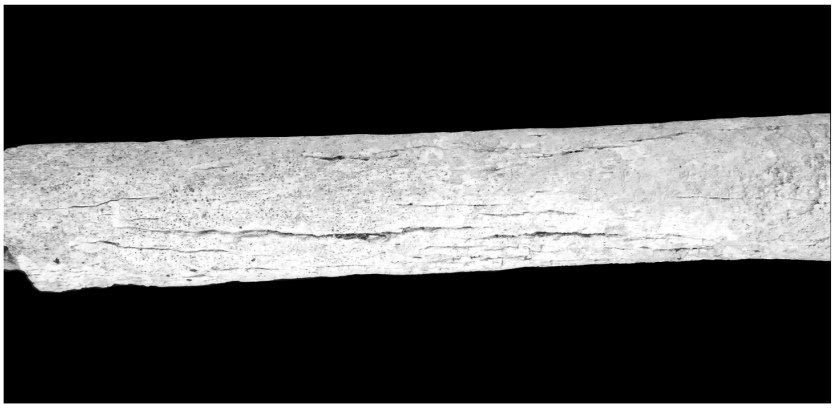

5 Ταφονομικές αλλοιώσεις στην οστική επιφάνεια του δεξιού μηριαίου του 8α.

6 Ταφονομικές αλλοιώσεις στην οστική επιφάνεια του δεξιού. βραχιονίου του 8β

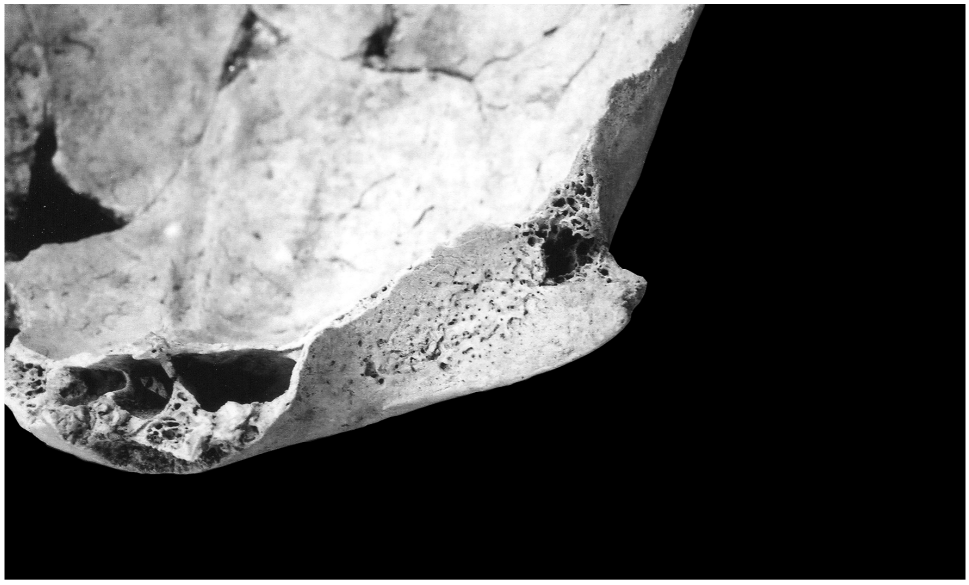

7 Πόρωση (cribra orbitalia) στην δεξιά οφθαλμική κόγχη. Κοπέλα 15 περίπου ετών (8α).

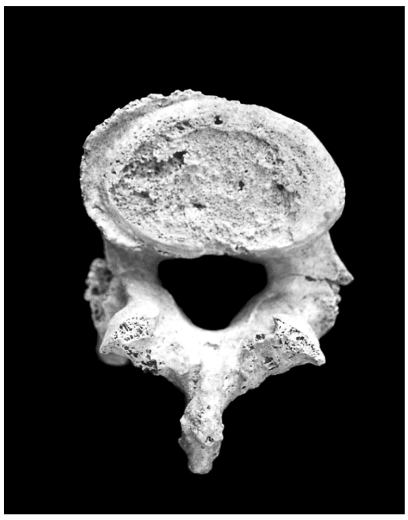

8 Οστεόφυτα στην κάτω αρθρική επιφάνεια οσφυικού σπονδύλου (8β;).

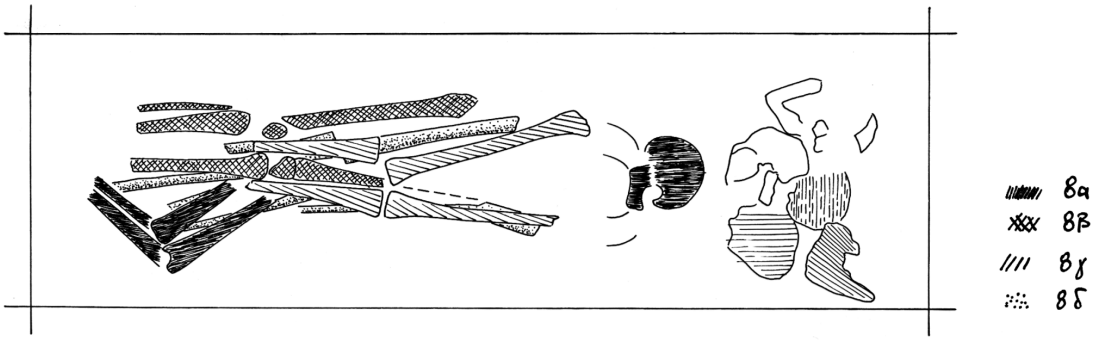

Σχέδιο 1 Τα οστά των σκελετών 8α,β,γ,δ σε superimposition. Σχέδιο της Ροξάνα Ντοκσάν.